

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

MAGYAR-ZSIDÓ SZEMLE

SZERKESZTIK

Dr. BLAU LAJOS és Dr. HEVESI SIMON

SEGÉDSZERKESZTŐ

Dr. FRIEDMANN DÉNES

NEGYVENNEGYEDIK ÉVFOLYAM

BUDAPEST, 1927.

A Magyar Zsidó Szemle negyvennegyedik
 évfolyamának munkatársai.
 amennyiben dolgozataikat aláírták:

Dr. Bernstein Béla, Nyiregyháza	99, 245
Dr. Blau Lajos, Budapest	1, 23, 26, 48, 49, 53, 65, 103, 106, 116, 117, 137, 144, 147, 150, 165, 198, 200, 209, 221, 333
Dr. Csetényi Imre, Budapest	110, 302
Dr. Dercsényi Móric, Budapest	311
Dr. Elsass Bernát, Landsberg	316
Dr. Endrei Simon Henrik, Budapest	230
Dr. Farkas József, Budapest	131, 297
Feigl I. H., Gyöngyös	160, 189
Dr. Fischer Gyula, Budapest	7
Dr. Frenkel Jenő, Szeged	328
Dr. Frisch Ármin	324
Dr. Friedman Dénes, Újpest	13, 51, 104, 105, 113, 126, 148, 161, 193, 213, 281, 340
Dr. Goldberger Izidor, Tata	178, 322
Dr. Groszmann Zsigmond, Budapest	206, 227
Hausbrunner Vilmos, Budapest	306
Dr. Heller Bernát, Budapest	261
Dr. Herzog Manó, Kaposvár	277
Dr. Hevesi Ferenc, Székesfehérvár	169, 336
Dr. Hevesi Simon, Budapest	16, 217
Dr. Kálmán Ödön, Budapest	184, 283
Dr. Kecskeméti Ármin, Makó	251
Dr. Kék Lajos, Budapest	11
Dr. Kis Arnold, Budapest	234
Dr. báró Kohner Adolf, Budapest	225
Dr. Kornis Gyula, Budapest	9
Dr. Krausz Sámuel, Wien	23
Levi Israel, Páris	20
Mandl Bernát, Budapest	135
Mosdóssy Imre, Budapest	12
Dr. Pfeifer Izsák, Monor	313
Dr. Rubinstein Mátyás, Szekszárd	309
Dr. Schweiger Lázár, Eger	120, 196
Székely Ferenc, Budapest	223
Waldmann Ernő, Budapest	67
Dr. Wallenstein Zoltán, Pécs	274
Dr. Winkler Ernő, Nagykanizsa	29, 291

TARTALOM.

Társadalom.

	Oldal
Dr. Blau Lajos: Bánóczi József emlébeszéd	1
Dr. Fischer Gyula: Bánóczi József koporsójánál	7
Dr. Kornis Gyula: Gyászbeszéd	9
Dr. Kék Lajos: Az akadémia bucsuzatója	11
Mosdóssy Imre: Bucsuzató Bánóczi József temetésén	12
Dr. Friedmann Dénes: Bánóczi József élete	13
Dr. Hevesi Simon: Társadalmi munka	16
Levi Israel: Levél	20
Dr. Krauss Sámuel: Üdvözlő levél	23
Dr. Blau Lajos: Jubiláris beszéd	23
Dr. Blau Lajos: Hebrew Union College	26
Dr. Blau Lajos: Rabbiavató beszéd	65
Dr. Friedmann Dénes: Dr. Klein Miksa	113
Dr. Blau Lajos: Dr. Klein Miksa koporsójánál	116
Dr. Blau Lajos: Kohut Sándor emlékalap	117
Dr. Friedmann Dénes: Társadalmi Szemle	161
Dr. Blau Lajos: Beiktató beszéd	165
Dr. Blau Lajos: Dr. Mezey Ferenc	209
Dr. Friedmann Dénes: Dr. Mezey Ferenc	213
Dr. Hevesi Simon: A Jóbél ünnepén	217
Dr. Blau Lajos: Bevezetés	221
Székely Ferenc: Mezey Ferenc	223
Dr. báró Kohner Adolf: Báró Hatvány József	225
Dr. Groszmann Zsigmond: Schweiger Márton	227
Dr. Endrei Simon Henrik: Simon József	230
Dr. Kiss Arnold: Bacher Vilmos	234
Dr. Bernstein Béla: Bloch Mózes	245
Dr. Kecskeméti Ármin: Kaufmann Dávid	251
Dr. Heller Bernát: Goldziher Ignác	261
Dr. Wallenstein Zoltán: Klein Miksa	274
Dr. Herzog Manó: Brill Sámuel Löw	277
Dr. Friedmann Dénes: Deutsch Henrik	281
Dr. Kálmán Ödön: Kohn Sámuel	283
Dr. Winkler Ernő: Venetianer Lajos	291
Dr. Farkas József: Feldmann Mózes	297
Dr. Csetényi Imre: Bánóczi József	302
Hausbrunner Vilmos: Bein Károly	306
Dr. Rubinstein Mátyás: Bloch Henrik	309
Dr. Dercsényi Móric: Schill Salamon	311
Dr. Pfeiffer Izsák: Lazarus Adolf	313
Dr. Elsass Bernát: Schreiner Márton	316
Dr. Goldberger Izidor: Büchler Adolf	322
Dr. Frisch Ármin: Krauss Sámuel	324
Dr. Frenkel Jenő: Guttmann Mihály	328
Dr. Blau Lajos: Neumann Ede	333
Dr. Hevesi Ferenc: Ziegler Ignác	336

Tudomány.

Dr. Winkler Ernő: A zsidó eskü Magyarországon	29
Waldmann Ernő: Madách Mózes-e	67
Dr. Schweiger Lázár: Spinoza	120
Dr. Friedmann Dénes: Volt-e a honfoglaló magyaroknak sógor-házasságuk?	126
Dr. Farkas József: A mi imakönyvünk	131
Mandl Bernát: Néhány észrevétel a zsidó eskühöz	135
Dr. Blau Lajos: Zsidó önkormányzat a középkorban	137
Dr. Hevesi Ferenc: Spinoza és a zsidóság	169
Dr. Golberger Izidor: A parnesz, parnasza	178
Dr. Kálmán Ödön: Világnézetünk	184
Feigl H.: Zsidó szokások eredete és magyarázata	189
Dr. Friedmann Dénes: Szirach könyvének címéről	193
Dr. Schweiger Lázár: Archeológiai megjegyzés	196
Dr. Friedmann Dénes: A Ferenc József Országos Rabbiképző Intézetben felavatott rabbik életrajzi adatai és irodalmi működése	340

Irodalom.

Dr. Blau Lajos: Zsidó biográfia	48
Dr. Blau Lajos: Az érdem fogalma az ó-rabbinikus irodalomban	49
Dr. Friedmann Dénes: Zsidó és keleti vonatkozású bölcsészdoktori értekezések	64
Dr. Blau Lajos: Irodalmi Szemle	53, 106, 150, 200
Dr. Bernstein Béla: A kismartoni hitközség oklevéltára	99
Dr. Blau Lajos: Jamblichus titkos tanai	103
Dr. Friedmann Dénes: Zsidó és sémi vonatkozású bölcsészdoktori értekezések	104
Dr. Friedmann Dénes: Zsidó gondolatok	105
Dr. Blau Lajos: A palesztinai zsidóság és az öskereszténység problémái	144
Dr. Blau Lajos: Kohut Aruchja	147
Dr. Friedmann Dénes: Zsidó fajtörténet	148
Dr. Blau Lajos: Palesztina és szomszéd országainak geográfiai szótára	198

Rabbiegyesület.

Közlemények	64
Dr. Groszmann Zsigmond: Gyakorlati lelkészkesztés	206

Kútfők.

Dr. Csetényi Imre: A nagykarolyi hitközség 1832. évi egyenetlenkedése	110
Feigl I. H.: Feigl Lipótot Löw Lipót szegedi rabbi szigorú vizsgálat alá veszi és őt magyar nyelvű képesítéssel segédrabbinak minősíti	160

Vegyesek

	112
--	-----

BÁNÓCZI JÓZSEF

1849—1926.

Emlékbeszéd

elmondotta az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat 1926. december 22-iki felolvasó estéjén

Dr. Blau Lajos, a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet igazgatója.

Hogy a sajnó fájdalom, melyet *Bánóczi* József örök távozása fölött éreztünk, enyhült, megilletődött visszaemlékezésé finomult, nyugodtabban tekinthetjük át azt, amit *Bánóczi* Józsefben vesztettünk, de azt is, amit benne birtunk. Midőn életmunkáját e helyről, honnan egy emberöltőn át szava hangzott és szelleme sugárzott, vázolni próbálom, teszem ezt az ő szellemében egyszerű szavakkal, tuzástól menten, a való igazsághoz ragaszkodva. Nagy alkotásaiban, a Révai és Kisfaludy életrajzokban, hőseit meleg szeretettel ecsetelte, de nem istenítette, a bálványozás távol állt tőle életében, maradjon tőle távol haló poraiban is. *Bánóczi* József ember volt, kiváló igaz ember, ki minden mezőn, melynek művelésére vállalkozott, serényen és teljes erejével dolgozott.

Ha gazdag, változatos, színes életét szemügyre vesszük, azt látjuk, hogy első sorban tanító volt. Már a jövő hivatására való előkészülés, az akkor szokásos három év helyett hat esztendőig nehéz küzdelmek közt való tanulás európai egyetemeken, oly ifju képét mutatja, aki hivatott és nem pusztán hivatásos tanár akar lenni. És hivatott tanár volt, aki a tanuló lelkét megértette, aki tanítványával érzett, aki tanítványait tanította és egyúttal nevelte, aki sorsuk iránt azontúl is érdeklődött, készséggel segítve és támogatva őket bajaikban és törekvéseikben. A tanító és tanítvány közötti viszony sohasem szakadt meg, a régi bölcsék mintájára, kik a tanítványt saját fiuknak tekintették, az egész életre szólt, a tanulás éveinek elmúltával a

jóságos tanítóból atyai barát lett. A több ezer tanítványban, kik *Bánóczy Józseffel* a Rabbiképzőn, a Tanítóképzőn és az egyetemen összeköltetésbe jutottak, élt és él az ő szelleme és lelkesedése, melyeket buzgó tanításával, nagy elméjével és jóságos szívével, kedves személyével kiolthatatlanul beléjük plántált. A tanítványokban való önzellen felolvadás, ez a szemmel nem látható, kézzel nem fogható hatás — merem állítani — *Bánóczy József* nagy alkotásai között a legnagyobb és a legmaradandóbb alkotás. Érzései, eszméi, törekvései tovább rezegnek, átöröklődnek a tanítványok útján későbbi nemzedékekre. *Bánóczy Józsefet*, a köz emberét, sok elismerés érte, akadémiai jutalom és tagság, egyetemi tanárság, intézeti igazgatóság, szívét azért mégis bizonyára a tanítványok ezreinek tisztelete, szeretete és ragaszkodása örvendeztette meg, melyeket jó emberei immár hű életársa számára őriznek meg.

Bánóczy József tanári és igazgatói széleskörű elfoglaltsága mellett időt és erőt talált a tudomány és irodalom művelésére, miben sokoldalú műveltsége, mély tudása, elméjének élessége és ítélletének biztonsága fényesen nyilatkoztak meg. Finom esztétikai érzéke, formás stílusa, törzsökös magyar nyelve, költői lelkülete, derűs életfelfogása diszlik Révai Miklós és Kisfaludy Károly életrajzait. E bájos művek tartalmilag és formailag *Bánóczy* egyéniségét tükröztetik. A Magyar Tudományos Akadémia, mikor a jutalomdíjat odaítélte, jelentésében Révairól azt mondotta, hogy »irodalmunknak valóságos diszére válik«, a Kisfaludy életrajz pedig Beöthy Zsolt ítélete szerint középpallást foglal el Gyulai Vörösmartyja és Mikszáth Jókaija között. *Bánóczy Józsefnél* szent volt az írott szó, nemzedékeknek írt, nem a pillanatnak, könnyedén, de nem könnyen, mindent mérlegelt és megfontolt. Ezért ezek a művek ötven év után sem avultak el, oly frissek, mintha ma íródtak volna. A Révai hire messzire hatott, egészen a külvilágtól hermetice elzárt pozsonyi talmudiskoláig, hol én sikeréről már 1879-ben értesültem.

Az embert lehet különböző oldalról szemlélni, de azért az ember egységes, egy individuum. Áll ez az egyén tudásáról is. *Bánóczy József* tudása sokféle volt, de munkásságában valamennyi, mint egység jelentkezett. Irodalomtörténeti munkáiban érvényesült filozófiai tudománya, amely főstudiuma volt és amelyet hat esztendei kitarító munkában főleg német egyetemeken szerzett meg. Csodás idealizmus oly ifju részéről, ki a megélhetésért küzdött. Mostoha külső viszonyok nem engedték, hogy *Bánóczy Józsefből* oly önálló bölcsész

váljon, amilyenre veleszületett képességei, lelkesedése és tudása predesztinálták és amilyenekké nálánál nem különb külföldi hallgatótársai csakugyan lettek. De azért a hazai bölcséleti irodalom körül Kant és Schopenhauer fordításával, a filozófiai terminológia magyarosításával és a »Filozófiai Irók Tára« szerkesztésével maradandó érdemeket szerzett. A harmincöt kötetlen, melyeket Alexander Bernáttal együtt közrebocsátott, ott van az ő keze és szeme. Az egymáshoz megható hűséggel ragaszkodó két ideális férfiú a bölcséletnek, melynek a magyar levegő nem igen kedvez, munkásokat, és ami ennél is több, olvasókat szerzett. Mint a magyar irodalomtörténetben, úgy a magyar filozófia történetében is *Bánóczy Józsefet* fényes lap illeti meg.

Az izlés hazája Franciaország. Párisban szerezte meg *Bánóczy József* esztétikai műveltségét, finom ízlését, melyek őt, mint szép-irodalmi kritikust, jellemezték. Hosszu éveken keresztül az akadémiai pályamunkák bírálója volt és ebben a minőségben is kiválólt alkotott. De kritikai tevékenysége hatásra nézve ennél mélyebb és szélesebb körű, arra a kritikára gondolok, melyet mint szerkesztő és mint irodalmi tanácsadó vagy revizor egész életén át csendesen és önzetlenül kifejtett. Kész volt mindig másokért és másoknak dolgozni, tanítványoknak, barátoknak, idegennek egyaránt.

Bánóczy József biográfus, historikus, filozófus, nyelvész, kritikus és szerkesztő volt, de nekünk több volt. A zsidóság, mint hol többé, hol kevésbé, de mindig elnyomott felekezet, fiainak fokozott szeretetére szorul. Adni nem tud, csak kérni, mert nem rendelkezik se hatalommal, se kincsekkel. Szellemi szükségleteit, melyeket hajdan a rabbik elégítettek ki, a változott kulturális helyzet folytán a számban megfogytakozott, hivatalos teendőiben meggyarapodott rabbikar egymaga nem láthatja el többé. A művelt országokban világi tudósok állottak a hitközösség szolgálatába és figyelemreméltó, hogy ezek a tudósok rendszerint filozófusok voltak. Ilyen volt Németországban Lazarus Móricz, a népszichológia és Cohen Hermann, az ujkantianizmus megalapítója. Egyetemi tanárok és neves emberek voltak, kik szellemi erejüket és egyéni tekintélyüket ideális lelkesedéssel bocsátották hittestvéreik rendelkezésére. Hozzájuk hasonló *Bánóczy József*, kikkel az a közös vonása is megvan, hogy ifjúságában ő is rabbiban látta eszményképét és maga is rabbi akart lenni. Tanár lett, ez is papság. Különösen az volt hazánkban a múlt század hetvenes éveiben, midőn a magyar zsidóság az emancipációval be-

következett példáulan gyors kulturális átalakuláshoz mérten hitfelekezeti életét is az új viszonyok követelte alapra kívánta fektetni. Fél-százados küzdelem után megnyílt az Országos Rabbiképző Intézet, melynek magyar tanára *Bánóczy József* lett. Providenciális férfit volt, ki a hozzá fűzött reményeket várakozáson felül váltotta be. Joggal mondhatta hetvenéves jubileumán tett vallomásaiban: »Mint férfi, iskolában és irodalomban nemes életideálok érdekében dolgozhattam. Égő vágyam volt nemzetemet művelni, felekezeteimet magyarnak tudni s nem feledtem el soha, hogy minden egyessel szemben végzett munka az egész emberiség ügyét szolgálja.« (*Bánóczy Emlékmű, Függelék 15. l.*) Magyarság, zsidóság, emberiség *Bánóczy* felekölti lelkében összeforrtak, egymással teljes összhangban álltak. Mikor a zsidóságot szolgálta, akkor is a magyarságot szolgálta és mindkettő révén az emberiséget.

Ugyanezért készségesen engedett a hívó szózatnak, hogy tudását és szervező erejét a zsidóság szolgálatába állítsa. Teljes negyvenhárom esztendőn szentelt a magyar zsidó irodalomnak, oly hosszú időt, amennyit a hivatásos zsidó tudósok közül is csak igen kevesen. A rabbinikus irodalmat német tudósok szabadították ki a középkor béklyóiból és megalapították a zsidóságra vonatkozó tudományt, amely a modern általános tudomány módszereivel és szempontjaival dolgozik. Németek voltak a megalapítók és német volt a tudomány nyelve. A magyar zsidók korán és számukat messze felülmúló mértékben vettek részt az új tudomány művelésében és fejlesztésében, de ezt magyar nyelven csak elvétve tehették, mivel hiányzott a magyar orgánus. A magyarrá vált zsidóságnak társadalmi szempontból is szüksége volt egy folyóiratra, hol sub specie aeterni lehessen a zsidóság problémáit tárgyalni. E célból indult meg legjobbaink támogatása mellett a Magyar Zsidó Szemle, mint havi folyóirat, melyet hét éven át, 1884–1890-ig *Bánóczy József* szerkesztett *Bacher Vilmos* meghitt barátjával együtt. Annyi hozzáértéssel és előrelátással alapították meg, hogy jelen negyvennegyedik évében is a régi alakban és szellemben működik. A szerkesztést *Bánóczy József* végezte, aki jórészt a munkatársakat is szerezte, mondhatni, felfedezte. Éles szemmel látta meg az alkalmas munkatársakat, a jelenlegieket és jövőbelieket és kifogyhatatlan volt a témák megtalálásában. Írók, tanárok, rabbik, tanítók, ügyvédek, orvosok és még mások, kik a zsidó ügytől különben távol álltak, dolgoztak *Bánóczy* buzdítására a Szemlében. A zsidó irodalomnak *Kazinczy*

Ference volt és maradt később is. A magyar zsidóság szellemi erejére és kultúrszeretetére vall, hogy tudományos folyóiratát nagyjában egyidőben indította meg a párisi *Revue des Études Juives*-vel és a londoni *Jewish Quarterly Review*-vel és mai napig fentartja, sőt a Szemle révén a világ egyetlen héber tudományos orgánusát is megteremtette.

A Szemlének megindulásakor legjelentősebb programmpontja a Szentírás magyar fordításának megalkotása volt. Nem volt új eszme, már akkor majdnem fél-százados volt, ami éppúgy mutatja nagyságát, mint megvalósításának nehézségét. Ugyanez áll a Szemle másik programmpontjáról: egy irodalmi társulat életbehívásáról. Minden kor megteremti a maga eszközeit, hogy céljait elérje, eszméit megvalósítsa. A magyar zsidóság a magyar nyelv és a nemzeti kultúra térhódításával új feladat előtt látta magát. Hogy a zsidó vallás eszméit és a zsidó öntudatot épségben fentarthassa, modern eszközökhöz kellett nyulnia, ez az eszköz pedig nem lehet más, mint az írott betű, az irodalom. A zsidó vallás ősidők óta könyvvel, Isten szavával, a bibliával nevelte híveit hitre, erkölcsre, tudásra. Ezt az ősi szokást kellett modernizálni, az új viszonyokra alkalmazni és ezt csakis egy Irodalmi Társulat megalkotásával lehetett elérni. Ez a meggyőződés vezette Társulatunk felekölti megalapítóit, *Mezey Ferencet*, *Bacher Vilmost* és *Bánóczy Józsefet*, hogy csak néhány nevet említsek. Az irodalmi eszköz szükségességéről és hatályosságáról senki sem volt mélyebben meggyőződve, mint *Bánóczy József*, a nagy irodalomismerő. Ezt hangoztatta, szóval és írással, beszédben és jelentésben. »Csak irodalommal lehet«, ez volt a jelszava, programjának alfája és omegája. Tudatosan, rendszeresen és következetesen szolgálta ezt az eszmét közel 30 éves titkársága alatt. Irodalmat kell teremteni a zsidóság multja és jelene megismerésére, eszméi és eszményei ébrentartására, terjesztésére, megerősítésére. Ha nem is *Bánóczy József* tűzte ki a feladatokat, lelkesedéssel karolta fel azokat és ő volt, ugyyszólván, a végrehajtó közeg. Fáradhatatlan volt a szerzők megtalálásában, buzdította és tanácsával, tudásával, izlésével támogatta őket. Szerkesztette az Évkönyveket, melyeknél értékesebbeket, gazdagabbakat, érdekesebbeket és változatosabbakat más zsidóság nem produkált, bátran mondható, hogy olyanokat sem. Ő szerkesztette a Társulat egyéb kiadványait is, melyek között több olyan van, amilyenekkel más irodalom egyáltalában nem rendelkezik. Több amerikai tudós fejtezte ki előttem sajnálatát, hogy az

IMIT nagybecsű munkáit nem tudja olvasni és csak az imént jelent meg egy amerikai munka a zsidóság szervezetéről, melynek szerzője figyelmeztetésemre Venetianer idevágó alapvető munkáját, magyar tolmács segítségével, utólag fogja felhasználni. Ezt a munkát Venetianer, mint maga az előszóban mondja, Bánóczy rábeszélésére írta meg. Az IMIT legtöbb kiadványán ott van Bánóczy szeme és keze, ha ez nem is látható. Beható kritikája, törzsökös magyarázata és mindenekelőtt széles műveltsége és finom ízlése segítette a szerzőket munkáik csiszolásában és tökéletesítésében.

Társulatunk legfontosabb és legkiválóbb alkotása a magyar Szentírás. A magyar protestáns biblia, a Károlyi-féle, Tremellius kitért zsidó, latin és a katolikus magyar biblia, a Káldi-féle, a Jeromos egyházatya Vulgátának nevezett szintén latin fordításából folyt. Jeromos zsidó írástudók segítségével dolgozott, mint 1100 évvel utána Luther Márton. Társulatunk Szentírása, az első magyar biblia, amely a héber eredetiből készült. Két nemzedék hiába próbálkozott ily mű megteremtésével és nem jött volna létre Bánóczy József közreműködése nélkül. Nincs mű, amely a fordítót oly nehéz feladat elé állítja, mint a héber biblia. Minden szava és betűje szent és világtörténeti jelentőségű, nyelve idegen nyelvcsoporthoz tartozik és képzetkőre a miénktől elütő világból származik. A fordítás eszközléséhez nem elég az írástudás, amely a legmagasabb mértékben volt meg Bacher Vilmosban, hozzátartozik a fordítási nyelv klaszikus tudása is. És ez volt meg Bánóczy Józsefben. Munkaközben széles bibliai ismeretekre tett szert, melyek az Ifjúsági Bibliánál, amelyen hosszú évekig együtt dolgoztunk, kiválóan hasznosaknak bizonyultak. Társulatunk Szentírásán és Ifjúsági Bibliáján ott lebeg Bánóczy József szelleme és neve belekerül a bibliafordítások történetébe.

Bánóczy József Társulatunk legrégibb munkása volt, alapításától mindvégig, több, mint harminc esztendeig. Ő volt lelke, hosszú idő óta vezető szelleme és Társulatunk történetében, mint Bacher Vilmost, örökké ragyogó lap illeti meg. Személyében a magánember teljes összhangban volt a köz emberével, mindkettő örökké kedves és derűs. Törhetetlen optimizmusa ömlött el minden tevékenységén és magával ragadott mindenkit, ki vele érintkezésbe jutni szerencsés volt. Soha nem csüggedt, az utolsó évek áldatlan viszonyai közt sem. Optimizmusával alkotott és alkottatott, optimizmusával mentette meg Társulatunkat egy szebb jövő számára. Ha Társulatunk újból virá-

gozni fog, abban is rezegni fog Bánóczy József lelke és szelleme. Az egyes ember ereje véges és azért azt tartják a régi bölcssek, hogy nagyobb az, aki másokat cselekvésre bír, mint az, aki maga cselekszik. Mintha csak Bánóczy Józsefre gondoltak volna.

Bánóczy József, a nagy tanító, a magyar irodalom jelese, a magyar bölcsélet kitűnő munkása, a magyar zsidó irodalom lelkes mozgatója volt. Nemes alakja élni fog történetünkben, dicső emléke hálás kegyeletünkben.

Bánóczy József koporsójánál.

Letűnt immár Vele a »hőskor«, mint Ő nevezte el, letűntek immár Vele a »daliás idők«, mint én neveztem el azokat az áldott éveket, amelyekben teológiai főiskolánk működése megkezdődött, fejlődött, kibontakozott és senki által nem sejtett virágzásra emelkedett. Hódoló hálával adózunk a mai napon, elmúlása 10. évfordulóján, nagy uralkodónknak, dicsőségesemlékű I. Ferencz Józsefnek, kinek királyi szava és ajándéka hívta életre a zsidó tudomány otthonát. Makacs küzdelmek előzték meg a terv létesülését. Tanítók és tanítványok egyaránt súlyos tudatában voltak a felelősség terhének, amely vállalkra, amely lelkükre nehezedett; mert a tanítóktól és a tanítványoktól, a tanítástól és a tanulástól függött tanházunk elismerése, sorsa, létjogosultsága. De Isten csodás kegyelméből ott állott a vártán a tanítók győzhetetlen vezérkara, ott tündökölt a rabbiszeminárium égboltján a tanítók plejádjának fénylő csillagcsoportja: Bloch Mózes, Brill Sámuel Löw, Bacher Vilmos, Bánóczy József, Bein Károly, Kaufmann Dávid, Schill Salamon. Mindnyájan elmentek Előtte, ki fiatal korban, ki magas vénységben — és most, most Jákób ősatyánk sikolyával keseregünk: »Jauszéf énen! — József nincs többé«, Bánóczy József sincs többé.

Kimerítünk méltatni az elhunyt Mester életét, munkáját, egyéniségét és jelentőségét percek lepergése alatt, ki vállalná, ki követelhetné? Keresem a szavakat, mint boldogsága napján, frigykötése ünnepén, mikor tanuló társaim kíséretében és küldetésében szívünk üdvözlétét tolmácsoltam Előtte és meghatottságomban csak akadozva és az Ő biztató mosolyára voltam képes föladatomnak megfelelni. Ó, de ebben a fájdalmas órában, koporsójánál, hol van az a mosolya, hol a hajdani bátorítása?... Keresem a szavakat... a hozzá méltókat...

Lénye hasonlított a szivárványhoz, amely egységes egészet alkot sokréti, tarka színszalagjaiban. Művésze volt a nyelvnek, koszos tudósa nemzeti irodalmunknak, hírneves munkása a filozófiának, példaképe a tanítónak, fényszórója gazdag elméje kincseinek és mindenekfölött — ember, a szó tiszta és nemes fogalmában. »Wajét élov chószed« — Magához is bővült azért mindenkit, vonzódott hozzá apró és nagy, öreg és fiatal, mindenki érezte szíve melegét, jóságát, megértését. Ismerte, jól ismerte az embereket, jellemüket, természetüket, de a nagy költő szava, melyet csak a minap idézett előttem, Óréa is illik: »Und hinter ihm in wesenlosem Scheine lag, was uns Alle bändigt, das Gemeine.« De Ő csak csendes magányában élt; fáradhatatlanul szentelte magát tudományának, hivatásának, senkinek sem keresve kegyét, állhatatosan kerülve a zajos érvényesülést, az előtérbe tolakodást. És ennek a visszavonultságnak, ennek a ritkán található szerénységnek ellenére, amely már az igénytelenséggel volt határos, nagy hírre emelkedett neve ugy a hazában, mint a külföldön.

Negyven évvel ezelőtt a preparandia élére hívták Mesterünket igazgatónak. Utóda lett Lederer Ábrahámnak és Deutsch Henriknak és mint ilyen, szent örökségként szerette szellemi és erkölcsi hagyatékukat, gyarapítva azt a maga tudásából és fénybe vonva azt a maga nevének tekintélyével. Igazgatói működésében mindent látott, mindent észrevett, figyelme mindenre kiterjedt, a legnagyobb kérdésre épen úgy, mint a legkisebbre; mert előtte nem volt semmi sem kicsiny, ebben is a nagyot látta, miként a tengercsöppben benne van az egész tenger. Ha áttekintjük működését és annak eredményeit, akkor az Irás ígéjével jellemezhetjük azokat: »Vajehi Adonai esz Jauszef, vajehi is maczliach« — Vele volt az Isten Józseffel és ez szerencsés ember volt. Siker koronázta törekvéseit, szándékait, munkásságát; intézete nagy lendületet vett vezetése alatt és a tanítók százait bocsátotta ki az ország minden tájára. Tanítványai, mink a korábbiak, szemináriumi idejéből valók és a későbbiek, a preparandia neveltjei, mindnyájan fiúi érzésekkel csüngtünk rajta, mert nem volt, ki nem tapasztalta, élvezte jóságát, természetének varázsát.

Volt idő, fiatal férfiéveiben, mikor életért reszkettünk, mikor súlyos kór támadta meg gyöngye szervezetét, mikor visszafojtott lélekzettel lestük a róla szóló híreket a távolból és imádkoztunk egészsége visszatéréseért. És visszatért, és Ő meggyógyult, és itt is valósult rajta az ige: »Vele volt az Isten Józseffel és ez szerencsés ember volt.« Egy földi angyal állott mellette: hitvese, aki figyelte, óvta minden

mozdulatát, ki örködött fölötté hős lélekkel, önfeláldozással, aki ápolta, gondozta, a szeretet minden fegyverével, a hűség minden áldásával. Az isteni Gondviselés vezette és kísérte élete útján, amelyre nyugodtan tekinthetett vissza. Gyermekei hálával és szeretettel övezték őt azért az apai bölcseségért és szelidségért, mellyel őket nevelte és boldog tanujává tették őt annak az elismert tevékenységnek, melyet társadalmi állásukban kifejtének; gyönyörűséget lelt kicsiny unokáiban, akik nem egy gondját felejtették el vele és akikkel el tudott játszadózni, szinte gyerekké válva maga is.

Ilyen volt Bánóczy, ilyen földi pályafutása. És valamint csendesen élt, csendesen szenderült át az örökkévalóság világába. Fájó szívvel kísérjük őt utolsó útjára, imádsággal és áldással a véghonba. »Vehojszó menuchoszó kóvod« — Legyen nyughelye a dicsőség, legyen pihenése édes, áldott, lelke lakozzék Urunk, Istenünk trónszámolyának világító közelében és maradjon emléke felejthetetlen mindannyiunk szívében. Ámen.

Budapest.

Fischer Gyula.

Kornis Gyula egyet. tanár gyászbeszéde.

A budapesti kir. magyar Pázmány Péter tudományegyetem bölcsészeti karának nevében bucsuzom fájó szívvel Bánóczy Józseftől, akit mint a filozófiatörténet magán-, majd c. nyilv. rk. tanárát két év híján egy félszázados buzgó s jelentékeny hatású munkásság kapcsolt az egyetemhez. Rendszerint egy-egy filozófiai klasszikust magyarázott hallgatói előtt, szellemének bámulatos frissességével és elevenességével s didaktikai ihletének kivételes lendületével. Nem rendszeres filozófiatörténeti vázlatot adott elő, melyben, mint valami herbáriumban, az emberi gondolkodás nagy rétegforgatóinak gondolatai, leprésselve, szénehagyottan, kivonatosan találhatók, hanem magukat a klasszikus gondolkodóknak műveit boncolta s közvetlenül éreztetette meg rendszerük varázsát.

Bánóczy József tudományos munkássága széles területet ölel át: a filozófia, az irodalomtörténet és a nyelvészet mezejét. De ennek a nagy körnek valamennyi sugara egy középpontba fut: a történeti gondolatba. Bánóczy ifjúkori szellemi fejlődése a XIX. századnak abba a korszakába esik, melynek uralkodó áramlata valamennyi tudomány terén a történeti gondolkodás, a történeti fejlődés eszméjének kultusza: a *historizmus*, melynek alapmeggyőződése, hogy a kul-

tura fejlődésében a tudatosság és tervszerűség csakis az elmélyült történelmi ismeret talajából nőhet ki. Az embert emberré a maga és faja multjáról tudatlan állatnemzedékekkel szemben éppen a történelmi tudat avatja. Bánóczi munkásságának javarésze a történelmi gondolat szolgálatában áll.

Mint *filozófus*, ahhoz az áramlathoz csatlakozik, mely Kantot rehisztorizálja. A fiatal Bánóczi neokantianus lesz, Kant műveibe mélyed, Kantnak elsőrendű fordításával ajándékozza meg irodalmunkat. Amit alapos tudásával és törőlmetszett magyarságával nyelvünkre áttültet, az mind történelmi karakterű szellemi alkotás Lewestől Riehlig. Bánóczi történelmi gondolkodása a magyar filozófia multjába is elmélyed: szeretettel foglalkozik Apáczaival s kiadja Erdélyi János munkáját, azért, hogy a magyar szellem ebből a könyvből — mint mondja — »az elvont gondolkodás terén is nemzeti irányban és nemzeti szellemben való haladást tanulhasson.«

Mint *irodalomtörténész*, Kisfaludyjában a XIX. század eleji magyar romanticizmus szellemét elemzi. Ma divatos áramlat a »szellemtörténet«; Bánóczi már több, mint négy évtizeddel ezelőtt nagy munkájával a magyar irodalomtörténetet abba a fejlődési vonalba iparkodik hajlítani, mely ujfent szóval ma szellemtörténet. Hangyaszigalommal egybehordott konkrét történelmi anyagából finom, beleérző képességgel hallja ki a romantikus kor lelkének szavát, nagy rekonstruáló készséggel szerkeszti meg a romantika szellemi struktúráját.

De historikus Bánóczi a *nyelvészet* terén is: Szarvas Gábor nyelvtörténelmi irányának híve. A történelmi gondolat eleven ereje vonzza Révai Miklóshoz is, a magyar történelmi nyelvtudomány lángesze megalapítójához. Szellemének hatalmas monografiával áldoz. Bánóczi-ban a nyelvész nem tagadja meg a filozófust: lelkesedve kutatja a magyar filozófiai műnyelv multját s ennek tanulságait a még mindig szétfolyó magyar filozófiai terminológia kialakításában és megszilárdításában iparkodik gyümölcsöztetni. Bánóczinak s hű társának, Alexander Bernátnak, kivel a Filozófiai Írók Tárat szerkeszti s Kantot fordítja, elévülhetetlen érdeme a magyar filozófiai nyelv simulékonnyá és hajlékonnyá formálása. Ezt csak az tudja méltányolni, aki a negyven évvel ezelőtti magyar filozófiai irodalom érthetetlen s egyéni személytől függő nyelvét ismeri.

Bánóczi elmélyült történelmi szelleme egyik alapja igaz magyarságának is. Ezt a dunántúli dombos vidékről hozta magával, de a

magyar mult kutatásával csak edzette s nagy európai kulturájától elhalványítani sohasem engedte. Nemzetünk leggyászosabb napjaiban is nyíltan magyarnak vallotta magát.

A kiváló tudós kutatónak és a lélekbemarkoló tanárnak mond most utolsó istenhozzádot Egyetemünk. Bánóczi József nemes alakjának emlékét mindig kegyelettel őrizni fogja.

Az Akadémia bucsuztatója.

A Magyar Tudományos Akadémia nevében bucsuzom egyik legrégebbi tagtársunktól, bucsuzom a magyar tudományos és kulturális életnek egyik nagyérdemű, szerényen, az érvényesülés tülekedéseitől elhuzódva, de egy tiszta léleknek teljes odaadásával dolgozó munkásától. Bánóczi József Akadémiánk koszorújával indult meg tudományos pályáján s ezen az uton mindjárt első lépése olyan sok értékkel biztató ígéret volt, hogy tagjai sorába is sietett megválasztani őt Akadémiánk.

Három esztendő híján félszázadig tartott az a viszony, mely őt hozzánk fűzte s melynek hűségért s áldozatos szolgálataiért e pálya végső állomásán megindult lélekkel mondok köszönetét. Gazdag és sokoldalú munkásságából tudományos életünk, különösen irodalomtörténelmi monografiáinak, Révai Miklós és Kisfaludy Károly jeles életrajzainak s bölcsészeti kulturánk mélyítésére kifejtett munkásságának emlékét őrizi hálás kegyelettel. De megőrzi egész munkás, csak a kötelességek szolgálatára szentelt életének nemes példaadás is.

Bánóczi József a saját vallomása szerint élete legboldogítóbb ajándékának érezte, hogy irodalomban és iskolában nemes életideálok szolgálatában dolgozhatott s égő vágya volt nemzetét műveltnek, felekezetét magyarnak tudni. Akiknek ő volt a mesterük, nemcsak magyar szóval, hanem magyar szívvel is szolgálták a tudományt.

Szép életpálya, dicsőségesen megküzdött életharc volt ez, melynek inné a nemes vallomás fejezi ki tartalmát, melynek ez az ideál volt világitó szövete. Legyenek gyümölcsöt érlelők e munkás pálya eredményei, legyen áldott emléke.

Érdemes, kedves társunk, Isten veled!

Dr. Kék Lajos.

Bucsuztató dr. Bánóczy József temetésén.

Tisztelt gyászoló gyülekezet!

Mélységes megrendültséggel lépek dr. Bánóczy József koporsója mellé, hogy az Országos Izraelita Tanítóképző Intézet igazgatótanácsának mélységes gyászát és nagy fájdalmát tolmácsoljam, amely dr. Bánóczy József elhunyt a fölött eltölti.

Gyászoljuk dr. Bánóczy Józsefet, mint a magyar filozófiának, a magyar irodalomtörténetnek, mint a tételes és gyakorlati pedagógiai tudományok kiváló művelőjét és harcosát, akinek halála a magyar művelődésnek mindezen területein nagy és mélységes űrt hagy maga után.

Bucsuzunk dr. Bánóczy Józseftől, akiben a tudományosság, a vallásosság és a hazafiasság a leggyönyörűbb harmóniában olvadt össze. Dr. Bánóczy József szerény volt, mint tudós, bár méltán büszke lehetett volna, hiszen nevét nemcsak e hazában, hanem azon túl is messze ismerték, alázatos volt, mint egyházának hű fia és a hitélet buzgó munkása, és magas lánggal lobogott benne a hazafias, magyar nemzeti érzés, amelynek érdekében nagyarányu, önzetlen, állandó munkásságot fejtett ki.

Bucsuzunk dr. Bánóczy Józseftől, mint az Országos Izraelita Tanítóképző Intézet igazgatótanácsának lelkétől, akinek tudása, bölcsessége, pedagógiai tapasztalata, pedagógiai kormányzói tudása, nemcsak támogatta az igazgatótanács munkáját, de annak eredményességét is biztosította. Fanatikus hite, mellyel az Országos Izraelita Tanítóképző Intézet fennállásához és virágzásához ragaszkodott, az intézetet sok nehéz helyzetben segítette át és nem egyszer megóvta a katasztrófális megrázkódtatásoktól, az ifjúság iránt érzett rajongó szeretete pedig oly intézkedésekhez vezette őt, amely az ifjúságnak tanulmányai folytatását tette lehetővé.

Bánóczy József koporsójánál mi nem az ő élete folyását, életének mozzanatait vizsgáljuk, hanem az ő nagy lelkének fejlődésére vetünk egy pár szeretetteljes, bár szomorú pillantást, amely lélek kizárólag az övé volt, amelyet nem engedett semmiféle baj vagy szomorúság által háttérbe szoríttatni és elnyomtatni.

Ez a fejlődés állandó volt, mert munkásságának és kötelességteljesítésének bátyafokáról egy percre sem szállott le haláláig; a vezéri pálcát, melyet sorsa és kiváló képességei negyven évvel ezelőtt a tanítóképző vezetésében kezébe adott, nem adta ki kezéből.

De legszebb volt lelkének fejlődése a patriárchális erények és bölcsesség területén, amely erényekben olvadt össze lelkének minden ereje.

Tudta, érezte nagyon jól és ezt minden tétével, minden szavával bebizonyította, hogy mindazon utravaló kört, amelyet az Országos Izraelita Tanítóképző intézet az életbe kilépő tanítóknak ad, a legértékesebb, legnagyobb súlyu utravaló, valódi aranyérték az az ember-szeretet, az az emelkedett lélek, az a kötelességtudás, az a vallásosság, az a hazafias érzés, amelyet ő mutatott és tanított és amellyel nemcsak tanítványainak, de mindenkinek példát adott. Tudta nagyon jól, hogy ezek az érzelmi erők lesznek a legerősebb fegyver a magyar zsidó tanítók kezében arra, hogy feladatukat a magyar nemzeti népnevelés, a nemzetnevelés terén valóban megoldhassák. És hogy dr. Bánóczy József lelkében mily összhang uralkodott, semmi sem bizonyítja jobban, mint az, hogy az Országos Izraelita Tanítóképző Intézet különleges jellegét és feladatát a nemzeti népnevelés és nemzetnevelés nagy érdekeivel a legteljesebb mértékben össze tudta egyeztetni.

Azért, midőn az Országos Izraelita Tanítóképző Intézet igazgatótanácsának nevében újból mély fájdalommal bucsuzom dr. Bánóczy Józseftől, engedtessek meg nekem az, hogy mint a székesfőváros kir. tanfelügyelője is, elhozhasam koporsójához a tiszteletnek, az elismerésnek, a halálnak adóját, elhozhasam az ő elhunyt felett érzett fájdalomnak és részvétemnek adóját is.

Ha egy sirba, különösen ha egy olyan férfiú sirjába belenézünk, akit munkássága teljében döntött sirba a halál, ott szörnyű sötétség, zordon kétség tekint felénk. Ha azonban dr. Bánóczy József sirjába tekintünk, aki egy szép, hosszú élet befejezése és eredményei után szállott sirjába, aki betöltötte az életben szép hivatását, onnan e szép és nagy lélek visszfénye és e fény vigasztaló sugarai tekintenek reánk. E fényből meritünk vigasztalást, e fényből meritünk példát, ezzel gyújtjuk meg kegyeletünk fáklyáját, mellyel Bánóczy Józsefnek örök bucsut intünk.

Mosdóssy Imre.

Bánóczy József élete.

Nem kortársainak, nem tanítványainak szólnak e sorok. Késői nemzedékek, hogy együtt találják a biográfia adatait, — azért írónak.

Bánóczi József a veszprémmegyei Szentgálon született 1849-ben, július 4-én. Tanulmányait részben hazai, részben külföldi iskolákban végezte. Eleinte Veszprémben tanult a piaristáknál, majd 1864-öszen Budapestre jött, ahol az V. ker. állami (most Berzsenyi Dániel) gimnázium 5. osztályának lesz tanulója. Osztálytársai közé tartozik Alexander Bernát, kihez ez időtől fogva egész életre szóló »férfiassági barátság« fűzi. Héber studiumokkal is foglalkozik, különösen a veszprémi rabbi, Hochmuth Ábrahám ösztönzésére. Az érettségi vizsgát letétele után a pesti egyetem bölcsészeti karának lesz hallgatója, Horváth Cyrill, Toldy és Riedl Szende tanítványa.

1868-ban beiratkozik a wieni egyetemre, ahol a filozófiai fakultáson kívül az orvosi karnak is hallgatja előadásait. Főiskolai tanulmányait a kontinens nagy egyetemein fejezi be: Berlinben egy félévet tölt (1871—2), Göttingenben is egyet (1872), kettőt Leipzigban (1872—3), végül egyet Párisban és egyet Londonban. 1874-ben tér vissza Magyarországra. A nevelői állás, mely elutazása előtt is egyetlen jövedelmi forrása volt, lett hazatérte után is megélhetésének eszköze. Végül Trefort, akkori kultuszminiszter, 1875-öszen helyettes tanárrá nevezi ki a józsefvárosi reáliskolához. Az Országos Rabbiképző Intézethez az intézet fennállása második évében (1878) nevezik ki a magyar nyelv és irodalom, a hazai történet és a filozófia tanszékére, amely állásától 1893. február 28-án mentik fel, megbízatván egyszersmind az Országos Izraelita Tanítóképző állandó igazgatásával. Ezen utóbbi hivatalt ideiglenes minőségben már előzőleg is betöltötte és egész haláláig meg is tartotta. 1878-ban magántanára lesz a budapesti egyetem filozófiai karának, ahol később, mint címzetes rendkívüli tanár tart előadásokat. A Magyar Tudományos Akadémia 1879-ben választja meg levelező tagjává az első osztályban, ahol mindvégig csupán ilyen minőségben működik. 1883-ban veszi nőül Leipniker Szidóniát; házasságából 1 leánya és 2 fia született: Margit, László és Dénes.

Irodalmi munkásságát aligha kell e helyütt csak részleteiben is ismertetni, hiszen teljes összeállítását találhatók ennek hűségese tanítványa tollából, mint teljes bibliográfiai összeállítás ama »Emlékkönyv«-ben, melyet tanítványai és tisztelői adtak ki születése hetvenedik évfordulóján. (Emlékkönyv Bánóczi Józsefnek születése hetvenedik évfordulójára. 1919. július 4. Budapest, 1919. Itt: Bánóczi József irodalmi munkássága, iratainak bibliográfiája. Összeállította: Dr. Kohlbach Bertalan. 111—127. oldal. 269 tétel: 16 önálló mű,

34 folyóirat és gyűjteményes mű munkatársa, 10 folyóirat és gyűjteményes mű kiadója.)

Irodalmi működésének legjelentősebb állomásait regisztráljuk itt:

»Révai Miklós élete és munkái« című műve akadémiai díjat nyert, Kisfaludy Károly biográfiáját a Kisfaludy Társaság adta ki. Mint filozófiai művek fordítója, jeles munkákkal gyarapítja az ezen irányú magyar nyelvű irodalmat. Fordításait részben az Akadémia adta ki (Lewes: A filozófia tört. 3 kötetben), részben az Alexander Bernáttal együtt szerkesztett »Filozófiai Írók Tára« sorozatban jelentek meg. Fordítói munkássága révén oroszánrészre van a magyar filozófiai terminológia megteremtésében. Ezenkívül szerkesztette folyóiratunkat, a »Magyar Zsidó Szemlé«-t megjelenése első 7 esztendejében Bacher Vilmossal együtt (1884—90). Már megemlíthetett működése rajának kiegészítéseként említessék meg: az »Izraelita Magyar Irodalmi Társulat« titkára, szerkeszti az Évkönyveket. A magyar zsidóság teljes ifjúsági bibliájának nyelve Bánóczi nevét dicséri, sok jeles tankönyvet írt különösképen tanítóképzők számára. Írt és dolgozott, s mi több, másokat is írásra, dologra serkentett. Mindezen irodalmi alkotásokon kívül munkásságának jelentős részét teszi a felekezet szempontjából az a működés, melyet mint az Országos Rabbiképző Intézet vezérő bizottságának előadója, könyvtári és oktatásiügyi bizottságának jegyzője fejtett ki.

Sok és jeles tanítvány mestere volt: neki megadatott látni neveltjei előrehaladását, beérkezését. Maga mondotta önmagáról, mikor tanítványai, kartársai hetvenedik születése napján köszöntötték: »Önök egy boldog embert látnak maguk előtt.«

E boldog életnek is vége szakadt 1926. november 20-án. Kisesett a toll az író, a szerkesztő ember kezéből. Elhagyott minket s csak a gyászbeszédnek előkelő sorozata érzékeltette meg a feledő emberrel, mily nagyot és dicsőt veszítettünk benne. Bucsúztatta a pesti izraelita hitközség rabbija és elnöke, az Akadémia, az Egyetem, az Országos Rabbiképző, az Izraelita Tanítóképző Intézet, az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat. Teljes méltatással szólt róla az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat gyűlésén dr. Blau Lajos, kinek emlékbeszédét e lap vezető helyén találjuk.

Ujpest.

Dr. Friedman Dénes.

Társadalmi munka.

Nehéz idöket élünk, amikor minden jótékonyági intézmény megérzi az általános áldozatkészség csökkenését, aminek a pangásnak indult gazdasági helyzet a kétségtelen oka. Mindazáltal megelégedéssel állapíthatjuk meg, hogy a magyar zsidóságban a szociális és humanitárius tevékenység nem jutott holt pontra; bár nagy erőfeszítések árán és a megadott eszközök elégtelen volta mellett korántsem mondhatjuk, hogy jótékony intézményeink és testületeink az egész vonalon és a szükséglet mérvének megfelelő módon eleget tudnak tenni a vállalt és a körülmények által rájuk rótt feladatoknak. A zsidó szív nem tagadja meg önmagát, akkor sem, mikor a jötevők maguk is az élet nehézségeivel küzdenek és az áldozatkészség elé szinte legyőzhetetlen akadályok tornyosulnak. Testvéreink nem felejtik el, hogy mikor annyian tengődnek kétségbeesztő nyomorban, inkább fokozni kell a jótékonyágot, semmint elejteni és vallásunk ősi elvét még nagyobb áldozatkészséggel kell gyakorolni, a szeretet magasztos elvét még intenzívebb módon megvalósítani: Könyörülj és segíts a szenvedő emberen, az özvegyen, az árván, a szegényen, az inségnek kitett, megtört erejű aggastyánokon, a sorsildóztótteken. Ez az elv nem enyészhet el és nem vesztethet ki a zsidó közgondolkodásból soha. Humánus szervezeteink vezetői, férfiak és nők, nem vesztették el tetterejüket és lankadatlan buzgalmukat a mostoha viszonyok között sem.

Örömmel regisztrálhatjuk, hogy a *Pesti Chevra Kaddisa* nemrég avatta föl kibővített és megújított aggok-házát, mely mintaszerű berendezésével díszére válik a Szentegyletnek és a fővárosnak is, valamint az egész magyar zsidóságnak. A Szentegylet érdemdus elnöke, Adler Gyula, az Aggok Házának elnöke, Kramer Miksa, az építő bizottság elnöke, Arányi Ignác, jogosult öntudattal tekinthetnek alkotásukra, melyben meleg ünnepi beszédekben kifejezésre jutott szellem fogja áldásait terjeszteni, mely az intézményt a szeretet templomává avatja, hogy az nemcsak Aggok Háza, hanem Izrael aggastyánainak családi otthona legyen.

A teherviseléstől vissza nem riadó elhatározásnak és áldozatkészségnek köszöni létét az új épület, mely magasságban emelkedve, befogadó képességben kibővülve, berendezésében ameliorálva igazi refugiuma lesz az élet küzdelmében elfáradt aggoknak és az eddigénél is tökéletesebben szolgálhatja magasztos rendeltetését. A nagy-

vonalu koncepció és a kivitel érdeme Szentegyletünk kiváló vezérkarát illeti, mely nehéz idökben is feladatainak magaslatán áll.

Az Aggok Házának ünnepélyes megnyitását nyomban követte a *Pesti Izr. Nöegylet* új Leányárvaházának fölavatása. Megnyerő, bájos otthon ez, mely minden tekintetben megfelel céljainak. Az új épület pótolja a régi árvaházat, mely egyrészt az idök során megrongálódva, másrészt Trianon után — Nagymagyarország igényehez alkalmazott méreteivel tulterjeszkedve a mai szükséglet arányain, nagy karbantartási, fentartási és újjáalakítási költségekkel érzékenyen terhelte volna az Izr. Nöegyletet. Ezeket az áldozatokat ajánlatosabb volt új otthon teremtésére fordítani, így a régi épület értékesítésével a leányárvaház a központokhoz közelebb eső új hajlékot nyert, mely nemes arányaival, kies és kellemes kivitelével, szép és célszerű berendezésével jótékony közintézményeink legsikerültebbjei közé tartozik és céljának tökéletesen megfelel. Az új épület magában foglalja a tulajdonképeni leányárvaházat és a felnőtt árva leányok otthonát; van benne igen izléses templomhelyiség, mely a környéken lakó hittestvérek számára is istentiszteleti központul szolgálhat, továbbá finom kivitelű tanácsterem; szép hálótermek, mosdóhelyiségek, lakoszobák és munkatermek szolgálják az intézet kitűzött célját, mely a gyermekvédelmet a növédelemmel egyesíti.

Megható jelenet volt, mikor a leányárváknak a templomból fölhangzó áhitatos éneke mellett az Izr. Nöegylet elnökasszonya, kemenesmihályfai Deutsch Antalné, fenkölt érzéstől átható szavakkal az avató ünnepélyt megnyitotta. A kormány képviselőjének üdvözlő beszédével együtt hálás emlékezetben maradnak Ripka Ferenc főpolgármester aranyigazságot kifejező szavai, melyek szerint a főváros zsidósága szenvedések és megpróbáltatások idején, mint a megsebzett gyöngyagyló saját testéből a drágagyöngyöt, úgy termelte ki önmagából fájdalom közepette a nemes jótékonyág tisztáfényű gyöngyét: az új árvaházat.

Mindkét árvaházunk, a fiu-árvaház és a leányárvaház a zsidó jótékonyág két szivkamarája, a szeretet otthona, mely nevelést ad, oltalmat nyújt, jövődöt biztosít apátlan, zsenge, korán elárvult kicsiny hittestvéreinknek. Kell-e mondani, mennyire méltó mindkét intézet a legmesszebbmenő és fennakadást nem ismerő, az áldásos munka folytonosságát biztosító lankadatlan támogatásra?

A Pesti Izr. Hitközség területén túl is, mely maga nemcsak kiterjeszti pártfogását a különböző területek jótékony intézményeire,

hanem saját jótékony intézményeinek és nevezetesen kórházainak fentartásával a közjót szolgálja és példát ad a nehéz időkben az áldozatteljes legnemesebb kitartásban, a Pesti Izr. Hitközség körén túl is elismerésre méltó köztevékenység folyik a társadalmi munka mezéjén. Csak most avatta föl az *Óbudai Izr. Hitközség* ujonnan épült, jól berendezett aggodházát, mely méltó kifejezése az ősi tradíciókkal bíró hitközség és a hitközségi elnökség komoly és áldozatkész szellemének. A munka érdeme *Kemény Lajos* jeles hitközségi elnököt és hűséges társait illeti.

Az *Egri Izr. Hitközség* újabb alkotásai közt kiemelkedik a rendeltetésének már átadott gyönyörű zsidó kultúrpalota, mely eddig egyetlen a maga nemében és tanúságot tesz arról, mint lehet a hitközségi feladatokat emelkedettebb szellemben fölfogni, tulemelkedve a megszokott lethargián kulturális kérdésekben. *Ecséri Kánitz Dezső* hitközségi elnök koncepciója ebben a kérdésben és törhetetlen következetessége követendő példát jelent.

A *Nyiregyházi Zsidó Hitközség* minden hitfelekezeti közügyért lelkesedő kiváló főrabijának és hasonlóképp kiváló hivatottságu elnökének buzgólkodásával és megértő követők akaraterős áldozatkész-ségével befejezés elé fogja vinni nagystílű és az egész környékre nézve rendkívül fontos zsidó Kórházának építését. Helyénvaló volna, hogy országos érdeklődés kísérje ezt a nagyjelentőségű tevékenységet.

Fővárosi kerületi zsidó nőegyleteink sem hátrálnak meg a nehézségek előtt, hanem bámulatos szorgalommal gyűjtenek, dolgoznak és közreműködnek a szegény- és gyermekgyámolítás terén. Vezetők dicsegetés buzgalma súlyos viszonyok között is eredményeket mutat föl, melyek nemcsak a nyomor enyhítésében nyilvánulnak, hanem a hitélet fokozására is kihatással vannak.

Fájdalom a fény mellett az árny sötétségét is meg kell látnunk. Számos jótékony intézményünk küzdökdi és nem tudjuk, mikor lesz kénytelen nagyszerű munkásságát beszüntetni vagy szüneteltetni. Hogy ennek milyen kétségbeeső hatása volna különböző intézményeink fölkaroltjainak sorsára, azt elképzelni is porbasujtó. Ennek elgondolása csak sarkantyúja legyen az elszánt áldozatkész-ségnek és továbbdolgozásnak.

Az *Omike menzája*, a Központi Zsidó Diákbizottság, mely a hitközség égíse alatt működik, az Orsz. Izr. Patronage-Egyesület nemcsak a jelent gyámolítja, hanem a jövőre dolgoznak; az egyik itthon támogatja főiskolai ifjúságunkat, a másik a testvéri

hűség filléreivel tartja életben külföldön tanuló fiatal testvéreinket, a harmadik a züllés veszélyének kitett és romlásnak induló elhagyott zsidó gyermekeket akarja megmenteni a bűntől és pusztulástól, a felekezet becsületét és méltóságát szolgálva. Itt az ellankadás rombolná nemcsak a jelent, hanem rombolná a jövőndöt.

Gazdasági pangás ólomsulya nehezül a jótékonyásra főlemelt kézre. És mégis van jótékonyág. A társadalmi gondviselet kultúr-szociális munkássága nem szünetel; ez az egyik tény, amit leszöge-zünk. Ez a tény nem a gazdasági helyzet fokmérője, mert annak mérlege szerint már megállhatott volna sok nemes törekvés és szentséges munka. Ez a tény a zsidó szív szeretetteljességének fok-mérője, következtése vallásunk tanításának, egy nemesebb életfel-fogásnak, mely arra tanít, hogy erőfeszítés árán is gyakoroljuk a jótékonyágot, hozzuk meg az áldozatokat pillanatnyi helyzeti erőn-kön túl is; segítségünk a szenvedőn, özvegyen, árván, inségben sorva-dón, a sorsüldözöttön, az élet útján lerokadón; emeljük föl az esendőket, erősítsük, gyámolítsuk a lerogyókat.

A másik tény, amit le kell szögeznünk, hogy majdnem minden nemes intézményünk és munkánk válságban van. Tehát folytatni kell a fentjelzett vissza nem riadó áldozatkésztséget, kitartással, magunkra alkalmazott szerénységgel, a jó ügyet megértő szeretettel és a jövőbe vetett reménnyel, meg nem engedve soha, hogy a hitünk által tanított szeretetnek és jótékonyágnak vártemplomai romba omoljanak.

Szerkesztőségünk szeretetteljes figyelemmel kíséri a felekezet jótékony munkájának alkotásait és eredményeit, de nemcsak az elért eredményeket veszi tudomásul, hanem képviseli azt a zsidó meggyő-ződést is, hogy törhetetlen, megostromolhatatlan és legyőzhetetlen akarattal és kitartással kell folytatni a szent munkát válságos idők-ben is, mert a jótékonyág a mi erőnk, fegyverünk és vértünk és győzelmet fogunk venni a nehéz idők zátonyain és nyugalmas vizekre érünk. Kezünk nem ejti el az evezőt viharban sem, hullámjárásban a kormányrudat. A magyar zsidóság ne hagyja cserben nemes mun-káját és maradjon hű nemes elvéhez törhetetlenül.

Budapest.

Dr. Hevesi Simon.

Israel Lévi, Franciaország főrabbijának levele dr. Heller Bernát rabbiképzőintézeti tanárhoz, Blau Lajos jubileuma alkalmából.¹

Kedves Kartársam!

Ha egy tudósna, egy mesternek tiszteletére kiadott Emlékkönyvnek tudományos dolgozatai módot adnak a hozzájárulóknak, hogy képességeiket érvényesítsék, magam, megvallom, kénytelen vagyok erről lemondani: jelen elfoglaltságom nem engedi meg, hogy Blau Lajos professzornak 65. születésnapjára az alkalomhoz méltó munkálattal szenteljek. De ha az Emlékkönyv, melyet erre a fordulóra előkészítenek, kiválóképp hódolatul van rendelve kartársunk és barátunk iránt, akkor azt kívánom, számítsanak engem is azok közé, akik nyilvánosan vallomást tesznek mély tiszteletükről a tudós és az ember iránt, a *vir bonus docendi peritus* iránt.

Amidőn Önök Blau professzor tudományos munkássága 40. évfordulójának ünneplésére készülnek, jól esik fölidézni annak az emléket, hogy 35 évvel ezelőtt a Revue des Etudes Juives-ben közlére tette dolgozatát »a S'má olvasásáról és a Semát kísérő áldásmondásokról«, liturgiai történeti tanulmányát, melyhez legutóbb visszatért, amelyben már akkor nyilvánvalóvá lett szabadságának, világosságának, megbízhatóságának ereje s amelyben megnyilatkozott kipróbált tudománya és az egészséges bírálat módszere.

Ezekkel az adományokkal találkozunk a tudományos folyóiratok közöttle számos dolgozatában, — megtisztelésnek tekintni a Revue des Etudes Juives, hogy ezek közé a folyóiratok közé tartozik —

¹ Dr. Blau Lajos a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet igazgatójának 65. születésnapja és 40 éves írói munkássága alkalmából bensőséges ünnepséget terveztek tanítványai, tisztelői és barátai, ugyanezen alkalomból magyar és héber nyelvű ünnepi iratot adtak ki. A rendezőség élén dr. Mezey Ferenc kir. tanácsos, az Országos Iroda elnöke és dr. Hevesi Simon főrabbi állottak, a szerkesztőbizottság élén dr. Hevesi Simon főrabbi állt, a bizottsági tagok és szerkesztő társak dr. Heller Bernát, dr. Klein Miksa és dr. Friedman Dénes voltak. A jubiláris ünnepségről, mely 1926. évi május hó 2. napján ment végbe, bő megemlékezés található a Rabbiképző 1925. évi értesítőjében (13—16. old.) az Egyenlőség (45. évf. 19. sz.) és a Múlt és Jövő (128—130. old.) című magyar felekezeti lapokban és a Haolam című héber nyelvű folyóiratban. Az Egyenlőség említett száma a jubilánshoz intézett számos üdvözlőirat közül közölte a kultuszminiszter, a londoni Chief rabbi, Schwarz rektor, Büchler rektor, a német Gesellschaft z. F. d. W. d. J. leveleit, ezeknek kiegészítéseképp nyújtjuk itt még a következőket.

valamint a budapesti rabbiképző intézetnek értesítőiben. Egyetértve minden tudóssal, sokra becsülöm Blau urnak tartalmát, gyakran végleges kutatásait a bibliai kánonról, a Bibliáról, mint könyvről, — tudományunk egy új fejezetéről — még inkább tanulmányait a hiedelmekről és intézményekről, a bűvészetéről, a Get-ről, oly tanulmányokat, melyekben, saját munkám folyamán volt módom megbecsülni az anyagfölszámolás megbízhatóságát épen úgy, mint a következtetések szilárdságát. Nem kisebb örömem telt abban a kiadványában, mellyel közzétette tőle annyira elütő névbeli társának Juda de Modenának leveleit. Ennél a munkájánál kellően értékeltem a kiadónak héber stílusát és a **הצופה**-nak jelentőségét, mely eleinte a »Magyar Zsidó Szemlé«-hez fűződött, majd annak a helyébe lépett,* örömeire a hebraistáknak és mindazoknak a tudósoknak, akik jobban szokták meg Jesája nyelvét, mint Árpádét. Jól esik hinni, hogy Blau ur munkái magyar szövegükben is feltüntetik azt a világosságot, határozottságot, szabadságot, melyet a franciák annyira becsülnék. Ebben a tekintetben Blau ur úgy látszik, közelebb áll Bacher Vilmoshoz, mint Kaufmann Dávidhoz.

Valójában tisztelt Kartársunknak módszere előttem úgy tűnik föl, mint e két mester módszerének szerencsés összeegyeztetése. Ha az egyiknek köszöni a józan ítéletét és a szabadságát, azt mondanók, hogy viszont a másikatól kölcsönözte az érzéket a szerkesztés és az elrendezés iránt, a tisztán kifejezett általános eszmék iránti szeretettel. Ekként folytatván annak a két kitűnő tanárnak, a Budapesti Országos Rabbiképző Intézet dicsőségének hagyományát, méltó reá, hogy örökükbe lépett s hogy ekként a Duna partján föntartja a boroszlói iskolának szellemét, megszilárdítván és megnevesítvén azt a történelmi bírálatnak kényesebb* gyakorlatával.

Most olvasom újra a mi Revue des Etudes Juives-ünkben (XXXV., 157), miként térítette vissza a magyar kormány 1876-ban azt a sarcot, melyet a zsidóknak az 1848—49. szabadságharc után kellett leróniok, visszatértette, mint alapot, a budapesti rabbiképzőnek megalkotására, valóban eredeti megvalósításával a prófétai szózatnak **וַתִּתֵּן חֲרֻבָּתָם לְאֹתִים**. Éppen 50 esztendője tehát, hogy az Országos Rabbiképző Intézetnek megvetették az alapját. A szerző,

* Ebben az egy részletben téved a mélyen tisztelt Grand Rabbín ur: a **הצופה** csak különvált a Magyar Zsidó Szemléától, de azt ki nem szorítja.

akit idézek,* hozzáteszi: »Ennek a főiskolának megteremtése kor-
szakot jelent. Amíg régebben a ritka fiatal magyarok, kik magukat
a rabbi hivatásnak szentelték, kénytelenek voltak tanulmányaik foly-
tatására Boroszlóba menni, ahonnan nagyrészt elhímetesítve tértek
vissza; amíg akkor idegen rabbik, kik még az országnak nyelvét
sem ismerték, teljesítették tisztjuket a legnagyobb községekben is
ugy, hogy szíve és elméje szerint magyar rabbi, miként Löw Lipót,
kivétel számba ment, addig most, husz esztendő óta, magyar, szabad-
elvű szemlemben nevelnek papokat, mely fogékony, a hitelvekkel
összeegyeztethető minden ujtás iránt... A korlátok, melyeket gyü-
lölség és tudatlanság emelt zsidók és más vallások közé, lassan-lassan
dűledznek s minden még jobb jövővel biztat.«

Fájdalom, ez utóbbi jóslás még nem vált valóra, vagy legalább
is a türelmességnek és kölcsönös megértésnek szelleme megfogyat-
kozott. Nem akarom magamat a magyar zsidóság ünnepének nap-
ján, amikor megtisztelvén egyik legjobb tudósát, magát tiszteli meg,
nem akarom magam mélabus gondolatoknak átengedni, ámbár azo-
kat a zsidó történelem ismerete enyhítheti; még kevésbé akarnám
magam beleártani egy országnak politikájába, mely nem az enyém.
De lelken fekszik a kívánság, ki kell mondanom: vajha »az igaz-
ság napja« beragyogná Buda lombjait és a Dunának vizeit. Bizonyos
vagyok benne, a magyar zsidó tudósok munkája hozzá fog járulni
ahhoz, hogy általában megbecsüljék azt a hasznát és azt a nagyságot,
melyet a zsidóság a nemzet és a társadalom részére jelent. Mint
ezelőtt egy századdal Németországban, a zsidó tudomány közre fog
hatni a zsidóság fölzsabeditására.

Vajha a mi kedves ünnepeltünk részt vehetne ebben a boldog
diadalban, melynek előkészítéséhez ő is hozzájárult. Vajha az Ur,
»ki az embert az értelemnek és a tudománynak kegyeivel kitünteti«,
meghosszabbítaná napjait s megáldaná munkásságát.

Fogadja, kedves Uram, odaadó érzésem kifejezését.

Israel Lévi s. k.

* Kont Ignác.

Krausz Sámuel bécsi rabbiszemináriumi tanár üdvözlő levele Blau Lajoshoz jubileuma alkalmából.

Prof. Dr. SAMUEL KRAUSS
Wien, II. Ferdinandstrasse 23/3.

Wien, 26. IV. 1926.

Mélyen tisztelt Igazgató ur!

Közelgő 65. születésnapját szerte-széjjel ünnepelni fogják szá-
mos hívei, kollégái és tanítványai; e hármasságban én is oda-
állok a tisztelgők sorába és jó magyarosan azt mondom: Isten
éltesse!

Isten éltesse Önt, igazgató ur, családjá boldogságára, felekeze-
tünk diszére, zsidó tudományunk gyarapítására számos több évig!
Éltesse Önt jó egészségekben, testi és szellemi erőinek teljében soká,
igen soká!

Az Ön tüneményes pályafutása, tudományos működése, egy
nagy intézet vezetése, két folyóirat szerkesztése (hogy ne mondjam:
fentartása, sőt tartalommal ellátása) Önt tulemelik a rendes nivón és
nagygyá teszik! Szellemi és lelki nagyság harmonikus egységben!

A heti szidra szavaival élve: e tulajdonságok teszik a שמן ויהי
melyek Önt képesíték: להעלות נר חיים Ön bevilágított sok rejtekbe,
világít most is, kívánom, hogy így tartson élte végéig. Az örökmécses,
melyet köztünk, hívei és tanítványai közt élesztett, nem fog kialudni
sohasem; a tudomány tárházában mindétig nyoma lesz.

Szerencséseimnek kifejezése mellett magamat kegyeibe és jó
barátságába ajánlván, maradtam őszinte híve Krausz Sámuel.

Dr. Blau Lajos jubiláris beszéde 1926. május 2-án.

Tisztelt Gyülekezet!

Az elismerés, a barátság, a szeretet e sokszínű megnyilatko-
zása, melynek szerény személyem központja, keményebb szívet is
ellágyítana, mint azt, melyet Isten nekem adott. Az érzelmek zajlásá-
ban talán nem találom meg az illő szavakat, melyekkel hálámat és
köszönetemet kifejezzem az üdvözlések tolmácsolóinak és megbízóik-
nak, legyenek meggyőződve, hogy szívembe zártam mindnyájukat és
ereklyeként fogom őrizni nemes megnyilatkozásukat. Azt látom e
megtiszteltetésben, hogy még él az eszményekért való lelkesedés, azt
látom, hogy a tisztelt visszazúll reátok, kik Isten alázatos szolgáját,

Izráél szerény tanítóját, a magyar kultúra igénytelen munkását ily tisztelekre érdemesítették. Fogadjatok egyetemlegesen és egyenként, kik itt vannak és kik nincsenek itt, forró köszönetemet, őszinte hálámat.

Engedjétek meg, hogy életem e nagy óráját, melyben éltem alkonyán világomat együtt látom, megszenteljem egy kis elmélkedéssel eszméinkről, azoknak az intézettel és velem való kapcsolatáról. Három eszméről szólok.

Nincs drágább kincs az istenbizalomnál, ahogy szent irataink az istenhitet kifejezik. E földön minden változó, forgandó, mulandó, csak az istenbizalom változatlan és állandó. Felülemel az élet viszontagságain, egyenességben tart a megpróbáltatásokban, kibékít az arasznyi léttel és megnyugtat az elmúlás gondolatában.

Nincs e földön nagyobb erény, mint a jó akarat, bölcsseink szavával: a jó szív. A jó akaratból sarjadzott ki az emberiség két főeszméje: az igazság és a szeretet, melyek az embert kiemelik a természeti lények sorából. Az igazság és szeretet ösztökéli az embert, hogy embertársai üdvére dolgozzon, hogy szépen és nemesen cselekedjék, hogy mások boldogságában örömet lelje és saját boldogságát érezze.

Nincs ezen a földön tisztább gyönyörűség, mint a szellemi világban való élés, az Isten ígéjében való elmélyedés, a tudományokban való buvárkodás és a nyert ismeretek terjesztése. Tanulni és tanítani mindenkor nagyjaink tündöklő ígéje, a prófétáké, a bölcséké, a rabbiké egyaránt. Nincs szent és profán tudás, minden igaz tudás szent, szívet és elmét nemesítő. A tudás a legfőbb jó a zsinagóga vezérgondolkodójának bölcséleti rendszerében.

Ez a három eszme hatja át intézetünket, melynek hivatása, hogy a köznek papokat neveljen, kik az istenbizalmat ébren tartják, kik az igazság és szeretet eszméit terjesztik, kik tudás által a szívet és elmét nemesítik. Ehhez az intézethez lettem én elhivatva, hogy neveljem az ifjúságot eszményi pályájára, az istenhit szolgálatára, az igazság és szeretet hirdetésére, a tudás terjesztésére.

E fenséges eszmékre és tanokra lettem én nevelve és ezek szolgálatára az iskolapadból a tanítói székbe ültetve. Az intézet az én jótevőm, hol nagy tanítók, legyen áldott emlékezetük, megnyitották szememet, hogy lássam a tudás virágos mezőit, eget és földet átkaroló erejét. Ha nem is örököltém világgraszáló tudományukat, él bennem tanítói buzgalomuk és a tudományokért való lelkesedésük.

Az intézetet örök hála fűzi hozzájuk, engemet pedig örök hála fűz az intézethez, amely módot adott nekem, hogy lelkeimhez nőtt eszményeket szolgáljak, hogy ideális ifjúság fejlődésében gyönyörködhessem. Módot adott nekem arra, hogy a tudományok világában éljek, hogy idő és tér fölött az emberiség nagy szellemei társaságába jussak, hogy felismerjem a világkultúra egységét, a zsidó tudományoknak vele való kapcsolatát, mint alkotó elemét és küzdhessek a zsidó tudomány emancipációjáért, a többi tudományokkal való egyenjogúságáért.

Az ifjúság nevelése, a tudomány művelése, hitközösségünk és hazánk szolgálata azok az eszmények, melyek előttem lebegtek és nem hagytak elcsüggedni intézetünk küzdelmes éveiben, az ország súlyos helyzetével kapcsolatos sorsdöntő időkben. Teljesedett intézetünkön a próféta szava:

כי כרנע קמן עובדך וברחמים רבילים אקבדך

»Kis pillanatra hagytalak el és nagy szeretettel fogadlak vissza.«
(Jesája 54, 7.)

A magyar nemzet dicső példát adott a világ minden népének, midőn megdicsőült I. Ferencz József öfélége fenkölt elhatározásához képest ez intézetet létesítette és a rabbiképzést szárnyai alá vette. Közel fél százada. Változtak a kormányok, de nem változott a jó akarat intézetünk iránt, melyben a tanügyi kormány minden időben a hittudományok mellett a magyar nemzeti kultúra egyik iskoláját látta, amely a magyar zsidóságnak lelkére való hittudományi képzéssel és nemzeti műveltséggel felruházott rabbikat nevel. Ezt a feladatot tanártársaimmal egyetemben minden erőnkkel teljesíteni fogjuk.

Barátaim, testvéreim! Minden vallás és minden etika csak annyit ér, amennyi nemes érzést kelt a keblekben és amennyi nemes cselekedetet vált ki az akaratból. Ezzel a mértékkel mérve is megállotta a Rabbiképző helyét, neveltjei példájukkal és szavukkal felébresztették a szunnyadó vallásos érzést és nemes cselekedetekre bírták híveiket. Az élő szó mellett az írott szóval is nemesítették a szívet és elméket. A Rabbiképző tanítói és tanítványai teremtették meg a magyar zsidó irodalmat, új, színes ágat oltottak be a magyar irodalom terebélyes fájába. Az a nemzeti érzés, amely a Rabbiképző életbehívóit és kezelőit áthatotta, aranyszál a zsidó vallás egyetemeségét szolgáló intézetünk szövevényében.

Barátaim felfedezték, hogy negyven év óta forgatom a tollat.

Tartozom azzal a vallomással, hogy tudatosan választottam a magyar nyelven való írást, hogy elsősorban a magyar zsidóságot szolgálhasam. Ezen hosszú idő alatt a felelősség tudata nélkül sem társadalmi, sem irodalmi, sem tudományos kérdésről nem szóltam és ma is állok a felelősséget minden sorért. Tudományos tevékenységemért az elismerést a külföld is nyújtotta, a legmelegebben a tengeren túlról. A legdrágább mégis előttem a magyar zsidóság ragaszkodása, amely ez órában oly felemelő módon nyilatkozott meg. Büszkeséggel tölt el tanítványaim s barátaim ragaszkodása, miben némi részem van, mert tanítványról kezemet soha le nem vettem, barátot soha el nem ejtettem.

אודה את ה' בכל לבב בסוד ישרים ועדה

»Dicsőítem Istent az egyenesek és a közösségek körében« (Zsoltár 111, 1), hálát adok a Mindenhatónak, hogy teljesült rajtam a próféta szó:

שאי סבב עיניך וראי כלם נקבצו ובאו לך ונו
כי כלם כערי תלבשי ותקשרים כבלה

»Nézz körül és lásd, összegyűltek mindnyájan és eljöttek hozzád, mint ékszer öltöd magadra és mint a menyasszony az ő diszt. « Testvéreim! Diszt adatok nekem, áldjon meg benneteket Isten legzebb áldásával.

Hebrew Union College.

Egy amerikai Rabbiképző.

A *Hebrew Union College*, amely 'nevet a cincinnati rabbi-seminárium viseli, 1875-ben lett alapítva és 1925. őszén ünnepelte fennállásának félézázados évfordulóját. Története felette tanulságos abból a szempontból, hogy lelkesedés párosulva szervező képességgel, mily alkotásra képes. Ezt az iskolát *Isaac M. Wise*, morva eredetű cincinnati rabbi alapította egymaga és megnyitotta kivüle egy segéderővel. Se iskolahelyiség, se könyvtár nem volt. A zsinagóga egyik helyisége volt a tanterem és néhány biblia a taneszköz. Nem volt semmi, de volt program. A program az volt, hogy oly rabbikat kell nevelni, kik lángolnak a zsidóságért és az amerikaiságért, — a kettő

összeolvad magasabb egységben. A zsidó céllal egyesül a hazafias cél. Az alapító megértette az amerikai zsidó lelket, amint a hazai rabbiképző alapítói is megértették a magyar zsidó lelket. Ezen kívül azonban a két iskola nem mutat közös sorsot.

A kölcsönként tanterem helyébe négy épület lépett: iskola, testgyakorlat, internátus és könyvtár épület, széles területen, városi parkkal szemben. A nem létező tanerők helyébe 10 rendes tanár és 5 segéderő lépett, a néhány biblia helyére pedig 70.000 nyomtatott és 2500 kéziratos könyv. A könyvtárt külön könyvtáros 5 alkalmazottal kezeli és zsidó muzeuma is van. Az évi költségvetés kerekén 1,670.000 aranykorona (334.000 dollár). Mindössze 200 zsinagógaköztség tartotta, míg a mult évben önállósítva lett.

A College alapított a cincinnati mellett New-Yorkban is *hitoktatói iskolát*, melynek majdnem 200 növendéke van. A mű még nincs befejezve, minek egyik szíptomája az, hogy *Julian Morgenstern*, a szeminárium rektora, vagy ahogy ott nevezik, az elnök, Európába lett küldve, hogy tanárokat vigyen ki, vagyis hogy még néhány zsidó tudóst hódítson el az európai zsidóságtól, amely ezt a ritka plántát eléggé megbecsülni még mindig nem tudja. A londoni szeminárium is lámpással keres két tanárt.

A rengeteg összeget a közösségek mellett magánosok adták, csak az imént a H. U. College kuratoriumának elnöke ötmillió dollárt gyűjtött össze, ugyanakkor, mikor még két new-yorki szeminárium hasonló gyűjtést folytatott és pedig szintén sikerrel. Az Egyesült Államokban ugyanis öt zsidó tudományos főiskola van — lehetne hetet is mondani — és valamennyi közadakozásból jött létre, egy kivételével, melyet *Dropsie* ügyvéd végrendeletileg alapított egész vagyonából Philadelphiában. Nagylelkű ember volt, mert meghagyta, hogy az intézetbe nyelv-, faj-, nem- és szín-különbség nélkül kell a jelentkezőket felvenni. A Hebrew Union College eddig nőhallgatókat nem vett fel, de az ékesszólást jelenleg nő tanítja. A College a reformközségek szemináriuma, melyhez most a Dr. Wise által alapított new-yorki Institute of Religion járul. Felemelő, hogy a reform zsidók mily áldozatkészséget tanusítanak; megsgéyenyítik az orthodoxiát, amely mögé nem ritkán a szűkkeblűség meghuzódik. A tudományért csak a műveltek buzognak, keveset beszélnek és sokat cselekszenek. Áll ez az amerikai nőkről is, a H. U. College internátusát a reform közösségek nőszövetsége létesítette. Sokan úgy vélekednek, hogy a zsidó tudomány napja egy évszázad ragyogása után Európá-

ban immár leáldozóban van. Mi ezt nem hisszük, de ha igaz volna, akkor Amerikában újra fel fog kelni. Ezt bizonyítja az az iskola, mely kis magból terebélyes fává nőtt meg, de a többi rabbiképző virágzása is. A felséges példa buzditólag fog hatni az ó-világra, amely a modern rabbiképzőt megteremtette és az újvilágba is átplántálta. Sok szerencsét kívánunk a testvérintézetnek újabb 50. esztendejéhez, melyet oly szerencsés auspiciumok közt kezdett meg.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

TUDOMÁNY.

A zsidó eskü Magyarországon.

Az európai zsidók középkori története nagy és távoleső területet ölel fel. A politikai hatalom és a népek indulata mindenütt nyomot hagyott sorsukon és életmódjukon. Ambár találkozunk élénk hullámzással ugyanazon területen is: volt ország, ahol a legmagasabb államhivatal vezetését zsidóra bízták, majd ugyanott meg kellett érniük kiűzetésüket. De ily nagy eltolódások ellenére is megállapítható, hogy a kölcsönhatás a jogélet egyik ágában sem mutatkozik oly feltűnően, mint a zsidóságot illető törvénykezésnél. Sajnálatos jelenség, hogy a nemzetközi jognak általános érvénye épen az egyoldalú zsidó törvényeknél győzedelmeskedett, amikor a kölcsönhatás a megszorító rendszabályok, a terhes adózások, vagy a megsejgyenítő eljárások követését idézte elő.

Egyetemes szempontok igazolására nem elegendő egyetlen konkrét intézmény felemlítese, de olykor egy-egy részletkérdés számos vonatkozásával és nagy kiterjedésével megvilágíthatja és megerősítheti.

A kölcsönhatások megnyilatkozásának érdekes és hosszú fonalát követhetjük a zsidó eskü történetében. Az eredete visszanyúl a X. század végére. Justinianus törvénykönyve említi először a gyanút, hogy zsidónak tanuvallomása nem megbízható keresztény ellen való perben (532) s ugyancsak a byzanci császárságban rendelték el először a különleges zsidó esküt.¹ A kegyetlen és embertelen kisértő szertartások megbélyegezik a romlott byzanci szellemet. Derekukat töviság övezte, vízbe kellett menni és háromszor ráköpni a circumcisió helyére, csak azután esküdhethet meg. Ezen a javaslaton enyhített a császár. Elegendő volt a tüskeöv a csipőn és a tőratekeres a kézben, miközben elmondotta esküjét. Elátkozta önmagát, ha netalán nem mondana igazat: adja reá az Ur Elisa átkát, a bélpoklosságot, nyelje el a föld élve, akárcsak Dátánt és Abiromot. Ez a formula lett a schemája minden későbbi zsidó eskünek. A tüskéhez nem

¹ A zsidó eskü eredetéről, a byzanci és németországi történetét részletesen tárgyaltam: *Adatok a zsidó eskü középkori történetéhez* c. értekezésben. Budapest, 1917. p. 30 és köv.

ragaszkodtak, más szertartást alkalmaztak helyébe, a motívumok szaporodtak, előkeresték a bibliai történet legborzasztóbb jeleneteit. A középkori ember bizott a kimondott szó varázserejében és remélte, hogy hamis eskü esetén tüstént követi az önátkozás teljesülése.

Eredetét könnyebben megérthetjük, ha meggondoljuk, hogy istenítéltre zsidót nem bocsátottak egyházi jellege miatt, de az istenítéleteket túlélte évszázadokkal minden egyes országban. A bizanci formulát átvették a XII. században csaknem mindazok az országok, melyekben zsidók laktak. A keresztes hadjáratok után rövidesen általános intézménnyé vált. Motívumaiban változott, hol több, hol kevesebb volt benne az átkozás, a szertartásaiban is különbözött, de az eskünek a schemája, gerince szívósan kitartott csaknem egy évezreden át. Legváltozatosabb a németországi története, ahol a történeti folytonosság nem vész el. A levéltári kutatások, kéziratban lévő városi jogkönyvek remélhetőleg nyújtanak még nagyszámu újabb változatot, azonban ezek nem igen fognak hozzájárulni a zsidó eskük közelebbi megértéséhez. Nagyobb jelentőségű volna, ha elrendelésének kísérő körülményéről megtudhatnánk még egyet-mást. A bizanci és a németországi eskük ismerete alapul szolgál, hogy a szomszédos államokban is megvizsgáljuk a zsidó eskü sorsát.

Magyarországon szintén érdekes multja van a zsidó eskünek. De — ami a középkori magyar jogtörténetnek szerencsétlensége — az fed el előlünk is számos részletet a zsidó eskü első alkalmazásairól. A középkor folyamán Magyarországon a magánjog ugyszólván teljesen a szokásjogon alapult. Országgyűlési törvények a magánjogi viszonyoknak csak kis részéről rendelkeztek. A legérzékenyebb hézag e tekintetben az volt, hogy a perrendtartást szabályozó törvény nem létezett. Az ily módon alakult jogállapotról éppen Werbőczy sőtét képet esztel. Szerinte minden jogrend, sőt minden egységes gyakorlati megállapodás a jog terén hiányzott.² Így jellemzi Fraknoi Werbőczy művét megelőző jogállapotot. Werbőczy azonban csak a szokásjogot vette tekintetbe. Olyan törvénykönyvet szerkesztett, mely korának bírait és jogkeresőit kielégíthette. Az élő gyakorlatban szükség volt zsidó esküre is, a *Tripartitum* tartalmaz is egy formulát, mely nem ismert formuláknak másolata, hanem változata. Innen is onnan is van benne néhány részlet, de nem compilatio, hanem minták után készült átdolgozás eredménye.

Ennek a formulának alkalmazása idejét nem lehet a *Tripartitum* szerkesztésének idejére tenni, mert hiteles utalások bizonyossá teszik, hogy az egész középkoron át nem ugy esküdtött a zsidó, mint a nem zsidó. A régi magyar perjogban két perdöntő bizonyítási eszköz volt: az eskü és az istenítélet.³ Az esküt rendszerint a templomban a keresz vagy valamely erekllye mellett tették le.⁴ Az

² Fraknoi Vilmos: *Werbőczy István életrajza*. Magyar Történeti Életrajzok XV. évf. 1899. p. 55.

³ Timon Ákos: *Magyar alkotmány és jogtörténet*. 1906. p. 453.

⁴ Ibid. p. 456.

volt a középkori általános felfogás, az eskü minden népnél vallási aktus, tehát megfelelően intézkedett Könyves Kálmán dekrétuma, a zsidók törvényei szerint — *secundum legem judeorum* — esküdjének a zsidók.

Kálmán király dekrétumainak II. könyvében a harmadik fejezet (1100-ból) intézkedik a zsidók és keresztények között előforduló peres esetekben, Ennek 2. §-a:

Ha pedig keresztény tanui nincsenek, de alkalmas (meghíhető) zsidó tanukat állít elő, kik a zsidók törvényei szerint megeskütve, ártatlannak találtnak, négyszeresen fizesse meg a lopott tárgy árát.

Amikor Könyves Kálmán szabályozni akarta zsidók jogviszonyát, valószínűleg mintául szolgált IV. Henrik császárnak 1090-i privilégiuma, melyet a speyeri zsidóknak adott.⁵ (...iuret tantum secundum legem suam.) Mig Könyves Kálmán dekrétumának szövege:

2. §. Si autem testes christianos non habuerit et iudeos idoneos produxerit, iuramento eorum secundum legem iudeorum purgatus, furti compositionem quadruplo persolvat.

A bizanci eskü kísérétében megjegyzi a forrás, hogy a zsidók szívesen alkalmazkodtak a kivételes zsidó eskühöz, mert megfelelő törvényeiknek. Kétségtelen, az átkok és a szertartások szigorítása megfelelt a korszellemnek, mindamellett igen gyanusan hangzik ez a megjegyzés. Valószínűleg kétfelé kell választanunk az esküt kísérő szertartásokat: tuskével nem övezték őket, de a nagy tárgyra (tóraterker) szívesen esküdtek, mert ez valóban megfelelt a törvényeiknek, bár ugyanugy szent volt az eskü minden szertartás nélkül is.

Ámbár a bizanci esküt is a zsidó törvényekhez alkalmazkodónak tekintették, sem IV. Henrik privilégiumában, sem Könyves Kálmán dekrétumában nincs szó zsidó esküről a későbbi értelmében. Így magyarázza e kifejezést dr. Kohn Sámuel is,⁶ aki szembeszáll azzal az értelmezéssel, hogy e törvény utalása szerint legkésőbb Kálmán alatt megvolt már a Tripartitum végére iktatott zsidó eskü: holott Werbőczy formulája XIII. századból eredő — tehát jóval későbbi — német eskü átvétele. A megokolás helyes, ámde időben nem lett volna lehetetlen a bizanci eskü átvétele.

Azonban nem szabad modern fogalmakat alkalmazni ó- és középkori világra. Csak újabb korban jelentkezett az óhajítás, hogy minden polgár egyenlően esküdjék a törvényszék előtt. Amikor Izrael pogány népek között élt, természetes volt a bibliai parancs: „Félj Urad Istenedtől, Őt szolgálj. Hozzá ragaszkodj és nevére esküdj.”⁷ A Talmud is tartózkodásra int, kerülni kell a társas üzleti viszonyt a pogánnyal, nehogy perre kerülve, pogány istenre kelljen esküdni.⁸

⁵ V. ö. Adalékok p. 45 Leunclavius: *Jus Graeco-Romanum*, Francof. 1596. fol. p. 120.

⁶ A zsidók története Magyarországon. Budapest, 1884. p. 73. 3. jegyzet.

⁷ Deut. 10. fej. 20.

⁸ Sranhedrin 63 b.

Az elefantinei papirusokban is előfordul, hogy Szati istenre kell esküdni.⁹ Ezzel szemben állandó volt a törekvés, hogy mindenki a saját vallása és istenhite szerint esküdjék. Annak idején tehát az volt a liberális eljárás, ha a zsidó a saját törvénye szerint esküdhetett, míg a római birodalom elvben is kizárta a zsidót a hivatali pályáról, amikor pogány hivatali esküförmákat írt elő.¹⁰

Kálmánnak liberális törvénye után (1100) IV. Béla király 1251. privilegiuma rendelkezik újból a zsidók esküjéről.¹¹ E privilegium hitelességét megtámadta Dr. Büchler Sándor egyetemi magántanári próbaelőadásán, de e kérdés azóta nem tisztázódott s így a történeti folytonosságból ki nem ragadhatjuk. Ez a rendelet II. Frigyes osztrák hercegnek 1244. július 1-én az osztrák zsidók helyzetét szabályozó rendelete alapján készült. E rendelet 18. pontja: »Továbbá elrendeljük, hogy zsidó ne esküdjék csekély ügy miatt Mózes könyveire, melyet rodale-nek neveznek, kivéve, ha Felségünk elé idéztetik.

IV. Béla privilegiuma:

Item statuimus, ut nullus iudeus iuret pro re modica super libris Moysis, qui rodale apellantur, nisi ad nostram fuerit vocatus maiestatem.

Frigyes herceg privilegiuma:¹²

Item statuimus, ut nullus iudeus iuret super rodali, preterquam ad nostram presenciam evocatus.

A magyar rendeletben két betoldást találunk. *Pro re modica*: csekélységéért nem kell a tórára esküdni; továbbá magyarázatképpen hozzáfűzi, hogy Mózes könyveit nevezik *rodale*-nek.¹³ Azonban lényeges eltérés, hogy az osztrák törvény egyáltalán nem engedi meg, hogy a zsidót Mózes öt könyvére megessék. Kivételes eset, ha a fejedelem előtt esküszik. Béla pedig nagyobb fontosságú ügyekben általában megengedi, hogy a tórára eskessék meg a zsidókat.¹⁴

Frigyes privilegiuma egész Kelet-Európát bejárta,¹⁵ Béla sem vette át szolgai módon, hanem lényeges eltérésekkel és a magyar viszonyokhoz alkalmazva.

Azonban a XIII. században Németországban mindinkább elterjedt már a sajátos zsidó eskü. Elterjedésének mértékéről és módjáról részletesen szóltunk.¹⁶ Az egyes városok jogkönyvei útján a

könyvek elismerésével együtt járt a zsidó eskü alkalmazása is. A középkori magyar városok már a XIII. században alkottak — leginkább német példára és hatásra — jogkönyveket,¹⁷ csak hogy legnagyobb részük elveszett. Megmaradt azonban Pozsony városnak legrégibb, 1376-ból való statútuma, mely az 1371-i zsidó jogot tartalmazza (von dem Judenpuech).¹⁸ A zsidók megeskütéséről új eljárást találunk, amennyiben a tórára csak 10 font dénárnál nagyobb követelésnél kellett esküdni, ha pedig a per tárgya kisebb összeg volt, a »gyűrűre.« Ez esetben az esküt letéve félt a zsinagóga kapujához vezették és az esküt annak a láncnak a gyűrűjére tette le, mely a zsinagóga ajtaját elreteszelték.¹⁹ Eredeti szövege:

2. §. Von pfentung der Juden. Seetz ein Kristen einem Juden ein pfant für alls vil gelcz, zicht der Kristen mynner und der jude mer, so soll der Jud dass besteten, auf dem pfande, mit seinem Ayde, Is ess uber zehen pfunt pfeninge, so muss der Jude swern auf dem Redal. Ist es aber hinter zehen pfunt, so soll der Jude swern einen Ayd auf dem Rynge, als ess vor gewenlich ist gewesen.

A pozsonyi gyakorlatnak a közvetlen, vagy közvetett forrása egy német jogkönyvhöz, a *Weichbild*-hez, írott glossza:

»Doch so haben elliche leut viel seltzamer feis hieninnen, und sprechen, der Jüd sol diesen eyd thun, vor der Synagogen, an dem thorringk, do man zer Synagog thür mit zueuehet, und das sie sollen

¹¹ Dr. Király János: Pozsony város joga a középkorban p. 13.

¹² Először Korabinszky Mátyás és Ballus Pál adták ki. Közli Dr. Király János i. m. függelékében p. 371; *Magyar Zsidó Oklevéltár* 52. sz. p. 83.

¹³ V. ö. Dr. Büchler Sándor: *A középkori zsidó eskü*. M. Zsidó Szemle 1918. 4. sz. p. 8. Ugyanott idézi, hogy Lengyelországban szintén hasonló eljárás volt az újkori elején. V. ö. M. Schorr: *Hauptprivilegien der polnischen Judenschaft*. A. Schwarz Festschrift p. 536.

¹⁴ לא ישבע כי אם אצל הקיש (Kytt-Kette = שכונתם בו הדרת של בית הכנסת)

Az eskü helyéről általánosságban azt jegyzi meg Timon Ákos, hogy rendszerint a templomban a kereszt vagy valamely erekiye érintése mellett tették le, de tehető volt másutt is az esküt megítélő bíróság minősége, vagy az esküttevő peres fél kiváltságolt jogállása szerint. Az eskü letévése előtt szigorú formákhoz volt kötve, melynek elvetése, pl. a kéznek az oltártól való levétele vagy a szó elhibázása, pervesztést vont maga után. *Magyar alkotmány és jogtörténet* 1906 3. p. 456. Király János: *Magyar alkotmány és jogtörténet* I. p. 255. A pogány világban is szokás volt az esküt az istentiszteletre szánt helyen letenni: Szent berkekben, áldozat közben, olyképp, hogy gyűrűt mártottak az áldozati állat vérébe és ezen gyűrűre tették le az esküt. Később földre rajzolt kör jelezte az áldozati állat vérébe mártott gyűrűt. Lasch R. *Der Eid* c. művében szintén számos néprajzi adatot nyújt, hogy gyűrűre esküdtek. Igy p. 60. Skandináviában vörrel bekenet, Ullar istennek szentelt gyűrűt fogtak. — Persepolis templom falán eskügyűrű volt stb. Természetesen a zsidó eskünek e népszokásokkal nincs összefüggése.

⁹ V. ö. Mahler Ede: *Az assuáni és elefantinei papirusokmányok történeti megvilágításban* p. 27.

¹⁰ V. ö. *Adalékok* p. 38, 121. jegyzet.

¹¹ *Magyar Zsidó Oklevéltár*, 23. sz. p. 29.

¹² *Magyar Zsidó Oklevéltár* közli p. 26.

¹³ *Rodale* vagy *rotulus* jelölí igen gyakran a középkori zsidó törvényekben és rendeletekben a törátekercset.

¹⁴ V. ö. Kohn S.: *A zsidók története Magyarországon* p. 111.

¹⁵ Elterjedését lásd: Dr. Scherer J. E. *Die Rechtsverhältnisse der Juden in den deutsch-österreichischen Ländern*. Leipzig, 1901. p. 178 és köv.

¹⁶ *Adalékok* p. 43 és köv.

barfusz stehen, auf eine schweinshaut, denn disz ist ein fatasey. Denn es ist genug, das sie den eyd thun, in vorgeschriebener weis. Sie sollen ihn aber thun auff Moyses buch oder auff der Talmut.²⁰

Ez a glossza még úgy tünteti fel, hogy a tulbuzgók képzelete kívánja csak a zsinagógakapu gyűrűjére esküt tenni, de elegendő volt leírni, az események szerint követőkre talált.

Nem tudjuk, tartalmazott-e a pozsonyi jogkönyv külön eskü-formulát. Azonban bizonyos, hogy a városi jogkönyvek elkallódásával zsidó eskük is elvesztek. A *Budai törvénykönyv*²¹ már csak a 195. §. címét örökölte meg: *Von den Juden ayd*. Maga az eskü elveszett. Ezt nem pótolja a kiadók buzgalma, akik az erfurti és a Tripartitum formuláját közlik a jegyzetben.

A perrendtartás terén volt a legbizonytalanabb és a legváltozatosabb a joggyakorlat, minthogy törvény nem szabályozta. A gyakorlatban nem lehet boldogulni, ha a törvénynek nincs hiteles szövege, hanem tífféle változata is ismeretes.

De a jogtörténetre nagy veszteség, hogy a szokásjognak csak egy alakja maradt fenn. Hiszen Werbőczy is elismeri, hogy szabad városok, kereskedők, kalmárok, mesteremberek a fejedelem hozzájárulásával statutumokat hozhatnak, csak hogy ezek igazságosak legyenek. A városok éltek is ezzel a jogukkal.²² Általában német — leginkább a magdeburgi — városi jogot vették át és alkalmazták hazai viszonyokhoz.²³ Werbőczy a Tripartitum III. részének végén közli a zsidó eskü formáját. Előbb kijelenti a zsidókról, hogy »mivel az üdvösséggel ellenkező többféle kiváltságaik vannak és különben is az uzorákról ítélni veszedelmesnek« jogi állásukkal tüzetesen nem foglalkozik, csak a zsidók törvénytörési esküjének szövegét közli:²⁴

Forma iuramenti iudeorum contra christianos prestandi.

Item quamquam ex parte iudeorum non sit instituti mei quicquam annotare, cum iudei varia et diversa habere dignoscantur super eorum legibus privilegia, plerisque in locis salutaria, et alias perniciosum videatur de usuris iudicare: ex quo tamen sepe numero contingit iudeis contra christianos iuramentum imponi et adiudicari, formam igitur iuramenti iudeorum in calce opusculi huius opponendam censui.

²⁰ Stobbe O. Die Juden in Deutschland während des Mittelalters, p. 156. Kohn S. p. 169.

²¹ Kiadták Michnay és Lichner Pozsony, 1845.

²² Király: Pozsony város joga p. 17. és köv.

²³ Nem tartalmaz zsidó esküformulát a magdeburgi jog, melyet E. Th. Gaupp adott ki: *Das alte Magdeburgische und Hallische Recht*, Breslau, 1826.

²⁴ III. könyv 36. cím. A fordításban némi eltéréssel Kolosvári Sándor és Óvári Kelemen szövegét követtük. (Magy. Tud. Akad. kiadása 1894). Hiba csúszott a fordításba, amennyiben hiányzik e szó *elhagyta* Naaman után, amit már Dr. Schwartz Mór is megjegyzett: Bloch emlékkönyvből A zsidó esküről szóló dolgozatában p. 219, 32. jegyzet.

§. 1. Ubi sciendum, quod iudeus iuramentum prestare volens contra solem verti et nudipes stare debet, chlamyde vel pallio indutus, et pileum iudaicum in capite suo habens, volumenque legis (quod tabulam Moysis vocant) manu sua tangat atque teneat et sic dicat:

§. 2. Ego t. iudeus iuro per deum vivum, per deum sanctum, per deum omnipotentem, qui fecit coelum et terram, mare et omnia, que in eis sunt, quod in hac causa, qua me hic christianus inculpavit, innocens sum penitus et immunis. Et si reus sum: terra me absorbeat, que Dathan et Abyron, absorbit. Et si reus sum: paralysis & lepra me invadat, que precibus Helisei Naaman Syrum dimisit, et Jezi, puerum Helisei invasit. Et si reus sum: caducus morbus, fluxus sanguinis et gutta repentina me tangat, & mors subitane me rapiat, dispereamque in corpore et anima ac rebus meis, et in sinum Abrahe nunquam perveniam. Et si reus sum: lex Moysi in monte Synai sibi data me delectat, et omnis scriptura, que in quinque libris Moysi scripta est, me confundat. Et si istud iuramentum meum non est verum et iustum: me delect Adonay et sue deitatis potencia. Amen.

Annak az eskünek mintája, melyet a zsidóknak a keresztények ellenében kell tenniük.

Továbbá, jóllehet nem célom, hogy a zsidókról írjak, minthogy a zsidóknak az ő jogaikra nézve többféle és különböző és több helyen az üdvösséggel ellenkező kiváltságaik vannak és különben is az uzorákról ítélni veszedelmesnek látszik, mégis, mivel gyakran megtörténik, hogy a zsidókat a keresztények ellenében eskütételre kötelezik és ítélik. Tehát azt vélem, hogy a zsidók esküjének mintáját e munka végére illeszem.

§. 1. Holott tudnunk kell, hogy a zsidónak, aki esküt akar tenni, magára rövid köntöst vagy palástot öltve és fején zsidó kalapot viselve, a nap felé kell fordulnia és meztelán állani, ki is a törvénykönyvet (melyet Mózes táblájának neveznek) kezével érintse és tartsa és ezeket mondja:

§. 2. Én, N. zsidó, esküszöm az élő Istenre, a szent Istenre, a Mindenható Istenre, aki az eget és földet, tengert és mindazt teremtetett, ami ezeken és ezekben van, hogy ebben az ügyben, amellyel engem ez a keresztény vádol, teljesen ártatlan és büntetlen vagyok. És ha bűnös vagyok, nyeljen el a föld, amely Dathan és Abiron²⁵ elnyelte. És ha vétkes vagyok, lepjen meg a szélhűdés és belpoklóság, amely Elizeus kérésére a syriai Naamant elhagyta és Jezi, Elizeus

²⁵ Num. 16. fej. 26. Korách lázadást szított Mózes és Áron ellen, mert nem jutott vezető szerephez. Büntetésül elnyelte a föld társaival: *Dathanal, Abirammal* és híveivel együtt.

Megvan már a byzanci formában. V. ö. *Adalékok* p. 35 és 39, 123. jegyz.

szolgáját meglepette.²⁶ És ha vétkecs vagyok, érjen engem a nyavalyatörés, vérfolyás és hirtelen gutaütés és ragadjon el a véletlen halál és vesszek el testestül és lelkestül és vagyonostul és soha se jussak Ábrahám kebelébe.²⁷ És ha vétkecs vagyok, semmisítsen meg Mózes törvénye,²⁸ melyet neki a Szinaj hegyen adtak és szegyenítsen meg minden írás, mely Mózes öt könyvébe van írva. És ha ez az eskümm nem való és igaz, töröljön el Adonay és az ő istenségének hatalma. Amen.

Elterő a vélemény, hogy a rövid palástot mit kell érteni. Löw Lipót²⁹ a fehér halotti ruhával azonosítja, a pileus judaicus pedig a háromsarkú zsidókalapot jelenti. Ehhez a felfogáshoz csatlakozik Dr. Büchler Sándor.³⁰ Szerinte a chlamys és a pallium, a talisz és fehér halotti ruha értendő rajta. Igazolásul felemlíti, hogy az Országos Levéltár Benignae resolutiones 1722. január 14. aktája, mely szerint 1716. január havában Jacobus Ábrahám szenici zsidó tanúkihallgatásánál szabad ég alatt esküdött, »nudipes, in vestitu suo quotidianos, ob carentiam Pilei et Palli judaici, supra Tabulam Moysis deposita;« ugyanakkor esküdött a sassini Jacobus ben Ketzel »sub pileo judaico, in vestitu quotidiano, nudipes supra tabula Moysis,« vagyis utóbbin az eskünél rajta volt a zsidó fehér sapka, mert csak ehhez juthatott hozzá, a fehér halotti ruhához pedig nem.

Ezzel szemben Kohn Sámuel³¹ szerint »szabott formájú köpenyében, csucos kalapban... kell az esküt mondani.«

A gyakorlat Löw Lipót és Dr. Büchler Sándor magyarázatát igazolja, mert gyakran kívántak a zsidótól *more judaico* esküt, míg ritkán akadt zsidó-köpenyt viselő magyar zsidó. A legnagyobb ünnepein öltötte magára a halotti köntöst, mely nem hiányzott egy házban

²⁶ Ez a motívum is megvolt a byzanci formulában. Lásd u. o. és a 122. jegyz. II. Kir. 5. fejeletéből, hogy Naaman asszír hadvezért Elisa próféta gyógyította ki a belpoklosságból, jutalmat nem fogadott el érte. Erre szolgálja, Gehazi (Jezí) Naaman után ment és a próféta nevében elkérte az ajándékokat. Büntetésül a kapzsi szolgát megátkozta Elisa, mire ellepte a belpoklosság.

²⁷ Későbbi, német motívum. L. 33. jegyzet.

²⁸ Erfurti esküben csaknem szóról-szóra megvan. L. u. o. p. 46, ahol a német szövegből e mondat kimaradt: Und ob du unrechte sweris, daz dich di e vertige di got gab Moisi in dem berge Sinai, di got selbe screib mit seinen vinger an der steinir tabeln. A fordítás teljes. E = törvény.

²⁹ Ben Chananya VI. p. 215.

³⁰ Zsidó Szemle, 1918. 4. szám p. 8. Dr. Schwartz Mór idézett dolgozatában p. 226. közli, hogy 1861. március 14-én a győri rabbihoz rendelt érkezett, mely szerint:

„N. N. alperes részére odaitéjt főeskünek felperesek kértükre a héber vallás szertartása szerint a rabbi előtt a zsidó templomban *halotti ruha felöltésével feltétele* elrendeltetvén, annak ily módoni kivitelére... nap... óra tüzetett ki.“

³¹ I. m. p. 327.

sem. Ezért feltűnő a Benignae resolutiones aktájában: azért esküdött köznap ruhájában, mert nem volt köpenye és kalapja.

Azonban nem valószínű, hogy Werbőczy is így értette. Bizonyos, hogy a zsidó eskü német jogkönyvek után jutott el Magyarországra. De az előttünk lévő formula már átdolgozott alakjában ismeretes. Olyan motívumai nincsenek, melyeket német formában nem találunk. Már Kohn Sámuel reámutatott, mennyire hasonlít a *Löwenberger rothes Buch* c. jogkönyvben feljegyzett zsidó eskühöz. A kísérő szertartások csaknem teljesen megegyeznek: Swenne ein jude sal swern, so sal her sinen mantil an haben, unde einen judenhuelt ufse, unde sal barfuz sten uf einem dreibeiningen stul unde sal sten gegin der sunnen.

Werbőczy nem kívánja, hogy háromlábú széken álljon, — amit több német formulánál megköveteltek — viszont a löwenbergi eskü nem említi, hogy a tőrre esküdött a zsidó, ámbár nem maradhatott el.³²

A löwenbergi esküszöveg hosszabb, részletesebb és ezért valószínű, hogy nem közvetlen forrása. Az erfurti szöveggel megegyezik a vége, amidőn kijelenti, hogy Mózes törvénye pusztítsa el, ha nem vall igazat. Az önátkozásnak egyik motívuma: soha se jussak Ábrahám kebelébe,³³ hiányzik az erfurti esküből, de megvan a löwenbergiben és sok más esküben.

Werbőczy nem titkolta a zsidók iránt érzett megvetését, különben a zsidó törvényekből és joggyakorlatból nem ragadta volna ki a legalázobbat.³⁴ De a Tripartitumnak nagy tekintélye és széleskörű elterjedése biztosította a zsidó eskünek hosszú életét is. A magyarországi levéltárak zsidó aktái még igen kevésbé ismeretesek, pedig úgy a megyei, mint az egyes családok archivumában gazdag anyag lappang. Valószínű, hogy a kutatás a zsidó eskünek számos alkalmazását fogja felderíteni.

Az ujkori gyakorlatról a XVIII. század közepéig semmiféle változó adat sem ismeretes.

Az 1753. évről két — igen érdekes — német nyelvű eskü-

³² Dr. Schwarz Mórnak a feltevése, hogy Werbőczy *kétségtelenül* a Sachsenspiegelből kölcsönözte eskümintáját teljesen alaptalan és érhetetlen. V. ö. i. m. p. 220. A Sachsenspiegel szövegét közöltem; *Adalékok* p. 55.

³³ *Lukács* ev. 16. fejelet. 22. és 23. meghala a koldus és vitették az angyaloktól Ábrahám kebelébe. — E szálló igét Halevy (*Journal asiatique* 20. 1902, 351) jubileumok könyvéből származtatja: Ábrahám és Jákob együtt feküdtek egy ágyon, Jákob nagyatyjának, Ábrahámnak ölében feküdt.

Előfordul zsidó forrásokban is, így Echa Rabati ad I. 16. B. Kiddusin 72 b. v. ö. G. Büchmann: *Geflügelte Worte* אברהם של אברהם, 23. Aufl. p. 62.

³⁴ Löw Lipót (i. h. p. 214) felemlíti róla, hogy zsidó sarkitba temették el. Kohn i. m. p. 328. is említi, hogy az ellene felbőszült Ferdinánd-pártiak híresztelték ezt róla; legfeljebb ideiglenes eltemetésére vonatkozhat. A forrásokat I. u. o. a jegyzetben. Werbőczy biográfusa Fraknói Vilmos nem tesz említést e híresztelésről.

forma maradt meg, melyeket Dr. Schwarz Mór közölt,³⁵ Győr város levéltárának »Formulae juramentorum« c. kéziratos gyűjteményében található.

A két győri eskü ujkori németországi eskük mintájára készült. Az újabb német esküformákat jellemző külsőségek — ami az első formulát kíséri — a XVIII. században igen gyakori. A középkori német formulák jóval rövidebbek voltak, azonban e két formula nem veteledhet az ujkori, rendkívül hosszadalmas német eskükkel.

Szegeden (1723).³⁶ Sajószentpéterváron (1770. körül).³⁷ Sátoraljaújhegyen (1826).³⁸ Legtöbb helyen nem is került a levéltári feljegyzések közé, sőt biztosan állíthatjuk, hogy a Tripartitum formuláját használták ott, ahol egyéb feljegyzések más eskümintáról említést nem tesznek. Sőt a zemplénmegyei levéltárban, 1826-i esküformák gyűjteményében »A zsidók részére« címen is ezt az esküt közli, ámbár, amint alább közöljük, más formulákat is használtak. Minthogy sem nyelvi tekintetben, sem tartalmában nem különbözik más régi fordításoktól, ámbár kiadatlan, nem közöljük.

Az örökösödési háborúk költségei Mária Teréziát újabb adó szedésére készítették. Régi módszer szerint a zsidókra vetettek ki 1744-ben újabb, az u. n. »tűrelmi adót.« A megyék az alkotmányra érelnemesnek találták s nem is szedték be a megígért 1% részesedés fejében sem. Ezután a helytartótanács közvetlenül a zsidókkal tárgyalta, első ízben 20.000 forintban állapodott meg, de 1760-ban 30.000 forintra, 1772-ben 50.000 forintra és 1778-ban 80.000 forintra emelték fel az általányt.

Az 1772. emelést megelőző szervezkedési munkálatról érdekes okmány maradt fenn 1769-ből. Két Pozsony közelében lakó rabbinusnak olyan esküformát kellett készítenie, mely kizár minden ravaszsgót vagy tartalékgondolatot. Ezt az eskümintát a rabbik aláírják, a helytartótanács megvizsgálja és helyesnek találva, szétküldi a megyéknek, városoknak, járásoknak kihirdetés céljából, hogy e szerint esséskék meg a zsidókat kihallgatásuk alkalmával.³⁹

Megelőzőleg kijelöli, hogy lehetőleg egy gazdag, egy közép-

³⁵ Bloch Mózes emlékkönyv p. 221. és köv.

³⁶ Löw J. és Kulinyi Zs. »A szegedi zsidók 1785-től 1885. Szeged. 1885. p. XVIII. Reizner János közli az 1723. évről vezetett tanácsi jegyzőkönyvből.

³⁷ Csurgay Árpád: »Sajószentpétervár története« p. 62: »A város régi iratai között fennmaradt a zsidók esküvésének alábbi formája.« Évszámot nem közöl a kiadó, de az okiratok k. b. kronologiai sorrendben következnek és ennek alapján 1770 körül kerülhetett az iratok közé.

³⁸ »1826-dik Esztendei 2154 szám alatt Megállapított Esküvési formák. 9. A zsidók részére.« Zemplén vármegye levéltára.

³⁹ Az utasítás szövege: 3° Juramenti formula per duos ad Posonium propius degentes Rabbinos claris Terminis semota omni Versutia, et mentali Restrictione concinnanda propria horum manu subsignanda et huic Locum-tenentiali Consilio Nostro Regio fine illud expendendi, et approbandi exhibenda. Cuius copia dein per Dilectionem et Jidelitates vestras Universis Regni

osztályu és egy szegény zsidót válasszanak, kik a vidékükön lakó zsidók anyagi helyzetét jól ismerik.

Az eskü szövege:

Juden Jurament.

Auf Aller-Höchsten Befehl Wird von uns Endesfertigten Rabbiners Nachfolgendes Jurament aufgesetzt.

Als.

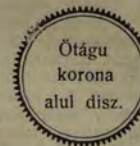
Ich schwöre nach der wahren Meynung des Allmaechtigen Gottes, auch nach der wahren Meynung deren Rabinern ohne einige Hinterlist oder Betrug, auch ohne einige falsche Gedanken, dass ich alle diejenige Puncten, über welche ich befraget werde, treulich und wahrhaftig beantworten will, und im geringsten (es mag Nahmen haben wie es wolle) nichts verschweigen will.

Wann aber (bewahre Gott) ich falsch schwöre, und ein oder anderen Puncten, wissentlich falsch beantworten moechte, so sollen alle Fluchen, welche in unsere Buecher Moyses beschreiben seyne über mich kommen, so ferne aber, ich recht schwöre, so sollen alle Fluchen in Seegen veraendert werden. Amen.

Geschehen Presburg den 24-ten 9 bris 1769.

Mayr Barbe⁶⁶ Juden
rabner Alda

Emanuel Marcuß
deitsch Juden
Rabiner in Kitze

Comitatibus, Civitatibus, et Districtibus, Separatas Portas habentibus communicanda, per hos omnibus Conscriptoribus. pro usu illius debito faciendo extradabitur . . . Végén Datum in Archiducali Civitate Nostra Vienna Austriae die 23. Mensis 8 bris A^o Dni 1769. Maria Theresia m. p. Comes Franciscus Eszterházy m. p. Josephus Szelency m. p. A rendeletet más alkalommal közölni szándékozom.

Országos Levéltár. 1725. Idealia Judaeorum utolsó előtti okmánycsomó.

⁶⁶ A két rabbinak személyét közelebbről ismerjük. R. Mair b. Saul Barby híres talmudtudós, 1725-ben született Barby-ban, Halberstadt közelében. Atyja R. Saul tudós kereskedő volt, aki 13 éves koráig tanította, majd R. Hirsch Charinál Halberstadtban, majd majnai Frankfurtban tanult R. Jakob

אוף אלליר העכשטיר בפעהלדן ווירט פין אונז ענדיס געפערטיגט
ווען רבינת נאךפאלגענדיס יוראמענט געזעצט
דא שוועדרי איך על דעת המקום ביה ועל דעת הבית דין
כלי ערמה ובלי מרמה ובלי שום הוראת דותר כלל. דש איך אללי
די יעניגע פונקטן איבר וועלכס איך בפראגט ווערדי באמת וביושר
בעאנטווארטן ווילל. ושלא אעס דבר גדול או קטון ובאם איך חי
וויסענטליך זאלט פאלש שוועדרין יהוה עלי כל הקללות הכתובים
בתורת משה ווען איך אבר רעכט שוועדרי יתהפכו עלי כל הקללות
לברכה אמן.

הגעשה פה ק'ק פרעשבורג היום עש'ק די מרחשון תקלמ"ד
ולמספרם די נאוועמבער 1769

דיק מאיר ברבי חפיק פ"ב
דיק מנחם מנדי'ל זייבנר
חפיק קיע

נאם

Az esküt három példányban mellékeltek: egyik nyomtatott formuláré »Ich schwere-től Amen-ig terjed. A másik két példány szövegét teljesen közlöm. Ezeket két pecsét van.

Josuah Cohennál. 1756–63 Halberstadtban, egy évig Halleban, 1768-tól haláláig (1789) Pozsonyban működött mint rabbi és a jesiba vezetője. 1774-ben ad a ki a híres *t'kana*-ját, melyben eltiltotta a színházak látogatását, kártya és minden szerencsejátékot. Akit a tilalom megszegésén kaptak, 3 tallért fizetett, melyből egyenlően részesült a község pénztára, a jótékony intézmények és a fejelentő. E tilalmak alól kivétel volt purim, chanuka, peszach és szukoth félünneptől a hónap végéig. Korának egyik legnagyobb tudósa és novellái igen értékes dokumentumai vitakozó tehetségének. Széfer Chidussé Halochot M'haram Barby Dyhrenfurtban és Prágában jelentek meg 1766–92. Világi tudományokkal is foglalkozott, különösen az orvostudománnyal, hogy segíthessen szenvedő embertársain. L. bővebben: J. Weiss: Abné Béth Hajocér Paks 1900. p. 39b és köv. Dr. B. H. Auerbach: Geschichte der isr. Gemeinde Halberstadt, 1866. p. 71 és köv. Jew. Encycl. II. 526. Grünwald Leopold: Ha-Jehudim be-Hungaria p. 43. Pecsétje nagyon hasonlít Mandl Bernát által közölt „Nylias“ állatköri képpel ellátott pecsétéhez. IMIT évkönyv 1904. p. 291.

A másik rabbi: Deutsch Menachem Mendel, valószínűleg Polnán (Cseh o.) született 1720 után, atyja Mordechaj a *Mor d'raur* szerzője, polini, később galgóczi rabbi. Menachemet 1751 és 54 között Nyitrán rabbinak választották. 1762-ben pedig Köpcsénybe került (Kittse, K'cé), mely egyike a hét községeknek. (Seba kehiloth.) 1770 után, de 1780 előtt visszatért ősei hazájába Tucapba, hol 1785-ben meghalt. Irodalmilag nem működött, fia Deutsch Dávid, Ohel David szerzője sem említi műveiben. Landau Ezékiel hét feleletet intézett hozzá. Nagy családja volt, két házasságából 15 gyermeke született. Lásd életrajzát: Magyar Rabbik. II. p. 135 és köv.

Az egyiken következő a felírás:

מ ב ה ש
M
ש

A rövidítések
jelentése: M(ayr) S(ohn)
(מאיר) (בן) (הרב) (שואל)
(מאיר) (שואל)

A másik pecséten ötágú korona van a diszités felett.

A nyomtatott példányt megküldhették minden vármegyének. Így találtam a nógrádmegyei levéltár indexében a következő bejegyzést:

Juramentum, qualiter per Judaeos occasione conscriptionis praestandum sit. 1770. — Z. 30.

Sajnos, a legnagyobb buzgóság mellett sem tudta a levéltáros magát az aktát előteremteni.

Azonban az előbb idézett 1769-i rendelet tartalmából kiviláglik, hogy azonos esküről lehet csak szó.

E formula mellett megvan a két rabbi által szerkesztett és aláírt esküforma. A rendelet kelte 1769. október 23.; az esküé november 24.

A héber betűvel ártit eskü részben héber kifejezésekkel tarkított, tartalmilag megegyezik a német szöveggel. Hangja komoly, méltóságteljes, nincs benne visszatartó motívum. A kíséző okirat közli, hogy milyen kérdéseket intéztek a kihallgatásnál.

Ezen esküt nem törvényszék előtt mondták, mindamellett a zsidó eskük közé lehet soroznunk.

II. József megtisztította az esküt minden sértő toldaléktól és megállapította, hogy csak a törvényszék előtt, minden ruházati megkülönböztetés nélkül történjék.⁴¹

Zemplén vármegye levéltárában a Tripartitum formuláján kívül három különböző — eddig kiadatlan — zsidó eskü maradt fenn: az első kettő magyar, a harmadik latin nyelvű.

Adonai Egyedül való mindenható Isten, minden királyoknak ura és én Atyáimnak örökké való Istene, ki a szent thórát attad. A te neved szent és kimondhatatlan, tégedet híjlak bizonyítván mindenható Birámul és boszuállómul, hogy énnekem Segétségül légy az én teendő esküvésemben, és ha hamisan, avagy csalárdul esküszöm, mindazon ígéretekül megfosztassam, melyeket ígértél azoknak, a kik a te parancsolataidat meg tartják; szálljanak én reám mind azok az büntetések és átkok, melyeket Isten a maga itten szemem előtt lévő

⁴¹ Allg. Gerichts-Instruction v. 9. Sept. 1785. II. Abt. 4. Abschn. §§ 18–34.

Törvény szavaiban azok ellen az cselekedetek ellen rendelt, melyek itten elől számláltatnak, és ha az én ajakaim hamissan esküsznek, avagy az én szívem csalárdságban jár, az én Lelkem⁴² azokbul az jökbül, melyekett Isten nekünk ígért Soha ne Részesüllyön és énnékem sem a messiás váltsága által szerzendő jókban, sem az meg ígért szent földben részem Soha ne legyen, azért fogadom és ajánlom az örökké való és kimondhatatlan Istenre, hogy én ezen esküvésem iránt Semmi féle Zsidótul, a vagy embertül Semmi némű elmébéli és szóbeli kettős értelmet az szóknak kétféle lehető magyarázatát és hitemtül ellen valló vallásom büntetéstül való meg menekedésemet sem nem kívánom, sem el nem fogadom.

Ennek a formulának a szerkesztése eredeti, önálló, nem ragaszkodik a hagyományos schémához. Külön kiemeli a reservatio mentalist, melyre a Talmud is figyelmeztet (Sebuoth 39a). Hiányzik belőle az átkok részletezése, az enyhébb hangú eskük közül való.⁴³

A következő formula magában foglalja a per tárgyát is. Előadása kissé zavaros.

Juramenti formula. (1787.)

En Sámson Mojses Esküszöm az élő Istenre, Menynek és Földnek Teremtőjére, hogy igazán és szívemnek tellyességébül Semmi némű csalárdsággal, Ravaszággal és színléssel élni nem kívánván és semmi ajándékra, haragra, gyűlölségre, barátságra és akármilyen egyéb tekintetre, melyek által az igazság elnyomattathatna nem nézvé, igazán vallom, hogy én [Israel Salamontul P. Nyurczt⁴⁴ és 18.

⁴² A kéziratban és Isten közbevetve.

⁴³ A Zemplén megyei formulákkal kapcsolatban feljegyezhetjük a cigány-escüt is. Tóth Béla: *Magyar anekdotakincs*. I. p. 278. közli, hogy az öreg Szirmay Antal feljegyzése szerint a cigányok a XVII. században a Zemplén vármegyei bírák előtt, ha tanúságot tettek, e szerint az a formula szerint esküdtek: „Valamint Farao királyt a Verestenger mélységében elsüllyesztette, úgy engemet is a föld gyomrában elsüllyesszen; és ha igazat nem mondanék, átkozott legyek, soha se lopásban, se cserélésben és semmi dolgaiban szerencsém ne legyen, sőt első cserélésben a lovam csudává váljon és számárrá legyen én meg akasztófán száradjak dühös hóhér keze által.” Tóth Béla megjegyzi, hogy ez alkalmasint az öreg úr fejéből került ki sok minden tréfás és nem tréfás portékával egyetemben. — Tóth nem közli, hogy Szirmaynak mely művéből közli, nem találtam meg az idézett helyet. Akár tréfa volt, akár valóban alkalmazták az eskü megszerkesztésére valószínűleg a zsidó eskü adott impulzust. Egyébként a régi magyarok szívesen említették egymás mellett a cigányt és a zsidót.

⁴⁴ Páriz—Pápai szótárban: „Nérts—Martes foenaria, ein Hen Marder. Kresznerics szótárban: „Nyércz Lutra minor, mustella, luteola (Földi, Ferm. Hist. p. 104, nyércz-bőr. Pellis Martitis Páriz—Pápai, Pellis mustelae luteolae.” Czuczor—Fogarasi-féle „A Magyar Nyelv Szótára IV. p. 913. „Nyércz: A vidrák neme alá tartozó állatfaj Oroszországban, Szibériában, Lengyelországban stb., melynek sötétbarna, közben-közben sárgával vegyült szőre van, jobbra állóvizekben éldegél s halakkal s egyéb vízi állatokkal táplálkozik. (Mustela luteola.) Németül: Nerz v. Nörz v. Nürz. Heyse. (Másképp Sumpfterter).“ P. Pár nyerczet.

vagy 19 gerint⁴⁵ 22 vftokon vettem meg jóval azelőtt Israel Salamont az T. Abauj Vármegyei Koncz pallag nevezetű korcsmajában, magát megkárosítottattnak leni mondja] (de az pénzt nem Israelnek, hanem az Bátyának Froino Salamonnak attam) és ha hamissan esküszöm átkozott és elkárhozott legyek és mindazok az átkok a melyek a Thóraban meg vagynak írva én reám és az én Gyermekeimre szállyanak, és az a kimondhatatlan,⁴⁶ aki az egész világot teremtetle, én nékem semminémű dolgomban segítségül ne legyen és Semmi némű nyomoruságimbul ki ne szabadicsom, ha pedig igazat mondok, és a dolgot úgy amiképpen vagyon beszéllem, legyen énnékem Segétségül azon igaz, és egyedül való Adonai Isten, kinek is kimondhatatlan neve szenteltessek.

1836-ból fennmaradt egy — tudomásom szerint kiadatlan — esküforma, melyet a pesti zsidó hitközség előjárói megválasztásuk után Pest város magisztrátusa jóváhagyásával tettek le. Minthogy az esküszöveg Pest városa levéltárában megőriztetett⁴⁷ és valószínűleg a magisztrátus által rendeltetett el, véleményünk szerint beillik tárgyunk körébe. Komoly és méltóságteljes hangja elüt az évszázados lealázó, megszegyenítő »zsidó eskük«-től:

»Wir nach der in den Gemeindstatuten festgesetzten Norm und durch Zustimmung des Löbl. Stadtmagistrates für die nächstfolgenden drey Jahre gewählte Vorsteher und Vertreter der hiesigen Israeliten-Gemeinde, rufen hiemit den allmächtigen, allwissenden und allgerechten Gott zum Zeugen an, dass wir mit der Übernahme des uns durch diese Wahl angewiesenen Wirkungskreises uns feierlichst verbindlich machen, alle die damit verbundenen Pflichten und Obliegenheiten, Leistungen und Verrichtungen mit gewissenhafter und redlicher Pünktlichkeit zu erfüllen bei all unserm dieszfälligen Thun und Lassen von jeder Privat- und Nebenabsicht abzusehen, und einzig und allein das Beste des Gemeindewesens vor Augen zu haben, nichts zu unternehmen, was mit den allerhöchsten Landesgesetzen mit dem schuldigen Gehorsam gegen die hohe Obrigkeit und mit den Gemeindstatuten im Widerspruch steht, und überhaupt das in uns gesetzte Vertrauen der Gemeinde und des Löbl. Magistrates durch Unparteylichkeit, unverdrosne Thätigkeit, lebendigen Eifer zur Förderung des Guten und Nützlichen zur Hintanhaltung alles Ungesetzlichen und Schädlichen nach Kräften und nach unseren besten Wissen und Gewissen zu rechtfertigen. Zur Heilighaltung dieser Verpflichtungen machen wir uns hiemit anheischig im Nahmen des allheiligen Gottes, der den Meineid straft und rächt und so wahr er uns hier und dort helfe und beistehe, Amen.«

⁴⁵ Gerin a görény-nek tájejtése, mely a régi nyelvből is igazolható.

⁴⁶ A négybetűs istennevet csak a főpapnak volt szabad a szentek szentélyében az engesztelő napon kiejteni.

⁴⁷ Intimata a. m. Nr. 6386/1836. Budapest székesfőváros levéltárában.

A zsidó eskü intézménye szívósan ellenállt a leghevesebb küzdelmeknek. Németországban a XVIII. században szüntelenül folyt a harc körülötte, a XIX. században a folyóiratok állandó rovata. Az ellentábor régen kifogyott már az érvekből, gyűlölet, előítélet ragaszkodhatott csak e középkori lealázó formasághoz. Amikor báró Eötvös József lándzsát tört a zsidók emancipációja mellett, a köz tudatnak meg kellett barátkoznia azzal a gondolattal, hogy a zsidó is ember, emberi gyarlóságok és erények csakugy részei természetének, mint a többi polgártársának. A korszellem felébresztette a zsidóságban is a tudatot, hogy nem ajándékot kér a nemzettől, hanem a megillető jogát, melyet évszázadokon át szűkkeblűen megvontak tőle.

Történeti látásunk megszokta, hogy az idők korszakait egyes kiváló embereken át értsük meg. A zsidóság küzdelmei nem nagy réteget ráztak fel a közömbösség álomvilágából, de a harcolók táborában kiemelkedő vezér volt Löw Lipót, az idegenből jött lelkes pap, sokoldalú tudós és bátor harcos. Az új nemzedék korszerű kívánságait és vágyait ő fejezte ki legmegértőbben beszédeiben és írásaiban. Jegyezzük fel *Török Pál* pesti református lelkész nevét, aki 1839-ben, Advent negyedik vasárnapján, hirdette a zsidók egyenjogúsításának jogos voltát, hangoztatva: »*Mi szentséges az eskü igaz izraeliták szemeiben, lelkeikben...*» (V. ö. Büchler S. A zsidók története Budapestén, p. 428.)

A zsidó eskü eltörlésére megindult mozgalomnak kiinduló pontja és végső eredménye Löw Lipót nevét örökölte meg, de e két határ-állomás közben is szüntelenül az ő buzgó munkájáról kell számot adni. Egy nagykanizsai ügyvéd udvari kancelláriai rendeletet eszközölt 1845-ben, mely szerint a zsidó hitközség néhány tagjának esküvel megerősített tanuvallomását a Tripartitum intézkedései szerint újból meg kell erősíteni esküjükkel. Ekkor Löw Lipót személyesen közben járt a megye vezető embereinél: Kerkápolyi alispánnál, zalabéri Horváth Jánosnál, Deák Ferencnél és Csányi Lászlónál. Előterjesztése eredményt ért el, a kancellária rendeletét nem hajtották végre.⁴⁸

A Kasselik-, Oestereicher-féle pörben tanuképen több tekintélyes pesti zsidó polgárt is kihallgattak, de 1847. június 11-én megtagadta *Schwab Löw* pesti főrabbi a közreműködést és a tanuk sem voltak hajlandók »more judaico« megesküdni. Schwab 1844. szept. 24-én írásos beadvánnyal a pesti magistratushoz fordult, melyben igen helyesen fejtette ki a zsidó vallás tanítását az esküről és állásfoglalását a funkció megtagadása ügyében. Kimutatja, hogy a rabbinak szabad elhatározásától függ, kíván-e közreműködni az eskünél, minthogy a törvény nem kötelezi őt erre. A fél nem köteles a zsinagógában esküdni, mivel a törvény erről sem emlékezik. Végül a Tripartitum nem intézkedik a tanu esküjéről, hanem csak a vádlott

⁴⁸ L. Löw L. *Der Eid „more judaico“ in Ungarn*. Ben Chananja VI. p. 215.

lisztító esküjéről (Reinigungseid). Mindezek alapján kéri a magistratust, hogy ne teljesítsék az ellenfélnek a lealázó kérelmét.⁴⁹

A váltófőtörvénysszék 1843. október 23. 1425. számú döntésében úgy döntött, hogy az esküt nem kell a zsinagógában letenni, minthogy a Tripartitum nem követeli ezt, de megköveteli, hogy Werbőczy formaságait betartsák. Ezt a döntést megerősítette a hét-személyes tábla 1844. febr. 22. (72. sz.) Ezzel szemben a váltófőtörvénysszék 1847. aug. 13. (1441. sz.) ismét úgy döntött, hogy a zsidó eskü az izraelita vallás szertartásai szerint a zsinagógában történjék. Erre hivatkozott 1863-ban egy aradi ügyvéd, amikor a zsidó esküt fel akarta eleventeni.⁵⁰

A közvéleményt állandóan foglalkoztatta e sok zaklatás. 1848-ban a *pesti reformmegyelet* is felvette a küzdelmet a zsidó eskü ellen, a kormányhoz is beterjesztett elveinek kifejtésében (34. §.) kijelenti:

»Az eskü szent előttünk, mint más vallásu polgár előtt. És azért, mint igazságtalant és becselentit, visszautasítjuk és örökre vissza fogjuk utasítani ama középkorból eredett követelést, hogy a zsidó külön eskü szavak és külső formalitások által erősítse meg esküjét.«⁵¹

A magyarországi zsidók képviselője 1848. augusztusában újabb lépést tett a zsidó eskü eltörlése céljából, de eredménytelenül.⁵²

1853-tól, hét éven át, Magyarországon az 1846. osztrák törvény volt érvényben, melynek esküszövegét a horvátországi gyakorlatnál köljük.

A zsidóság évezredes történetén át megszokta már, hogy megértés nélkül, elfogultan, igazságtalanul bántak vele, de küzdelmeinek legfájdalmasabb emlékei, amikor hittestvéreivel kellett felvennie a küzdelmet.

Dr. Meisel W. A. pesti főrabbi 1862. szept. 21. következő véleményezést adta:

»Auf Verlangen wird hiedurch bestätigt, dasz kein Israelite einen Eid vor Gericht leisten darf, wenn nicht ein Rabbiner vorher eine Verwarnung an den Schwörenden gehalten hat, und ihm auch

⁴⁹ A beadvány teljes szövegét közli Löw, i. h. Dr. Bernstein Béla: *Az 1848 49-iki magyar szabadságharc és a zsidók*. Budapest, 1898. c. munkájában igen becses adatokat nyújt a zsidó eskü történetére p. 255. közli, hogy Szombathelyen 1825 dec. 14. (Városi jegyzők. 558. pont) »a hit letétel végett holnap reggeli 10 órára a Rabinus vagy a Schachter a Thalmuddal együtt fölcsonstuiálni rendeltetett.«

Pápan 1848 január 19. (Városi jegyzőkönyv) két dájjan (Juristak) ad bizonyítványt, hogy a zsidó esküt elvégezték a féllal, de a felperes a főabbít kívánja, ami ellen a juristák protestálnak, mert ők is hiteles személyek erre. Ugyancsak Pápan, 1848. május 10-én zsidó tanukról azt jelenti a városi jegyzőkönyv, »a Synagógában zsidó szertartás szerint meghítteltetvén.«

⁵⁰ Ben Chananja VI. p. 669.

⁵¹ Bernstein i. m. p. 252. és köv.

⁵² U. o. p. 255. A képviselőt jegyzőkönyve 1848. aug. 28. — szept. 1; Pesti hitk. levéltár, Zsp. V. 258. l.

Eid selbst abnimmt, unter der Beobachtung der gesetzlichen Bestimmungen.«⁵³

Lőw megjegyezte, hogy senkinek eszébe sem jutott, hogy érvénytelen az esküforma, ha nem itette meg a rabbi. A *törvény intézkedése* pedig csak a Tripartitumra vonatkozhat, mely erről szintén nem tesz említést. Sőt az 1846. osztrák törvény szerint is csak akkor kívánja a rabbi jelenlétét, ha a körülményekhez képest lehetséges.

Más alkalommal rámutat Lőw, hogy csak protestáns országokban élő teológusok kívántak admonítiót.⁵⁴

Lőw Lipót megtagadta az assistentiát és ezért őt 1862. aug. 22. 10 forint pénzbüntetésre ítélte a szegedi városi bíróság.⁵⁵ A szombathelyi község üdvözölte Lőwöt Meisel rabbival szemben a zsidó eskü eltörlése érdekében kifejtett működéséért.⁵⁶ Dr. Strasser L. kulai rabbi újból javasolja, hogy a rabbikar egységesen foglaljon állást,⁵⁷ Lőw készséggel hozzájárul, de közös felhívásuk eredménytelen marad. Ahol nem alkalmazzák már, ott indifferensek a rabbik is. Lőw Lipót küzdelmében izoláltnak maradt, végül azt ajánlotta, hogy reverzálist kérjen a zsidó a kereszténytől, mielőtt üzleti összeköttetésbe lépnek, mely szerint per esetén nem kíván zsidó esküt.⁵⁸ Ő maga pedig az udvari kancelláriánál megsürgeti az elintézését.

Az 1867. évi XVII. t.-c. meghozta a magyar zsidók emancipációját, azonban nem volt teljes az egyenjogúság mindaddig, míg a törvény előtt polgár és polgárnak vallomása, esküje nem volt egyenlő.

A zsidó eskü magyarországi történetének végső stádiumát közvetve a következő eset idézte elő. Pest város törvényszéke 1867. december 3-i átiratában megkereste a pesti izraelita hitközséget, hogy Schwarz Simon dec. 19-én a zsinagógában eskettessék meg. A pesti hitközség ezt visszautasította és egyben az igazságügyminiszterhez is fordult a zsidó eskü eltörlése céljából. A miniszterium Lőw Lipótot szólította fel véleményadásra, aki »A zsidó eskü múltja, jelene és jövője« című értekezésével felelt meg a felszólításnak.

Horváth Boldizsár igazságügyminiszter 1868. március 18-án a következő köszönőlevelet írta Lőw Lipótnak:

»Nagybecsűek ezek előtttem, annál inkább, mert szabatos és egyuttal gyakorlati.«

⁵³ Ben Chan. VI. p. 224. Pesti városi bíróság 1863. márc. 14.

⁵⁴ U. o. p. 262. és köv. Magyarországon a zsidó functionarius intervenciója inkább a német tolmács szerepét töltötte be. Ahol a zsidó értett magyarul és hajlandó volt magyarul esküdni, Löwysohn lengyelelt rabbi állítása szerint minden formalitás nélkül történt.

⁵⁵ U. o. p. 226. Azóta Szegeden rabbi nélkül esket fel a bíróság.

⁵⁶ U. o. p. 377.

⁵⁷ U. o. p. 417.

⁵⁸ U. o. p. 671.

A miniszter elkészítette 1868-ban az új perrendtartást és ezzel érvényét veszítette a jogkönyvek e szegényfoltja.

Csak Horvátországban maradt még érvényben 1914. évig a zsidó eskü, mely addig az 1846. évi osztrák törvénykönyvben megállapított szöveg szerint a rabbi jelenlétében történt.⁵⁹

Az új horvát törvény címe:

»Törvény az eskü letételéről a bíróság előtt.«

Tekintet nélkül az eskü letevőjének vallására, minden eskü e szavakkal kezdődik:

»Esküszöm a mindenható és mindentudó Istenre.«

... végződése: »Ugy segéljen engem Isten.«

A megokolás elmondja, hogy az eszéki hitközség elnöksége kérényt intézett a tartománygyűléshez a fenti udvari rendelet eltörlése dolgában.

A kérvény kiadott véleményadás céljából a kormánynak, mely viszont valamennyi rabbinátust véleményadásra szólított fel.

Ezek azt állították, hogy a külön zsidó eskü fölösleges formalitás. Vallásos szempontból elegendő az »amen«, vagy az »esküszöm« szó, míg az eddig alkalmazott eljárás úgy tünteti fel a zsidót, mintha előtte az eskü kevésbé volna szent, mint a másvallásuak előtt.

Ausztriában és Magyarországon megszűnt már előbb a zsidó eskü. Sőt az 1875. évi horvát sajtótörvény és az 1867. évi horvát törvény, mely a helyi bíróságról szól, szintén megszüntette.

Ezért volt szükséges a zsidó eskü eltörlése és a kérdés egyöntetű szabályozása minden vallás hívője számára.⁶⁰

Nagykanizsa.

Dr. Winkler Ernő.

⁵⁹ A horvát eskü eltörlésére vonatkozó adatokat Dr. Schwarz Gábor zagrebi rabbi úr volt szives közölni.

⁶⁰ A zsidó eskü történetére vonatkozó további adatoknak velem való közlését hálás köszönettel venném.

IRODALOM.

Zsidó biográfia.

(Wininger S., Grosse Jüdische National-Biographie mit mehr als 8000 Lebensbeschreibungen namhafter jüdischer Männer und Frauen aller Zeiten und Länder. Ein Nachschlagewerk für das jüdische Volk und dessen Freunde. Erster Band Abarbanel—Ezobi. Cernowitz [1925]. VIII + 638 kéthasábos lap, lexiconalak.)

A bevezetésben Wininger, ki maga írta az egész munkát, sok évi fáradságos munkával, kifejtí az ilyen biografikus műnek a fontosságát, érdekességét és hasznosságát. Ez elég világos és nem szorul bővebb kifejtésre. Három kötetre van tervezve, de bizonyára lesz belőle négy is. Már az első kötet a címlaptól eltérően csak A—C betűket öleli fel, mivel munka közben az anyag nőtt. Az életrajzok nem egyenletesek, mivel, mint W. mondja, a rendelkezésre álló adatok határozták meg a terjedelmet és nem a személyek jelentősége. Érthető, de nem helyeselhető. Szerző reméli, hogy a következő kiadásokban tökéletesítheti munkáját és azért kéri az olvasókat, hogy javításait juttassák el hozzá. Általában kifogásolható, hogy a rendelkezésre álló forrásokat nem használta ki teljesen. Így pl. Bacher Agáda művét a palesztinai és babilóniai amórákról hol használja, hol nem használja, pl. az A betűben magában egymásután következő cikkeknél. A történelmi személyeknél legjobb lett volna a Jewisch Encyclopédiát, a héber Ozar Jisraelt, a tannaitáknál és amóráknál Fränkel, Brill Jakab, Weiss és Bacher idevágó műveit, valamint Izsák Halevyét is rendszeresen felhasználni, nem pedig hol a Széder Hadórótot és a Juchasint, hol egyéb munkákat a cikk végén forrásul odajegyezni. A munka végén 200-nál több forrásmű van felsorolva, de ezek nincsenek rendszeresen felhasználva. Sőt a jegyzékben magában vannak hibák. Pl. Guttman és Guttman J. (egy-

másután) egy személy; Kaufmann, Gesammelte Schriften nem 2, hanem 3 kötet. Reich Ignác Beth-el c. műve kétszer van feljegyezve, egyszer Beth-El alatt és egyszer Reich alatt, először 1. kiadás, másodszor 2. kiadás, Azulai Ch. I. D. »Schem Hagadolim Hachadasch« helyett olvass »Haschalem.«

Összesen 1687 biográfia van ebben az első kötetben, A 606, B 697, C 384. Az áttekintést megkönnyíti a nevek listája a kötet végén. A legtöbb név Abraham (Abrahams), közel 100, t. i. személy-név abból az időből, mikor a zsidóknak még nem volt családnevük. Ahron már sokkal kevesebb van, kevesebb, mint Adler (28). Elég számos az Aschkenasi, mert a német származásúak neve, még több (33) a Bloch és még több természetesen Cohen (Cohn és összetételei), a legtöbb bizonyára Kohn (Katz) lesz, jelölül annak, hogy az ősi papság tartja évezredek után a tehetség kiválóságát. Cremieux is van 5. Az utolsó cikk Curie Marie, a rádiumfelfedező, ki 1867-ben született Varsóban és leánynevén Skolodowska. Magyarok megfelelő számmal vannak képviselve, a kiadó elve szerint kitértek is. Ezeket talán a J. E.-ből vette. A magyar szavakban sok a hiba, ékezet egyáltalán nincs.

A hibás adatok száma légió. Blumenthal Adolf (408. l.) sohasem volt tanár a berlini rabbiszemináriumban és már rég meghalt. A Bacher cikkben hiba az, hogy a »Bibliographie der Schriften W. B.-s« magyarul jelent meg. A németiség itt-ott hibás, habár egészben véve jó. A héber átirások nem ritkán hibásak (pl. Aschkenasi alatt 163. lap; 160. l. Ascher alatt és sok helyen). De minden kifogás mellett becses mű, amely mutatja, hogy a zsidók a multban és a jelenben egyaránt fejlesztették a kultúrát. Kíváncs, hogy a mű minél előbb teljes legyen.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

Az érdem fogalma az ó-rabbinikus irodalomban.

(Marmorstein A., The Doctrine of Merits in Old Rabbinical Literature, London 1920. 199 l. 8", Jews'College Publication No. 7).

Az »érdem« oly doctrina, amely a zsidó gondolkozást ősidők óta foglalkoztatta, a biblia korától fogva, talmudon át, végig, későbbi korokig. Hogy a világ létezik, szintén valamely érdemnek tudható be, vagy pedig Isten kegyelmének. A régiek is bölcselkedtek: miért

van világ, honnan jövünk, hova megyünk. A rabbiknak is volt világszemléletük, csakhogy nem mechanistikus, hanem az Istenhittel kapcsolatos. Ebben a bölcselkedésben a legfontosabb szerep az istenfogalomnak jutott. Az egyházatyák óta a jelenkorig támadás tárgya a rabbik felfogása az érdemről, melyet üzletszerűnek deklaráltak. De eddig senkisé próbálta meg, hogy magának az egész rabbinikus anyag alapján alkossanak képet és hogy ezt történelmi alapon tegye. M. ezt először kísérli meg, végtelen szorgalommal gyűjtve össze a nagyterjedelmű talmudi és midrásbeli irodalomból az adatokat. Nincs összefüggő elmélet, csupa töredék, csupa rövid mondás, száz meg száz szerzőtől. Ezeket mozaikszerűen ki lehet rakni, de ezekből rendszert alkotni épügy lehetetlen, mint a tannák és amórák egyéb irányú mondásaiból. A rabbinikus hagyomány általában nemcsak mint töredék jött ránk, hanem mint töredék született. A rabbik gondolataikat mindig csak egy-egy pontra koncentrálták, rendszer felállítására nem volt az ő céljuk, ilyenre bizonyára nem is gondoltak. De mondásaikból kicsillámlik, hogy sok mindenféle gondoltak, amiről szót sem ejtettek. Az a benyomásunk, hogy az érdemről sincs rabbinikus rendszer, hanem csupán csak mondások. Szerzőnek sikerült sok mondásnak megvilágítása a korviszonyokból, meglepő némely párhuzam az egyházatyák irataiból. A Weber-féle elfogult ítéletet a tények alapján cáfolta meg szerző és érdemes művéből több fénysugár esik a kereszténység első századainak eszméire és polémiáira. Ennyit általában.

Az anyagot csoportosítani nem volt könnyű dolog, a mondások százait kellett bizonyos rendszerbe kényszeríteni. Ez általában sikerült szerzőnek. Négy fejezetre osztja az anyagot. Az első fejezetben szól a szerzett érdemekről és bűnökről. A második fejezet felsorolja a nézeteket az érdemekről, melyek a világ teremtését előidézték és amelyek a világegyetemet fentartják. A harmadik fejezet az ősatyák és az igazak érdemeiről szóló mondásokat csoportosítja. Ebben van szó a gyermekek érdemeiről is. A negyedik fejezet szól azokról az eszközökről, melyek érdemeket létesítenek. Ezek: Hit, cselekvés és szeretet. Az eredmények meggyőzőek.

Helyesen osztotta szét az anyagot két részre, tannaitikusra és amórabelire. Ezeken a korszakokon belül szintén helyesen kronológiai sorrendet követ. Kíváncsú lett volna még, hogy a palesztinai és babilóni mondásokat egymástól elválassza. Más-más eszmék ellen küzdöttek a palesztinai és babilóni irástudók. Palesztinában a kereszt-

ténység, Babilóniában mágus és egyéb tanok ellen kellett védekeznie. Nemcsak ennél a kérdésnél, hanem minden másnál meg kell különböztetni a két forrást, ami azonban nem történik.

A részletekre nézve csupán azt kell megjegyeznünk, hogy a héber szedésben több sajtóhiba maradt meg. Ezeket technikai okból nem közölhetnénk és így ki sem jegyeztük. Marmorstein érdemes munkát végzett és kíváncsú, hogy hasonló módon más rabbinikus eszméket is feldolgozzon. Szolgálatot fog vele tenni nemcsak a keresztény teológiának, hanem az ókori bölcsélet történetének általában.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

Zsidó és keleti vonatkozású bölcsészdoktori értekezések.

A budapesti egyetem bölcsészeti fakultása, az áldatlan viszonyokra való tekintettel, nem teszi a doktorjelöltek köteleességévé, hogy értekezéseiket kinyomássák. A legújabb rendelkezés szerint a disszertációkból kivonatokat készülnek. Az elmúlt tanévben elfogadott értekezések kivonatait most vaskos füzetben közrebocsátotta a kar, mellékelve az 1919 szeptembere óta benyújtott értekezések listáját is.¹ Ezek a pusztán felsorolt disszertációk ki sem nyomattak, — még kivonataik sem jelentek meg.

Tudományunknak vélünk jó szolgálatot tenni, mikor e néhány száz értekezés közül a zsidó és keleti vonatkozásúakat e helyütt regisztráljuk, akiket az értekezések a további kutatások szempontjából teljes egészükben érdekelnek, azoknak az egyetemi könyvtárhoz kell fordulniok, ahol a benyújtott példányokhoz hozzá lehet férni.

Szövegkiadás csak egyetlenegy van *Kosztka* László által rendezett *Carmina panegyrica Christiano-arabica*.² Ez később nyomtatásban is megjelent, mert hiszen a szövegkiadásoknál igen kevés értelme van a nem nyomtatásnak. Így az egyik értékes kéziratból másik kevésbé értékes lesz. Szerző, piarista tanár, tervbe vette a Nemzeti

¹ A Budapesti Királyi Pázmány Péter Tud. Egyetem Bölcsészeti karán az 1924 25-ik tanévben elfogadott doktori értekezések kivonatai és az 19 9/20—1923 24-ik tanévekben elfogadott doktori értekezések jegyzéke, összeállította a dékán. Budapest, 1925. A kar kiadása. 149. oldal.

² 13.919. Az első szám az értekezés folyószámát, a következő az elfogadási tanévet jelzi.

Muzeum arabs nyelvű kéziratának kiadását; ez a füzet, melynek nyomása litografált lévén, nem igen sikerült, — lenne az első editio.

A másik később nyomtatásban is megjelent disszertáció Wolf József: *Keleti befolyások Romanos bizánci himnusz-költő műveire* címmel.³ Első rész. Bold. Goldziher prof.-nak ajánlva. Csak teljesség kedvéért iktatjuk, — e lap hasábjain már ismertetve.

A zsidó történetet három dolgozat is képviseli, valamennyi ókori tárgyú. Kivonatuk nincsen közölve, tehát csak pusztá felsorolásra szorítokunk. Reinitz Hermann: *Julianus császár és viszonya a zsidókhoz*⁴ (első része később nyomtatva is), *Friedmann Hilel: Titus haditanácsa és a jeruzsálemi templom pusztulása*,⁵ *Wallenstein Zoltán: Az izraeliták Rómában a császárság első idejében a héber tradicionális irodalom megvilágításában*.⁶

A zsidó irodalomtörténetet egy regisztrált és két kivonatolt dolgozat képviseli. Spiegel Hermann: *József b. Kaszpi צור הכסף című logikájának előszava és bevezetése*,⁷ pusztán csak említve. Frenkel Jenő: *Haggadikus elemek a misnában* címen értekezik.⁸ A kivonat alapján is megállapítható, hogy a dolgozat nem csupán a címbe feladatot oldja meg, hanem a misna nevére, keletkezéséről, elrendezéséről és tárgyáról is szól. Ujszerű megállapításai közül ki kell emelnünk az agáda fogalmáról szólót. »Az agáda oly tételt jelöl, aminek a kijelentéséhez nem kell tradíció.« Ezt statisztikával bizonyítja: tradíció-láncolatot csak halachánál találunk, az agádánál ez elmarad. A tétel, ha igaz is, bold. Bacher prof. állítását az agáda lényegéről nem dönti meg, sőt bizonyos mértékben erősíti. Értesülésem szerint a dolgozatnak ez a része nyomtatásban is napvilágot fog látni, — akkor majd hozzászólunk. E sorok írója a *tosziffa* agádájáról értekezett.⁹ Sajtó alá szándékozom rendezni, — akkor mindenki megállapításaimat bonckés alá veheti.

A zsidó bölcsészet, illetőleg ennek alakjai filozófiájának tárgyalásával egy regisztrált és két kivonatolt dolgozat foglalkozik. Hevesi Ferenc: *Filozófiai eszméink befolyása a szadja [Szádja] arabs fogalma Philon és a neoplatonikusok filozófiájában* című értekezés-fogalma Philon és a neoplatonikusok filozófiájában című értekezésének kivonata is megemlíti, hogy zsidókról van a dolgozatban szó.¹¹ Nem szaktárgyam, többet nem szólhatok a dologhoz. Bendetz Móric:

Avicebrol és Shopenhauer voluntarizmusa című dolgozatában sok minden zsidó vonatkozás van.¹² Nyomtatásban is meg fog jelenni.

A magyar irodalom zsidó vonatkozásaival két dolgozat foglalkozik. Sokszor feldolgozott témák, alig hisszük, hogy újat lehet róluk mondani. Szigeti Kornél: *A zsidó típusai a magyar drámai irodalomban*¹³ és *Ujj Ida: Zsidó alakok a magyar irodalomban*.¹⁴

Arabs vonatkozásuak minden zsidó vagy teológiai tartalom nélkül: *Somogyi József: Tabari török nevei*,¹⁵ *Rosenvasser Emánuel: Misar ibn Muhallil*.¹⁶ Az orientális tartalmu dolgozatok közé tartozik még: *Halász Anna: A nő az ókori keleten* című disszertációja is.¹⁷

Ugy véltük, hogy e helyütt megemlítendőek ezek a művek, — majd pontos bibliográfia összeállításánál ezeket is fel kell dolgozni; ha nincsenek is kinyomtatva, mégis a nyilvánosságéi.

Budapest.

Dr. Friedman Dénes.

IRODALMI SZEMLE.

Bury, Cook, Adcock, The Cambridge Ancient History. Volume II. The Egyptian and Hittite Empires to c. 1000 B. C. Cambridge, 1924.

Ez a gyönyörűen kiállított, 800 lapra terjedő kötet a címben nevezett ókori világtörténeti munka 2-ik kötete, melyet többen írtak. Csupa elsőrendű szakember, kik az előszóban fel vannak sorolva. A tartalom gazdagságáról csak gyöngye képzetet alkothatni a fejezet-cimekből, melyeket ide iktatunk. I. Kis-Ázsia népei. II. Európa népei. III. Az egyiptomi birodalom alapítása és kiterjeszkedése. IV. III. Thutmosis uralkodása. V. Egyiptom hatalmának tetőpontja és Amenhotep uralkodása. VI. Ikhnaton, a vallásbeli forradalom. VII. II. Ramses kora. VII. Az egyiptomi birodalom hanyatlása és bukása. IX. Belső élet és gondolkodás Egyiptomban. X. Asszír. XI. A kisázsiai hittiták. XII. A keftánok, filiszteusok és a Levante más népei. XIII. Szíria és Palesztina a külső bizonyítékok világításában. XIV. Izrael keletkezése. XV. Egyiptom és a közeli Kelet művészete. XVI. Kréta és Mykene. XVII. Az achaiok és a trójai háború. XVIII. Homeros. XIX. A dórok. XX. Hellén telepések

¹² 73/924—25. ¹³ 31/920—21. ¹⁴ 30/923—24. ¹⁵ 63/922—23. ¹⁶ 32/924—25. ¹⁷ 90 922—23.

³ 34/919—20. ⁴ 1/919—20. ⁵ 10/920—21. ⁶ 38/920—21. ⁷ 40/923—24.

⁸ 55/924—25. ⁹ 56/924—25. ¹⁰ 1/921—22. ¹¹ 38/924—25.

Kis-Ázsiában. XXI. A nyugati középtenger országai (Itália, Szicília stb.). XXII. A görögök mithológiája és vallása. Végül következnek mappák, tervrajzok, indexek stb. Nem vagyunk kompetensek tárgyi ítéletet mondani, talán csak a berlini historikus E. Meyer volna az, de azt mondhatjuk, hogy a stílus tömört és világos. Izrael története szempontjából elsőrendű mű. Azt is látni belőle, hogy sok dolog, amit későbbinek tartanak, ősrégi. Az ókeleti világból minden vonatkozásban a zsidók őrizték meg a legtöbbet, nemcsak a biblia, hanem még inkább a talmudban és midrásban, sőt későbbi iratokban is. Kár, hogy a világ nagy tudósai, különösen az orientalisták, nem egyuttal talmudisták vagy megfordítva. Arra kell törekedni, hogy legyenek ilyen talmudisták is. A mű kiállításához és terjedelméhez képest nem drága, csak a tudósoknak nincs pénzük a megszerzésre. Kevésbé szép is ugyanazt a szolgálatot tenné nekik.

*

Hebrew Union College Annual. Volum. III. Cincinnati, 1926. 375 oldal. Kauffmann Kohler arcképével és emlékének ajánlva.

Ez a kötet 13 dolgozatot tartalmaz: 8 amerikai, 4 európai és 1 palesztinai szerzőtől. Kiemeljük a következőket: *Guttmann M.* (Boroszló), az »idegen« terminus történetileg tekintve (1—20). *נכרי* az, aki az összefüggést volt lakóhelyével nem adta fel *נר* az, aki az új lakóhelyet véglegesnek tekinti. A *נר* zsidó is lehet, pl. a kóhénnal szemben. G. sok téves nézetet igazít helyre. *Finesinger* a biblia zenei instrumentumairól, erről a sokat tárgyalt tárgyról, értekezik (21—76). A kérdés ily rövid téren nem meríthető ki, különben is csak az ásatások hozhatnának világosságot ebbe a homályos materiába. *Rieder* (109—116) 17 konjekturát ad (Ézs. 44, 8; 45, 2; Zach. 6, 6; Zs. 8, 2; 68, 28; Pldb. 12, 6; Jób 5, 5; 5, 15; 6, 7; 10, 8; 18, 3; 20, 18; 23, 6; Siralmak 1, 13; Kohel. 2, 3; Dániel 12, 7). Érdekes *Aptovitzer* (Bécs) cikke: Állatok és élettelen lények jutalmazása és büntetése. A világ agadikus szemlélete (117—156). Nagy tudománnyal készült dolgozat. *Blau* (Budapest), a keresztény archeológia zsidó szempontból (157—214). Zsidó hatásokat és érintkezéseket mutat fel a keresztény archeológiában. A kötet legterjedelmesebb dolgozata. *Elbogen* (Berlin), *Kalir* tanulmányai (215—224) új adatokkal szolgálnak. *Davidson* (New-York) *Szahal ben Netanel* gáon egy 255 soros didaktikus költeményét,

melyből eddig csak egy részlet volt kinyomtatva, adta ki megszokott művészetével (225—256). *Marx* (New-York) kiadja és ismerteti a délfraanciaországi rabbik és Maimuni közötti levélváltást az asztrológiáról és azt széles tudománnyal megvilágítja (311—358). *Morgenstern*, *Marx* és *Wolfson* pótlásokat adnak előző dolgozataikhoz, illetve a jubileumi kötethez.

*

Jawitz W., *Die Geschichte Israels nach den Urquellen neu und selbständig bearbeitet*, VIII—IX. Berlin—London, 1912—1922. 210. és 287. lap. Héber cím *תולדות ישראל* stb.

Ez a történet elsősorban a genuin zsidó forrásokat használja fel és a kezdettől a 8. századig terjed. A IX. kötetből, amely a gáonatus megszűnéséig akarta e történetet levinni, csak az első rész jelent meg, mert a szerző munkája közben meghalt. J. nem volt nagy buvár, de kellemes elbeszélő és kedves ember. Hívő zsidó és kitűnő hebraista, aki új szavakat és kitételeket csak ritkán használt. A régi szókinccsel és frazeológiával mindent ki tudott fejezni. Régi jámborságu ember, aki az ismert talmudi mondásnak hódolt, melynek kezdete: ha a régiek angyalok voltak, mi emberek vagyunk, a vége kissé erős. Ugyanezért nem képzelheti, hogy a talmud heroszainak bármily csekély emberi gyengéjük lett volna. Hiányzik ezért nála az elfogulatlanság az egyének jellemzésében, sőt az események megítélésében is. A forrásokat, különösen a jelen két kötet történetéhez, amely az amorákról (3-ik nemzedéktől végig), a szaboreusokról és a gáoni korszak első feléről szól, jól ismeri. Grätz mintájára a kötetek végén excursusokat ad, melyek között igen becsesek is vannak. Kellemes olvasmány.

*

Zuri J. S., Rabbi József bar Chanina Caesareából, *Jeruzsálem* 1926. 194 lap. Héber nyelven.

Felfogás és stílus tekintetében ez a mű toto coelo különbözik az előbitől. A korviszonyokból iparkodik a történetet és szereplőit megérteni. Monográfiákat bocsát közre oly terjedelemben, amilyenben eddig ilyenek nem léteztek. A jelen monográfia a negyedik, melyet más három, R. Asi és Rab címűek előztek meg és melyet R. Akiba életrajza fog követni második kiadásban. A művek egyre nagyobb terjedelmet öltenek — docendo discimus. Tanácsosabb lenne

a nagy tannákat és amórákat monografice ismertetni, pl. Jósze helyett Jochanan vagy Abáhut, hisz Jósze nem tartozik a legnagyobbak közé. De hát a szerző joga azzal foglalkozni, akit szeret, és Zuri Jószt nagyon szeretheti, előadása szerint akár a legnagyobb is lehetett. Elismerjük, hogy alapos munkát végzett, érdekesen ismerteti a gazdasági helyzetet, az ipart és kereskedelmet, és ezekkel hozza összefüggésbe a tudósok vándorlását és letelepedését. Egészséges gondolat. Megállapítja abból, hogy ki kinek nevében közöl mondásokat, az illető korát és lakóhelyét és egyebeket. Bacher ezt a »Tradition und Tradenten« c. munkájában, melyet halála után 1914-ben kiadtam, az összes tanúkról és amórákról állapította meg. Ez a mű szerzőre nagy hatással volt és különösnek találtam, hogy a szerző a 119-ik lapon csakugy futtában odaveti: »Itt említeni kell Bacher, Die Traden«-t. Még a mű címét sem adja pontosan. Munkája elején kellett volna kiemelni azt, hogy Bacher mily munkát végzett és hogy ennek mennyit köszön. Az elhallgatás nem igazolható semmivel. A mű felette tanulságos, a talmud történetének kutatását jelentékenyen előbbre vitte és kívánatos, hogy e monográfiák folytatódjanak.

*

Rubinstein Sámuel Mózes. A halála kezdetei (héber nyelven: *קרמניות ההלכה*), Kovno (a könyv végén) sine anno. 139. lap.

Hogy a talmudban kodifikált törvények és szokások jelentékeny része igen régi, némelyik biblia előtti, valamint sok törvény is valójában ilyen, ma már általában vallott nézet. Frappáns példa a válólévél (get), melynek ősi voltát róla szóló könyvemben kimutattam. A Hamurabi kódex, amely talán ezer évvel Mózes előtt készült, számos pontban érintkezik a tóra törvényeivel. A jelen mű tehát nem új eszmét vet fel, csak a héber nyelvű irodalom olvasói közé viszi. Szerző ezt az állítást már egy előző munkában (»A tradíció tana« *תורת הקבלה*) bizonyította, még pedig a szentírásból és a talmudból magából. Hogy ezt az első részt mikor és hol adta ki, nem mondja, de régebben történt, mert akkor Jampel munkáját: »Die Vorgeschichte Israels« (Monatschrift és külön is) még nem ismerte. Ennek alapján sok zsidó törvény régiségét állapítja meg. Jelen könyvében már Hamurabi törvénykönyvét rendszeresen használja fel. 22 fejezetben szóbakerülnek tótáfót cím alatt a tefillin, a mezuzza, a rabszolga fülének kifurása, a nazírság, a rós chódes, pészach áldo-

zat, Ros Hasána, Jom Kippur, a bálvány és a halott tisztátalansága, gyász, állatvágás, a levágott állat véreinek betakarása, a nyakaszegett borju (egla arúfa): hus tejben, zsiradék és vér tilalma, a gyanúsított feleség (szóta stb.), birtoklás és tulajdon, lopás, talió, capitális büntetések, rabszolgaság. Végül következnek észrevételek a talmudhoz és újabb pótlások előző munkájához. Modern zsidó irodalmat szerző nem idéz, hogy egyet-mást nem olvasott-e, nem biztos. Amit pl. 116. lap az elégetésről mond, előtte alaposabban állapította meg Büchler Adolf monográfikus dolgozatban. Amit a bórrol, mint íróanyagról, az 57. lapon Meyer Konversations lexikonból idéz, bővebben megtalálhatta volna »Az óhéber könyv« c. munkámban. Részletekhez ez Irodalmi Szemlében nincs tér. Csak azt jegyezzük még meg, hogy a külső irodalom mellett a belső irodalom felhasználása szükséges lett volna.

*

Schneider M. Becalel, Héber grammatika (Dikduk ibri). I. rész. Vilna, 1926. 90 lap.

Ez a grammatikai tankönyv, amely történetileg tárgyalja a nyelvi jelenségeket és három részben lesz teljes, két rész alaktan, egy rész mondat. A héber nyelvet élő nyelvként kezeli. Bauer-Leander, Historische Grammatik, de méginkább Bergsträsser héber grammatikája lebeghet a szerző előtt. Bevezetőleg egy-egy paragrafus szól a grammatika fontosságáról, elsajátítása módjáról, a tanítás módszeréről, a könyv tartalmáról és berendezéséről, a skolasztikus és a tudományos módszerről. Ezután következik a grammatika, amely a számokig terjed. Minden paragrafus után következnek a tanulókhöz intézendő kérdések. Az általános terminusokat, mint consonans, vocalis stb. átveszi. Szakember munkája.

*

Hirschfeld H., Literary History of Hebrew Grammarians and Lexicographers accompanied by unpublished texts. Oxford, 1926. 190 lap.

Bacher ismert munkáját »Die hebräische Sprachwissenschaft vom X. bis zum XVI. Jahrhundert« akarja H. kiegészíteni, azóta megjelent anyagot feldolgozni és kiadatlan anyaggal gazdagítani. Szerző előszavában kiemeli, hogy a pragmatikai fejlődésre vet súlyt.

A munka a bevezetésen kívül 12 fejezetből áll és függelékekből. Index nincs. Az első grammatikus H. szerint karaita volt, a IX. század közepén élő Niszi ben Noah, kitől az eddig ismert legrégebbi grammatikai észrevétel származik (S. I.). A pont, mint kritikai jel, palmyrén eredetű (ugyanott). Ebben kételkedünk, mert az egyiptomi görög papyrusokban sok századdal előbb található, mint a palm. feliratokban és mert magában a törában tiszter vannak pontok betűk felett, ami csak időszámításunk előtt kerülhetett a szövegbe, mivel később, mikor már minden vonást halák, magyaráztak, *hozzátétel-nek* érezték volna. Az utolsó grammatikus, akit H. említ, Leo Modena (Madenai sajtóhiba). A függelékek száma 4, 2 arab és 2 héber. Az utóbbiakban sajtóhibák vannak; 109. lap, 2. sor כפשלתם érthetetlen szó. A könyv a londoni Jews' College publikációja.

*

Theodor I., Bereschit Rabba mit kritischem Apparat und Kommentar. Nach dem Ableben des Verfassers bearbeitet und ergänzt von Ch. Albeck. Lieferung XI—XII., Berlin, 1926. Verlag M. Poppelauer. (Veröffentlichungen der Akademie für die Wissenschaft des Judentums.)

Ez az editio, melyhez fogható a midras kiadások közt nincsen, 1903-ban kezdett megjelenni. Munkatársak voltak Bacher és Löw. A kézirat majdnem teljes volt, mikor Theodor meghalt és hagyatékát a berlini zsidó Akadémia Albeckre bízta, ki az idézetekben költés-kimelésből rövidítéseket eszközölt, más helyeken saját észrevételeit töltötte be. Részletesebben szöveket a kiadásról a Deutsche Literaturzeitungban. Albeck jól végzi munkáját.

*

Eliezer Ben Jehuda, Millon. Az ó- és ujhéber nyelv teljes szótára. (Megfelelő héber, német, angol és francia címmel). Jeruzsálem-Berlin. VI. kötet, 2749—3221.

Ezt a szótárt nem kell már ajánlani, el van ismerve kiválósága, mind a feldolgozott óriási anyag, mind pedig a szakavatottság tekintetében. 1922-ben szerző elhalálozván, özvegye és munkatársa fogják a nagyjában teljesen kész művet sajtó alá rendezni. Az idegen (kölcsön) szavakat Ben Jehuda nem vette fel, azokról külön szótárt

tervelt. E miatt más szótárakra ezután is szükség lesz. A művet megbeszéltem a Deutsche Literaturzeitung idei évfolyamában, részleteket ott sem adhattam, itt sem adhatok. Technikai okokból a pontozott héber szavakat ki sem szedhetem. A szövegekre, különösen, hol kuthi és hasonló áll goj s hasonló helyett, szerző nem figyelt eléggé. Egyéb csekély hibák is találhatók, melyek azonban a nagy alkotás érdemeiből mit sem vonhatnak le. Bámulatos szorgalom és tudás hozhatta csak létre. A cédulák először itt, Budapesten, lettek felesége által Bachernek és nekem bemutatva, ajánlatunkkal utazott Berlinbe, hol sikerült pártfogókat és kiadót szerezni. Erről a tényről a nyilvánosság előtt tudtommal soha sehol sem esett szó. Bacher nevében reklamálok.

*

Lazarus J., Der Numerus Clausus in der Weltgeschichte. Leipzig, 1924. 38 lap.

Ez a füzet egészen mást tartalmaz, mint a cím után várnánk. Nem a numerus claususról van szó, hanem arról, hogy mit köszön a világ a zsidóknak kultúra és egyéb tekintetben. A hangzatos cím reklám a numerus claususnak, mintha a világtörténet ezt ismerte volna. A csipős »Den Wirtsvolkern gewidmet« is behódolás az antiszemitizmusnak. Mikor és hol tekintették a népek a zsidókat vendégeknak, akiket »bewirtoltak?« Soha semmit ingyen nem kaptak, mindig dolgoztak és egyebük nem volt, mint amit munkával szereztek. Dívátba jött a »Wirtsvolk« és a zsidók annyira asszimilálva vannak, hogy maguk is hisznek ebben a rájuk nézve soha sehol nem létezett népben. Egyébként a zsidóság világtörténelmi jelentőségű munkájáról többet is lehet mondani, mint amennyit ebben a röpiratban találunk.

*

Jirku A., Die älteste Geschichte Israels in lehrhaften Darstellungen, Leipzig, 1917, 170 lap.

Ez a munka azt iparkodik bizonyítani, hogy Izráelben élt a nép története szájhagyományként, azaz volt tradíció. Ennek tartalma bizonyos főpontokból állott, melyek Ábrahám kivándorlását, Mózes tetteit stb. tartalmazták. Ez látszik szerző szerint a próféták beszédeiből, a zsoltárokból s más könyvekből, kiknek tanításáiban

ezekre a történeti eszményekre célzások vannak. Homályos címet adott munkájának és nagy feneket kerített mondanivalójának.

*

Drews A., Die Leugnung der Geschichtlichkeit Jesu in Vergangenheit und Gegenwart, Karlsruhe, 1926. 233 lap. (Wissen und Wirken 33. kötet.)

E mű szerzője filozófus, nem teológus, aki a karlsruhei technikai főiskola tanára. 1924-ben közzétett egy munkát »Die Christumythe«, melynek tartalmát a cím elég világosan jelzi, hogy t. i. nem történeti személy. Voltak, kik Mózesről is ilyet állítottak, noha személye, mint ember van jellemezve, kinek még hibáját is említik. A jelen műben azonban Drews nem saját nézetét adja elő, hanem a probléma tárgyalását ismerteti, még pedig az ókortól a jelenkorig, kezdve Tryphon (Justinus mártír dialógusában) és Celsuson (Origenesnél contra Celsum). Drews azt gondolja, hogy a zsidóknál több tagadó nyilatkozat is létezhettek, csak törölték könyveikből (3. lap). Ez nem valószínű, hiszen a talmudban megmaradtak a nyilatkozatok, csak a cenzura törölte a XVI. század nyomásában. A talmudnak nincs autochton hagyománya Jézusról, csak az evangélium elbeszéléseinek a visszhangja. Az említett két ókori nyilatkozat után a XVII. században emelkednek az első hangok az angol deisták és a francia felvilágosítók részéről és azóta számosan foglalkoztak ezzel a kérdéssel. Ezt ismerteti behatóan Drews. Gazdag irodalom.

*

Central Conference of American Rabbis. Yearbook. Vol. XXXV. Cincinnati, 1925. 417 lap.

A reform-rabbik tevékenységéről szóló beszámoló és egyéb tudnivalók mellett az Évkönyv közül négy nekrológot, egy Neumark Dávidról (Louis L. Mann). 40 lapra terjed Binstock L. előadása erről a sokat vitatott témáról: Dogma és zsidóság (246—285) Albo Ikkárimja 500 éves évfordulója alkalmából. Jakob Mann héber folyóiratunk kiváló munkatársa, a Hebrew Union College tanára, e szeminárium 50 éves jubileuma alkalmából ismerteti a modern rabbiszemináriumokat (295—310), mint ezt a magyar Rabbiképző 40. évi jubileuma alkalmából néhai Venetianer Lajos a Magyar Zsidó Szem-

leben tette. Mann csak annyit mond, hogy a boroszlói szeminárium volt a budapestinek és bécsinek a mintája (304). Említjük még Kornfeld J. S. dolgozatát: A rabbiság megváltozott funkciója (311—325). Cohon Samuel S.-ét: Az elhunyt fivér feleségének nőül vétele (364—380). Nemcsak a gyermektelenül, hanem a gyermekek hátrahagyásával elhalt fivér özvegyéről is van szó. Nagy vita volt.

*

Wachstein B. Urkunden und Akten zur Geschichte der Juden in Eisenstadt und den Siebengemeinden. Mit 22 Abbildungen. Wien—Leipzig, 1926. XLIX. és 776 lap. (Eisenstädter Forschungen, herausgegeben von Sándor Wolf. Band II.).

Sándor Wolf, aki szülővárosa történeti dokumentumait muni-ficens módon kiadja és feldolgozóknak Wachsteint, a zsidó családi történet legnagyobb ismerőjét, nyerte meg, nemcsak szülőföldje, hanem az egész magyar zsidóság körül szerzett érdemeket. Ez a kötet is, mint az előző, gyönyörűen van kiállítva. A mindenre kiterjedő bevezetés után következnek egy-egy fejezetben: A honosság. Szabványok és normák, Községi igazgatás, Büntető ítéletek, Községi funkcionáriusok, A hét község, Az öt község. Pótlások az I. és II. kötethez, végül személy- és helységindex, szójegyzék stb. A közölt forrásokból Magyarország általános történetére is esik egy-egy fény-sugár. A funkcionáriusok fejezetében igen érdekesek a rabbikra vonatkozó okmányok és adatok, mint ismeretes, Hildesheimer Izrael is kismartoni rabbi volt 1851-től 1868-ig. A bécsi hitközségen kívül nincs más hitközség, melynek története ily részletes és ily fényes kiállítású művekben adatnék közre, mint a kis kismartoni hitközségé, ami annál inkább elismerésre méltó, mert egy ember neves áldozatkészségéből jött létre. A magyar zsidók történetiről Wachstein munkájában gazdag kutforrást kaptak, melyért a szerzőt a legnagyobb köszönet illeti meg. Folyóiratunk készségesen közölne hivatott részről jövő beható ismertetést.

*

Blackmann A. M. Das hundert torige Theben. Hinter den Pylonen der Pharaonen. Übersetzt von G. Roeder Mit 85 Abbildungen und einer Karte. Leipzig, 1926. VII. és 151 lap.

Egyiptom nemcsak a mumiák országa volt, hanem az eleven életé is. E tekintetben is csodaország, ha szépen elbeszélük. Ilyen elbeszélő az angol szerző, ki munkáját »Az élet a régi Thebenben« fejezettel kezdi. Ezután egy-egy fejezetet szentel annak, hogy Theben lett főváros, hogy emlékekben a világ legnagyobb városa. Leírja a nagy Fáraók háboruit és szól egy híres királynéről, aki nem más, mint a sinaji állítólagos héber feliratok Hatsepsutja. A hatodik fejezet népies és epikai költeményeket tartalmaz, melyek közt az elsőben Palesztina fejedelmei említetnek, hogy t. i. Amon isten letapossa őket (106). A sok ezer éves szerelmi dalok olyanok, amilyeneket az egyiptomi paraszt még most is énekel (117. Szerelmi beteg, mint az Énekek Énekében a nő). B. több vonatkozásban állapítja meg, hogy ma is úgy van, mint évezredek előtt volt. Az utolsó (VII.) fejezet a királyi halott-templomokról szól. A zsidó analógiákról külön cikket kell írni.

*

Weill Julien, La foi d'Israel. Essai sur la doctrine du Judaïsme. Paris (V.) 1926. 177 lap.

E mű szerzője, a francia zsidóság egyik reprezentánsa, mint szeminárium tanár és mint a Revue szerkesztője, közérthető módon adja elő Izráel hitét. Hét fejezetre osztja tárgyát. Az elsőben általános észrevételeket ad, melyben nyilatkozik egyebek közt a következőkről: Hit-e a zsidóság? A kereszténység nem tökéletesítette a zsidóságot. A zsidóságnak önmagának kell magát tökéletesíteni. A zsidóság definíciójának nehézsége. A második fejezet a zsidóság forrásairól szól, amely a Tóra. A harmadik fejezetben tárgyalja a dogmakérdést a zsidóságban. Régi, nehéz kérdés. A 4—6. fejezetek előadják a zsidóság tanait Istenről, a kinyilatkoztatásról, a jutalomról (feltámadás, lélek halhatatlansága stb.). A hetedik fejezet utolsó pontjai Izráel jövője, melyben ki van fejezve az a hit, hogy a zsidóságnak van missziója a népek között. Weill szép munkáját érdemes volna magyarra átültetni, felnőttek és tanulók egyaránt haszonnal olvasnák.

*

Duff A. B. et Kaan P., Une vie humaine par Uriel da Costa traduit du latin et précédé d'une étude sur l'auteur. Paris, 1926. (Judaïsme. Études publiées sous la direction de P. L. Couchoud. III.) 140 l. 80.

Ez a munka az Uriel da Costa önéletrajzának fordításán kívül (98—140) bevezetéskép tartalmazza a tragikus maranos részletes élettörténetét. Szerző képet ad a maranosok keletkezéséről, kezdve a zsidók kiűzésén Spanyolországból és Portugáliából, a maranosok bevándorlásáig Hollandiába és Hamburgba. Szerző felhasználja a legújabb kutatásokat, főleg Porgesét és Gebhardét, kik Leó Modenárról szóló munkám egyik fejezetéből merítettek ösztönzést. A gyűjteményt F. Rieder et Co. adja ki, az előző két köteteske Abrahams J. dolgozata a zsidóság örök értékeiről és Jehouda I.-é az Igéret Földjéről. Öröndöletes, hogy Franciaországban is fellendül a népszerű zsidó irodalom.

*

Heinemann I., Die Lehre von der Zweckbestimmung des Menschen im griechisch-römischen Altertum und im jüdischen Mittelalter, Breslau, 1926. (A boroszlói Jüdisch-theologisches Seminar Értesítőjének melléklete és külön is.) 102 lap.

Hogy mi az ember célja, oly kérdés, amely a görögöktől hatolt be a zsidóságba és a más két vallásba. Ezt a tételt H. nagy tudománnyal mutatja fel a görög, arab és zsidó irodalomból. Kutatásainak összefoglalásából, melyet H. 86 s. köv. lapokon ad, idézzük a következő részletet: »So scheint eine durchlaufende Entwicklungslinie vom jungen Aristoteles bis zu den letzten Denkern des jüdischen Mittelalters zu führen, und auch die besonderen Beziehungen der einzelnen jüdischen Denker zu bestimmten griechischen Systemen werden deutlich« (87). H. nyomatókosan hangsúlyozza a görög és zsidó műveltség összeműködését az ember céljának meghatározásánál. Ebbe a munkába el kell mélyedni, mivel súlyos problémát tárgyal, melynek ma is aktuális jelentősége van.

Az Országos Rabbiegyesület közleményei.

A zsidóság felsőházi képviselője.

Az országgyűlés felsőházáról szóló 1926:XXII. t.-c. az emancipációról és recepcióról szóló törvények szellemében és az azokban nyilvánuló elvek következetes keresztvitélivel helyet biztosít a zsidóságnak az országgyűlés felsőházában. Az Országos Rabbiegyesület meglelégedéssel ad kifejezést annak, hogy átérzi a fentemlített törvénycikkben felekezetünket érintő rendelkezésnek nagy közjogi jelentőségét, amely a magyar zsidóság álláspontjának és a recepta religió jogi helyzetének megfelelően a zsidóság számára a felsőházban rabbi képviselő kiküldését írja elő.

A magyar kir. vallás és közoktatásügyi miniszternek 88.206/II/1926. V. K. M. sz. rendelete az izr. vallásfelekezetet az országgyűlés felsőházában képviselő lelkészek (rabbik) választásáról az igazságügy-miniszterrel egyetértve megállapítja, hogy a választási jog gyakorlására jogosultak a hazai önálló izr. hitközségek, amelyek a választójogot 2—2 kiküldött által gyakorolják; ezek egyike a hitközség elnöke, esetleg alelnöke, másika a hitközség szabályszerűen megválasztott lelkésze (rabbi); a pesti kongresszusi hitközség a 2 kiküldöttön felül további 18, tehát összesen 20 kiküldött útján vesz részt a választásban.

A választási eljárást a kongresszusi alapon szervezett izr. hitközségekre nézve az Országos Izr. Irodának az izr. községkerületi elnökök által választott elnöke, vagy helyettese vezeti.

Az izr. vallásfelekezetet a felsőházban képviselő lelkész (rabbi) választása kijelölés alapján történik. A kijelölő bizottság tagjai a kongresszusi alapon álló szervezetüekre nézve a működő 8 izr. községkerület elnökei, illetőleg alelnökei, továbbá az Országos Rabbiegyesület elnöke és két alelnöke és a pesti izr. hitközség rabbinátusa által e célból választott 2 lelkész (rabbi). A kijelölő-bizottság elnöke az Országos Izr. Iroda elnöke, vagy alelnöke. A kijelölő bizottság 3 lelkézt (rabbist) hoz javaslatba; ezek közül az egyiknek a Pesti Izr. Hitközség egyik lelkészének (rabbijának), a másinak a vidéki kongresszusi hitközségek egyik lelkészének (rabbijának) és harmadiknak a statusquoante hitközségek egy rabbijának kell lennie.

E választási szabályzat alapján a kijelölő bizottság 1927 január 5-én dr. Löw Immanuel szegedi, dr. Fischer Gyula pesti és dr. Bernstein Béla nyíregyházi főrabbit jelölte, akik közül a hitközségek kiküldöttei 1927 január 6-án dr. Löw Immanuel szegedi főrabbit választották meg a kongresszusi zsidóság felsőházi képviselőjéül.

TÁRSADALOM.

Dr. Blau Lajos rabbiavató beszéde,
1927. február 23-án a Ferenc József Rabbiképző-Intézetben.

Kedves tanítványaim!

Fiatal barátaim!

Hosszu éveken át folytatott tanulmányok után elérkezett a nap, midőn az iskolától, amely benneteket szeretettel ápolt és nevelt, megváltak és kiléptek az életbe. Tanítótok lábainál ültetek, kiknek vezetése mellett a tudás virágos mezőit jártatok. Elmerültetek a szent iratokba és a talmudba, elmélyedtetek bölcselőink tiszta eszméibe és elvonult lelki szemeitek előtt a zsidóság évezredes, változatos, tragikus és fenséges története. Kitartással, buzgalommal vettétek fel elmétekbe és szívetekbe a tanokat és a tudást, melyeket tanházunk neveltjeinek nyújt. Mi lehet az, amit nagy napotokon, e szent órában, melyben magatok is Izrael tanítóivá avattatok, nektek még mondhatnék?

Hadd idézem emlékezetetekbe ez óra emlékéül a zsoltáros szent igéjét, amely benneteket hűségesen kísérjen pályátokon és amely így szól:

ה' מ' יגור באהלך מ' ישכן בדר קדשך
הולך תמים ופעל צדק ודבר אמת כלבבו

„Ó, Örökkévaló, ki tartózkodhat sátradbán, ki lakhat szent hegyeden? Aki becsületben jár és igazságosan cselekszik és igazat beszél szívében” (Zsoltár 15, 1—2). Három tulajdonság ékesítse azt a férfit, aki Isten házában lakik, aki arra van elhivatva, hogy embertársait Isten útjára vezesse. Legyen הולך תמים tökéletességben, egyenességben, becsületességben járó, magatartásában az élet minden viszonylataiban kifogástalan, példaadó a jóban és nemesben. Legyen pap magánéletében épűg, mint a templomban.

Es legyen צדק ופועל igazságosan cselekvő. Ne legyen közömbös az élet jelenségeivel szemben, ne vonuljon vissza a tudomány négy rőfjére, ne legyen szenvedőleges, hanem mindig tettre kész és cselekvő, a roskadozók felegyenesítésére, a csüggedők bátorítására, az elnyomottak segítésére, a sujtottak vigasztalására. Legyen tetterős és cselekvő, és igazságos tetteiben és cselekedeteiben.

Es legyen דבר אמת בלבבו igazat beszélő szívében. Ahogy gondolkodik, úgy beszéljen és ahogy beszél, úgy gondolkozzék, gondolat, szó, tett álljanak egymással szép összhangban. A pap legszebb beszédje az az élet, melyet községe előtt él, legszebb tanítása az a példa, melyet híveinek a hit és erkölcs világából életével mutat.

הולך תמים ופועל צדק ודובר אמת בלבבו

Aki tökéletességben jár és igazságosan cselekszik, az minden körülmények között דבר אמת בלבבו igazat beszél kettős értelemben, beszédje igaz és igaznak érzi, tudják, követik a hívek.

Fiatl barátaim! A hosszú évek alatt, melyeket e tanházban együtt töltöttünk, én és tanítótársaim, láttuk szívetek tisztaságát, akaratotok jóságát, hivatástokért való lelkesedéseket és abban a jóleső tudatban avatlak benneteket rabbikká, Izráel tanítóivá, hogy működéseitekben meg fogjátok valósítani szent ígénket

הולך תמים ופועל צדק ודבר אמת בלבבו

tökéletességben jártok, igazságosan cselekedtek, igazak lesztek beszédeitekben, a köz javára munkálkodtok szóval és tettel, hogy teljesüljön rajtatok a próféta szava

והיה לך ה' לאור עולם ואלהך לתפארתך

»az Ur lesz örök világosságatok, az Isten a díszetek.«

Ezért könyörgök megindult lélekkel az Egek urához, szálljon áldása reátok, híveitekre, hitközösségünkre és hazánkra. Ámen.

TUDOMÁNY.

Madách „Mózes“-e.

I. Bevezetés.

A monotheista vallások alapja, a világirodalmi közösség legjelentősebb terméke, a legjobban elterjedt és legolvasottabb könyv a földön: a *Biblia*. Erkölcsnemesítő és nevelő hatása az emberiség fejlődésében páratlan. A világtörténelem folyamán a műveletlen, primitív népek között az emberi szellem első megmozgatója volt és uttörő minden utána következő kulturális áramlat számára. De alapvető jelentősége a kultúra legfejlettebb fokán is felmérhetetlen és minden vitán felül áll. Hatásának fontossága majdnem ugyanekkora az egyetemes irodalomtörténet terén is. Magasztos gondolatokkal, nagyértékű, költői elemekkel teli kincsesára kiapadhatatlan forrásul szolgált a világirodalom klasszikus termékeinek megalkotásához. De fokozott mértékben kísérhető figyelemmel e jótékony hatás a magyar irodalom fejlődésében. A mohácsi vész után a reformációval kezdődő mozgalmas irodalmi életnek megindítója és egyik legfontosabb tényezője volt a biblia. Egyrészt maga a szent könyv, másrészt a vonzó bibliai történetek kezdetleges költői feldolgozásai lettek a nép első olvasmányai és ezek útján terjedt el a szélesebb rétegek között a műveltség és az irodalom iránt való érdeklődés. De későbbi, nagy tehetségű költőink munkásságán is, akár képzeletük megtermékenyítése, vagy nyelvük fordulatai révén nagy mértékben érezhető e hatás; s hogy csak a legnagyobbakat említsük: *Zrinyi*, *Arany* és *Tompa* költészetén a biblia oly erős nyomot hagyott, hogy egyedül ennek módszeres kimutatása is már tekintélyes köteteket tesz ki. E költők sorába tartozik *Madách* is, kinek főművén már feltűnően mutatkozik a könyvek-könyvének hatása, ami következő művében még erőteljesebben fokozódik, mert annak tárgya az Ó-szövetség legnagyobb prófétájának, Mózesnek, küldetése. *Madách* egyetemességre hajló, rendkívülit kereső lelkét, melyet részben a kor politikai hangulata is befolyásolt, megragadta a bibliai hős hatalmas alakja, és e két hatás összeolvadása eredményezte, hogy a biblia nyomán drámai alakba öntötte a nagyszabású és fenséges hős küzdelmes életét és ebből for-

malta a *Mózes* című ötfelvonásos tragédiát, melyet a jelen tanulmányban fogunk részletesen tárgyalni.

Ugyanezt a megkapó és nagyszerű tárgyat dramatizálta már egy költő mintegy kétezer évvel Madách előtt. A zsidó hellénizmus fénykorában, időszámításunk előtti második században Ezekiel, a tragédiaíró,¹ görög nyelven *A kivonulás* cím alatt drámává alakította Mózes próféta küldetését.² Ez a tragédia csak töredékekben maradt reánk Alexander Polyhiel közvetítésével Eusztóius és Clemens Alexandrinus műveiben. Madáchra azonban sem hatással, sem ösztönzéssel nem volt, mert ő ezt a töredékes művet nem ismerte.

Mózes-sel az irodalomtörténészek mindezüideig beható módon nem foglalkoztak, jöllehet a Madáchra vonatkozó irodalom szinte beláthatatlan nagysága. Pedig a mű egyedül azzal, hogy terméke a nagy költő szellemének, már méltán tarthat számot érdeklődésünkre és megokoltá teszi a vele való foglalkozást. Ehhez azonban még egyéb körülmények is járulnak.

1. Madách *Mózes*-ét az *Ember tragédiája* után írta, utolsó befejezett műve. A költő nagyra értékelte és gondolatban már főműve mellé állította.

2. A műhöz fűződő fontos és még megoldatlan problémák. Ezeknek eldöntése lesz részletes vizsgálódásaink célja.

Madách az *Ember tragédiáját* 1860. március 26-án fejezte be és ugyanez év június 9-én kezdte írni *Mózes*-t, mellyel 1861. november 16-án készült el. A művön hosszabb ideig dolgozott, mint az *Ember tragédiáján*. Nagy becsvágyal fogott az írásba, melyet még fokozott előbbi művének országos sikere. Arany biztató írásai, az irodalom legnagyobb tekintélyeinek üdvözlő levelei, barátainak hódoló elragadtatása, mindez előnyösen befolyásolta munkakedvét és arra ösztönözte, hogy készülő művében is hasonló értékűt alkosson. Bizonyára eleget akart tenni gyermekkori barátja, Nagy Iván kívánságának, aki hallván az *Ember tragédiája* korszakalkotó jelentőségéről, az általános irodalmi hangulatot tolmácsolta, midőn többek között ezt írja:³

„És ezek után egyebet. Kívánom, minthogy a magyarok Istene áldjon meg Téged hosszú élettel és jó egészséggel, hogy az *Ember tragédiáját* egy más, hasonló nagyszerű műved követhesse, hogy az ne álljon Bánk bán módjára tőled egyedül, ámbár ezzel is exegisti Tibi monumentum aere perennius.»

A magyar irodalom nagy kárára a hű barát óhaja nem teljesült, félelme pedig jogos volt, mert az *Ember tragédiája* — hasonlóan a Bánk bához — szintén egyedül emelkedik ki Madách munkásságából. Az ő nevét is főműve tartotta fenn az örökkévalóság számára; *Mózes*-e nem sikerült, csak a közepes mértéket üti meg, amint

¹ Így nevezik megkülönböztetés céljából Ezekiel prófétát.

² Lásd: Schürer: Geschichte des jüdischen Volkes im Zeitalter I. Ch. III° 373.

³ Lásd: Palágyi 436. old.

ezt a következőkben még bizonyítanunk kell, mert eddig ezt is elvitaták tőle. Madách mindezt a mű elkészülése után nem látta. Neki különben is, hogy saját művét helyesen megítélhesse, — amint maga többször megjegyzi — legalább egy évi időközre volt szüksége, hogy az „alkotás mómora” ezalatt elszállhasson. *Mózes* elkészülte után azonban nem volt türelme kivárni a próbaiót, hanem sietve elküldte a művet Pestre Nagy Ivánnak egy levél kíséretében, melyben kéri őt, hogy előbb olvassa el, s ha érdemesnek tartja, adja be a Karácsonyi pályázatra. A kísérlő levelet, minthogy kutatásaink során értékes dokumentumként többször idézni fogjuk, a függelékben mellékeljük.⁴ E levél fontos azért is, mert bepillantást enged Madáchnak e művéről való felfogásába. Bár maga tartózkodik minden ítéletmondástól, sőt erősen szerénykedik és többször nyomatékkal hangoztatja, hogy a legkevésbé sincs fogalma arról, hogy művészi feladatát helyesen oldotta-e meg; mégis a sok szabadkozás dacára látható, hogy gondolatban már előre az *Ember tragédiája* mellé állította. Bizonyítja ezt a nála szokatlan sietség, hogy a műről bírálatot hallhasson; hogy a tárgyat hasonló nagyszabásúnak és ugyanazon nehézségekkel összekötöttnek mondja, mint főművét; hogy előbbi munkáit — mint a következő fejezetben látni fogjuk — ennek érdekében erősen kizsákmányolta. Mindez, valamint a levél sorai közül kicsendülő türelmetlenség megerősíti feltevésünket, hogy Madách *Mózes*-t nagyra értékelte, helyesebben szólva, hogy sokat várt tőle.

Nagy Iván eleget tett Madách kérésének és a művet beadta a Karácsonyi pályázatra. A bírálók Arany, Kemény, Jókai, Pompéry és Bérczy voltak. A pályadíjat Dobsa Lajos *Bűnt bűn követ* című négyfelvonásos társadalmi drámája nyerte el.⁵ *Mózes*-ről Bérczy — aki egyszerűsége miatt a bírálati jelentés írója is volt — a Kisfaludy-társaságban Madách felett elmondott emlékbeszédében — a következőket jegyzi meg:

„... közben még egy ötfelvonásos dramatizált époszt inkább, mint drámát írt, *Mózes* címűt, mely az 1862-iki Karácsonyi-díjra pályázott, s mely a bírálóknak sokoldalú jelességénél fogva feltűnt ugyan, de mert a jutalom tragédiára volt kitűzve, koszorút nem nyerhetett.»

Ezután a mű hosszu ideig fekvő kéziratban. Nagy kár, hogy annak idején nem került nyilvánosságra, mert az abszolútizmus korában burkolt célzása révén nagyobb sikert érhetett volna el. 1880-ban adta ki Gyulai Madách összes művei között. Másodszor ugyancsak az összes művek között jelent meg 1895-ben. Színpadra szintén két alkalommal került. Először 1888. február 16-án Kolozsvárott, E. Kovács Gyula választotta jutalomjátékul. Megismételték február 20. és 21-én. Másodszor — amidőn irodalmi eseményszámba ment — a budapesti

⁴ Eddig kiadatlan kéziratban fekszik a Nemzeti Múzeum irodalmi leveles tárában.

⁵ A szerző nevét a jelentés nem írja ki.

Nemzeti Színházban Hevesi Sándor hozta színre 1925. január 17-én. A napi sajtó egyöntetű megállapítása szerint a drámának nagy sikere nem volt. Összesen csak háromszor adták.

Mózes eddigi irodalma nagyon szegényes. Az egész alig néhány rövid hírlapcikkben merül ki. Egyrészt a politikai tendenciával foglalkozik általánosságban, a többi a napilapok kritikája a premiért követő reggelen. Ezekon felül a nagyobb Madách-méltasok írói Riedl, Palágyi és Voinovich a költő egyéb művei között Mózes-nek is szentelnek néhány oldalt. Ebből a meglevő irodalomból kutatásaink során csak igen keveset használhatunk fel. Csupán Riedl és Voinovich művének néhány utmutató szempontját értékesítettük, amint arra mindig majd rámutatunk. Palágyi eredményeit — bár *Madách Imre élete és költészete* című könyvében egy külön fejezetben foglalkozik Mózes-sel — e tanulmányban nem használhattuk fel, mert megállapításai egyrészt tuzóak, másrészt túlyomóan teológizáló és inkább a vallástörténet, mint az irodalomtörténet körébe tartoznak. Ahol ezeket mégis értékesítjük, ott többi forrásunk módjára, őt is idézzük.

Kutatásaink folyamán gyakran fogunk utalni az *Ember tragédiájára*. Felfogásunk szerint a költő minden sor írása szoros összefüggésben van főművével és annak mélyebb megértését szolgálja. E tanulmányunk is főcélja, hogy egy-egy eredményével hozzájáruljon Madách költészetében lévő, még esetleg felderítetlen elemek megvilágításához, s amennyiben ez némileg is sikerülni fog, úgy nem tekinthető munkánk meddőnek.

II. Forrás.

A Mózes főforrása a Biblia. Onnan vette Madách a főhőst és a mellékalakokat, nemcsak nevüket, hanem a szerepük alapját is. Bár van a műben néhány mellékalak, mely teljesen Madách képzeletének terméke, ezek azonban Józsué kedvesét, Amrárt kivéve, teljesen jelentéktelenek és nem számíthatnak. A cselekmény hullámai szintén a biblia nyomán haladnak. A bibliából összeszedi a Mózes nevéhez fűződő legjelentősebb mozzanatokot és ezekből alkotja meg a mű gerincét. E jellemző történeti mozzanatokot ép oly kitűnő érzékkel választja meg, mint főművében az egyes történeti színt. Ott e néhány szín az emberiség történetét szemlélteti, itt e néhány mozzanat alapján Mózes, a bibliai hős nagyszabású alakja elevenedik meg előttünk. A mű nem a forrás lelketlen dramatizált mása, hanem egy eredeti költői szellemnek saját egyénisége szerint megformált alkotása, melynek ugyan a szent könyv a forrása, de magán viseli a sajátos Madách bélyegét is.

A biblia hatásának kimutatását már Voinovich megkezdte könyvében. Minthogy azonban ő Mózes-sel csak mellékesen foglalkozott, nem végezte e munkát kellő alaposággal. Az egész kimutatás inkább csak vázlatzerű. Ezért tartjuk fontosnak a forrás szempontjából a mű ismételte és gondos átvizsgálását.

Az első felvonás majdnem teljesen Madách leleménye. Alakításához a bibliából alig néhány elemet kölcsönzött. Mindössze annyit, hogy Pharaó aggódik Izrael elhatalmasodása miatt (Móz. II. k., I. 9) s ezért övintézkedéseket tesz ellene. (Móz. II. k., I. 15—22.) Innen van továbbá a gyermek Mózes megmentése és az, hogy később menekülni kénytelen Midjamba, mert egy igazságtalanságon felháborodva, gyilkosságha keveredik. (Móz. II. k., II. 1—15.) Van benne célzás József érdemeire is. (Móz. I. k., XLI.) Mózes az országlár szavaira adott válaszában Jób (XXXII. 6—10.) könyvének hatása érezhető.⁶ E pár szegényes vonásból alakította az első felvonást. A trónteremben lejátszódó, nagyszerűen elgondolt és megalkotott jelenet független a bibliától, teljesen Madách képzeletének terméke. A Gózen földén történő jelenet szintén nem szolgál mása az eredetinek, hanem ez is mozgalmas, színesen kidolgozott és eredeti beállítás szerint készült.

A második felvonásban már inkább követi a forrást. A meginduláskor ugyan itt is eltér tőle és itt a *Mária királynő* című korábbi művének egy részét értékesíti. Ezután a menet teljesen a biblia nyomán halad: Feleségül veszi Cipporát; (Móz. II. k., II. 16—22.) Pharaó meghal; (Móz. II. k., II. 23.) a csipkebokorból hallja Jehova⁷ szavát és az megbizsa Izrael megszabadításával. (Móz. II. k., III. 1—10.) Mózes vonakodik (Móz. II. k., III. 11.; IV. 10. és 13.), de Jehova határozott parancsára elfogadja a küldetést. (Móz. II. k., IV. 18.) Visszatér Egyiptomba. A bibliában magával viszi a családját (Móz. II. k., IV. 20.), a drámában nem. Megjelen Pharaó előtt, de eredményt nem ér el. (Móz. II. k., V. 1—4.) Sőt a nép robotmunkája még súlyosabb lesz. (Móz. II. k., V. 6—20.) A nép ezért szemrehányással illeti Mózes és Aront. (Móz. II. k., V. 20—22.) A drámában a tíz csapásra csak rövid célzás van. (Móz. II. k., VII., VIII., IX., X., XI. fejezelei.) Az egyiptomi elsőszülöttek halála (Móz. II. k., XI. 4—8. és XII. 29—30.) Izrael kivonulása (Móz. II. k., XII. 34—36.)

A harmadik felvonás anyagát a maga egészében a bibliának köszöni. Mózes késlekedik és ezalatt Aronnal a nép aranyborjút készített. (Móz. II. k., XXXII. 1—6.) Mózes visszatér a táborba, (Móz. II. k., XXXII. 15—19.) a bálványimádókat szigorúan megbünteti. (Móz. II. k., XXXII. 27—28.) Az Amalek ellen való háború és annak sikere. (Móz. II. k., XVII. 8—13.) A drámában Madách ezt moabita háborúnak nevezi és az aranyborjúkészítés után teszi. A bibliában azt megelőzőleg történt. Józsué és Amra szerelme, mely a következő felvonásban is folytatódik, Madách leleménye.

A negyedik felvonást a bibliából vett elemekből formálta, de nem híven a forráshoz. Mózes Kánaán határán áll. A kiküldött kémek visszajönnek és fellázítják a népet. (Móz. IV. k., XIII. 25—29.)

⁶ A Gyulai-féle kiadás III. k. a 7. oldalon.

⁷ Az istennév elterjedt hibás kiejtése. Minthogy Madách művében ezt használja, kénytelenek vagyunk őt ebben követni.

Madách összeforrasztja a zendülést a Kóré-féle pártütéssel. (Móz. IV. k., XVI.) Kóré nevét azonban Madách nem is említi, hanem mint eddig, itt is Datan és Abiram a pártütés vezére. Pedig a bibliában ők csak alvezérek voltak, a lázadás lelke és fővezére Kóré volt. Egy másik helyen (Móz. V. k., XI. 6.), ahol azonban csak célzás van rá, a biblia is csak Datan és Abiram nevét említi. Feltevésünk szerint azonban e névcsere nem ennek, hanem a zsoltárok könyvének hatása alatt történt. Ugyanis ott (Zsolt. 106. 17.) mondja az Írás, hogy Datan és Abiram⁸ gyülekezetét elnyelte a föld. A magyar nép körében a zsoltárok könyve ismertebb volt Mózes öt könyvénél. Sőt tovább is mehetünk: Mózes öt könyvét általában alig ismerik, a zsoltárokat pedig sokan fejből is tudják. Természetes azonban, hogy semmiesetre sem lehet feltételezni azt, hogy Madách a mű írása előtt nem tanulmányozta át forrását, Mózes öt könyvét; hanem egyszerűen emlékezetéből merített. Ellentmond ennek elsősorban Madách lelkiismeretessége, másrészt az eddigiekből látjuk, hogy a forrást a biblia idevágó könyveit gondosan áttanulmányozta. Tehát Madách jól tudhatta, hogy a pártütés vezére Kóré volt, Datan és Abiramot pedig azért vette, mert a zsoltárok révén a köztudatban az ő nevük volt általánosan elterjedve. Vagy pedig mivel a drámában, az előző felvonásokban is mindig e két férfiú volt a zülgölődők vezére, azért ragaszkodik hozzájuk ez alkalommal is, mikor megérdemelt büntetésüket is végül elnyeri. A negyedik felvonás menetében Madách nagyobb módosítást tesz. A bibliában a lázadók zülgölőnek, vissza szándékoznak térni Egyiptomba, Mózes meg akarják kövezni, midőn Isten hirtelen megjelent az egész nép szemeláttára. Haragjában el akarja pusztítani kishitű népét. Mózes nemzetségét pedig megsokasítani. Mózes könyörög Istenhez a népért és ő megbocsát kérésére. Büntetésül pedig Izrael kirója a negyven éves pusztai bolyongást. (Móz. IV. k., XIV. 1–39.) Ezt a bibliában készen álló igazán drámai elevevessé jelenetét Madách megváltoztatta, pedig helyesebb lett volna híven átvenni. A változás a következőkben áll:

A Datan és Abiram által ingerelt nép felszólítja Mózes, hogy vezesse vissza Egyiptomba. Mózes ellenkezik, de a lázadók végsőkéig szorongatják őt. Most Mózes csellel él. Egy napi várakozási időt kér, a nép ezt megadja. Ez alatt Datan és Abiramot, valamint a többi főcinkost a föld által elnyeli, elretentő például a többi számára. Hirtelen, csak Mózes által látva, megjelent Jehova és meg akarja semmisíteni a népet a lázadás miatt, Mózes nemzetségét pedig megsokasítani. Mózes bocsánatért esedez és önmagát ajánlja fel engesztelésül.⁹ Kéri Jehovát, hogy a néppel együtt negyven évig bolyonghasson a pusztában, míg ez a nemzedék kihal. Jehova elfogadja az

⁸ A régi zsidó esküformula is Datan és Abiram nevét említi, bizonyára szintén az idézett zsoltársorok révén. A keresztény világban ők a főgonoszok.

⁹ Keresztény gondolat, Madách vallásos világnézetében gyökerezik e motívum fölhasználása.

áldozatot és kimondja, hogy a nép vétke miatt Mózes nem mehet be Kánaánba.

Madách az ösztönzést és néhány vonást e változtatáshoz a biblia egy másik részéből vehette. Az aranyborjú-készítés után is mondja Isten Mózesnek, hogy a népet elpusztítja, őt pedig nagyobbá és hatalmasabbá teszi annál. (Móz. II. k., XXXII. 10.) Mózes ekkor könyörög Istenhez, hogy bocsásson meg a népnek, ha nem, akkor törölje őt ki az élet könyvéből. (Móz. II. k., XXXII. 31–32.) Erre Isten azt feleli, aki bűnös, azt törli ki a könyvéből. (Móz. II. k., XXXII. 33.) Bár, amint láttuk, Isten még itt sem fogadta őt el áldozatul, valószínű mégis, hogy Madách ennek alapján vette a műbe az áldozatul való felajánlás motívumát. Valójában Mózes a saját vétkeért bűnhődött (Móz. IV. k., XX. 7–14.), midőn az ígért földjére nem mehelett be. Ez utóbbival a következő fejezetben még tüzesebben is fogunk foglalkozni.

Ebben a felvonásban van még Jetró látogatása Mózes feleségével és gyermekével. A bibliában ez jóval előbb történt, itt a lázadás kellős közepén. E látogatás tekintetében a szent könyvben látszólag ellenmondás van.¹⁰ Mózes Egyiptomba való visszatérések (Móz. II. k., IV. 20.) magával viszi családját, később pedig (Móz. II. k., XVIII.) apósával együtt felesége és gyermeke is jön látogatónak. Ez ellenmondást Madách helyes érzékkel úgy simította el, hogy Mózes családját elhagyva, indul el küldetését teljesíteni. Ennek a módosításnak kettős előnye van: Az ellenmondás egyrészt megszűnt, másrészt a műben erős drámai küzdelmet vált ki a dilemma, a hivatásérzet és a szerelem között, ami az esztétikai hatást nagy mértékben fokozza. A negyven év elteltével Aron és Mária meghal (Móz. IV. k., XX. 23–29., XXXIII. 38. és XX. 1.) Mózes átadja a vezértséget Józsuénak (Móz. V. k., XXXI. 7–8.), fölmegy a hegyre, látja Kánaánt és meghal. (Móz. V. k., XXXIV. 1–7.) A felvonás legnagyobb része, Mózes fenséges búcsúzója teljesen Madách leleménye, a bibliában csak néhány rövid célzás található. (Móz. IV. k., XXXIII. 52., Móz. V. k., VII. 16., 25–26., XII. 2–3.)

Ennyit merített Madách a szent könyvből. Megállapíthatjuk, hogy bár a bibliát használta tudatosan forrásul, azért adott művében eredetű is. A biblia tulajdonképpen csak a vázat szolgáltatja, melyen a dráma felépül. A beállítás és kidolgozás teljesen Madách érdeme, a drámánál pedig csak e kettő a fontos.

A bibliai kapcsolatban meg kell még említenünk Philó alexandriai zsidó filozófus görög nyelven írt *Mózes élete* című könyvét, melyet Schiller *Die Sendung Moses* című tanulmánya útján talán ismert Madách és hatott is rá. Különösen az utóbbinak az ismeretét tehetjük föl, ami aztán rávezette őt Philó művére is. Lehet, hogy ezek alapján rajzolta Mózes Pharaó kegyencének, Philó és

¹⁰ Móz. II. k. XVIII. 2-ben a rövid célzás is, „miután hazabocsátotta őt”, az ellenmondás megszüntetését célozza.

utána Schiller ír Mózes neveltetéséről és nagy tudásáról. Arról, hogy a királyi udvarban előkelő hivatalt töltött be, és hogy a trón várományosának tekintették. Lehetséges, hogy Madách is tőlük vette ezeket az elemeket. További egyezés az alexandriai filozófussal, hogy az a *Mózes élete* keretében nem tárgyalja a tíz parancsolatot, hanem külön könyvet írt erről. Madách sem vette be *Mózes*-be a tíz parancsolatot, hanem önálló tanulmányt szándékozott róla írni, mely azonban nem készült el.¹¹ Érdekes találkozás ez, és nincs kizárva, hogy éppen Philó hatása révén. Mindez természetesen csak feltevés, mert lehetséges, hogy Madách sem Schiller, sem Philó idézett művét nem ismerte.

Ugyancsak e helyen említjük meg, hogy néhány megegyezés van a műben az agada költészettel¹² is, amit azonban nem tartunk szükségesnek kimutatni, mert felfogásunk szerint ezek véletlen találkozásan alapulnak. Ugyanis lehetetlen, hogy Madách az agada költészetet ismerte volna, még valami más mű közvetítésével sem tartjuk ezt valószínűnek. Különben sem akarjuk a hatásokat — a Madách-kutatók módjára — túlzásba vinni. Mi feltesszük, hogy mindaz, amit a műben találunk és nem a biblián alapszik, Madách képzeletének terméke és nem idegen hatás.

Azonban, ha más idegen hatás nem is mutatható ki, azért e fejezetben még egy fontos tényezővel kell számolnunk: ez Madách *korábbi munkássága*. Madách *Mózes* kedvéért kizsákmányolta előbbi műveit. Legszembetűnőbb ez *Mózes* második felvonása elején, ahol majdnem szó szerint megegyezik a *Mária királynő* második felvonásának első részével. A *Mária királynő*-t, minthogy abban az időben még kéziratban feküdt, már előzőleg az *Ember tragédiájá*-hoz is forrásul használta, midőn a Miltiades jelenetben értékesítette az ötödik felvonás II. színt. *Mózes* ötödik felvonásának végén a terebélyes fa kidőlte a hős halálát jelzi. Ez a hatásos befejezés a *Csak végnapjai* első, nyomtatásban mindmáig meg nem jelent kidolgozásából került ki.

E feltűnő átvételeken kívül a mű még másokat is tartalmaz. A költő életének tapasztalatai, a történelem tanulmányozása és elmélkedéseiből leszűrődő komor világszemlélete, emberismerettel párosult tömegmegvetése, felfogása a kiváló hős jutalom nélkül való küzdelméről, a szerelem és hivatásérzet dilemmája, mindmegannyi Madáchra jellemző és előbbi munkásságából már ismert, költőivé vált motívum, ebben a drámban is helyet talált. De ez általánosságban mozgó ismétléseken kívül, a mű eszméi tartalmát tekintve, még közelebb fekvő egyezéseket is találunk. *Mózes*, mint Madách minden írása, sokértékes, mely gondolatot rejt magában. E gondolatok egy részét szintén korábbi műveiből kölcsönözte. Ezek közül az *Ember tragédiájá*-ra vonatkozólag három Voinovich mutatott ki könyvében, melyeket mi még többel egészítettünk ki. Azonfelül mi a kutatást kiterjesztettük

¹¹ Voinovich 195. oldal.

¹² A hagyományon alapuló zsidó irodalom egyik ága. A biblia verséhez fűződő leginkább erkölcsi célzatu elbeszélések és magyarázatok gyűjteménye.

Madách egész munkásságára. Ennek eredménye az itt következő összeállítás, melybe a Voinovich által talált három párhuzamot is felvettük:

Mózes.

Jaj a népnek, ha nincs költésze,
Lelkét elfoltja a körültekintés,
S csak lelkesülés szült mindig nagyot.
(31)¹³

Igen, igen, — de a szellem hatalmas
Éz égi kürt, mely felver álmainkból
E rossz barát, ki hozzánk belopózik
Szegénységünk hiányait kilesve,
Gúnyal figyelmeztet sorban reájok;
Nem hágy élveznem.
(39—40)

A szellem az csak, ami győzhetetlen
Előtte minden más a porba dül.
(46)

Ha annak tartják,¹⁴ bépróbalta azt
Próbáljon más is, ő már megpihenhet.
(52)

Ki tudja, hátha
Nem voltunk még elég tiszták előtte,
Lángokba kell, hogy vessen, mint az
[ércet,
S kiváljék a haszontalan salak.
(58)

Oh mi kár
E csepp nemes bort szétmosódva látni,
Egy rothadó posványban.
(79)

A nép csak dőre eszköz,
Egyes nagyok kezében, kik a
Világtörténetet vérével írják.
(83)

Az ember tragédiája.

... Miénk
Ez örülés; mi józanságotokat
Nem irigyljük. Hisz, mi a világon
Nagy és nemes volt, mind ily örülés
Melynek higgadt gond korlátot
[nem ír.¹⁴ (3597—601)

Nem bírod úgy-e, kéjek mámorával
Elandalítani azt a szótat,
Mely a kebelnek mélyét felveri
S jobb cél felé hiába ösztönöz?
(1295—98)

Megjött a kor s mit ér, ha e
[kebelben
A lélek él, e kinos szent örökség,
Mit az egekből nyert a dőre ember,
Mely tenni vágyik, mely nem hágy
[nyugodni
S csatára kél a renyhe élvezettel. —
(2101—106)

Hol a szellem van, ott a győzelem.
(1413)

Elégge megmutattam, hogy mit érek,
Ki vivni tudtam és lemondni tudtam,
Szágyon nélkül elhagyhatom helyem.
(1886—88)

... A próbált vitéz
Bátran mellőzi a kötekedőt,
Bátorságához nem férhet gyanu.
(2548—50)

Ha forr az érc, a rossz salak kihull,
De a nemesb érc tisztán megmarad.
(2161—62)

Mint bor, hogy végre, amidőn
[kitisztult,
A földre öntsöd és bégya porond.
(4052—53)

E gyáva népet meg nem átkozom,
Az nem hibás annak természete,
Hogy a nyomor szolgává bélyegezzé

¹³ A szám mindig a Gyulai-féle I. kiadás lapszámát jelenti. Kötetjelzés nélkül mindig a III. kötet értendő.

¹⁴ Az ember tragédiája mellett lévő szám a sorok számát jelzi a költeményben az Alexander-kiadás szerint.

¹⁵ T. i. nemesnek és vitéznek.

Fiam, fiam, — a nő büvös virág.
Illatja édes, — árde illatával
Méreg lopózik szűnkbe, — mely megöl.
(102)

Kit a végzetnek érintett keze,
Annak szeretni nem szabad, fiam. (103)

Csak kéjelegj, csak kéjelegj fiam
E látásban. — Nagyon megérdemelted.
(139)

Mózes.

Ne nyugtalanokdjál, én kedvesem.
Hisz ládd a férfi nem csupán szeretni
Vagyon teremtve. Lelkében nemesb
Erzések. (43—44)

Mózes! még mindég itt, e férfiakkal?
S mi elmerülve, milyen zordonan. —
Hogyan! kerülisz, — rejtőzől-é előttem,
Mint hogy ha félnéd nőnek csókjait?
Milyen halvány vagy, oh beszélj mi baj?
(49—50)

Annál nagyobb baj,
Mert a sötét arc úgy csak engem illet,
En voltam a betegség, mely okozta. (50)

Te nap vagy, mely felderíti azt. (50)

Egyről-másról szóltam vendégeimmel
Ah nő, az élet nem mindig mosolygó.
(50)

Az volt, vendégeink míg nem jövének.
Oh szójatok, szokás-e nálatok,
Hogy a vendég a háznak asszonyát
Megfossa férje szívtől, — kegyétől.
(50)

Csak egy szolgálatot kérek tehát;
Távozzatok és hagyjatok magunkra.
Előbb is sokszor sejtém, hogy szívében
Más dolgok is laknak még, mint
[szerelmem.
El-elmerengett, mormogott magában,

S a szolgaság vérengző eszközévé
Súlyosza néhány dolyfós pártütőnek.
(1031—35)

Minő csodás keverce rossz s
[nemesnek
A nő, méregből s mézből összeszűrve.
(2073—74)

... kit a végzés vezet,
Az rá nem ér körületekinteni.
(2275—76)

Aztán vezess, hogy lelkem kéjelegjen
A boldogságban, melyet annyi harcra
Jól érdemelt díjult kapott az ember.
(3195—97)

Mária királynő.

De ládd a férfi nem csupán szeretni
Vagyon teremtve, lelkébe nemesb
Erzéseket is oltott az Istene,
Dicsvágyat, kötelességérzetet.
(II. 131—32)

Mi rég kereslek Károly, s itt találalak
Megint a kert legrejtekebb zugában,
Mint hogy ha nőnek mosolyától
[futnál:
Milyen halvány vagy, oh szólj, mi
[bajod? (II. 30)

Annál rosszabb
Mert e sötét arc úgy csak engem illet,
En voltam a betegség, mely okozta.
(II. 130)

Te nap vagy, mely felderíti azt. (II. 130)

Ezen urakkal szóltam egyről-másról;
Az élet nem mindig mosolygó Margit.
(II. 131)

Az volt, míg ez urak nem jöttek el.
Ah szójatok, szokás-e nálatok,
Hogy a vendég szívesgazdasszonyától
Ellopja a férj szívtől, úgy miként ti?
(II. 131)

Csak egy szolgálatot kérek tehát:
Távozzatok urak, mert amióta
Itt vagytok, hasztalan kiáltom,
[Károly!
Ő csak mereng egy ábrándkép után,
Melyet nem ismerék; ha csókolom

De akkor ez mind ábránd volt csupán,
S valóvá fejle ahogy eljövtek. —
Oh Mózesem! térj ujra Cipporádoz.
(50—51)

S eltértem-é hát tőled? — Nem, soha.
(51)

Elhagynád-é berkünknek illatát,
E lágy eget, egy hű nőt, s gyermeket
Hogy messze földön, szürke ég alatt,
Véres mezőkön éjeket virrassz? —
Elhervadandnak fáid — kedvesed —
S mit nyersz helyettök? — (51)

Győztél Cippora.
Karod között rémálombból üdülök.
(52)

Oh jaj! ne halld, ne halld! —
Ne hagyj el, kedvesem a bágyűrűt.
Ne nézz fel e szívetlen férfiakra.
Szemök megigéz, mint a bazilisk. —
Távozzatok, távozzatok örökre. — (52)

Jó, távozzunk, csalódva, mert nemesnek,
Vitéznek tartja Mózeset nemzete. (52)

S ki állíthatja az ellenkezőt? — (52)

Ha annak tartják, bépróbalta azt,
Próbáljon más is, ő már megpihenhet.
(52)

Bocsánatot mind e sok bánatért,
Mit akaratlan hoztunk rád, nemes hölgy,
Nem hittük, férjednek, hogy ily gyűlölt
Vendége lesz, ki tartózára inti. (53)

Cippora, bocsáss!
A végzet int, — a végzet int, — megyek
Karod fel nem tarthatja kerekét. (53)

Atyám te is? — úgy hát jöjj kis fiam
Látod nem kellünk már többé atyádnak.
Atyám te is! — Legalább jöjj tehát,
Vezesd az árvt és az özvegyet,
Leroskadok különben. (53—54)

Megrázkodik, mint hogyha felriadna;
Álmában mond sok rémséges szavat,
Vért, koronát, harcot, mi lesz mind-
[ebből!
Oh Károlyom, térj ismét Margitod-
[hoz! (II. 131)

S eltértem-e hát tőled? Nem soha
(II. 131)

Elhagynád-e narancsfánk illatát,
E lágy eget, Margitod mosolyát,
Hogy ottan távol, szürke ég alatt
Véres mezőkön éjeket virrassz? —
Elhervadandnak fáid, kedvesed,
S mit nyersz helyettök? (II. 132)

Győztél Margitom!
Karod közt rémálombból ébredek
(II. 132)

Ne hagyj el, Károlyom, e bágyűrűt,
Ne nézz fel e magyar urakra, mert
Szemök megigéz, mint a bazilisk.
Távozzatok, távozzatok örökre!
(II. 132)

Jó, távozzunk. Csalódva bár, mert
[Károlyt
Nemes s vitéznek tartja a világ. (II. 132)

Ki állíthatja az ellenkezőt? (II. 132)

Ha annak tartják, úgy le is próbálta,
S új kísérletre nincsen semmi szükség,
Próbáljon más; — a győzelmes kardot
Pihenni függesztik oltár fölé. (II. 133)

Bocsánatot mind e sok bánatért,
Mit okozánk; nem tudtuk, hogy
[Károlynak
Ily kellemetlen vendég lesz, ki őt
A becsület adósságára inti. (II. 133)

Bocsáss Margit! von a sors, én megyek
Karod fel nem tarthatja kerekét.
(II. 133)

Bizd elébb rá,
Hogy engem elvezessen, összedülök
Jöjj, jöjj fiam, nem kellünk már
[atyádnak
Vezesd az árvt és az özvegyet.
(II. 134)

A nép csak dőre eszköz
Egyes nagyok kezében, kik a
Világtörténetet vérvél írják. (83)

Mózes.

Ha így van, hasztalan erőlködni.
A nép nélkül népet nem boldogítasz. (116)

Te győzni fogsz ármány- s erőszakon,
Ha a hit nem hagy el, meg a kitartás.
A szellem az csak, ami győzhetetlen
Előtte minden más a porba dül. (45—46)

Fiam, fiam — a nő bűvös virág,
Illatja édes, — ámde illatával
Méreg lopózik szünkébe, — mely megöl. (102)

Ez összeállításban kimutatott kölcsönzések Mózes eredetiségét nem veszélyeztetik, minthogy ezek szintén Madách szellemének termékei és nem idegen hatás. Ámde, ha e nagyszámu átvétel és ismétlés a mű eredetiségét nem is érinti, mégis mindez, valamint hogy egész költői pályáján mindig történelmi tárgyat dolgozott fel, Madách költői inventiójának relatív szegénységét mutatja. Ugyanezt vallja Riedl is, aki idegen művek hatását, különösen Shakespeare reminiscenciákat talált a műben.¹⁶

... Mózes-ben a döntő percben megjelenő Jehova, kit csak Mózes lát, a Hamlet és anyja közti jelenetre emlékeztet. Midőn Mózes, a nagy tetteket megelőző éjjelen tépelődve ül sátrában, míg Józsué hárfát pengetve énekel: Shakespeare Brutusa jut eszünkbe. Ama jelenet, melyben elmondják Mózesnek a moabiták ellen vívott csata váltakozó sorsát — Schiller *Orleansi szüzére* (toronyjelenet) vall.

Riedl megállapításához csak egy rövid megjegyzésünk lenne: Abban, hogy Jehovát csak Mózes látja és a többi jelenlévő nem, szélsőségesen Hamlet hatását keresni, mert Madách ezt a bibliai is vehette. Régi és közsímt motívum, már az Ó-szövetségben előfordul (Dániel X. 7.) és az Újszövetségben megismétlődik (Apost. csel. IX. 7. és XXII. 9.), hogy az isteni látomást csak a kiválasztott férfiu veszi észre, kísérei azonban nem láthatják. Különben Madách költészetében is találkozunk már egyszer e motívummal. Az Ember tragédiája tizenkettedik színében (3463—69. sor) csak Ádám látja és hallja a föld szellemét, a falanszter tudósa pedig nem.

Mindezt összegezve látjuk, hogy Madách, bár a bibliai történetet és szellemet a maga egészében híven adta vissza, forrásával saját

¹⁶ Bud. Sz. 1880. 44. sz. 349. 1.

céljainak megfelelőleg részben szabadon bánt, művében gazdag szel-
leme eredetileg adott. Ez eredetisége a beállítás és kidolgozás érde-
mén különösen a mű eszmei tartalmában nyilvánul meg. A nagy
mértékben érvényesülő gondolati elemekből Mózes is megkapta a
sajátos Madách-szerű színezetet.

III. Műfaj.

Madách Mózes-ét tragédiának készítette. Erről hiteles értesüle-
sünk van, még pedig két különböző helyről is. Az első a Nagy Iván-
nak írt levél, a második a bírálati jelentésnek bevezető sora. A dráma
külső formája, különösen az öt felvonásra való tagozódás, szintén a
tragédiára vall. Mindenek előtt előre bocsátjuk, hogy még sem igazi
tragédia. Már magának Madáchnak is voltak bizonyos aggodalmái:
érezte a tárgy nehézségeit és a megszokottól eltérő voltát, de — épen
ugy, mint az *Ember tragédiájá*-nál — itt sem tudta eldönteni, hogy
feladatát helyesen oldotta-e meg. Az első bírálók azonban már tisztán
látták, hogy a mű elhibázott alkotás és nem érdemi meg a tragédia
nevel. A bírálati jelentés ezt a megállapítást oly tudományos és
meggyőző érvekkel okolja meg, hogy ellenvéleménynek itt helye
nincs és nem is lehet. Az irodalomtörténet e megállapítást szintén
magáévá tette és egyedül Esztergár Lászlónak¹⁷ volt némi ellenvetése.
Ő ugyanis próbált a műben — a mai alakjában — tragikai vétséget
és tragikumot feltalálni s nagyon is kétes értékű eredményei alapján
kijelenti, hogy az eddigi megállapítás helytelen és Mózes drámai
hős. De tovább haladva végül még ő is kénytelen elismerni váll-
kozása sikertelenségét és hiábavalóságát. A tragédia elengedhetetlen
kellékeit a műben mesterségesen keresni, noha azokat az teljesen nél-
külözi, gyermekes játék és nem komoly tudomány. Mi e sikos talajra
nem akarunk bocsátkozni, hanem ehelyett a művet vesszük beható
tárgyalás alá. Vizsgálni fogjuk a maga egészében a mű szerkesztését
és megalkotását, rámutatunk annak érdemeire, de nem fogjuk el-
hallgatni hibáit és fogyatkozásait sem.

Az első felvonásban Mózes a Pharaó kegyeltje, és származását
nem sejtje, a zsidók ellen ingerli a királyt. A zsidók küldöttségét
— Áronnal való heves párbeszéde után — szigorú szóval utasítja el.
Anyja, Jókhebed, midőn megérti, hogy fia a zsidók megsemmisíté-
sére törekszik, minthogy más kiutat nem lát, feltárja Mózes előtt
születése eddig feltételezett titkát. Mózes megdöbben a felfedezéstől,
de nagyratörő terveit nem akarja feláldozni a gyáva rabszolga nép
kedvéért és anyját hallgatásra akarja bírni. Jókhebed erre megismer-
tetí vele a sorsüldözött nép küzdelmeit és ráveszi Mózes, hogy
menjen el Gózen földjére és ott lássa saját szemével népe életét
s majd meggyőződik arról, hogy Izrael érdeme a szabadságra.

¹⁷ Erdélyi Híradó 1888. szept. 7.

A következő jelenet Gózenben történik. Mózes ide épen akkor érkezik, midőn egy sarcoló tisztartó egy fiatal zsidó leányt meggyaláz, akiben nőtestvérét ismeri fel. Hirtelen haragra lobbán, az állatias tisztartót leszurja. Ugyanekkor fájdalmasan tapasztalja, hogy a nép szolgállelkű és »élni érdemellen.« Mielőtt az üldözők elől elmenekülne, összetartásra buzdítja a népet és meghagyja:

Ha jó idő sok szenvedés után
Melyben körül néz majdan Izrael
S embert keres: akkor jőj és hívj haza.

Az itt adott rész az expositió és aránylag elég jól sikerült. A megindulásban hatásos az, hogy Mózes támad a zsidók ellen. Erős drámaiság van Jókhebed és Mózes párbeszédében. Széles Mózes lelki küzdelme és átalakulása az egyiptomi ifjúból zsidóvá. Aron szerepe is igen sikerült. Szinte úgy látszik, mintha ugyanaz a lélek élne benne, mint később Mózesben. Amidőn már Mózes lesz a zsidók vezére, Aron, háttérbe szorul, kicsinyessé és férfiatlanná válik, hasonlónak a néphez. A Gózenben történő jelenetet kissé elhíhazta különben is Madách. Jókhebed azért küldte ide Mózes, hogy megismerje testvérei jó tulajdonságait; és hogy ezen felbuzdulva, szánja el magát a nagy feladatra, e nép felszabeditására. Mózes azonban csalódott anyja szavaiban, semmi biztatót — az egy Józsuét kivéve — nem látott, hanem talált egy gyáva, kislelkű népet s csak a véletlen gyilkosság tette őt hontalanná, kényszeríti őt személye megismertetésére és nem a szabad elhatározás. Jobb lett volna, ha Jókhebed szavai valóra válnak és erősen kidomborítja azt, hogy az elnyomatásban mennyire összetartanak és testvériesen támogatják egymást. Annál erősebb lett volna akkor az ellentét a kivonulás után való folytonos pártoskodással. Így azonban már itt megkezdődik a szakadatlan torzalkodás, mely végigvonul az egész művön és nagyrészt ez alkotja az egész dráma cselekményét. Azonban e lehangoló jelenet épen nem okolja meg a jövőbe vetett biztató reményét és még kevésbé azt a honvágyat, melyet a második felvonásban látunk.

Ez néhány évvel később történik, mint az első felvonás. A biblia szerint Mózes itt már nyolcvan éves, de Madách ez időt erősen megkurtítja. Az első felvonásban Mózes 20 éves ifjú lehet, a másodikban legfeljebb harminc év a kora. Mózes boldogan él családjá körében, de »a szellem hatalma« nem hagyja nyugton lelkét és folyton azon ábrándozik, hogy mi van népével a távol hazában és attól fél, hogy testvérei talán már megfedkeztek róla. Ismétlem, a fenti szomorú valóság nem indokolja meg ezt a türelmetlenkedést és vágyakozást. Ezt részben Madách is észrevette, mert Mózes főképen hatalmas, tennivágyó lelke ébreszti fel a téletlenségből és serkenti munkára, a zsidó nép megszabeditására. Majd jön a zsidó nép követsége és felszólítja Mózes, hogy vegye át a vezérséget. Közben Isten is megbizsa őt Izrael felszabeditásával. Most erős drámai küzdelmet vált ki Mózes lelkében a dilemma a szerelem és a kötelességteljesítés

között, mely az utóbbi győzelmével végződik. Ez a dilemma Madách költészetében többször visszatérő és hatásos motívum. Követi testvéreit Egyiptomba, megjelen Pharaó előtt, de az nem engedi el a népet. Most a zsidók zugalódnak Mózes ellen, de ő megfékezi a zendülést. A nép ingatag voltának jellemzésére igen ügyes és hatásos eszköz a zugalódás szerepeltetése, csak hogy ez a harmadik és negyedik felvonásban is megismétlődik. Igaz, hogy Madách ebben is a bibliát követi. A dráma azonban tulságosan egyhangúvá válik, ha őt felvonás közül négyben ugyanaz a jelenet tér vissza. A következő változásban Mózes azzal lepi meg környezetét, hogy Pharaó most már elengedi Izraelt a kért három napra. Ez a csel tulságosan kicsinyes és nem méltó Mózes jelleméhez. Bár a biblián alapszik, Madáchnak mellőznie kellett volna a drámában. A legfeltűnőbb pedig Pharaó engedékenysége, mely nincs kellőleg megindokolva. Igaz, hogy Isten közben tíz súlyos csapást mért rá, de erre csak halvány célzást találunk a drámában. Madáchnak erőteljesen érzékeltnie kellett volna velünk ezt a változást. Látnunk kellene az előbbi gőgös és hajthatatlan, majd később a nehéz csapások sulya alatt megtört Pharaót. Azonban úgy, ahogy Madáchról kapjuk, érthetetlen, mert nincs drámailag megindokolva.

A harmadik felvonásban az aranyborjut készítik. Mózes visszatér Istentől, a kőtáblát szétérti, a népet pedig irgalmatlanul megbünteti. A végén függelék a moabita háború. Ennek a felvonásnak kellett volna a leghatalmasabb és legmegrázóbbnak lenni és valamilyen között talán ez a leggyengébb. Madáchnak éreztetni kellene Mózes lelki harcát, rettenetes fájdalmát és haragját, ami a kőtábla szét törésére kényszeríti. Kár, hogy épen itt nem találja meg a kellő szavakat Mózes lelkiállapotának kifejezésére. Hangja nem eléggé dörgő és hatalmas, hanem inkább köznapi és durva.

A harmadik és negyedik felvonást Józsué és Amra szerelme kapcsolja össze. Majd a Kőr-féle lázadást egygyé olvasztja helyes érzékkel, a kémek visszatérésekor kítört lázadással. Így legalább erősen meg van okolva és nincs egy felvonásban két zendülés. A lázadás átterjed az egész népre. Mózes a vezetőket rettenetes büntetéssel sújtja, a föld nyeli el őket. Később Jehova az egész népet meg akarja semmisíteni, de Mózes megengeszteli Jehovát. Jobb lett volna itt a két jelenetet feleselrőlni és a biblia sorrendjét követni. Istennek akkor kellett volna hirtelen megjeleni, midőn a nép Mózeset a végsőig szorongatta. Így, hogy ez nem történt meg, Mózes kénytelen volt méltatlan cselhez folyamodni, ami jelleméhez nem illik és bántó. Ugyanilyen bántó, hogy a válságos óra után Mózes gondtalanul enyél a feleségével. Ennek a felvonásnak azonban sok érdeme is van. Hatalmasan elgondolt és erővel kidolgozott a főjelenet, kár, hogy vége felé már elgyöngül. Pedig a bibliában épen ott a legmegrázóbb és legdrámaibb. A mű legfenségebb része — ahol a dráma tetőpontját éri el — Mózes könyörgése Jehovához. Itt van a fordulat

is a drámában; Jehova elfogadja Mózeset áldozatul a nép vétkeért. Most már láthatjuk, hogy a tragikái vétség hiányzik a műből, Mózes önelkét ajánlotta fel váltságul, hogy népe kegyelmet leljen. Ebben a formában pedig kétségtelen, hogy tragikái hős nem lehet. Bár halvány célzást találunk a drámában a görög tragédiák isteni irigységére is. Legalább is arra vallanak a következő sorok, melyeket Mózes a végzetes határozat kimondása után intéz apósához és hitveséhez:

Én szültem egy egész kort; és ezen kor
Tán szégyenelné ember, hogy szülé.
Én indítam el, mit, s ahogy bevégzek,
Félisten lennék. — Látod-e ezért
Kell nekem vesznem. Am legyen, — legyen,
Isten megáldjon! — Öríz meg fiam.

Az ötödik felvonás Kánaán határán történik, a negyven éves pusztai bolyongás befejeztével. Az egész nép kihalt, már csak Áron és Mária él a régi nemzedékből. Mózes őket is halni küldi. Majd ő is megy a nép közé és Józsuét vezérre állítja a maga helyére, Mózes ezután bucsut vesz népétől. Madách valamennyi írása közül e részben van a legtöbb költőiség és fenség. Nála a gondolat és a forma folyton küzdelmet vív egymással, e néhány oldalon azonban az eszmei tartalom és művészi forma páratlan és klasszikus harmóniába olvad. A mű esztétikai értékét már e néhány lap is biztosítja. A bucsu után halni megy. Jehova megjutalmazza őt, láttatja vele dicsőségét és megmutatja az ígért földjét is neki. A végén, amint már Palágyi is megállapította, ügyesen szemlélteti Mózes halálát a színpadon a terebélyes fa kidőlésével.

A mű az époszok módjára Mózes apotheosisával végződik és nem mint a tragédia követeli, bukással. Láttuk a tárgyalás folyamán, hogy a tragikái vétséget is nélkülözi. Mindez megerősíti azt a megállapítást, hogy Mózes eposzi és nem tragikái hős és a mű pedig nem tragédia. Bár egyes kiemelt részletben van erős drámaiság, de a mű a maga egészében hiány van ennek. Ismételteljük, mint Szász Károly is teszi, egy bírálója¹⁸ ítéletét: »A műből hiányzik a tragikái személye, a tragikái szenvedély, a tragikái összeütközés és a tragikái katasztrófa.«

A cselekvény menete sem drámai. Nem bonyolódva fejlődik, hanem epikai egymásutánban következik. Tulságosan elnyulik, — az első felvonás után 10, a negyedik után 40 évig tartó szünet — szinte felvonásokként, sőt a felvonásokon belül is kisebb részekre szakad. A lázadások és torzsalkodások gyakori szerepeltetése bántó és a menetet egyhangúvá teszi. A cselekvény ugyan egységesebb lesz fiatalkori drámáinál azáltal, hogy az egész egy hős személye körül központosul, de a hős egysége még nem képes a széteső részeket szoros egésszé forrasztani. A mű nélkülözi a helyes technikát és

színszerű beállítást is. Ezt oly erős drámai tehetség is, mint Katona, csak hosszú gyakorlat és a színpad kitűnő ismerete után sajátíthatta el, amiben pedig Madáchnak nem nagy része volt, mert színházba betegeskedése miatt keveset járt Pesten való tartózkodása alatt.

Azonnal olvasva a művet hamar észre vesszük, hogy a cselekvény tulajdonképpen háttérbe szorul az eszmei tartalom mellett. A cselekvény mintegy csak hordozója lesz a fenséges páthosznak és a mély filozófiai gondolatoknak. Hogy ez a mű, mint Madách többi írásai is, fenkölt eszmékben bővelkedik, arra már egyszer rámutattunk az előbbi fejezetben, ahol párhuzamba állítottuk az egyéb műveiből visszhangzó gondolatokat, melyeket gazdag szelleme még újabbakkal egészített ki. E gondolatok, valamint a mű többi nevezetesebb és szebb része inkább olvasva hatnak, mint színpadon. Mózes különben erősen tulnő a színpad keretén is, mert vannak benne nagy számban oly elemek, melyeket színpadi szerzőnek feltétlenül mellőzni kell. Mindez feljogosít bennünket arra, hogy a művet több szempontból drámai költeménynek tekintsük. Annál is inkább tehetjük ezt, mert az irodalomtörténet legnagyobb tekintélye, Gyulai Pál,¹⁹ valamint napjainkban Szász Károly²⁰ és Voinovich²¹ is emellett foglaltak állást, bár e nézetüket meg nem okolták.

Minden drámai költeményre jellemző, hogy elsősorban könyvdrámának, olvasásra készült és nem színi előadásra. Színpadra csak ritkán kerül, abban a kivételes esetben, ha ezt a népszerűsége kívánja meg; ha hatása oly nagy és egyetemes, hogy a közönség a színpadról is meg akarja ismerni. Ez ilyenkor természetesen csak alapos átdolgozás után történhet meg, amikor aztán az eszmei tartalom erősen vesztit súlyából és előtérbe nyomulnak a színszerű elemek. Ezeket az átdolgozásokat engedménynek tekinthetjük a közönség számára a népszerűség kedvéért. Klasszikus példa e szempontból a drámai költeményre Madách főműve az *Ember tragédiája*, mely megfelelő átdolgozás után a színpadon is páratlan és óriási sikert ért el. Mindamellett nem feledhető, hogy az *Ember tragédiája* is hírességét elsősorban már mint könyvdráma szerezte meg.

Majdnem ugyanezen a jellemző folyamaton ment keresztül Mózes is, de ellenkező sorrendben. Madách a művet eredetileg színpad számára készítette. Azonban nem számolt fogyatékos technikai készségével, mely a cselekvényt nem tudja a dráma követelményei szerint formálni; sem azzal, hogy a drámai költemények poetikai szabadságához szokott tehetsége nem tud megmaradni a kötött forma béklyói között. Ez okok miatt a mű színpadon kellő mértékben nem is érvényesült. Ezzel szemben a benne túltengő gondolati tartalom és gazdag költőiség épen olvasva hat, és ragadja magával lelkünket. Így lett az eredetileg öt felvonásos tragédia-ból hatásos könyv-

¹⁸ Madách összes műveinek kiadásában.

²⁰ 8 Órai Újság 1925. jan. 18.

²¹ Madáchról írt könyvében.

¹⁹ Fővárosi Lapok 1888. febr. 23.

drama és amint már fent állásfoglalásunkat megokoltuk, bizonyos szabadabb értelmezésben drámai költemény.

* * *

Bár mi is feltétlenül valljuk azt az általános érvényű elvet, hogy az irodalomtörténeti kritikának nem lehet hivatása az, hogy a költőnek műve kidolgozása tekintetében tanácsokat osztogasson; jelen esetben mégis megengedettnek látjuk főbb vonásokban megjelölni azt az irányt, melynek követésében Madách forrásához, a biblia szövegéhez hűvebben ragaszkodva pótolhatta volna művében a tragikum hiányzó elemeit: a tragikai vétséget és bukást és így formálhatott volna Mózesből a tragédia követelményeinek megfelelő hőst.

Tárgyalásunk első felében láttuk, hogy Mózes eposzi hős, s ezért ha nem is elsősorban kívánczik a drámai feldolgozásra, Shakespeare vagy Katona tehetségével lehetett volna belőle nagy értékű művet alkotni. Már a bírálati jeleltetés is elismerte, hogy az eposzok hőse is lehet tragikai hős, mert például hozta fel Schiller *Orleánsi szűz*-ét, ahol a hősnő drámaivá azzal lesz, hogy az ellenséges hadvezér iránt érzett szerelme összeütközésbe kerül küldetésével. A kérdést irodalmunkban különben már Kölcsy megvilágította Körner *Zrínyi*-jéről írt bírálatában; értékes fejtegetéseit pedig *A tragikum* című könyvében Beöthy egészítette ki. Kölcsy így ír:

„Leonidas, Zrínyi stb. ilyenek nem küzködnék a sorssal, midőn a halál közelit, szabadulásért; hanem önként kívánnak meghalni: s ez a rezignáció. Ez a lelkesedés általhat a nézőre vagy olvasóra. Szánkozásunk elenyész a bámulatban s irigyeink inkább dicsőségüket, mint szánjuk vesztüket. Itt tehát a tragikumot csak a katasztrófát megelőző körülmények csinálják, mikor a bajnok még nincs rezignálva, még szabadulást vár és nem kap. Ha kezdettől fogva rezignálva van, úgy vége minden tragikumnak, mint Körnernél; ha pedig küzd és szabadulni akar és belátja végre, hogy reményei füstbe mennek: ime ez a tragikum.»

Erre Beöthy megjegyzi a következőket:

„A küzdelem, melyre Kölcsy a főszínt helyezi, még nem elég a tragikumhoz. Ezenfelül még szükséges, hogy a tökéletesség és kiválóságához bizonyos fokú tökéletlenség és gyarlóság is járuljon. Ez az emberi gyarlóság, mely szemünket vakká, szenvedélyünket féktelenné teszi, szűli a kiválósággal párosulva a tragikumot.»

Beöthy e sorokban a tragikai vétségre céloz, melyet ha a Kölcsy kívánta küzdelem is kísér: azonfelül a megérdemelt bukás is követ; akkor — azt hiszem — az eposzi hős is alkalmassá válik a drámai feldolgozásra, mert így tragikuma teljessé lesz.

Ezek alapján Mózesből is, bár eposzi hős, lehetne tragédiát alkotni. Mielőtt azonban ezt végleg leszögezzük, még egy akadályt kell utunkból elhárítani. Van oly esztétikai felfogás, mely azt mondja, hogy a nagy vallásalapítók, Jézus és Mózes nem lehetnek tragikai hősök, mert fenkölt személyükhöz semmi vétség nem tapadhat. A mi

szempontunk igazolására a következőkkel fogunk érvelni: Az természetes, hogy Jézus nem lehet tragikai hős. Ugyanis a keresztény felfogás Jézus istenségét vallja és tagadja, hogy benne akár egy szemernyi gyarlóság is lett volna. Halála nem a vétség következménye, tehát nem bukás, hanem megdicsőülés. Mindezt Mózes személyénél nem kell tekintetbe venni. Vétéké mag a biblia jegyezte fel világosan és a büntetést is mindjárt mellette Isten helyezi érte kilátásba. Mózes ember a biblia alapján és ember maradt a köztudatban és a zsidó hagyományokban is. Ezek alapján Mózesnek lehet tragikai vétséget tulajdonítani és mi sem áll útjában annak, hogy tragikai hőssé legyen.

Most már látjuk, hogy az általánosságban Mózes alakja is alkalmas arra, hogy egy költő tragikai hőssé formálja. A közelebbi utat, amint már fent céloztunk rá, maga a biblia mutatja meg; és Madáchnak csak azt kellett volna híven követni, hogy a műben a szükséges tragikai mag legyen:

Móz. IV. k. (XX. 7—14.)-ben Isten megparancsolja Mózesnek, hogy szöljön a sziklához és az vizet fog adni a zúgolódó népnek. Mózes felindulásában nem szöszterint teljesítette Isten parancsát, hanem rásújtott a sziklára. Ez lenne a tragikai vétség. Isten tüstént tudomására adja és ismételve rámutat (Móz. IV. k., XX. 24., Móz. V. k., XXXII. 50—51. és XXXIV. 4-ben), hogy e vétke miatt nem ő fogja a népet az ígért földjére vezetni és meg kell halnia a pusztában. Ez a bukás. A Kölcsytől megkívánt küzdelem számára pedig kitűnő alapul szolgálhatna megható könyörgése Istenhez (Móz. V. k., III. 23—29.), hogy a végzetes határozatot vonja vissza; és annak többszöri ismétlése, hogy milyen fájdalmas az ő sorsa, hogy nem mehet be az ígért földjére. (Móz. V. k., IV. 21—22., XXXI. 2. stb.) Isten kérelmetlenül, szavát nem mäsítja meg. Az agada-költészet még jobban kiszínezi Mózes küzdelmét. Drámai elevenségű, meg-rázó határu párbeszédet vált egymással Isten és Mózes, minden emberi, sőt emberfeletti segítséget igénybe próbál venni; de minden hiába, bűnhődni kell.

Ha Madách ezt a bibliától készen kapott tragikai magot megfelelő drámai tehetséggel művésziesen kifejlesztí, értékes művet alkotott volna.

Mózes kiválósága folytán méltán hivatott az isteni küldetésre. Lelki nagysága, rendkívüli szelleme megfelel a célnak kiküzdésére, mellyel Isten megbízta őt. Egész életét a kötelességteljesítés hatja át és ezt főlébe helyezi mindennek. Nincs tekintettel a maga boldogságára, családi köteleit megszakítja, forró szerelmét feláldozza hivatása kedvéért. Megy előre feltartóztatlanul a kijelölt uton. Megszabadítja népét a rabságból, vezet kietlen pusztaságokon keresztül, harcolnia kell magával a néppel, melynek boldogságáért küzd. Az egyesekre nincs tekintettel, a bűnösöket kinézetlenül megbünteti, ha

a köz érdeke úgy kívánja; szeme előtt csak a végső cél lebeg: hivatásának teljes betöltése, népe szabadsága és Isten dicsősége. S akkor, mikor e nagyszerű feladatnak már-már megfelelt, megzavarodik a hősből az eddig egymást kiegészítő összhang és a türelmetlen csöcselék szenvedélyétől elveszti önuralmát és a Jehovától kiválasztott férfit, ki arra hivatott, hogy példaadó legyen a nép számára, engedetlenséget követ el; a meggondolt és tapasztalt népvézér hirtelenkedik és indulatának engedi át magát; a nagy próféta, ki az Isten iránt való bizalomra tanít, megrendül hitében, kishitűvé válik. S e kishitőség, e pillanatnyi eltévedés, mely csak Mózes rendkívüli személyéhez viszonyítva lesz ily naggyá, vonja maga után feltartóztathatatlanul a bűntetést. Hiába való a hős küzdelme, Istenhez való könyörgése, Isten nem másítja meg kimondott szavát, Mózesnek bűnhődni kell, nem mehet be az Igéret földjére. S így nem tölthette be végleg hivatását, nem érte el élete vágyát; reményei teljesülését, küzdelmei diadalát nem láthatja, az Igéretföldjére nem mehet be, meg kell halnia a pusztában, a végcél előtt, Kánaán határán kell könyörtelenül elbuknia.

Igy felfogva a tárgyat, ebben a mederben fejleszve a cselekvényt, a tragikum oly erős, melynél erősebb már nem is lehetne. A tragikai érzés pedig annál nagyobb és megrázóbb, mert látjuk, hogy a legnagyobb földi nagyság is csak emberi nagyság, melyet a legkisebb vétség is épen kiválóságánál fogva, veszedelembe sodorhat és előidézhethet bukását.

Az anyagnak ez a formálása, amint fent bebizonyítottuk, a biblia betűjén alapszik. Madáchnak mégis mellőzni kellett, mert helyes érzéssel észrevette, hogy ezt az alakítást nem engedi a szent könyv szelleme, a bibliai történetekből kisugárzó erkölcsi eszme. Igaz, hogy Mózes vétkezett és ezért bűnhődött is, de ez még nem vétség és bukás a szó tragikai értelmében. Mózes alakja tisztán, megdicsőülve él lelkünkben, úgy, amint Mózes V. könyvének három utolsó verse is hirdeti. Különbösen is a bibliai történet már eredeténél fogva sem végződhet tragikusan, a hős megsemmisülésével. Klasszikus példa ennek igazolására a theodiceát tárgyaló Jób könyve, melynek hőse szintén nem tragikai hős. Közös vonása ez minden bibliai hősnek és közös vonása kell, hogy legyen minden bibliai hősről szóló modern földolgozásnak is. Annál inkább Madách művének, mely az Ó-szövetség legnagyobb prófétájának, Mózesnek életét és küldetését választotta tárgyul. Mert ha nem ebben az értelemben fogná fel a hőst, meghamisítaná forrását, nem értené meg a könyvek-könyvének szellemét, mely a véték megbocsátását tanítja. A bibliai történet az embert fölmagasztosítani, nemes küzdelemre akarja serkenteni, nem mint a tragédia, mely az emberi küzdelem hiábavalóságát példázza és a kiváló hős bukását, megsemmisülését kívánja a legkisebb vétségért is.

A tragikai befejezés mellőzése és a hős apotheosisára a biblia szellemén kívül még két egyéb, a maga Telkében gyökerező ok is kényszerítette Madáchot: A hatvanas évek jobb időkre vágyódó poli-

tikai hangulata, mely a költőt a mű megírására ihlette; és amit talán legelőnek kellett volna említenünk, — Madách egyre jobban megnyugodó lelke, mely Mózes számára, az Ember tragédiájához hasonlóan, a biztató, kibékítő akkordban végződő befejezést kívánta.

Madách, bár mindenek tudatában volt, fogyatékos formaművészete miatt, mégis a tragédia műfaját választotta. Ez Madách helyrehozhatatlan hibája.

IV. A mű alakjai.

A mű főhőse — amint a cím is mutatja — az Ó-szövetség legnagyobb alakja, az egyiptomi rabszolgaságból felszabadult Izrael vezére és törvényhozója, Mózes, Élete folyását, jellemének fejlődését — mint a bibliában — végigkísérhetjük zsenye gyermekségétől kezdve késő vénségéig. A fiatal, nagyratörő ifjútól a hivatását betöltött aggastyánig a fejlődés nyilegyenes és mindig emelkedő. Egy munkában, emberfeletti küzdelemben eltöltött élet játszódik le a drámában, melynek alapján erőteljesen domborodik ki előttünk a rendkívüli hős nagyszabásu alakja:

Az ifju, nagyrahivatott Mózes a főpap bemutatja Pharaónak. Mester elragadtatással magasztalja kiválóságát és nagy tudását. Pharaó is elismeréssel adózik Mózesnek, maga mellé ülteti, tanácsadóvá fogadja; de egyuttal inti is, hogy »e sok dicső el ne tántorítsa.« Mózes komoly szavakban, önérettel utasít el magától minden ily látszatot és nyomatékkel hangoztatja a hálát, mellyel ő, a talált gyermek, urának és jötevőjének tartozik. Majd kitalálja Pharaó aggodalmának okát és — származásáról mit sem tudva — a zsidó nép ellen tüzezi Pharaót. Az egyenes gondolkodásu ifju erősen ellenzi az ország-lár eddigi fonák és kétes értékű rendszabályait és a felfogásához illő, férfias fellépést ajánlja a rabszolgahad ellen. Ha Pharaó elejét akarja venni a veszedelemnek, akkor súlyosabb és kíméletlenebb fegyverrel harcoljon ellenük, még panaszaikat se hallgassa meg.

Mi végre ez? — Nem tudjuk-e bajuk?
Nem értjük-e, hogy nekik az igazság,
Mit nekünk tenni mérhetetlen hiba?

Küldd őket el, rideg, szilárd parancscsal.
Ne tükkel szurkál, — karddal vád agyon.
S mondd meg nekik, hogy ezt javad kívánja. —
A férfiaságban hidd büverő van,
Mely megdöbönt és tiszteletre készít.
Ki a sakállal küzd élet-halálra
Lemondással fogadja az oroszlánt.

(9)

Pharaónak tetszik a tanács és egy küldöttség élén épen kihallgatásra jövő Aront a Pharaó megbízásából már Mózes fogadja, aki szigorú szavakkal korholja őket és kérésüket ridegen elutasítja. Aron haraggal távozik, Mózes pedig bosszút és megtorlást forral magában. Ekkor következik be életének fordulópontja. Dajkája

— körül kiderül, hogy valójában az édesanyja — látva a népét fenyegető veszedelmet, feltárja előtte születése titkát. Mózes rettenetesen lesújtja a fölfedezés. Az első pillanathon feltételezi, hogy az egész a zsidók csöfögése afra, hogy ártalmatlanná tegyék. Majd kéri Jokhebedet, ha igazán édesanyja, akkor soha többé e szörnyű titkot ki ne mondja, mert e titok semmivé teszi sokat ígérő fényes pályáját.

Ládd most, midőn egy bátor szárnyacsapással
Fejedelmi kegy verőfényébe jöttem,
Ifjú lelkemben teljes öntudattal,
Hogy még erőm csak útja kezdetén van:
Most lépjek-é irigyek gúnya közt
A megvetett rabszolganép közé,
S pórnunka közt törjön meg szellemem
Mely a tömeg felett ragyogni lett. — (19)

De a titok már megzavarta az ifjú lelkének egyensúlyát. Már érzi a rabszolganéphez való tartozását, már neki is fáj testvérei szenvedése. Most erős küzdelem indul meg keblében a nagyravágás és a fajszeretet között: Maga előtt látja ragyogó pályáját, lelki szemével már-már a trónon képzelet magát: s most semmisüljön meg minden álma, ábrándja, midőn már nincs messze a megvalósulástól. Eltolja magától e rettentő gondolatot, ébredő lelkiismeretét pedig azzal próbálja elhallgattatni, hogy úgy is hiába áldozná fel magát:

Hisz hogyha e nép olyan lenne még
Mely tenni képes, élni érdemes,
Melyet felrázni álmából remény van,
Azon szellemmel, mely bennem lakik.
De szolgásként gyáva bélyege
Lelkébe mélyen ette bé magát.
Vele csak halni — élni nem lehet,
S még a sir is, mely várja — disztelen. — (20)

De édesanyja szemrehányó, szívbe markoló szava nem hagyja nyugton nagy lelkét, és hirtelen felülkerekedik e lélek jobbik fele, az isteni szikra lángra lobban keblében, a hatalmas tusa véget ér: győzött a szeretet, a testvéri érzés a nagyravágáson. Lemond a trón kegyéről, fényes álmairól és a magasba törekvő ifjú a porbasujtott rabszolganép megszabadítását vállalja,

Legjobb erőm, hiúságom, reményem
Mindent, mindent feláldozok apám
Szent Istenének. — Ah mint elragad
A perc hatalma. — Milyen gyöngye lelkem. — (21)

Anyja biztatására megy Gózen földére, hogy megismerje testvéreit, Isten választott népét. De csalódnia kell, látva a nép kislelkűségét, gyáva, férfiatlan természetét. E fájdalmas tapasztalat mélyen lehangozza Mózes²²:

Kegyetlenül bánt a végzet velem:
Nővért találtam, hogy gyalázatot
Leljek vele: és oh fivért találtam,
Hogy lássam, e nép élni érdemetlen. (31)

²² Itt, amint a szerkezet tárgyalásánál kimutattuk, hiba van a menetben.

Fokozza reménytelenségét, hogy éppen bátyja, Áron, — a legkiválóbb mind közül — mutatkozik szolgálékútnak; mit várhat akkor a rabmunkában elajásodott tömegtől. Erre kap választ Kaleb és Abiram feleselésében. Megütözköztet szemléli a testvérietlen széthuzást, a hitvány, árulkodó Abiram jellemtelenségét: majd szigorú szavakkal ostromozza a népet:

E nép nem érett még, nem szenvedett még
Eléggé, hogy jobb sorsot érdemeljen. (36)

Az üldözés elől menekülni kénytelen, mert felindulásában leütötte nőtestvére meggyalázóját, de meghagyja:

Ha jó idő sok szenvedés után,
Melyben körülnéz majdan Izrael
S embert keres: akkor jőj s hívj haza. (36)

Az időközben férfiúvá érett Mózes Midjanban reményteljes szívvel türelmetlenül várja már hosszú idő óta népe küldötteit. A tenni vágyó, hatalmas szellem már vágyódik a nagy munkára, nem elégíti ki a csendes családi boldogság. S végre, midőn a hívó követség megérkezik, a hosszú téltelenségtől kifáradt lelke és feleségének aggódó szerelme mégis maradásra akarja bírni. De Áron figyelmeztető szava felrázza a fásultságból és most kegyetlen harc indul meg szívében a szerelm és hivatásérzet, a népe iránt való kötelessége és a nyugalmas boldogság utáni vágya között. És a sokat próbált nagy lélek, ki a fajszeretetért már egyszer lemondott a reá várakozó fényes trónról, hosszú küzdelem után szerelmét is feláldozza hivatása kedvéért: és Isten szívatára végkép elszánja magát, hogy a magaslatos célnak, népe felszabadításának szenteli életét:

Uram, legyen amint parancsolod
Megyek, megyek, hová szavad vezet.
Sztétepek minden drága kötelet,
Mi éltemhez vonz, gyöngévé tehet.
Ne érintsen már többé női ajk,
Ne kéjelegtessem gyermekmosoly, —
Nincs nőm — nincs gyermekem, nincs otthonom, —
Te egyedül csak harcok Istene
Te egyedül nép, — ameddig szabad léssz. (46)

Követi testvéreit Egyiptomba, megy Pharaóhoz a nép érdekében, de sikert nem ér el. Dátán és Abiram ellene izgatja a népet és az ingatag tömeg már-már megkövezni akarja jötevőjét, midőn Mózes hivatása tudatában bátran szembefordul a néppel és prófétai ihlettel dörgő szavakban önt bizalmat a kislelkű rabszolgahadba:

Im itt vagyok, kitárom keblemet! —
Követ belém, követ — de megjegyezd,
Hogy az a kő Jehovát is találja. —
Ha jobban tetszik a husosfazék,
A trón csilláma, mely egy-egy sugárt
Alamizsnául a szolgára vet;
Válaszd az állat nyugodt jászolát,
Mely gondtalan hizalmat biztosít.

De hogyha jobban tetszik a szegény
Szabadság, és a véres harc, — lemondás
Apáid Istenéért, — összetarts!
És rám figyelj, kit Isten küldö hozzád. (61)

Innen kezdve Mózesnek a drámában szakadatlan küzdelmet kell vívni a hitvány tömeggel, mely nem tud fölemelkedni oly erkölcsi magaslatra, hogy megértse azt, hogy mivel tartozik e rendkívüli férfiúnak, ki egész életét neki szenteli. A következő felvonásban a csöcselék bálványimádásba süllyed, a negyedikben ismét fellázad és Egyiptomba kívánczik vissza. E bárdolatlan, pártos tollal csak a legnagyobb szigorúsággal lehet féken tartani. A bálványimádókat kiméletlenül megbünteti. Dátán és Abiram pártos gyülekezetét pedig a föld által nyeleti el. De mind e kemény bánásmód és vasszigor mellett megkapóan bontakozik ki előttünk a bibliai Mózes nagylelkűsége és végtelen türelme. Bár a drámában e türelem világosan feltüntetve nincs, de a figyelmes szem észreveszi. Az első felvonás második jelenetétől kezdve bünhődésükig e két gonosz férfiú a szítója és vezére minden Mózes ellen irányuló zendülésnek. Maga ez a tény, hogy a lázítást többször megismételhetik, bizonyítja már Mózes elnézését irántuk. S e hallgatólagos, csak az elmélyedő olvasó által megfigyelhető türelem sokkal művésziesség és inkább méltó Mózes jelleméhez, mintha világosan, egy nagylelkű beszédben bocsátana meg nekik mindannyiszor. De végül, midőn Dátán és Abiram már nemcsak saját személyében támadta meg, hanem gonosz indulattal többet is akarnak: megméltelyezni a nép lelkét, megsemmisíteni eddigi munkája eredményét; ekkor a nagy próféta tovább nem létozhat, mert testvérei szabadsága, Isten dicsősége forog a kockán és úgy érzi, hogy kötelességét teljesíti, midőn e salaktól megtisztítja a népet. De Isten keveselte is a főcinkosok büntetését és az egész kishitű népet meg akarja semmisíteni. Mózes közbeveti magát, visszatartja Isten ígérését, hogy az ő törzsből sarjaszt új nemzetet; és esdve könyörög:

Oh ne tedd uram! —
E népben élni, halni megtanultam.
Igaz gonosz. Sújtás, sújtás és ne kiméld.
Küldj rá csapást csapásra, véle együtt
Eltűröm én is. — Oh csak élni hagyj.

Majd látva Isten kérlelhetetlenségét, önmagát ajánlja fel áldozatul:

Ha áldozat kell, végy el engemet
Vérdíjúl népemért inkább uram! (120)

De Isten ellenveti, hogy e szolgálékű, korcs nép nem érdemel kiméletet. Most Mózes a negyvenéves pusztai bolyongást javasolja, hogy a most élő kishitű rabszolgatömeg végkép kihajjon, s hogy egy szabadságban felnőtt új és érdemesebb nemzedéket nevelhessen.

Jehova szava:

Legyen, Mózes, mint mondad, ámde tud
Meghalsz népeddel a pusztán te is.
Csak Jósuéd megyen be Kánaánba
Azok közül, kik most lélekeznek.

Mózes:

Hála legyen ezért is Istenem!
Oh nép! ha tudnád, hogy neked kegyelmet
Szívve remen vevék . . . (121)

Ebben a jelenetben a nagy próféta, az önfeláldozó vezér méltó rajzát kapjuk, itt látjuk rendkívüli alakját ugyanabban a magasztos-ságban ragyogni, melyben a szent könyv nyomán mindannyiunk lelkében él. Azonban e helyen találjuk — amint a műfaj fejzetében már bővebben fejtegettük — a tragikum szempontjából a mű főhibáját is. Itt törik meg végképen annak lehetősége, hogy Mózes tragikái hőssé legyen. Van e jelenetnek egyéb fogvatkozása is. Mózes nem küzd sorsa ellen, mintha nem is kívánná e végzetes határozat megmásmását. Megnyugszik Isten büntetésében — Kölcsény szavával élve — lelkében mindjárt beáll a rezignáció. Azonban e fogvatkozás a tragikái vétség hiányának egyenes következménye.

A negyvenéves pusztai vándorlás után Kánaán határán látjuk ismét az aggastyán Mózes, midőn a jól elvégzett kötelesség tudatában nyugodtan hajthatja fejét pihenésre, mert megtette a lehetetlennek látszó, betöltötte emberfeletti hivatását; egy új, istenfélő nemzedéket nevelt, méltót az Igéret-földre, melyet Isten kegyelméből ő is láthat, de a sirba temetett nép vétké miatt lábát annak földre nem teheti. Halála előtt még egyszer, utószor inti a népet. Hatalmas szózatban köti a szívéhez nőtt nép lelkére a jövőben való kötelességét. Az alakja szinte az égbe látszik nőni; szava a fenség legmagasabb régióba emelkedik, mielőtt átszellemülten, megdicsőülve, Isten parancsára lehunyja szemét. Mózes bucsuzójában Madách elérte a bibliahoz méltó hangot, szavaiban a lánglelkű próféta alakja testesült meg előttünk; s e rész minden eredetisége mellett fenségben és emelkedettségben Mózes ötödik könyve utolsó fejezeteire emlékeztet bennünket.

Mózesnek itt megrajzolt alakja nem tökéletesen hű mása annak, melyet Madách alkotott meg művében. E jellemrajzban szándékosan mellőztük az erősen kiütőző vonásokat, melyek a harmóniát bántó módon megbontották volna. Madách e kirívó vonásokhoz, minthogy a biblíában készen találta őket, szolgailag ragaszkodott. A biblíában a naiv eposzok módjára ilyen zavaró aprólékok még valahogy megállhatnak, különben is ott oly művésziiesen van elhelyezve, hogy az olvasó figyelmét el is kerülheti; ezzel szemben a dráma szerkezetéből erősen kiütőzők, s e diszharmonikus vonások nagy mértékben lerontják az ideális hőssé jellemét. Ezek közé tartozik, hogy csel által akarja a népet megszabadítani, hogy arany-ezüst marhát kéret kölcsön az egyiptomiaktól és az idegen tulajdonnal a nép megszökik;

egyéni hiúságból a moabita háború közben leereszti a karját, mert Abiram kétségbe vonta, hogy az ő karja erejével győzik le az ellenséget. A lázadó népet család kifogással várakozásra bírja és a nyert idő alatt a főcinkosokat a föld által elnyeli, majd utána gondatlanul enyelg Cipporával. A bibliában ezzel szemben szinte látjuk a könnyességű Mózest, amint az utolsó percben is siet a lázadók közé, bizva abban, hogy talán sikerül őket megátalkodottságukból visszatéríteni és így Isten haragjától megmenteni. Ezeken felül visszatetsző még türelmetlen hangulatának hirtelen változásai, indulatossága, a bálványimádókkal szemben tanusított túlzásba vitt kegyetlensége; utolsó akarata, midőn Józsuénak meghagyja, hogy Kánaánban minden élőt könyörtelenül irtson ki. Néha Madách önmaga beszél Mózesen keresztül és ilyenkor szájába oly szavakat is ad, melyek a bibliai hőshöz nem mindenben illők. E méltatlan, kirívó vonások miatt nem látjuk jellemét következetesnek és nagyszabásu alakját sok kicsinyes folt borítja. Ezek alapján a különben eszményi hős részben elhomályosul és túlságosan ravasznak, csalárdnak, kegyetlennek látszik, nem ritkán durvának és kicsinyesnek is.

Csak az itt hibáztatott diszharmonikus és fölösleges vonások miatt nem formálta meg Madách méltó módon a nagy próféta alakját. Bár oly nagyszerű és fenséges alakot, mint a biblia Mózes, már fogatékony ábrázolástehetsége miatt sem teremthetett, azért egyébként ő is értékeset alkotott volna. Ügyesen és érzéssel festi a lelki tusát a hős dilemmáiban, melyekből mindig a közösség érdeke kerül ki győztesen az önmaga javával szemben. Ezeken felül különösen kiemelendők azok a részek, hol a próféta Isten dicsőségéért küzd a tömeggel és midőn a vezér könyörög a bűnös nép érdekében Istenhez. Mint próféta és vezér, Mózes alakja hatalmas, de már mint embert, nem tudja illő vonásokkal jellemezni. Más szóval, nem tudja kellő harmóniába olvasztani Mózes, a vezért és prófétát, Mózes, az emberrel. Ez ember hirtelen eltörpül, semmivé lesz, vagy a köznapiságba süllyed; egyszóval megszűnik Mózes lenni.

Mózes óriásivá növelt alakja mellett, mely az egész drámán uralkodik, a mellékalakok jelentéktelenné zsugorodnak. Ezek különben nincsenek is gondosan kiképezve, a legtöbb csak vázlatos, néhány tipikusan jellemző vonással elnagyolva. Említsre méltó közülük mégis Datan és Abiram, Aron, Jetró és Józsué; a női alakok közül pedig Jokhebed, Cippora, Amra és Mária.

Mint Lucifer az Ember tragédiájában, szemben áll az Urral, ebben a műben Mózesrel s rajta keresztül Jehovával is szemben áll Datan és Abiram, e bibliai testvérpár, kik tulajdonképen a hitvány és kislelkű néptömeg gonosz szenvedélyének megtestesítői. Hol Dátán, hol Abiram szerepel, de a drámát olvasva, a két személy eggyé olvad. Ők akadályozzák Mózes szüntelenül a dráma négy első felvonásában küldetése teljesítésében. Ők kedvetlenül el a prófétát Gózen földén rideg, testvértelen viselkedésükkel; ők ingerlik a rabszolgatömeget a

Pharaónál érdekükben járt Mózes ellen: ők kényszerítik a tehetetlen Aront az aranyborjú készítésére; s végül, hogy Mózes élete művét teljesen megsemmisítsék, fellázítják az ingatag népet és vissza akarnak térni Egyiptomba. A moabita háború nagy csodajelére, mintha bennük is felülkerekedne a jobb érzés, de az egész csak látszólagos és nem tart tovább egy pillanatnál. A pártütés, a lázadások szítása, egyszóval a bomlasztó munka az ő életelemük és addig nem nyugodnak, míg méltó büntetésüket el nem nyerik.

Aron, a főpap, Mózes bátyja és lámogatója hivatása betöltésében. A mű elején fenséges alak, méltó párja Mózesnek. Jokhebeddel szólva: *nincs a nagy házában több olyan férfi, mint ők ketten*. Népének hivatott vezére és megbízottja. Bátvan, önérzettel beszél Pharaóval, Mózesnek pedig kemény ellenfele a szóvitában. De Madách nem rajzolta következetesen. A tisztartó jelenetben váratlanul gyáva és férfiatlan lesz, az aranyborjú készítésekor meg épen szánalmas alakká válik. Innen kezdve jelentős szerepe már nincsen. *Csak az ötödik felvonásban hal meg, de élni megszűnt már az első felvonás második jelenetében.*

Jetrót, Mózes apósát, a midjaniták főpapját Madách nagyrészt a biblia alapján rajzolta. At tudja érezni a próféta lelki küzdelmét, de ismerve annak köteleességét, nem akadályozza őt hivatása teljesítésében. Azonban később, midőn tanuja a nép hálátlanságának, hívja Mózes ismét vissza a nyugalmas családi körbe. Tiszteletreméltó alak, bőles és sokat tapasztalt férfiú.

A tárgyalandó férfialakok közül az utolsó és aránylag a legjobban kiképzett Józsué. Egyenes lelkű, bátor, rokonszenves ifjunak mutatkozik már a mű elején és e jellemző vonásokat a drámában mindvégig következetesen megtartja. Mózes tanítványa és később méltó utódja a vezérségekben. A köteleességteljesítésben részben megkisebített mása Mózesnek: őt szintén áthatja a prófétai szellem. Az egyedüli a nép közül, ki a vezér távollétében a bálványimádás ellen kikel. Egészen Mózesben él és léleklázik, minden parancsát meggondolás nélkül végrehajtja. Ő is dilemma előtt áll, neki is választani kell szerelme és a hivatás között, s ő mestere példáját követve, — bár fájó szívvél — az utóbbit választja. Józsué alakjának megrajzolásához a költő a maga életéből is merített. Abban a jelenetben, midőn Amrárt elküldi, a szerelméről lemondó Józsuében magára Madáchra ismerünk. Mintha a hűtlen feleségével való utolsó találkozását öntötte volna itt drámai formába; ugyanazt, melyet a *Lélek-erő* című költeményében már egyszer megénekelt:

Ellenállottam nőnek, hogy könyörge,
Szeretemet hallgattam, mint zokog;
Most már jöhet sorsomnak bármí része,
Nyugodtan várom, oh erős vagyok!

Erről ír a bűnbánó Erzsike is anyósának az *Egyedül Anyai lelke* fejejébe:²³ megszólításu levelében:

²³ Palágyi 202—03. old., facsimiliében ugyanitt.

„Emit térdeimen körtem bocsásson meg látva hogy ő is fájó szível válik meg tőlem, ő sirt meg szeretet volna engedni de nem tudom mi az mi visza tárgya, bocsánatát nem merve kimondani.»

Mint Madách, Józsué is megkeményített szívvvel hallgatja maradni akaró kedvese könnyörgését, bár önmagának is nagy fájdalmat okoz a tőle való megválás. De a szent hivatásért meghozza az áldozatot, erőt vesz lelkén és távozásra szólítja fel a szeretett nőt. Erre a kipróbált férfira halála előtt aggodalom nélkül bizza Mózes Izrael sorsát.

A drámában Mózes mellett a legnagyobb szerű alak az édesanyja, Jokhebed. Bár a bibliától Madách alig kapott jellemző adatot, mégis sikerült neki ily fenséges alakot teremteni. Saját édesanyjának tiszteltetelmű, a régi magyar nagyasszonyokra emlékeztető alakja lebeghetett a költő szeme előtt és róla mintázta az anyai szeretet és az akaraterő e nagyszabású rajzát. Minden szava erősen átértett s a gyermekét önfeláldozóan szerető anyára vall, ki magától még fia szeretetét is megvonja, csak hogy annak fényes jövőjét ne gátolja. Szívbe zárja örömét, anyai büszkeségét. De a népet fenyegető veszedelem szóra bírja a szerető anyát és megrázó szavakban tárja fel a régi, féltve őrzött titkot. E drámai hatású sorok a mű legkiemelkedőbb részei közé tartoznak. Jokhebed célját eléri, fia testvérei megszabadítására vállalkozik. S a fiára büszke édesanyában már csak a felszabadítás vágya tartja az erőt, ennek reménye élteti: és végső perceiben addig nem tud meghalni, míg a rabszolgaság földén érzi magát. Majd a megváltó hirre lelken kiált föl, egymásba teszi két fia kezét és a kivívott szabadság tudatában boldogan leheli ki lelkét.

A következő női alak Cippora, Mózes hitvese. Az előbbinek hatalmas, fenséges alakja mellett ennek épen bájos igénytelensége tűnik szemünkbe. Jokhebed alakja erőteljesen kidolgozott, pasztellus, Cipporáé gyöngéden rajzolt, pasztellszerű. A bibliából a néven kívül semmit sem kölcsönözhetett, még szegényes vonásokat sem. Egész alakja, érzésvilágának festése teljesen Madách képzeletének terméke. Cippora remek megtestesülése annak a nőtipusnak, melyet „kadémiái székfoglalójában említ:

„Lehet nő, ki egész életében egyebet nem tett, mint szeretett, majd mint gyermek, majd mint nő, majd mint anya.» (358.)

Cippora nincs tekintettel Mózes hivatására, nagy terveire, csak saját kis világa, meghitt családi köre érdekli, semmi egyéb. Csak szeretni akar s azt, hogy szeressék. Az igazi, férjét boldogítani akaró gyengéd hitves megkapó rajza. Bájos alak s minden tekintetben sikerült. Ha Madách Cipporát jobban kiképi és a műben nagyobb szerepet juttat neki, akkor méltó párja lenne Vörösmarty vonzó nőalakjainak.

Amra, Józsué kedvese, teljesen Madách leleménye. Élő minta után készült; a csalfa, szeszélyes Amra feleségének hű mása. A hozzá irt *Vadrózsák* című versek is mutatják, ahol Amra és Józsué közötti

helyzettel megegyező élményeket énekel meg Madách. Mint annak idején Erzsike, Amra is az első időkben hidegnek mutatja magát Józsué iránt, hogy e látszólagos ellenállással még jobban tüzelje annak szerelmét. Az idyll szomorú vége pedig szintén — amint már céloztunk rá — feleségétől való elválására emlékeztet.

A negyedik nőalak Mária, Mózes nőtestvére. Cipporához hasonló kedves alaknak indul, de meggyalázása után megőrül és prófétanővé lesz. Népies török felfogás, hogy az örülteket az Isten szelleme szállja meg. Ez alak rajza elhibázott, művészietlen és fölösleges.

A többi mellékszemély jelentéktelen, alakjuk elmosódott és szintelen. Velük nem foglalkozunk.

V. Összefoglalás.

Mózes a bibliai történet egy részének dramatizálása a tragédia külső formájában tragikái hős és tragikum híján. Egyes jelenetben ugyan találunk erős drámaiságot, ez azonban csak részletszépség, mely az egésznek tragikái szint nem tud kölcsönözni, sem az elhibázott művészi formáért bennünket kárpótolni.

A dráma nyelve költői, legkölthőbb Madách valamennyi műve között. Bár jambusai nem mindig sikerülnek, de az *Ember tragédiája* óta határozott javulást mutatnak, könnyebben gördülnek. Ezeket már érezhető az irodalmi életbe való bekapcsolódása és ennek következményeképpen kortársainak, különösen Aranyak jótékony hatása, amit az eddig magányába visszavonult Madách nélkülözni volt kénytelen. Vannak a műnek nagy számban emelkedett hangu, gyönyörű költői részletei, melyek főképpen olvasva, a fenség legmagasabb régióiba ragadják lelkünket. De fájdalom, régi hibája is sokszor kiütközik és a fenséges hangba több helyen alantas utcai szólások vegyülnek. Már a bírálati jelentés is megróttá „a nem mindenütt költői és némelykor a hírlapi prózához leszálló nyelvet.« Ez izléstelen és durva hang annál is bántóbb, mert egyszersmind vallásos kegyeletünket is sérti. Ugyanezt hibáztatja Riedl²⁴ is: „Általában különös érzélem fog el minket, ha halljuk, hogy a személyek, kiket kora gyermekségünk óta a biblia eszményi megvilágításában szoktunk látni, mikép beszélnek egymással.« Nem akarjuk e kirovó és művészietlen kitételeket felsorolni, s ezért egyszerűen csak leszögezzük, hogy Mózes sajnálatosan nélkülözi a nagy nyelvművész Arany javító kezének nyomát.

Madách nyelve híján van a kifejező erőnek is. A biblia festői nyelvének jellemző ereje — mely a világirodalomban is szinte egyedül áll — a nyelvel anélkül is küzködő költőnek nem adatott meg.

²⁴ Bud. Sz. 1880.

Emiatt a bibliai hőshöz méltó alakot nem tudott teremteni, Mózeset sokkal kisebbszemű és nem olyan közelálló hozzánk, mint a szent könyvben. Ismétljük, hogy a főhős eposzi és nem tragikai, a cselekvény nem a személyek jelleméből fejlődik; lelki életük alig van és Mózes alakját sok szepő és kicsinyes folt borítja.

Mind e hiba és fogyatkozás joggal vitatta el a műtől a nagyobb elismerést, de másrészt igazságtalan volt a mostoha bánásmód is, melyben az irodalomtörténet mindmáig részesítette, mert *Mózes*-nek vannak nem kisebb számban figyelemreméltó jelességei is. Madách egész tehetségét befektette művébe, nagyszabású, az egész drámán uralkodó főhöz teremtett; életet is öntött belé. Igyekezett beleélni magát abba a felfokozott hangulatba, melyben a nagy próféta élt és működött; s így sokszor megközelíti, néha el is éri a bibliahoz méltó hangot. Ügyesen és érzéssel festi Mózes lelki tusáját dilemmáiban. A bibliai elemeket eredeti beállítás szerint saját céljainak megfelelőleg alakítja, és az egészen előtti gazdag szellemét. A politikai tendenciát művészi érzékkel olvasztja művébe és az a legkevésbé sem ütközik ki onnan. A tendencia az esztétikai hatást nem csökkenti, hanem ellenkezőleg, annak szerves eszközévé válik és fokozza. Mindez nem csekély érdem, ami szembetűnően bizonyítja *Mózes* relatív értékét.

„Mózes” tragikum — az esztétikai értékelés tekintetében — az volt, hogy mindig a legnagyobb mértéket alkalmazták vele szemben. É mérték a világirodalmi jelességű *Az ember tragédiája* volt, melyhez viszonyítva *Mózes* természetesen tulságosan eltörpült. Igaz, hogy Madách sem szerette a középszerű művet s ő is azt kívánta, hogy nagy mértékkel mérjék. Amely műve ezt meg nem ütötte, azt „stübbe vele” megjegyzéssel intézte el. Madáchnak joga volt önmagával szemben ily szigorú mértéket alkalmazni, nekünk azonban nem szabad öt ezen a kíméletet nem ismerő uton követni, mert az irodalomtörténetnek a közepes értékű műveket is számon kell tartani. S ha az eddigi igazságtalan értékelési módot megszüntetjük és *Mózes*-t akár Madách többi művéhez, akár a magyar drámaköltészet — a *Bánk*, *Az ember tragédiája* és legujabban *A hid*-at kivéve — egyéb termékeihez viszonyítjuk, *Mózes* számára mindenképen előnyös lesz az eredmény. Madách egyéb művei között a nagyszabású tárgy a fejlettebb technika, a lírai hang és költői fenség révén feltétlenül *Mózes*-é az elsőség, míg a közepes értékű drámák között a fenti érdemeiken felül a sajátos Madáchra valló értékei révén szintén méltó hely illeti meg.

A színi hatás kellékeinek híján a mű színpadon méltó sikert nem érhetett el, de mint könyvdráma, olvasva mindenkor hatni fog, mert gazdagon ömlik el rajta Madách szelleme.

Függelék.

Madách Imre levele Nagy Ivánhoz.³³ Ennek kíséretében küldte el Madách barátjának *Mózes*t, azzal a kéréssel, hogy adja be a Karácsonyi pályázatra.

Alsó Sztrégován, 1861. dec. 23.

Kedves Barátom!

Már a csomag vaczkos voltából láthatod, hogy kéréssel terhellek. — Mindenek előtt ide zárva küldök egy *Mózes* (nem a besztercei püspök) című tragédiát, mellyel pályázni akarnék a tudományos akadémia által kitűzött díjra, s minek beadási határideje ha jól tudom Decz. 31.-ik napja. Nagy bajaim voltak vele. Először is elkéstem írásával, úgy hogy alig birtam bevégezni s így időm nem maradt, hogy néhány hónapig pihenhessem, mikor aztán magam is helyesebben megítélhettem volna érdemes-e vele pályázni vagy nem. — De így alig végezve már le kelle iratnom nyakra före, még midőn az elfoglaltság mámorea tartott, mit minden író úgy hiszem érez műve iránt rögtön a bevékezés után, úgy mint a szerelmes ember az új hódítmány első öleléseinél. Ennek következtében valóban rettegek nem-e küldök egy nem sikerült művet. Szívesen küldtem volna azt Arany Jánosnak, hogy ítélje meg ő, érdemes-e vele pályázni vagy nem, s aszerint cselekedjék vele. Irántam tanusított különös baráti hajlamától ezt bizton mertem volna reményleni. — De erre nincs idő s azonfelül attól is tartottam, hogy a bíráló bizottsámba talán ő is bent lesz, s így nem szabad nekie tudni a műről. — Bajaimhoz végre még az is járult, hogy botrányosan írták le, oly irással, melly az olvasástól elriaszt, s előre kedvezőtlen benyomást tesz. Sajnálom, hogy téged nem kértelek meg leiratni, de már ennek is vége. — Hozzád küldöm most e művet azon kéréssel, hogy először is fűszed egybe, mint a szabályok megkívánják. Továbbá, hogy ha még van idő olvasd át, s nem mint *szakértő*, mert e nemből nem dolgozol, s nem akarsz olyannak feltűnni sem leveled szerint, de mint *művelt publicum* ítél meg egész nyíltsággal érdemes-e vele pályázni vagy nem, s asszerint cselekedjél. — *Mózes* megint oly egyszerű tárgy, s oly nehézségekkel van összekötve beléje drámái egységet hozni, mint a maga nemében az *Ember tragédiája* volt. Ennél is érzem, hogy egy félre lépés neveltségessé teheti, egy helyes felfogás nagyra. Erzem, hogy e mű is másforma, mint rendesen színműveink, de hogy jobb-e nálok vagy végtelenül rosszabb nem bírom még eldönteni. — A tárgy nehézségét az is mutatja, hogy lehetetlen miként már száz és száz költőnek megnefordult volna agyában kidolgozásra, — és tudtomra még sem írta eddig meg senki. — Ha tudós barátaidból, kik közül mult-kori leveledben is oly tisztelettel érdemlő neveket említél, valamelyik még ráérne szintén elolvasni művem, s akarná venni e fáradságot, mindég feltéve, hogy pályázati kérdésben közömbös, nagyon nagy

³³ Eddig kiadatlan, kéziratban fekszik a Nemzeti Múzeum irodalmi leveles tárában.

megnyugvásra szolgálna. Így aztán kettős ítéletetek szerint járnál el, mert lelkenre mondom, s ne vedd haszontalan szerénykedésnek, nem vagyok képes még megítélni e mű becsét, s valami abszurdummal restelnék pályázni: legalább jó legyen, ha megveri is a jobb. — A jelíges levélkét szintén kérlek pecsételd le, beadás esetére. — A forradalom előtti 3—4 év valamelyikében irtam én egy drámát *«Férfi és nő»* vagy ilyen forma címe volt, s Herkules és Deanira történetét tárgyalta. Még akkor fiatal ember voltam, az élettapasztalás is hiányzott, ahhoz, hogy teljes drámát írhaszak, de úgy vélem legalább, hogy szép eszmék voltak benne bőven lerakva, legalább ha most is úgy megleszek velük elégedve, mint akkor. E művet szintén beadtam akkor pályázni, s szokás szerint nem tartám meg párját. Most hasonló tárgy terve foglalkoztat. Valjon leírhatnád e azt nekem az akadémia levéltárából s megkaphatnád-e azon véleményt vagy bírálatot is, mit a pályázat bírái mondtak rá? — Ez használna az írónak legtöbbször s ezen motívumokat soha sem látjuk napvilágra hozva. Ha a leírás eszközölhető, tégy benne kérlek lépéseket s ird meg mit fogok fizetni, köszönettel megküldöm a Mózes füzése árával együtt. Becses felszólításod tudományos folyóiratod iránt nagyon megtisztelt. Vajhha méltóan megtudnák neki felelni. — Valjon használhatnád-e egy értékeztetést a phrenológiáról? Notandum én e tudomány igazságáról meg vagyok győződve s így ez értelemben lenne az értékeztetés is. Természetes, hogy ha e kérdésre azzal felelnél is, hogy használhatsz ily értékeztetést, még ez nem foglalja magában, hogy ha maj *látod a borjút* s nem tetszik, azért mégis kiadd. — De csak a principiumról van szó. — Végre, hogy már belefogtam a kérésekbe, egy lélekzetben a szemtelenségig mennyek, kérlek ide zárt pénzekkel fizess elő.

	fr.	kr.
1ör Magyar Ország félv	9	
2 Gazdasági lapok félv	5	
3 Magyar tudományos értekező félv	4	
4 Bolond Miska félv	3	
5 Nővilág félv	3	

összesen 24 fr.

A 4 első számot T. Madách Imre urnak A. Sztregován u. p. Szakal. Az 5-ik számot Máltóságos Madách-Majthényi Anna asszony-nak A. Sztregován u. p. Szakal címek alatt.

Bocsáss meg hosszú levelemért és sok kérésemért. —

Szeresd igaz barátodat

Madách Imrét.

IRODALOM.

A kismartoni hitközség oklevéltára.

(Wachstein Bernhard dr. „Urkunden und Akten zur Geschichte der Juden in Eisenstadt und den Siebengemeinden. Wien u. Leipzig, 1926.)

Kevés zsidó hitközségnek van olyan oklevéltára, mint a Kismartoninak, mely a híressé vált Eisenstadt német nevet viseli és most a legerőszakosabb módon alakított Burgenland székhelye lett. De még kevesebb hitközségnek van esetleg megőrzött régi oklevéltára számára oly lelkes és megértő mecénása, mint Wolf Sándor, aki anyagi áldozatot nem kímélve, kiadja a régi okiratokat és így rendkívüli értékes művekkel gazdagítja a zsidó tudomány irodalmát. De megérdemelt szerencséje is van a kiváló mecénásnak, mert olyan szakavatott író, olyan nagy tudóst sikerült találnia terve kiviteléhez, amilyennél jobbat és megfelelőbbet nem is kívánhatott volna.

Wachstein valósággal specialistává képezte ki magát a régi történeti források kiadásában. Mután a wieni régi zsidó temető sírköveinek feliratait kiadta két hatalmas kötetben és ezzel mély tudományossága, rendkívüli szorgalma és aprólékos pontossága fényes bizonyítékát szolgáltatva, megbizta Wolf Sándor, hogy a kismartoni zsidó temető sírköfeliratait is kiadja. Ezt meg is tette: Die Grabschriften des alten Judenfriedhofes in Eisenstadt (Wien, 1922) tekintélyes kötetével, melyhez Wolf Sándor irt *«a zsidó sírkövek fejlődése és a kismartoni temető emlékkörei»* címen igen érdekes és értékes tanulmányt, mint bevezetést. A múlt év közepén azután újabb kincses tárat nyitott meg számunkra, mikor a hitközség oklevéltárát feltárja előttünk, kiadva 250 évnél megmaradt írott emlékeit, melyek nem csak a kismartoni zsidók, de nagyjában a magyarországi zsidók történetének képét is nyújtja, a 17. század végétől egészen a 19-ik század közepéig.

Ez a sok szakbudással és hozzáértéssel, néha talán tulzott aprólékossgal kidolgozott munka bevisz bennünket hittestvéreink lüktető életébe, mely küzdelmei és szenvedései mellett, sok felemelő tényt is mutat be nekünk. Elénk tárja azt a sajátságos, valláserkölcsei tartalommal tele életet, melyet egy fejlődő hitközség tagjai folytattak a zsidóság szellemében és törvényei értelmében. Azért is ezt a kötetet, mint előszavában Wolf Sándor szellemesen megjegyzi, édesanyjának ajánlja, akit a Mindenható mindeddig megtartott, míg az előző kötetet, mely a halott Kismartoniak emlékét idézi fel, megbold. édesatyja emlékének szentelte.

Szándékosan foglalkoztunk e külső jelenségekkel bővebben, mert oly nevezetes eseményt képeznek a modern zsidó tudomány irodalmában, hogy annak minél több utánczót kívánunk. Szükséges volna, hogy vagyonos hittestvéreinkben legyen érzék és áldozatkészség a zsidó történet és irodalom fejlesztésére, mint Wolf Sándorban.

Azok az okiratok, melyeket *Wachstein* oly ügyesen és tudományosan elrendezett, a zsidó történet tekintélyes korszakára vetnek világosságot, mert tipikus annak tartalma nemcsak a magyar, de a külföldi zsidók életére nézve is. Hat csoportba osztja W. az összes adatokat és szerencsés elrendezéssel sikerül is neki, hogy világos képet nyújtson minden egyes korszakról. Nem szabad azonban hinni, hogy az okiratok és adatok pusztá közlésére szorítkozik, hanem folyton magyarázó és felvilágosító jegyzetekkel kíséri a szöveget, ezer meg ezer adatot szolgáltatva a szereplő személyek, a lefolyt események történelmi értékéről, általános érdekességéről.

Az I. szakasz 1708—1850-ig terjedő időből tárja fel a hitközség illetőségi jogának megszerzésére vonatkozó adatokat. Hogy mily fontos és értékes volt akkor a zsidók részére, hogy honosságot szerezzenek olyan hitközségben, mely valamely földesur védelme alatt állott, akkor látjuk a maga valóságában, ha tudjuk, hogy a városok elzárták kapuikat a zsidók előtt egész 1840-ig, nem ritkán kiűzték őket falaik közül és sehol sem volt biztos a létük, ha nem helyezheték azt valamely hatalmas ur védelme alá. Különösen értékes volt tehát az Eszterházy herceg tekintélyétől védett kismartoni hitközségben való letelepedés, ill. illetőség joga, melyért az előjáróság joggal szed illetéket és vigyáz arra, hogy csak érdemeseknek juttassa. És itt nem csak az anyagi oldalra van tekintettel, hanem az erkölcsire épp úgy. Pl. 1742-ben egy fiatal párnak csak ama feltétel mellett

ad illetőséget, ha »jámborul viselkednek, amint a zsidó törvény előírja, Isten nevének megszenteltetésére sem zsidó, sem polgári törvény értelmében alkalmasat nem adnak, hanem amint becsületes zsidókhoz illik, úgy élnek, különösen a szombat és ünnepek megtartására ügyelnek.«

A II. szakasz: Tekanoth; a különböző rendeletek, melyek a templomi rend, a templomi megtiszteltetések ügyét tárgyalják, továbbá a kóser hus, bor, a rituális fürdő kérdéseit. Igen szépen és méltón rendelkeznek a jótékonyaság gyakorlására nézve és pedig külön a helyi, külön az átutazó szegényekre nézve.

A III. szakasz: A hitközség ügykezelésére vonatkozó okiratok. 1744-ben súlyos vádak vannak a hitk. elnök hűtlen kezelése miatt: tényleg 10 évre megfosztják községi jogaitól. Érdekes, hogy a hitközség sokszor vesz kisebb-nagyobb kölcsönt igénybe, de nem zsidótól, hanem másvallásuaktól. 1795-ben rettenetes tűz pusztít a községben és súlyos helyzetbe hozza tagjait, úgy, hogy az összzsidósághoz fordulnak segítségért. Nevezetes esemény 1832-ben új templomának alapkövetétele, amit a herceg végez és amely ünnepség lefolyásáról külön nyomtatott füzetet adtak ki az összes érdekes részletek leírásával.

A IV. szakasz a büntető ítéletek. A hitközségnek meg volt a büntető joga és rendszerint érvényt is tudott szerezni ítéletének. A legtöbb esetben a hitk. előjáróság megsértéséről, a templomban való helytelen magaviseletről van szó. De más érdekes eset is van elég. 1728-ban S. megverte M.-et és azért 3 frt. bírságot fizet az uraságnak, 2 gyertyát a templomnak, 2 hónapra eltölti minden templomi funkciótól és 3 évre kizárják minden nyilvános gyűlésből. Elég súlyos ítélet! 1739-ben tiltott kártyázás miatt büntetnek meg többet, 1741-ben ugyanazokat ismételt vétkesség miatt megfosztják községi honosságuktól, de 1747-ben megkegyelmeznek nekik.

Szigoruan ügyelnek a jó erkölcsökre (1776., 1803. büntetés erkölstelenség miatt) és mint tudjuk, nem is eredmény nélkül. A zsidó községek, a gheftók erkölce tisztá és szilárd volt.

Az V. szakasz a hitközség rabbijai, tisztviselői és alkalmazottai aktáit tartalmazza. Kismarton e téren is kiváló helyet foglal el, mert eltekintve tisztelhetbeli rabbijától, aki a hires Wertheimer Samson országos rabbi volt, akinek nagysága és vagyonossága előnyeit sokban élvezi, már első tényleges rabbija 1717-ben oly nagy tekintély volt,

aki örök nevet biztosított magának és községének: a Maharam As (שמ"א, rövidítése שמשון אשכנזי-nevének). Az utolsó a közölt oklevéltár sorában pedig R. Azriel Hildesheimeré, aki a maga nemében páratlan volt Magyarországon. A két határ között több kiváló egyéniség volt rabbi, mint R. Lemmel Glogau, R. Izák Mózes Perles. Az ilyen ritka jellemű és nagy tudományu rabbik nem csak maguknak, de községeknek is előkelő helyet biztosítottak a zsidóság történetében.

A VI. szakasz a hét község (שבע קהילות) jegyzőkönyveit közli. Ez a hét község volt: Kismarton (Eisenstadt), Nagymarton (Mattersdorf), Németkeresztur (Deutsch-Kreutz), Lakompak (Lackenbach), Köpcesény (Kittsee), Boldogasszony (Frauenkirchen) és Kabold (Kobersdorf). Ezeket a közös sors fűzte össze, hogy mind a hg. Eszterházy birtokán voltak és az élvezett kegyuri védelemért közösen fizettek. Különösen érdekes az az összeállítás, mely a hercegnek, hivatalnokainak és a különböző hatóságoknak adott újévi ajándékokat tünteti fel, nem is kis összeget képviselvén ezzel. Busás adókat fizettek a védelemért.

A hét községből öt külön egyesülést is képzett, mint Sopron-megye területén lévők, amelyeket viszont a türelmi adónak megynként való kivetése és behajtása kötött össze.

Sok küzködés, szenvedés szól hozzánk a közzétett okiratokból, de sok felemelő, lelket üdítő jelenség is, ami a zsidóság öserejéről, vallási hatalmáról, legyőzhetlen szívósságáról tesz tanúságot.

Nem bocsátkozhatunk részletekbe ez ismertetésünk során, a helyszűke nem engedi, bár sok adat kinálkozik megjegyzéseink számára, úgy az okiratok nyelvezetére, tartalmára nézve, valamint a tudós szerző magyarázó jegyzetei tekintetében. Az bizonyos, hogy az oklevéltár alapján a szakavatott toll olyan képet rajzolhat Kismarton és a hozzá csatlakozó községek zsidóságáról, mely nevezetes, nagy érdekű része az egész magyar zsidóság történetének.

Nagy hálával tartozunk úgy a nagylelkű kiadónak, mint a mély tudományu szerzőnek ezért a sok tanulságot nyújtó munkáért, mellyel tudományos irodalmunkat gazdagították.

Nyiregyháza.

Dr. Bernstein Béla.

Jamblichus titkos tanai.

(Über die Geheimlehren des Jamblichus. Aus dem Griechischen übersetzt eingeleitet und erklärt von Theodor Hopfner. Leipzig [1922] [Quellenschriften der griechischen Mystik. Band I.]).

Ez a könyv az egyetlen, teljességében ránk maradt theozófiai mű a görög ókorból, melyet a Chalkisban (Coelesyria) élt újplatonikus filozófus Jamblichus (300—304) a szintén újplatonikus filozófus Porphyrius ellen kiadott, hogy a mantika és theurgia valódiságát bizonyítsa (XII. lap). A filozófus a haldokló pogányság előharcosa volt a pogány és keresztény világ harcában. Mindent összhangba hozott: görög és chaldeus mantikát, asztrológiát, bűvészetet és csodahitet, valamennyi a pogány teológia jogosult részei (XVI. Schmidt idézet). Korára és az utókorra mérhetetlen hatása volt, »a nagy, csodálatraméltó, isteni Jamblichus« ünnepezték benne. Hatása a középkor végéig tart, befolyásolta Albertus Magnust (1193—1282), nettesheimi Agrippát (1486—1535), Paracelsust (1493—1545) s más okkultistákat (XVIII). Csoda ember volt, mint tyana Apollonius, ki 54 és 96 között virágzott, kinek csodatetteit a pogányok Jézuséival állították szembe és mint Plotinus (204—270) és mint Porphyrius (233—304). Sokféle csodatettei említése után Hopfner így folytatja jellemzését (XIX. lap): »wenn er sich dem theurgischen Gebete hingab, erhob er sich (nach dem Bericht seiner Sklaven) mehr als zehn Ellen über den Boden und schwebte frei in der Luft, wobei sein Leib und seine Kleidung einen goldigen Glanz ausstrahlten.« Mint ismeretes, a talmudban ugyanez található Jézusról (a sugárzás nélkül) abban az elbeszélésben, ahol arról van szó, hogy Jehósua ben Perachja utána repült. Nem kétséges, hogy a talmud a pogány-görög csodatettet említi, talán a keresztényektől hallotta, kik a csodát reá átvitték. A kronológia egyezik. Ez más, mint az »égbeszállás«, melyről »A zsidó házasságfelbontás és a zsidó válólevél története« c. munkám II. 43—4. szoltottam.

A jövődömondás, a beteggyógyítás imával, a lélekvándorlás mind oly hit, amely chasid körökben mai napig él. »Midőn meghalt, a nap annyira elsötétedett, hogy nappal láthatóvá váltak a csillagok« (XX).

Rendszeres összehasonlítás azt fogja mutatni, hogy a zsidók az ókortól kezdve a jelenkorig az egyiptomi, babilóniai és görög miszt-

kától függnék. Amihez jelenleg még nincs nemzsidó analógia, minden valószínűség szerint szintén idegen eredetű. E feltevés mellett szól az a tény, hogy a bibliai iratok misztikamentesek, a későbbi misztika tehát nem genuin zsidó termék.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

Zsidó és sémi vonatkozású bölcsészdoktori értekezések.

Folyóiratunk előbbi füzetében ismertetett bölcsészeti kiadványunk második, vagy ami ezuttal egyet jelent, utolsó füzeté is megjelent.¹ Azóta kötelezővé vált a bölcsészdoktori értekezések könyomlása, a kivonatok ismertetésére többé tehát sor nem kerül. Ezuttal elhagyom a bevezetést, a multkor elmondottak ide is vonatkoznak. Az idén benyújtott tárgyköreinkbe tartozó doktori értekezések száma a tavalyihoz képest megfogyatkozott. Három nyújtatott be és ezeken kívül egy jelent meg nyomtatásban.

Weisz Lajos »A babilóni és zsidó nép vallásának egybevetése Jeremiás könyve alapján« címen értekezett.² Dolgozatát 8 fejezetre osztotta. Az első háromban Jeremiás koráról, életéről és könyvének szerkezetéről szól. Ezen fejezetek az eddigi erre vonatkozó megállapítások összefoglalásai. A következő fejezetek tisztán teológiai tartalmuak: a zsidóság és babilóniaiak Jeremiás idejébéli gondolköréről szólnak, mindkét nép kulturájának részletes ismertetésével. A kettő között vont párhuzamnak külön részt szentel. A szombat kronológiai jelentőségéről és a hozzá fűződő vallási és társadalmi eszmékről bőven szól. A dolgozatot az exulánsok vallásának fejlődéséről és az Egyiptomba menekült zsidók sorsáról szóló fejezetek zárják be. — Halpert Salamon a már régebben disszertációkban megkezdett Tanchum-szótár kiadásával foglalkozik.³ A taw betűt rendezte sajtó alá, — de nem nyomatta ki. Ha időbeli módunkban áll, az egész tanchum művet jeles, jelenleg Breszlauban tanuló arabista társsammal fogjuk kiadni. — Benoschowszky Imrének Maimuni aristotelismusról szóló értekezése külön könyvben jelent meg a szerző kiadásában.⁴ E folyóiratban a jövőben még ismertette lesz. A mű szem-

¹ A Budapesti Királyi Pázmány Péter Tudomány Egyetem Bölcsészeti karán az 1925—26-ik tanévben elfogadott doktori értekezések kivonatai. Összeállította a dékán. Budapest, 1926. A kar kiadásá. ² 6/1925—26.

³ 41/1925—26. ⁴ 70/1925—26. ⁵ 120/1925—26.

náriumi pályadíjat is nyert. — Szabó K. Patrik »Latin írók feljegyzései a zsidókról« c. témával foglalkozik. Teodor Reinach e tárgyat tudományos pontossággal, és felkészültséggel antológiászerűen feldolgozta, a kivonat Reinachot nem is említi, nem hinném, hogy ilyenformán a dolgozatban lenne róla szó. A közölt tartalomjegyzékből kitetszik, hogy a munka szól a zsidók viszonyáról a pogányokhoz, a zsidók terjeszkedéséről és vallási propagandájáról. Helyes az a megállapítás, hogy az akkor ismert világ minden nagyobb városában laktak zsidók és akiknek szétszóródása az asszír-babilóni fogsággal kezdődik. De teljességgel jogosulatlan, indokolatlan ezzel szemben az az állítás, hogy vallásuk terjesztését tüzték ki a szétszóródott zsidók egyik főcéljuknak és a terjesztésben sokféle eszközt használtak fel. A zsidóság soh'sem tette ezt. Szerző állításának jogosulatlanságát számos idézettel lehet bizonyítani, míg érvül ő maga egyet sem hoz fel. A befejező részletek a római zsidókról, a zsidók császárkori helyzetéről szólnak. Végül a római írók zsidó vallásról alkotott felfogásának részletezése következik.

Ujpest.

Dr. Friedman Dénes.

Zsidó gondolatok.

(Kiválasztotta és összeállította Dr. J. H. Hertz, az angol birodalom főrabbija. Szerző engedelmével angolból fordította Dr. Weisz Sámuel. Budapest, 1927.)

Értékes munkával gyarapodott a hazai zsidó tudományos irodalom. Új tartalmas antológiát kapott az angol főrabbi e művével. Nem önálló munka, gyűjteményes idézettára régi és újabb zsidó és nem zsidó írónak és gondolkodóknak. Jelentős célt szolgál e könyv. Nagy művek végső megállapításait közli és felette alkalmas eszköznek kínálkozik gondolkodó közönség és szónok részére gondolati textus céljából. A birodalmi főrabbi nagyfokú olvasottsága által a könyv tartalmában, idézett szerzőiben felette változatos és színes. Ide iktatom a fejezet-címeket s ez is tájékozásul fog szolgálni a mű tartalmi mivoltáról:

1. Héber vagyok én (a zsidó élet és öntudat fontosabb szempontjai).
2. A könyv népe (Izrael hozzájárulása az emberiség vallásos életének fejlődéséhez).
3. A nemzetek tanúsága (nem zsidó források).
4. Az ima hangja (az ünnepekről). A bölcsesség szava (zsidó bölcssek mély értelmű mondásai). Az idézett szerzők a hagyományos irodalom

főbb képviselőin kívül — ugyszólván a középkor valamennyi zsidó bölcsésze, az új kornak valamennyi zsidó és nem zsidó írója, kik valaha is elismerőleg nyilatkoztak rólunk. Igazi épülésünkre szolgál e mű, dicsérendő szolgálatot tettek a hazai zsidó és nem zsidó nagyközönségnek. A fordító és kiadó, ki szép magyarsággal átültetve az angol munkát, jeles kiállításban, olcsó áron (8 pengőért) adja a művet az érdeklődő olvasóközönség kezébe, annak okulására és épülésére.

Ujpest.

Dr. Friedman Dénes.

IRODALMI SZEMLE.

Soncino-Blätter. Beiträge zur Kunde des jüdischen Buches. Redaktion H. Meyer. I. Band 1925—1926. Berlin. Nagy 4°

Az első kettős füzetéről már megemlékeztünk e helyen. Ebben az elkésve megjelent szintén dupla füzetben ép oly jelentős, mint tanulmányos Marx A. cikke a héber őnyomtatványok irodalmáról (159—169). Nagy-Lengyelország héber nyomtatványait és nyomdászait ismerteti Lewin L. (171—192). Ezek a nyomtatványok forogtak közösen a 17—18. században, részben később is. Weil G. közlése Lock ismert filozófus eddig nem méltatott egyik levelét és kimutatja, hogy az angol tudósok, köztük fizikusok is, érdeklődtek a rabbinikus irodalom iránt. Nemcsak a zsidóknál, a keresztényeknél is minden tudós teológus volt, vagy legalább teológus is (199—208). Pflaum H. érdekesen ismerteti Leone Ebreo (Juda Abarbanel) változatos életét és Dialoghi di Amore c. munkájának bölcséletét (213—221). Befolyással volt ugyan Spinozára is, de azért nem értem, hogy mikép kerül a bibliográfiái folyóirathoz. Dubnow S., a történész, iratainak bibliográfiáját összeállítja Meisl J., összesen 637 szám (223—247). Blau L. recenzeálja Schwarz A. Z. fényesen kiállított és alapos katalógusát: »Die hebräischen Handschriften der Nationalbibliothek in Wien« (248—251). Az általam nem korrigált cikkben 249. l. 2. sor »Montag« helyett olv. »Mittwoch«-ot. Még egyéb cikkek is vannak e füzetben, mintegy vezércikként Steinschneider méltatása Elbogen J.-tól. A Soncino-Gesellschaft évi tagsági díja 28 márka és belépési díj 5 márka. Jelentkezhetni nálam (VIII., Röck Szilárd-utca 26.).

*

Central Conference of American Rabbis. Yearbook Volume XXXVI. Asheville. N. C. 1926. 441 lap. 8°

Ezt az Évkönyvet az évek folyamán többször ismertettük, képet ad az amerikai reformrabbi tevékenységéről és az őket foglalkoztató problémákról. Ez alkalommal kiemeljük az Appendixből a következőket: *Tedesche S. S.*, A vallásszabadság zsidó harcossai (181—212). Kezdi Jedonja b. Machszéjánál (aram papyrusok), azután átmegy Philóra, Chaszdaï ibn Seprutra, Maimonidesre. Ezek küzdöttek ugyan a zsidó vallás szabadságáért, de nem a vallásszabadságért. Áll ez nagyjában Manase ben Israelről, sőt Spinozáról is. Következnek: Mendelssohn, Riesser, Zunz, Geiger stb. A vallásszabadság igazi harcossai nem zsidók voltak, habár három legkiválóbb zsidó eredetű volt. Ezekről nem esik szó. *Feuerlicht M.* értekezése a zsidóság befolyásáról a republica alapítóira (213—246) azt mutatja fel, hogy az Egyesült Államok megalapítói mennyiben álltak a zsidóság befolyása alatt. A legjelentősebb factor a biblia, amely azonban már szintén csak cum grano salis reklamálható a zsidóságnak jelenkori értelemben. A keresztényeké is a biblia. De F. pár igen érdekes tényt hoz fel, melyek csakugyan zsidó befolyásnak tekinthetők. Tanulságos *Israel E. L.* előadása a zsidók foglalkozásáról (247—299). A hitoktatás módszeréről is van egy felolvasás.

*

The American Jewish Year Book 5687. Vol. 28. Edited by H. Schneiderman for the American Jewish Committee, Philadelphia, 1927. X — 645 lap. 8°

Ez a hivatalos Évkönyv, melyet többször ismertettünk e helyen, a legértelmesebb az összes évkönyvek között. Az amerikai zsidó meg tudhat belőle mindent, amire kíváncsi lehet. Az elmúlt év eseményeinek áttekintése (23—153) felől minden jelentősebb eseményt a világ zsidóságának életében. A beosztás megkönnyíti az áttekintést. Nagyon tanulságos és érdekes cikk szól a zsinagóga architektúrájáról, képekkel illusztrálva (155—192). Tachau W. G., az első szakember írta. *Friedenberg A. M.* Az amerikai zsidók 1654—1787., tekintettel a revolúcióra (193—218). Az első zsidó letelepülő Jacob Barsimson volt, aki 1654. aug. 22-én érkezett New-Amsterdamba (New-York) Hollandiából. A bevándorlás lassan ment. Pénzügyi befolyásra tettek szert és támogatták a szabadságharcot fegyverrel is.

A nekrológok közül kiválik Enelowé (Kaufmann Kohler) és Marxé (H. Malter). Alapos a »Zsidó statisztika«, amely mindenre kiterjed és évről-évre tökéletesebb lesz. 36 tabella. A legnagyobb zsidó ország az Egyesült Államok 3,600.000, Lengyelország 2,854.000, Oroszország 2,820.000, Románia 900.000. Németország 615.000, Franciaország és gyarmatai 551.000, Brit birodalom 514.000, (Nagybritannia 297.000). A zsidóság kétharmada (9,586.000) Európában él, Amerikában kereken 4 millió. Összesen 14,624.000 zsidó van a világon. Városok: New-York 1,643.000, Varsó 309.000, Berlin, Bécs, Budapest 220.000 körül.

*

The Jews at the close of the Bible age, London, 1926. 156 lap. 80

Ezt a művet az angol zsidó irodalmi társulatok egyesülete adta ki, amely a felolvasásokat rendezte. Összesen négy felolvasás. *Cohen A.*, Bevezető felolvasás (11—46). *Adler H. M.*, Az aram papyrusok (47—84). *Burney C. F.* (keresztény pap és professzor), A halhatatlanság tanának fejlődése a zsidóknál (85—124). *Hertz J. H.*, birodalmi főrabbi, Misztikus áramlatok a régi Izráelben (125—153). Gyenge a papyrusokról szóló, különben mind népszerű.

*

Laser S. M. és Torczyner H., Deutsch-hebräisches Wörterbuch, Berlin—Wien, 1927. XIX — 734, kéthasábos lap. 80

A héber nyelv közlekedési nyelvvé válván, sok fogalomra új szavakat kellett csinálni. Ezt nyelvhatalom hiányán, mindenki önkényesen gyakorolta, úgy, hogy ugyanarra a tárgyra, fogalomra egyszerre több szó került forgalomba. A héber írók nyelvészeti képzettséggel rendszerint nem bírtak, a szóképzést találmányra gyakorolták, német-zsidó anyanyelvük befolyása alatt. Az első és sikeres nyelvújító *Eliezer Ben Jehuda*, a nagy szótáríró volt, aki elsőnek vezette be házába a héber nyelvet társalgási nyelvnek. Hónapokig a felesége, a jelenleg kiváló héber író nő sem tudott vele beszélni, mert Ben Jehuda más nyelven nem akart beszélni. Ben Jehudának nagy sikere volt, fel-támasztotta Jeruzsálemben a héber nyelvet halottaitól. Jelenleg egész világon beszélik és vannak Palesztinán kívül is iskolák, melyeknek tanítási nyelve a héber. Nem »szent nyelv« többé, hanem egy-

szerűen »ibrith.« Profán nyelv, mint a többi. Ily viszonyok között szükség van oly szótárra, amely megmondja, hogy a német szónak — elsősorban ez jön tekintetbe — mily héber szó felel meg a nyelv-újítás szerint. Eddig csak *neológusok* vannak, *orthológusok* nincsenek. *Laser S. M.* az új héber irodalomból gyűjtötte a szavakat és szótárt készített, melyet *Torczyner H.*, a jeles orientalista átdolgozott és tökéletesített. Így keletkezett a szóbanforgó német-héber szótár, melyet a Drugulin nyomda szépen állított ki. A bevezetés hét pontban ad utmutatást a szótár használatára, mire a régi héber szótáraknál nincs szükség.

Mintául a modern szótárak szolgálták, mondjuk német-angol szótár, azaz egyes szavak különböző jelentéseinek és konstrukcióinak megfelelő héber aequivalensek jegyzetnek fel, pl. abgehen, abnehmen egy-egy félhasábot foglalnak le, fahrbar egy egész hasábot, Herz pedig két hasábot. Az alapszó a modern szótárak szokása szerint az infinitívussal van visszaadva, noha a héberben a perfektum kal 3. személye mutatja rendesen a tőt. Mindenre van szó, pl. Kantine, Kartellträger, Parole, Torpodo stb. Találja ki az olvasó és jelentkezik a Nobeldíjra. Vannak jó szavak, amelyek meg fognak maradni, és vannak rossz szavak, amelyeket a gyakorlat ki fog dobni. Hasznos munka, amely újabb kiadásoknál mindig tökéletesbedni fog.

*

Friedmann Hillel, A numerus clausus árnyékában. Szarvas, 1926. 61. l. 80

Ebben a könyvben 12 beszéd van egyesítve, melyek nem csupán a numerus claususra vonatkoznak. Az egyik beszéd dr. Pesthy Pál igazságügyminiszter üdvözlése, a befejezés Kol Nidré beszéd. Hangulatos, borongós, érzelmes megnyilatkozások nehéz időkben. A munka ára 2.40 pengő és kapható a szerzőnél.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

KÚTFÖK.

A nagykárolyi hitközség 1832. évi egyenetlenkedése.

A nagykárolyi hitközség levéltárából.

A nagykárolyi orth. hitközség jegyzőjének, Riesenbach Mór urnak szíveségéből közölhetem az 1832. év februárius 12-ről való következő dokumentumot:

Minekutána hogy ezen Nkárolyi Israelita községnél némelly Tagok annyira elfajultak hogy az Elöljárókhöz tartozandó engedelmességet szempontjából ki hagyták volna, 's engedetlenségről in publice példát is adtak: mely elfajulás jó következtetést nem ígér, figyelmessé tétettek a Birák, hogy a gonos mirigy csirázásban ki gyomlálattassák kezdetében elfojtassék, esedeztek illendő alázatossággal Tekintetes Nemzetes és Vitézlő Flekl Károly Uradalmi Jósági Director Ur Kegyességéhez, hogy méltóztatna ezen Vakmerőségeknek gátot vetni és jövődőre ilyen rosz nevelésből származó rosz gondolkodásuak ellen-bátorságban helyezettetni.

A tisztelt Tekintetes Director Ur a magával születet kegyességével mint a jó rendnek valóságos Lelke, figyelembe vévén ezen fontos Tárgyatkirendelni méltóztatott Tekintetes Mátyássy József Directoralis Actuarius Urat, a ki szívre ható szép szavaival az ezen Czélra öszve gyülekezet Népek elég érthetőképpen meg magyarázta, mely rosz következtetések, kedvetlenségek és károk szármadhatnak az elégedetlenségből amit borzasztó példákkal megvilágosította úgy hogy az elégedetlenek vétkeiken való bánkódásokat Orczáikról is le lehetett Olvasni. Ezt észre vévén az Ékesszóló Enthusiasmusában tovább ment, szépen lepingálta eleven festékekkel lerajzolta az Egyetértést úgy annyira, hogy az öszve gyülekezet Nép egy akarattal felkiáltott: Engedelmisség! Engedelmisség!

Ez alkalommal a ált. kiküldött Ur improtocolálni rendelni méltóztatott:

1-ső Mivel hogy az ilyen a jó renddel való visszaélésekre az ilyen kártékony engedetlenségre nyilván az vezethetett, hogy a Méltóságos Uraságtól a régiebb 's kéznél levő és az általunk is el vállalt rendszabások értelme szerint mind a szabott pénzbeli mind pedig a testi büntetések nem mindenkor vették 's azért szokhattak olyan szembetűnő engedetlenségre tehát ennek utánna a jó rend fentartása tekintetéből az ilyen hiba minden személy megválogatás nélkül megbüntettessék 's többé el ne nézettessen.

2a Hogy ennek utánna semi idegent Károlyba letelepedni meg ne engedtetessék és a ki azt lopongva tselekedni merészelné ha atyafia lesz is 12. frtra büntettessék.

3a Hogy ennek utánna semiféle házaló (Hausirer) zsidónak még szállást se adjon, ha tsak az magát előbb a M[éltóságos] Uraságnál nem jelentvén, a kezínél lévő és netalán a felsőbb Helyekről nyert az Uradalom által Visált Passzusát az Israelita Birónak elő mutatni nem tudja, a ki ezen jó rendellen valakit befogadná 12 frtra büntettessék.

Hogy ezen Jegyzőkönyv beiktatás T. Jósági Director Ur rendelése következtetésében helyessen megtörtént legyen — ezzel hitelesitem.

Nkárolyban 14. Martii 832.

Mátyás József s. k.,
Directionalis Actuar.

Közli: Dr. Csetényi Imre.

VEGYESEK.

IRODALMI HIREK. Megjelent és beküldetett: Friedmann Hillel: A numerusz klauzusz árnyékában. — Az áldás forrása. Zsidó családok számára írta: Links Izák. 1923. Nagy és Kertész könyvnyomda, Karczag. — *Ugyanaz*, Elmélkedések a családi boldogságról. — Dr. I. H. Hertz: Zsidó gondolatok. Fordította: Dr. Weisz Sámuel. Budapest, 1927. 8. P. — A nyiregyházi Chevra Kadisa ideai jelentése. — Az öröklét lantja. Emlékbeszéd. 5687. II. Adar 9-edikén mondta Löw Immanuel. Szeged, 1927. — Adalékok a zsidó eskü (juramentum more judaico) középkori történetéhez. II. A zsidó eskü Magyarországon. Írta: Dr. Winkler Ernő. Budapest, 1927. Neuwald Illés utódai könyvnyomda, VIII. Üllői-ut 48. (Kl. a M. Zs. Szemléből.)

RABBIAVATÁS. A Ferenc József Országos Rabbiképző Intézetén 1927. évi február hó 23-án avatták rabbikká dr. *Frenkel Jenőt* és dr. *Friedman Dénest*. Dr. Frenkel Szegeden rabbivá, dr. Friedman Ujpesten főrabbiá választott.

RABBIKTATÁS. Dr. *Friedman Dénes* ujjpesti főrabbit 1927. évi március hó 6-án iktatták be ünnepélyesen állásába. Az iktatást dr. *Blau Lajos* rektor végezte. Az ünnepségen megjelentek a megye, a város és valamennyi felekezet, az ujjpesti egyesületek, a környékbeli hitközségek és más testületek küldöttségei.

ZSIDÓ IFJÚSÁGI LAP. Dr. *Molnár Ernő* szerkesztésében megjelenő »Remény« c. folyóirat 13. évfolyamába lépett. A kéthetenként megjelenő folyóirat előfizetési ára egész évre 6.40 pengő.

HAZOFEH. Az egyetlen héber nyelvű tudományos folyóirat idén 11. évfolyamába lépett. Ezenként négyszer, összesen 20 iv terjedelemben jelenik meg. Előfizetési ára egész évre 15 pengő, a rabbi-egyesület tagjai 10 pengőért kapják.

ZSIDÓ IRODALMI TÁRSULATOK. A Gesellschaft z. Förderung der Wissenschaft des Judentums évi tagdíja 10 aranyárka (15 pengő), melyért a Monatschrift is jár. A tagsági díjat Dr. *Blau Lajos*, Budapest, VIII. Röck Szilárd-u. 26. sz. alá kell küldeni. Ugyanezen címre küldendő a »Mekizé Nirdámim« és »Soncino-Gesellschaft« tagdíja is (28 árka).

Hibaigazítás. A Magyar Zsidó Szemle 1927. évi 44. kötet 40. oldalán, a zsidó eskü aláírásán helyesen משה מרדכי דייטש olvasandó.

TÁRSADALOM.

Dr. Klein Miksa

1888—1927.

A meghatódottságnak oly nagyfokú érzésével rég íródtak sorok, ritkán vállalkozik tollforgató ember oly fájdalmas szerepre, mint én ezuttal. Talán minden feladatra lehet készülni, idők folyamán sok mindenre számít az ember, hogy erre vagy arra sor kerül, — de hogy e fájdalmas feladatot nekünk kell teljesíteni, erre aligha számíthattunk. Könnybe mártott tollakkal írónak e sorok, igaz, őszinte, keresetlen, fájó érzés küldi a toll alá a betűket, mikor drága halottunknak életrajzi adatait összekeresem, minden egyes szám megrögzítése súlyos sóhajt vált ki belőlünk. Az életnek számainál meg-megállva, felhangzik a halk síkoly: ily fiatalon már elérte ezt, a halálnak számánál a fájó kiáltás: ily fiatalon fejezte be magas ívben induló tartalmas életpályáját. Rögzítsük meg életének száraz számbeli adatait, — szolgáljanak kései utódoknak is buzdításul életének szép eredményei, legyenek dicsőséges pályájának állomásai, ezeknek regisztrálása példás szorgalmának elismerése.

Dr. Klein Miksa 1888. december 27-én született a zemplén-megyei Tolcsva községben. Szülővárosa ma is jogos büszkeséggel tekinti a maga szülöttjének és megértő örömteljes együttérzéssel kísérté felfelé ívelő pályájának szép fejezeteit. Az alsófoku iskolát itt végzi el, természetszerűleg kora ifjúságában már behatóan foglalkozva héber studiumokkal is. Különösképpen a talmuddal. Megszerezte ezt vele jeles tudású édesapja, ki még ma is az elismert hebraisták körébe tartozik a vidéken. Utja, mikor faluját elhagyja, Pozsonyba vezet, hol tovább folytatja megkezdett tanulmányait. Egy

év után Budapestre jön, miután a négy polgári iskolai osztályról még Pozsonyban vizgázott. Itt különbözeti vizsgálatot tesz az al-gimnázium osztályaiból és felvételit Rabbiképzőnknek alsó tan-folyamára, melynek 1904-ben lesz növendékévé. Ettől fogva Klein Miksa neve szorosan egybeforrott inádott iskolájá-val, melyet különböző minőségben szolgált szakadatlanul, egész haláláig. Mint az alsó tanfolyam tanulója is kitűnik már lankadat-lan szorgalmával s az intézet egyik legjelesebb növendéke lesz. Szin-jeles érettségivel lép be 1909. őszén a felső tanfolyamba, ugyan-ekkor lesz a budapesti tudományegyetem bölcsészeti karának hallga-tója is. Ez utóbbin főleg sémi filológiával, keleti történettel és perzsával foglalkozik, e három tárgyból nyeri doktori képesítését is, mely „summa cum laude” fokozattal adatott neki. A köteles idő le-teltével, 1915. február havában megszerzi rabbiközlését, nyomtatott írá-sok is felette nagy elismeréssel nyilatkoznak szorgalmáról, tudásá-ról és rabbivizsgájának igen jeles eredményéről. Mint intézetünk felső tanfolyamának hallgatója, egyszersmind az intézeti könyvtár őre is, itt is nagy rendszeretével és szorgalmas munkájával válik ki. Társá-val együtt készített pályamunkáit két ízben is, 1910. és 1911-ben pályadíjjal és meleg elismerő bírálattal jutalmazta a tanári kar. A pesti hitközségnél már hallgató korában működik óraadó vallás tanári minőségben, mely állásától csak 1922/23. tanévben lépett vissza. Az oklevél megszerzését követő nyarat Németországban tölti, foglal-kozik a gondolatlalt, — mint ő maga mondotta egy alkalommal — hogy gyakorlati rabbiállást vállal. Nem kerül rá a sor, mert ez év szeptemberében kapja a megtisztelő megbízást, mely őt jeles tudása, ismert szorgalma és kitartó munkaképessége révén a megüresedett alsó tanfolyambeli teológiai tanszék betöltésére szólítja. Nagy szeretete alma materünk és annak valamennyi növendéke iránt most jut ez idő-től fogva teljességgel kifejezésre, amikor magára vállalva sok-sok intézeti teendőt, cselekvő részt vesz a vezetés különböző ügyeiben. Mint tanár, az esztendőök folyamán valamennyi teológiai tárgyat elő-adta az alsó tanfolyamon, a pentateuchust, prófétákat és hagiografákat, héber és aram nyelvtant, talmud statariet és cursoriet és a rendszeres zsidó vallástant és zsidó történetet is. Tanítása, noha nem voltam sze-rencsés padban ülő tanítványa lehetni — különben őt esztendőös, szinte szakadatlan együttlétünk alatt igen sokat tanultam tőle, sűrű hospitá-lás révén tudom ezt — élénk, érthető volt s ami a legfőbb, el tudta

érni a legnagyobb pedagógiai sikert: megkedveltette tárgyait tanít-ványaival. De nem pusztán csak mint szorgalmas tanár vált az intézeti tanártestület lényeges részévé, mint jegyző, szünetet nem ismerve, segédkezett, hiszen az akták elintézésének jelentős része reá hármlott, rektor urunk mellett az intézeti ügyvezetés végrehajtásában. Rengeteg tanítói és adminisztrációs teendői mellett nem feledkezett meg a nö-vendékek segélyezéséről sem. Boldog volt, ha segíthetett. Igen sok más megemlített elfoglaltsága mellett volt érkezése a szakirodalom művelésére is. Jutalmazott pályaművei magyar és héber nyelven nyomtatásban is megjelentek, munkatársa volt a Magyar Zsidó Szem-lének, Hazofehnak, az IMIT évkönyveinek és az Egyenlőségnek, hol főleg történelmi és irodalomtörténeti dolgozatai láttak napvilágot. Ily irányu számos nyilvános előadást is tartott. Mint szerkesztő, élete utolsó esztendejében kezdett felette szorgalmasan működni. A magyar és héber nyelvű Blau emlékkönyvek, az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat ifjúsági bibliája, legutolsó évfolyamában a héber tudomá-nyos folyóirat az ő szakavatott társszerkesztői munkáját dicséri. A Hazofehnak csupán két füzetén szerepel szerkesztői minőségben. A megjelenendő nagy héber német enciclopédiának is szorgalmas munkatársa volt. (Legközelebb írásainak majd teljes bibliográfiáját fogjuk adni.) Ötven esztendőös jubileuma elé néző intézetünk történe-tét készült megírni az ünnepi könyv részévé, hozzá is fogott a mun-kához, jó részét el is végezte, még kórágyn is oly szeretettel beszélt e dolgozatáról, ismertette a kidolgozás tervét, a munka menetét, meg-beszélve velem is és részben meg is osztva a könyv írásának kidolgo-zását, sok félbemaradt munka fogja hívni Klein Miksa író és dol-gozó kezét, de ő többé nem dolgozhat, — ez a sors végzése.

Klein Miksa 1927. április 15-én visszaadta nemes lelkét alkotó Urának s április 16-án már örök nyugalomra helyezték el. Dr. Hevesi Simon vezető főrabbi megható gyászbeszéde után dr. Blau Lajos búcsu-zott tőle a vezérlőbizottság és az intézet nevében. Siratva a tanárt, a jegyzőt, a szerkesztőt és elsősorban a jó embert. A tanítványok fáj-dalmát dr. Benoschofszky Imre V. éves hallgató tolmácsolta. Az intézet ifjúságának zöme, mely rajongó szeretettel csüggött rajta, a peszachi szünet folytán nem vehetett részt temetésén; már nem idő-zött a fővárosban. Óh, ha elérkezik sajtó útján a gyászír a magyar községekbe, hol olvassák majd pihenő tanítványai a lesújtó, váratlanul érkező hirt, mily sikoly fog hallatszani ajkukon, mennyi keserves

könny fog látszani szemükben, mily remegéssel fognak visszatérni az iskola falai közé, hol *Klein* tanár urnak — áldott legyen az ő emlékezete — szapora léptei többet nem hallatszanak, mosolygós arcát többé nem látjuk, hangját nem halljuk. Kísérje örök áldás az igaz férfi emléket.

Ujpest.

Dr. Friedman Dénes.

Dr. Klein Miksa koporsójánál.

Elérkezett életünk e nehéz órája, melyben *Klein* Miksától örökre bucsut kell vennünk. Az örök elválás e borús percében lelki szémeim elé száll nemes alakja, melyet 23 éven át ismertem. Ismertem először mint tanulót, azután mint kartársat. Mindezen minőségekben vonzó egyéniség volt, kit mindnyájan szerettünk szívjóságáért, tántoríthatatlan hűségéért. Becsültük nagy tudását és lobogó lelkesedését, melylyel intézetünket és vele egész hitközösségünket szolgálta. Korai távozása súlyos veszteség reánk és intézetünkre.

ונפקדת כי יפקד מושבך

Klein Miksa, barátunk és tanártársunk, «hiányozni fogsz, mert üres lesz a Te helyed» (I. Sámuel 20, 18). Hiányozni fogsz a tanteremben, hol szent tudományainkat, a bibliát és talmudot és változatos, tragikus történetünket széles tudással, soha nem lankadó buzgalommal, nevelő készséggel, vonzó példával, a tanítványok lelkének megértésével kiváló sikerrel tanítottad.

«Hiányozni fogsz, mert üres lesz a Te helyed» a tanári szobában, hol kedvességgel, önzetlenséggel, tiszta akaratoddal, szolgálatkészséggel, tanártársaid szeretetét megnyerted és nagybecsüléséért kiérdemelted. Szeretetünk nem fog elmúlni soha, követ Téged utolsó utadon és megmarad számodra a siron túl is.

«Hiányozni fogsz, mert üres lesz a Te helyed» az igazgatóság termében, hol hosszú évek óta fáradhatatlanul és hozzáértéssel segédkeztl az intézet vezetésében és nagy szíveddel lelki örömmel végeztél a tanuláság segélyezését. Törődtél minden egyes bajával és boldog voltál, ha segíthettünk rajta. Tanulóságunk elhozta szeretetét és tiszteletét, fájó szívvel kísér Téged, a jóságos mestert, utolsó földi utadon.

«Hiányozni fogsz, mert üres lesz a Te helyed» a templomban, melyet tanuló éveid óta hiven szolgáltál és rendjére gondosan ügyel-

tél, hol jámbor lelkebből fakadt művészi imáddal a hívek seregét ájtatosságra hangoltad.

Klein Miksa, távozó barátunk, rövid volt a Te napod és sok volt a Te munkád. Minden munkát, melyet vállaltál, lelkiismeretesen és eredményesen végeztél el. Elmondható rólad is, mint a korán sirba szállt talmudbölcscről: «Annyit végeztél két-három óra alatt, mint mások egész nap alatt.» Szeretetteljes hálaunk követ Téged az öröklét honába.

Beteg elnökünk nevében a vezérlőbizottság forró háláját tolmácsolom az intézet körül szerzett hervadhatatlan érdemeidért.

Klein Miksa, tragikus sorsu barátunk, bucsuznak tanártársaid, szívükben élni fog nemes emléked. És bucsuzom én, ki atyai szeretettel kísértelek végig pályádon és kihez mindvégig fiui hűséggel ragaszkodtál. Fogadd forró köszönetemet és bucsuzavamat. Isten veled.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

Kohut Sándor emlékalap.

A fiui kegyelet ritka példáját adta *George Alexander Kohut*, aki 33 év óta, mióta atyja meghalt (1894. május 25.), a legnemesebb módon szenteli meg atyja emlékét. E kegyeletes aktusok közül itt csak azt említem, hogy őt főiskolán létesített *Emlékalapot*, *Alexander Kohut Memorial Foundation* címmel, melyek között egy budapesti van. Ezeknek az alapoknak az a céljuk, hogy tudományos művek kiadását lehetővé tegyék. A művek a zsidó és keleti tudomány köréből vétetnek, melyeket néhai *Kohut Sándor*, a nagy magyar rabbi, rövid, de áldásos életén át (1842—1894) kiváló sikerrel művelt.

Az alapok már huzamosabb idő óta működnek, az egyik amerikai egyetemen, a többi európai zsidó teológiai főiskolákon. A legtöbb munkát eddig a Dr. H. P. Chajes vezetése alatt álló bécsi bizottság bocsátotta közre. Bécsben ugyanis a Kohut Emlékalap mellett van még Bettelheim és Chajes főrabbi alap is. Kohut Sándor második feleségének atyja, Bettelheim, rabbi volt, aki szintén Magyarországból vándorolt ki Amerikába és ott jelentős rabbinikus és szociális tevékenységet fejtett ki. Európába utaztában a tengeren meghalt feleségének emlékének megörökítésére szintén létesített G. A. Kohut alapot. Ugy szintén Chajes főrabbi tiszteletére, kihez a legmélegebb barátság fűzi. Mindkét alapnak vannak már publikációi.

Az emlékalapok közül a budapesti a harmadik, melynek keletkezése meghatározható. Mídön G. A. Kohuttal 1925 nyarán Karlsbadban találkoztam, meglepetésemre magyarul szólított meg. Gyermekkorában, 43 esztendő előtt vitte ki édes atyja New-Yorkba, hol rabbi állást vállalt, hogy élete művét, az *Arucht* befejezhesse és kiadhassa, és még ma is tisztán és hibátlanul beszél magyarul. A tapasztalat azt mutatja, hogy alig van zsidó, aki idegenben is oly szeretettel ragaszkodnék szülőföldjéhez, mint a magyar zsidó. Nem kellett kérni sem, szeretetből azonnal kijelentette, hogy Magyarországon is létesít *Kohut Sándor Emlékalapot*, melynek első publikációja a magyar Rabbiképző 50 éves fennállása alkalmából kiadandó jubileumi mű legyen. Ez méltó megörökítése lesz Kohut Sándor emlékének hazájában, aki Félégyháza szülöttje, Kecskemét neveltje és három nagy magyar hitközség, Székesfehérvár, Pécs és Nagyvárad főrabbija volt. Kohut Sándor halála össze van kapcsolva Magyarországgal, Kossuth Lajos fölött tartott emlékbeszéd közben roskadt össze a szőszéken, most emléke is össze lesz kapcsolva a Rabbiképző Jubiláris emlékkönyve révén utolsó lehelletéig szeretett hazájával.

A magyar »Alexander Kohut Memorial Foundation« célja, hogy magyar tudósok munkáit kiadja. A zsidó tudomány nem rendelkezik semmiféle anyagi eszközökkel, nem áll mögötte se állam, se társadalom, se Akadémia. A zsidó tudós mögött sem áll senki, semmi, saját tehetősége sem. Tetézi a nehézséget az, hogy a zsidó tudomány iránt nem mutatkozik nagyobb érdeklődés a zsidóságon kívül, a *zsidó tudomány nincs emancipálva*. A tudás gazdag kincsei ezért nem kerülhetnek napfényre. A berlini »Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums« és az újonnan létesült, szintén berlini »Verein zur Begründung und Erhaltung einer Akademie für die Wissenschaft des Judentums« elismerést érdemlő erőfeszítések tesznek, de a jelen német gazdasági viszonyok mellett nem tehetik meg mindazt, amit szeretnének megtenni. A lelkesedés nagyobb, mint az erő. Ily helyzetben fokozott jelentősége van *Kohut George Alexander* nagylelkű vállalkozásának, aki egymaga egy kis Zsidó Akadémia. Maga is zsidó tudós, de körülvette magát ismert tudósokkal, kik az alapok bizottságait alkotják és munkaprogrammot dolgoznak ki. Az elnökletem alatt álló magyar bizottságnak is van már a legközelebbi jövő számára munkaterve. A második publikáció *Tanchum Jerusalmi héber-arab szótára* lesz, melyen G. A. Kohut

maga is dolgozott, melyből kéziratmásolat van a Rabbiképző könyvtárában és amely szótárt Bacher Vilmos a Rabbiképző Értesítőjében feldolgozta.

A zsidó tudománynak munkásokat nevelni mindenütt nehéz feladat, nálunk pedig duplán nehéz. Hajdanában a rabbinak nem volt más feladata, mint tanulni és az Istentiszteletet vezetni: »Út a Tóra és Abóda mellett.« A viszonyok megváltoztak, a zsidó tudomány kibővült, a rabbi ideje és ereje különben is sokfelé van igénybe véve. A tudóst külön kell nevelni, még pedig az általános tudás mellett speciális szakra. Rendszerint speciális témával kell megindulni. Külföldön is nehéz szigoruan tudományos munkára kiadót találni, nálunk pedig egyáltalában nem lehet. Az írói és tudós gárda nevelésének ügyét leginkább e folyóirat szolgálja, amennyire ereje terjed. A Kohut Emlékalap lehetővé fogja tenni, hogy a tudósnevelést nagyobb arányokban folytathassuk. A kiadás, sok év fáradságos eredményének közrebocsátása, nem fog többé gondot okozni. Kohut George Alexander alapítványával a magyar zsidó tudomány fejlesztése körül maradandó érdemeket szerzett, amiért e helyen az egész magyar zsidóság meleg háláját fejezem ki. Ha intézetünk 50 éves jubileumán személyesen fog résztvenni édes anyjával, a szociális munkájával az ó- és újvilágban maradandó érdemeket szerzett ur-asszonnyal együtt, amint tervezik, személyesen fognak meggyőződni szereteletünkről és tiszteteletünkről.

Meg vagyok győződve, hogy a Kohut példája hatni fog a magyar zsidóságra és maga is azon lesz, hogy a tudomány megalapozására és biztosítására anyagi eszközöket teremtsen meg. Nagy feladatokat kell megoldani, általános és speciális magyar vonatkozásokat, melyek tetemes áldozatokat követelnek. Ha összefogunk, ez is sikerülni fog, mint minden nemes alkotás, melynek érdekében a magyar zsidókhoz fordultak. *Lelkes testvéreim, teremtsünk egy magyar zsidó tudományos alapot, tudományunk javára, a magyar zsidóság dicsőségére.*

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

TUDOMÁNY.

Spinoza.

Mikor 1880-ban Hágában Sp. emléksobrát felavatták, jelen-volt nagynevű mesterem, hazánkfia, Stein Lajos is. Ez alkalommal átrándult Amsterdamba, ahol fiatal korában lelkészkedett. Akkor a ghettóban láttá, hogy egy idősebb uriember lázasan keres, kutat a zsinagóga közelében. Véletlenül megszólította Steint. »Látom, — mondta az öreg — hogy Ön itt ismerős, nem volna olyan szives nekem megmutatni Spinoza szülőházát? Ugyanis Spinoza egy, a zsinagóga közelében lévő házban született. »Ismerem a ghettót, mint a tenyeremet, — felelt mesterem — de sem én, sem más nem tudja már, hol született a nagy bölcsész. Azonban mégis van valaki, aki ezt meg tudná mutatni, azonban azt hiszem, hogy az illető sem tudja biztosan.« Erre az öreg ur szinte rimánkodva kérte, hogy nevezze meg azt az embert. »Ez az ember — felelt Stein — Auerbach Berthold, a híres német regényíró.« Ugyanis Auerbach fordította németre Spinoza műveit és bevezetésképpen gyönyörű regényben írja le Spinoza életét a legapróbb részletekig. Erre az öreg ur elmosolyodott és szinte megszegyenülve felelt: »En vagyok Auerbach Berthold.«

Tehát hol született Spinoza? Ezt élete kutatói precise megmondani nem tudják. De ez a kérdés fennáll tudományos rendszerére is. Melyek voltak azok a filozófiai befolyások, melyeknek révén hatalmas tudományos rendszere keletkezett. Aki némileg jártas a filozófiában, tudja, hogy Spinoza nem mindig eredeti, hanem sokszor másoktól feltört nyomokon és mesgyéken halad.

Spinoza majdnem férfikoraig Bibliával, Talmuddal, zsidó vallás-bölcsészettel foglalkozott. Legnagyobb hatással Maimonides rationalismusa volt rá. Bár mindig ócsarolja, mégis a »Tractatus« 15. fejezetében azt írja róla: »primus qui inter Phariseos (a rabbikat következősen Farizeusoknak nevezi) aperte statuit Scripturam rationi esse accomodandum fuit Maimonides.« Később ezt a rationalismust tülhajtotta. Annyi erőt tulajdonított az értelemnek, hogy azt hirdette, hogy minden tiszta és világos képzet a tárgyaknak szükségképen egyenértékű kifejezése, vagy mint Hegel mondja Spinoza szellemében, hogy a subjectív logika azonos az objectív valósággal.

Hogy a Kabbala hatott volna Spinozára, nem valószínű. Kabbalistikus terméni, mint אמת ואמונה vagy אמת ואמונה stb. még nem pantheismus.

Az emanációtan, a Kabbala egyik pillérje, pedig határozott ellen-tétben áll Spinoza alapeszméivel. Megvetéssel beszél a Kabbalistákról, fecsegőknek (nugatores) nevezi (Tract. IX.). Azonban sokat és mystikus fordulatokban beszél Istenről, ami határozottan emlékeztet a Kabbalára. Joel¹ bizonyítja, hogy Spinoza determinizmusát Chasdai Kreskasból merítette volna. Ebben van némi igazság. Szem előtt tartandó azonban, hogy a determinismus Spinozánál alapeszméjének szükségszerű következménye, hogy t. i. mindenütt az okság érc-törvénye uralkodik, Kreskánál viszont a determinismus a korlátlan isteni mindentudásból folyik. Tény azonban, hogy Spinoza Kreskast, valamint Gersonidest alaposan ismerte és gondolataikat gyakran anektálja.

Szükségte-len bizonyítani, hogy Spinoza pantheismusa a szigorú zsidó monotheismus tülhajtása élet- és természetfelfogására. A Talmuddal való beható foglalkozása nagy befolyással volt dialectikái, illetve geometrikai módszerére. Ethikája száraz pilpulistikai munka, egy dialectikai csontváz, hus és vér nélkül, csupa merész gondolat-forgásokkal.

Cartesius tanulmányozása bizonyára azt az impulzust adta, hogy teljesen a filozófiának szentelje magát, bár mindjárt első művében ellentétes álláspontra helyezkedik. Cartesiusnak, talán Giordano Brunónak is köszönheti a külső formát és a terminit. Freudenthal neoscholastikai befolyásról is beszél. Ezekből a zsidó és nyugateurópai elemekből indult ki és megalkotta nagy művészetileg filozófiai rendszerét.

Spinoza mindazonáltal önálló gondolkodó, sem plagiátornak, sem compilátornak nem nevezhető. A holognai filozófiai kongresszuson Bergson célzott azokra a befolyásokra és helyes világításba helyezte Spinozát. »Egy filozófus — mondta — sohasem mondott többet csak egy dolgot. Csak egy pontot lát, vagy jobban csak érintett. Ez az érintkezés lökést adott neki, a lökés mozgás és ha ez a mozgás olyan, mint valami különös formájú forgószél, csak az utjában magával ragadott részek által lesz szemünknek láthatóvá. Igaz lesz róla, hogy ezek helyett más porszemeket ép úgy magával vihetett volna és még mindig az a forgószél lenne. Így a gondolat is, mely valami utat hoz a világba, kénytelen azokon a már kész eszméken át megnyilvánulni, amelyeket utjában talál és magával ragad.«

Nem lehet célunk Spinoza rendszerét akár csak dióhéjban bemutatni. Csak »Ethiká«-jának azokra a kimagasló pontjaira akarok rámutatni, melyek vallásunk hagyományával ellentétben állanak.

¹ M. Joel: Don Chasdai Creskas' religions-philosophische Lehren in ihrem geschichtlichen Einfluss 1866; Spinozas theol-pol. Tractat auf seine Quellen geprüft. 1870; Zur Genesis der Lehre Spinozas mit besonderer Berücksichtigung des kurzen Tractats 1871.

Három egyenértékű főfogalom szerepel Spinoza rendszerében: Isten, Substancia, természet. A substantia létezését az Amselm-féle közhírt anthológiai bizonyítékokkal támasztja alá.²

Hogy Isten az igazi substantia, ezt minden pozitív vallás hirdeti. Cartesius rendszere is ebben a gondolatban csúcsosodik. Spinoza azonban a természettel is azonosítja az Istent. Azáltal — mint Giordano Bruno — pantheizmusát naturalistikai vágyainokra tereli. Ezzel eltér a hagyományos vallástól. Isten ugyan Spinoza szerint is az „ens absolute infinitum” (Eth. I. def. VI.), de sem nem teremti a dolgokat, sem nem emánálnak belőle, hanem természetéből szükségszerűen folynak, akár csak a háromszög szögei egyenlők két derékszöggel. Isten minden létezőnek bennejáró oka „causa immanens non vero transiens” (Eth. I. prop. 18), nem transcendens teremő, csak ható természet (natura naturans) és nemcsak minden létezőnek összessége (natura naturata, Eth. I. prop. 29. schol.).

Ezek a tételek bizonyítják, hogy az Istenfogalom Spinoza rendszerében csak metaphora, talán concessio. Bátran eliminálhatjuk és pótolhatjuk a „természet” vagy „léte” fogalmával. A rendszer egyége nem szenvedett volna, csak sok kértelműségnek és ellentmondásnak, mely a főszöveg és a scholionok közt néha felmerül, elejét vette volna. Spinoza tiltakozik az atheizmus vádja ellen. De még akkor is, ha rendszerében Istent realitásnak vesszük, akkor is ellentétben áll a hagyományos vallással. Isten Szentírásunk szerint supra mundán, a természet Isten műve és ezt Maïmonides az általánosan elfogadott hitágazataiban is felvette. Isten változtathatta a természet rendjét, minden természettörvény csak relativ. Spinoza szerint ez képtelenség, sem csudák nem történhetnek, sem véletlenek nincsenek. Utóbbiakat

² Így az „Ethika” első szava és definíciója: „Per causam sui intellego id cuius essentia involvit existentium sive id cuius natura non potest concipi nisi existens.” Vagy a substantiát definiálja „quod in se est et per se concipitur” (Eth. I. def. III.), vagy Istenről mondja: „dei potentia est ipsi ipsius essentia” (Eth. I. prop. 34.) Ezek a definíciók csak az anthológiai bizonyítéknak körülírt alakjai. Ezekből a definíciókból aztán valóságos dialektikai hálót szőtt. Ha a substantia causa sui, azaz saját magában hordja az okát, akkor semmisen akadályozhatja létezését. Abból következett, hogy csak egy substantia lehetséges, mert ha több volna, korlátoznák egymást és nem volna magából felfogható. Ebből folyik, hogy a substantia sem nem keletkezett, sem el nem vészhet, sem nem osztható, sem nem határolható és azonos az Isten vagy természet fogalmával. Spinoza rationalismusa értelmében jár el, amikor az anthológiai bizonyítékot használja fel, annyi erőt tulajdonított az értelemnek, hogy azt gondolta, hogy minden tiszta és világos képzet egy létező tárgynak egyenértékű kifejezése. Kant azonban megdöntötte azt a bizonyítékot. Hiszen gondolni lehet egy legreálisabb lényt és minden tulajdonságot tulajdoníthatok neki, de ez még nem involvál existenciát.

asylum ignorantiae-nak nevezi. Egyik Oldenburghoz írt levelében azt állítja, hogy Isten immanenciáról szóló eszméi összhangban állanak a régi héberek többször hamisított felfogásával. (Epist. 21.) De nem nevezi meg a forrást. Hogy Isten neve „Makom”, mert mint a Talmud magyarázza, Isten a világ tere, az még nem Pantheizmus.³

A számtalan isteni attributum között csak az intellektust és a kiterjedést ismerjük, de mindkettő, valamint test és lélek is ugyanaz, mint az érem két oldala, vagy mint a ruha, vagy vitorla redőzete, ami mélyedés az egyik oldalon, az emelkedés a másikon. Itt a világon csak örökkévaló törvények működnek. Ennek hordozói mulandó lények, elsősorban az ember (modus) egy napig élő legyek, olyanok azok, mint az emelkedő hullámok a végtelen oceanon, melyek percnyi emelkedés után a tengerrel újra egyesülnek. A lélek is csak modus, mulandó, mint a test; hiszen egy és ugyanaz. Ha tehát Spinoza lélekről, sőt néha a lélek halhatatlanságáról beszél, újra olyan concessiót tesz, mely ellentétben áll rendszerével. (Eth. V. prop. 38, 39, 40. 41. Schol.)

Elvitatja a célszerűséget a természettől. Az ember mindent saját érdekével hoz összeköttetésbe. Ezt a célszerűséget átvizsgálja a természetre. De már valóságos antropomorfizmus, hogy Isten csak a jó érdekében cselekszik. Mintha Isten valamilyen kívülről mintá szerint cselekednék. Isten, vagy a természet sem nem jó, sem nem rossz, csak nagy és hatalmas és bennejáró törvényei szerint működik.

Az affectusokról írt eszméi Sp. legsikerültebb alkotása. A rossz szenvedélyeket, bár kellemetlen tulajdonságai az emberi természetnek, harag és megvetés nélkül meg kell vizsgálni, akár csak villámlást és szélvész. Az intellektusnak három fokozata van. Az imaginatio vagy érzéki felismerés, mely sokszor téves. Belőle fakadnak a szenvedélyek inadéquát eszmék. Aztán az észbeli felismerés, mint a tudomány, mely egyénileg vizsgálja meg a dolgokat. Végre az intuitív vagy közvetlen szemlélés, mely a dolgokat az ösökké váló szükségszerű összefüggésben szemléli. (Sub quadam aeternitatis specie. Eth. II. prop. 44. cor. 2.) Ez is emlékeztet a skolasztikai *νοεσις θεωρητική* és *πρακτική* közti különbségre, mely gondolatot Bergson újra életre keltette.

A szabad akaratot teljesen tagadja. Mi csak hisszük, hogy szabadok vagyunk, mert nem vagyunk tudatában a determináló okoknak. Lehet-e még eszerint egyáltalában etikáról, jóról és rosszról beszélni? Egyik levélben (epist. 62.) egyik hívő barátjának azt írja, hogy ez a kérdés fennáll a vallás szempontjából is, hogyan lehet emberi szabadságot az isteni előrelátással összhangba hozni? Nyilván Kreskásra gondol. Utóbbi ezt az ellentétet így magyarázza. Jutalom és büntetés

³ Hasonlóképpen a forrás megnevezése nélkül állítja, hogy alapeszméjét, a dolgok és az ész rendjének azonosságáról, már a héber tudósok (quasi per nebulam) sejtették volna. (Eth. II. 7. schol.)

nem a cselekvést, hanem a szándékot illetik. Aki a jót, mely szükség-szerűen történik, örömmel cselekszi, az jutalmat érdemel, aki a rossz-ban talál örömet, az büntetésben részesül.

Sp. ezt a kérdést így oldja meg. Jó és rossz között abszolút szempontból nincsen különbség, de subjectív szempontból, azaz a mi muló létünk szempontjából van különbség. Minden lénynak az a törekvése, hogy magát fentartsa. Jó tehát, ami a muló lények erejét és életét fokozza, rossz, ami gyengíti. Az ész szerinti élet az önfentartási ösztönnek legmagasabb foka. Affectust csak affectussal lehet legyőzni. Ha az észszerű belátás reánk nézve az öröm és boldogság forrásává, azaz affectussá válik, képesek leszünk a szenvedélyeket legyőzni. Ez az észbeli élet szabályozza a társadalmi életet is. Csak ott van a legnagyobb harmónia, ahol a társadalom is az ész törvényeit követi.

Spinoza tiszta intellektuális etikát hirdet. Minden érzelmét, még olyant is, mint részvét stb. sem tűr, mert inadäquat érzelmekből fakad. Elvet minden vallási eudämonismust és theologiai utilitarismust. A hitbeli etika, ha szabad egy Kant-féle terminust használni, heteronóm, csak a nagy tömegnek való. Igaz, hogy jámborságra és engedelmességre tanít. Igazi erkölcsiség azonban az, mely intellectuson alapszik.

Az »Etika« utolsó könyvében inkább Istenről, mint természet-ről beszél, sokszor theologiai fordulatokban. A természet rendjét követnünk kell. De resignációval viselhetjük el sorsunkat, ha meggondoljuk, hogy determinálva vagyunk. A dolgok szükségszerű összefüggését az ösökkkel felismerni, annyi, mint Istent felismerni. Ez az Istenismeret az embert a végtelenhez felemeli. Sőt szeretetet is fog érezni Isten iránt. Azonban ez a szeretet csak egyoldalú lehet. Mi nem kívánhatjuk, hogy Isten is szeressen bennünket, valamint az igazságot sem szeretjük azért, hogy viszont szeressen bennünket. Mivel az emberek összessége egy részét alkotja ama végtelen intellectusnak, mely az örökkévaló substancianak vagy Istennek egy attribútuma, tehát mondhatjuk, hogy a mi szeretetünk egy része ama szeretetnek, melyvel Isten önmagát szereti. Ez az ugynevezett amor dei intellectualis. Ez a szeretet azonban nem hasonlít ahhoz az affectushoz, mely ember és ember között szokott lenni, hanem valami rezignált optimizmus, egy consequens naturalismus vallásos érzelmektől átszőve. Ez az optimizmus Spinoza zsidó mivoltából ered. Viszont Schopenhauer, a germán, bár teljesen anektálja Spinoza pantheismusát, épen ellenkező világnézetet hirdet, egy pessimismust, mely egy valóságos odium dei intellectualishoz csúszosodik ki.

Spinoza jéghideg temperamentuma tükröződik stílusában. Szinte felséges nyugalommal hömpölyög benne gondolatainak árja. Göthe hangoztatta, hogy Spinoza hűsítette forró homlokát. A »Tractatus«-ban is éreztük azt a hűvös páthost, de mégis lényegében harcban vita-

irat, melyben nemcsak a philosophiát szeretné felszabadítani az egy-ház nyűgeitől, hanem egyuttal álláspontját akarja tisztázni a zsidó vallással szemben. Sajnálatos buzgósággal támadja az egész hagyományos zsidó vallásrendszert. Joel megdönthetetlenül bizonyítja, hogy a legmesszebbmenő módon anektálja a zsidó vallásbölcsesek gondolatait, de anélkül, hogy a forrást megnevezné, így pl. a »More Nebuchim«-ból egész szakaszokat és gondolatköröket szószerint vett át. Nagy héber tudásával imponált ugyan másvallású tudósoknak, azonban a felvetett kérdések nem voltak ismeretlenek zsidó körökben. Ibn Ezrában, Kimchiben és Gersonidesben stb. majdnem mind a Szent Írásra vonatkozó felvetett kérdései találhatók. A feleleteket persze tudomásul nem veszi és így a thóra authenticitását tagadja. Spinoza bírálja továbbá a dogmákat és szertartásokat. Ezekiel 20 fejj., 25. versét félremagyarázza és ennek alapján állítja, mivel Isten haragszik a zsidókra, azért rossz törvényeket adott nekik. A Thóra törvényei inkább politikai törvények, melyeknek célja a boldog földi élet, azért a zsidó állam megszűntével megszűnt a zsidó ceremonialis törvény kötelező volta. Ez a tévtan sem novum a rabbinikus irodalomban.⁴ Csak a zsidó alkotmánynak szolgált igazságot, mely szerinte minden alkotmány mintaképe. Egyáltalában a zsidó vallásból-csészek, különösen Maimonides, magasztos tanait a vallásról acceptálja, feldolgozza, továbbvezeti, de az igazság ellenére azokat valóság-gal eltulajdonítja a zsidóságtól és inkább a keresztény vallás gondolat-körébe állítja.

Hogy a bosszuállás indította volna erre, nem valószínű. Nem volna összeegyeztethető remete életével, mely áldozat volt, melyet a philosophia geniusának hozott. Bizonyára Spinoza, aki minden elvet ellen küzdött, mikor a zsidó vallásrendszert támadta, talán nem is gondolt annyira a zsidókra, mint minden olyan felfogásra, mely a vallásgyakorlatokat és dogmákat öncélként tekint. Azonban más vallásrendszerekről nem akart vagy nem mert írni. Így pl. miután bibliakritikai nézeteit a Thórára vonatkozólag kifejtette, azt írja, hogy most helyénvaló volna az Új-Testamentumot is hasonló módszerrel tárgyalni, de nem teheti, mert nem tud jól görögül. Spinoza nem volt harcias természetű és békében akart élni, azért sokszor olyan concessiókat tesz, melyek ellentétben állanak rendszere alapeszméivel. A zsidókra azonban nem kellett tekintettel lenni, tőlük nem félt és így a zsidókon keresztül támadta a szerinte hamis vallásfelfogást. Így közvetve, Spinoza útján a zsidó vallásbölcsezet magasztos eszméi a kultúrlet vérkeringésébe jutottak.

Miként őse, Abrahám, — mondja Grätz Spinozáról — ő is le akarta dönteni az összes bálványokat és hazugságokat, melyek előtt az emberek gondolkodás hiányából térdet hajtottak és egy új Istent

⁴ Rabbi Zemach ben Salomo זמח בן שלום cz. munkájában I. r. Resp. 134.

hirdetett, aki nem az elérhetetlen égi magasságban, hanem benn lakik az emberben. Abban a szomorú állapotban, melyben akkor a zsidó vallást és híveit látta, az ő világot átható tekintete nem vette észre a rut külső mögött rejlő benső szépséget. Ez tette őt anyaggyilkossá.
Eger. Dr. Schweiger Lázár.

Volt-e a honfoglaló magyaroknak sógorházasságuk?

A leviratus törvénye, így tartja ezt az általános jogtörténet, minden primitív — ókori — népnél érvényben volt. Általános szabály, azonban korántsem lehet ezt minden egyes népre teljes bizonyossággal alkalmazni. A leviratus intézménye csökkenő tendenciát mutat, a fiatalabb népek nem ismerik, a régiek lefokozzák, — konzervatív jogérzékükhöz képest hatályon kívül helyezik.

Már Manu törvénye is ismeri az intézményt. Állítólag a mongoloknál keletkezett; itt a férj gyermektelenség esetén felajánlhatja asszonyát testvéreinek vagy másnak. Ezt a zsidó, mint vérfertőzést, eltiltotta.¹ Ilyen színezete van a zsidó törvénynek is, hisz ez is utódot akar, természetesen mincse szó az asszony kölcsönzéséről, visszavevéséről. A zsidó intézmény is nagyon régi. Erre vall Juda és Tamar históriája.² A pentateuchusi törvény bizonyos engedményeket tesz. Például: a) a fivérnek atyai ágról kell származnia, b) a fivér elhalálozásakor már világon kellett lennie, c) leánygyermek is kizárja a sógorházasság alkalmazását stb. Tulajdonképpen a pentateuchusi törvény a תּוֹרַת הַלֵּוִי intézményével teljességgel megszünteti a kötelező házasságnak ezt a fajtát, a későbbi rabbinikus kifejtés nagyon ritka esetekben pedig megengedi, de a תּוֹרַת הַלֵּוִי jobb szemmel nézi, mint magát a leviratus. Az volt tehát a jogállapot, hogy a fivér elvette a gyermektelenül elhalt bátyja özvegyét, hogy az elhunyt neve fenntartassék.³ Meyer¹ szerint a sógorházasságnak 3 célja van, a családi birtok maradjon meg, a birtok egyenlően osztassék fel és a gyermektelen neve fentartassék. Csak az utóbbi található expressis verbis a szövegben, a másik kettő belemagyarázás, — noha ez a tendencia teljességgel nem tagadható el.

Mindezek előrebocsátása után iparkodjunk megvizsgálni azokat a forrásokat, melyekből egyes tudósok azt vélik következtetni, hogy

¹ Die Rechte der Israeliten Athener und Römer mit Rücksicht auf die neuen Gesetzgebungen für Juristen, Staatsmänner, Theologen, Philologen, Philosophen und Geschichtsforscher in Parallelen dargestellt. Ein Beitrag zu einem Systeme und zu einer Geschichte des Universalrechtes von Dr. Samuel Mayer Rechtsanwalt in Hechingen. Zweiter Band. Das Privatrecht. Leipzig. Baumgartner's Buchhandlung, 1866. § 254. 455—459. oldal. Die Schwagerreihe.
² IM. 38. fejt. ³ VM. 255. kk. ⁴ i. h.

a magyaroknak is volt sógorházassági intézményük. Szent István törvényéből és Gardézi perzsa írónak a magyarokra vonatkozó leírásából következtetik ezt.

Iványi Béla így ír: „Gardézi feljegyzései szerint az ősmagyar kalimért (vétélár) házasodik; tehát már tulvan a nőközösség (endogamia) és az exogamia nőrablási korszakán, habár a X. században még különösen a katonák szereznek be rablás útján feleséget. A kalimért való nővásárlás divatozik még ma is az abakán-szibériai tatároknál, a kirgiz, jakut, telent és csuvasz népeknél, a XVIII. században pedig a baskir, mordvin, cseremis, vogul, osztják és kacsini tatár kalimért szerezte be feleségét. A házasságkötés tehát az ősmagyaroknál is egy adásvételi szerződés, mely 2 részből áll: a megjegyzésből (consensus) és a teljesítésből (traditio puellae), miután a nő nem a férj, hanem a férj családjának tulajdonába megy át: a férj csak birtokolja, használja a nőt.

Mindezekből következik, hogy az ősmagyar is ismerte az ó-heber jog leviratus intézményét (levir — az elhalt férj fivestvére), amely abban áll, hogy a kalimért megvásárolt nő felett a vásárló család rendelkezik és kényszerítheti az özvegyet, hogy az elhunyt férj fivéréhez vagy más családtaghoz menjen nőül. A XVIII. században a kacsini tatároknál a menyasszony, ha vőlegénye meghal, a vőlegény atyjának háremébe kerül. A kirgizeknél még ma is, ha a férj meghal, a nő örökségképpen ennek fiatalabb fivérére száll, a csuvaszoknál pedig az elhunyt férj özvegyét a fiatalabb fivérnek kell feleségül venni.

Az ősmagyaroknál is meg kellett lenni a leviratus intézményének, mert egyébként nem tudnók megérteni Szt. István I. törvénykönyvének 26. és 30. szakaszát, melyekben a szent király kimondja, hogy az özvegyet, illetve azt a nőt, akinek férje külföldre szökött, nem lehet az újra való férjhezmenésre (a leviratus intézménye szerint való eljárásra kényszeríteni, cogere). Az ősmagyar a compositionális (vérdíj) korszakát éli.

Időrendben Gardézi-é az elsőség. Nem állhatjuk azt, hogy tul van a nőközösség fokán a honfoglaló magyar, azért, mert ismeri a leviratus intézményét. Hiszen, ha azt mondjuk, az asszony nem csupán egyéné, a férj, hanem a családé is, ez ellentétben áll a nőközösség tagadásával. Akkor tulajdonképpen a nő közös birtok, csak a férj birtokolja jelenleg. Ha azt mondom, hogy a megvásárolt nő felett a vásárló család rendelkezik, nem tagadhatom a nőközösséget és viszont.

⁵ Kiegészítő tudnivalók az 1923-ban kiadott magyar alkotmány és jogtörténeti jegyzetekhez. Dr. Iványi Béla egyetemi ny. r. tanár úr előadásai után. Debrecen, 1925. 47. old.

Gardézi különösen, mikor a magyarok házasságáról szól, érdekes adatokat közöl a honfoglalók hozományi rendszeréről.⁶

Ha veszik is a nőt, azért nem a családé. Elénk példa erre a zsidó jog. A zsidó házassági jog összes kifejezései az adásvételi kifejezések — és a nő mégsem áru. Gondoljunk csak a lovagias magyarra, hölgyét sohasem tekintette árunak. Azé csak, aki elveszi és nem valamennyi testvéré.

Mindenképen el kell azonban ismernünk azt, hogy ha a magyarok a családi vagyonszövetség fogalmát ismerték, — a nő a férfi családjának tulajdona lehetett. Így azonban kevés összefüggés maradt az öhéber jog körülményeivel, ahol a helyzet teljességgel más. A zsidók nem ismerik a családi vagyonszövetséget,⁷ a nő a férfié, a férfi önálló, az köt házasságot és nem a család. A zsidó leviratus intézmény kimondottan csak a fítestvérre terjeszkedik ki, az elhalt családjának ehhez itt kevés köze van. A zsidóknál az asszony nem örökség. A leviratus is állandóan enyhíteni akarta.

Lássuk ezek után Szt. István törvényeit, melyek ama indirekt következtetésre adnak alkalmat, hogy a X. század magyarja ezt az intézményt ismerte. Iványi professzor⁸ Szt. István I. törvénykönyvének

⁶ A magyar honfoglalás kútfői, a M. T. A. megbízásából... szerkesztették... Pauler Gyula és Szilágyi Sándor... Budapest... 1900. 172. old. Gurdézi-nek a magyarokról szóló fejezetében: „A magyaroknak egy oly házassági szokásuk van, mely szerint, midőn házasodnak, nászajándékot hoznak. A nő minősége és marháiban álló vagyona szerint a nászajándék majd több, majd kevesebb lehet; az ajándékot elhozván, a hajlék előtt letelepednek. A lány atyja a völégény atyját házába vezeti s amije van menyétbőrökben, nyusztprémekben, evetbőrökben, cobolyprémekben, róka-bőrben, kamukaselyemszövetben (neki) megmutatja, tiz prémes ruha értékében (amelyeket aztán) egy szőnyegbe göngyöl(?) s a völégény atyjának lovára köti s öt emigyen házába kíséri. Ezután minden, a nászajándékhoz tartozó tárgyat számba kell venni, amely ajándék marháiból, pénzből és butorokból áll. Mind (ezt) neki küldi a völégény. Ezek beleegyezésével a leányt a házba hozzák. — A hozomány perzsa neve *ראבין* (rabin), Iványinál a *kabil* sajtóhiba lesz. Megjegyzendő, hogy e szövegből úgy látszik, hogy a völégény nem önálló — de hogy a nő a család birtoka, még sem merném következtetni (Gurdézi életrajzi és irodalomtörténeti adatairól, Szilágyi 148. old.) Ez Kuun Gézától, a fordítás is tőle való.

⁷ Épen Zelafhad leányainak kérése bizonyítja azt, szerették volna megtartani az ősi birtokot, de ez csak házasság útján volt lehetséges. IVM. Hogy az országot — Palesztinát — törzsek szerint osztották fel, nem bizonyítja a családi vagyonszövetség létezését.

⁸ Ehelyütt is hálás köszönetet kell mondanom szíveségéért — hozzám intézett bő levelében, melyet kérdésemre válaszképpen küldött, a kérdés teljes irodalmát is közölte.

26. és 30. paragrafusát említi, én a Márkus-féle edíciót használtam, ott caput 24., §. 2. és caput 28. jelzéssel találtam az idevonatkozó helyet.⁹ Szt. István ezt a törvényt az özvegyek és árvák védelmére hozta. Az özvegy, miután gyermekei neveltetésének gondját vállalta, nem kényszeríthető arra, hogy bárkivel is új házasságra lépjen.¹⁰ A 2. §. kimondja, hogy a gyermektelenül maradt özvegy, amíg férjhez nem megy, férje javainak birtokosa, a nő halála után a férj családja — ezek után pedig a király a jogos örökös.¹¹ Mindjárt szemünkbe ötlík, hogy itt árvákról van szó, — már pedig ilyenkor a mózesi leviratusnak helye nincs. A bibliai tendenciája az elhunyt nevének megtartása, míg ebben a törvényben a vagyon megtartásáról van szó. Az idevonatkozó másik törvény a kivándoroltaknak itthon hagyott feleségeiről, ezeknek jogairól szól.¹²

Ha a férj iránta érzett ellenszenvé miatt elhagyja, míg a feleség ismét férjhez nem megy, elhagyó férjének birtokosa, — házasságra nem kényszeríthető.¹³ Talán a levir-re gondolunk. A biblia ebben az esetben korántsem gondol sógorházasságra. A férj halálát teljeséggel tanusítani kell, így tanítja a későbbi kifejtés — s csak ezután lehet szó leviratusról.

Az elmondottakból a következő következtetéseket vonhatjuk le: Valamelyes sógorházassági momentum észlelhető a magyaroknál is. A bibliai leviratus-intézményével semmi közösséget nem mutat, más a szellem, mások az életkörülmények. A kazárság, melynek révén gondolni lehetne bizonyos zsidó hatásokra, tudvalevőleg már azt a zsidóságot vette fel, melynél a leviratusnak igen kis jelentősége volt.

Szt. István törvénye az özvegyeket és árvákat akarja védeni, felismeri tehát a törvénynek erkölcsi oldalát. „Et a nemine iterum

⁹ Magyar törvénytár 1000—1526. évi törvénycikkek. Budapest, 1899. S. Stephani. I. II. caput 24. 30. oldal.

¹⁰ De viduis et orphanis. Volumus quidem, ut viduae et orphanis sint nostrae legis participes, tali tenore: ut si quae vidua cum filiis et filiabus remanserit, atque nutrire eos manere cum illis quamdiu vixerit promiserit habeat potestatem a nobis sibi concessam id faciendi et a nemine iterum cogatur in conjugium.

¹¹ § 2. Si autem vidua sine prole remanserit et se innuptam in sua viduitate permanere promiserit volumus ut potestatem habeat omnium bonorum suorum et quidquid (suae) ? facere velit faciat. Et post obitum ejus eadem bona ad sui redeant parentes mariti si parentes habet, sin autem non, rex sit haeres.

¹² i. h. 32. oldal. Caput 28. Qui extra regnum a suis affugunt uxoris.

¹³ Ut genus utriusque sexus certa lege et absque injuriis maneant et vigeat et in hoc regali decreto statutum est: ut si quis protervitate praeditus, propter abominationem moris patriam effugerit, uxor cuncta quae in potestate mariti habebantur, possideat dum velit expectare virum, et nemo in aliud conjugium eam cogere praesumat.

cogatur in conjugium» kitételből a leviratus létezésére nem igen lehet következtetni, hiszen itt gyermekekről van szó. — ez még az állítólagos mongol ősfőmában sem fordul elő. A másik paragrafus viszont azt mondja, ha özvegy marad »potestatem habeat omnium bonorum suorum.« Hiszen a bibliai leviratus másik főeleme az, hogy a nőnek ebben az esetben nincsen szabad akarata, az elhunyt nevét fenn kell tartani. — ez csak a férfi akaratából nem történhetik meg, nem a nőből.

Teljességgel még sem tagadható az, hogy az ismertetett és feltételezett magyar törvény minden zsidó elemről mentes. Bibliánk az ilyenfajta házasságnak még egy fajtáját ismeri, nevezhetnők ezt családi házassági rendszernek. Ruth könyve szintén szól ilyesféle házasodásról.¹⁴ Itt Bóáz, az elhunyt férfinék nem testvére, hanem csak családbeli rokona, felszólítja a szövegben névleg meg nem nevezett másik, — talán közelebbi rokont — hogy Noémit elhunyt férje birtokával együtt váltsa ki. Ezt a rokon megtagadja. Bóázé lesz Noémi is és a föld is. A szöveg maga is régi törvényre, szokásra hivatkozik, — tendenciája az elhunyt nevének fentartása, amint az a pentateuchusból is ismeretes. Itt már azonban nemcsak fitestvérről van szó, hanem más rokonról is — és a házasság földvétel, megszerzéssel kapcsolatos. A Kautsch-biblia¹⁵ a leviratus törvényéről szólva, ezt mondja: »Sie gilt nicht mehr für entfernte Verwandte, sondern nur für im gleichen Haushalt beisammen wohnende Brüder und auch diese haben noch die Möglichkeiten sich zu weigern.« Ugyanezen mű a Ruth könyvéhez való kommentárban megjegyzi, hogy noha a pentateuchusi leviratus-törvénynek egy kitételét Ruth szerzője is használja, — a továbbiakban erről a törvényről több szó nem esik.¹⁶

A kötelező házasságnak más fájával állunk itt szemben, mint amellyel a Mózesi törvényben találkozunk. Ehhez már sok egyezést mutatnak a magyar törvényből eddig levont következtetések.

Már most hozzátéve még arra a problémára kellene felelünk, hogy mily utakon vándorolt ez a törvény, jogszokás a magyarokhoz. Ha ez zsidó elem, mert hisz kétségkívül van benne ilyen színezet, úgy kizár uton kerülhetett ide. Blau rektor ur előadásai során annak a feltevésének adott kifejezést, hogy a kazároknak két betéréséről kell szólnunk. Először a bibliai, majd a rabbinikus zsidóságot vették fel. Amikor a magyarok velük érintkeztek, bibliai zsidók voltak és élhetett náluk ez a szokás. Hogy ők honnan vették, talán

¹⁴ Ruth 4. feje.

¹⁵ Az idézett pentateuchusi helyhez.

¹⁶ Az idézett Ruth-könyvbéli helyhez: „eine Leviratsehe nach der Forderung des Deuteronomium 25, 5 ff. einzuhehen ist im folgenden nicht mehr die Rede.“

a karaitáktól, akiknél ez érvényben lehetett, minthogy a bibliában is szó esik róla.

Az ó-héber joggal való meg egyezést tehát ezuttal úgy kell értenünk, hogy a Ruth könyvében hagyományos szokást vették fel, amely, ha alapszabán véve sok egyezést mutat is a pentateuchussal, sokban eltér attól.

Nem a sógornak, hanem a családnak, rokonnak házasságáról van szó s így cum grano salis jogosult, hogy az ó-héber joggal összefüggésbe hozzuk, ha ezen nem a pentateuchus leviratus törvényét értjük.

Mindezekből, úgy vélem, kitetszik, hogy a honfoglaló magyaroknak alapszabán véve más sógorházassági, helyesebben családi házassági rendszerük volt, mint amellyel a pentateuchus szövegében találkozunk.

Ujpest.

Dr. Friedman Dénes.

A mi imakönyvünk.

(A Páva-utcai Templomkörzet kulturstélyén, 1927. január hó 31-én tartott előadás.)

Boldog vagyok, hogy ezen illusztris társaság előtt beszélhetek a mi imakönyvünkéről. Teszem azt igazi zsidó önérzettel, mert mi tanítottuk az emberiséget imádkozni. Úgy érzem ebben a pillanatban, hogy nehéz feladatra vállalkoztam, mikor egy rövid előadásnak szűk keretében be akarom mutatni a mi imakönyvünket, melynek elimádkozásához, végig való imádkozásához, egy hosszú esztendő szükséges, a mi újévünk kezdetétől egy másik újév beálltáig, a püjt, a jócer, a kinót és a szelichót és egyéb alkalmi imádságok hozzátételével.

Megnehezíti a feladatot az a körülmény, hogy célul tűztem ki magamnak egyuttal a mi imakönyvünk erkölcsi és vallási jelentőségének fejtegetését és beszélni akarok a mi imakönyvünk nevééről, hivatalos nyelvéről és történeti keletkezéséről, amely szoros összefüggésben van istentiszteletünk történeti fejlődésével, sőt azonos vele. És milyen gazdag imakönyvünk tartalma. Csodálatosan változatos színekben, fenkölt gondolatokban és eszmékben gazdagon tündököl a tartalma. Vallásbölcsélettel kezdődik és fenkölt bölcséleti gondolatokba és eszmékbe csendül ki végső akkordja. Közül pedig alkalmi imádságok és könyörgő zsoltárok következnek. A hálátelt zsidó szívnek ömlengései, az áhitatos léleknek himnuszai és dicsénei, a szentírásnak legtanulságosabb fejezetei, hitvallomásunk sarkalatos tételei és tanai, a legfontosabb vallási eszméket egybefoglaló imádságok váltakoznak. Mindaz, ami a jámbor hívő szívét töltötte el, mindaz, ami az áhitatos lelket foglalkoztatja és mindaz, ami fontos és ami

lényeges, ami szent és ami dicső, mint az egymást kergető felhők az égen, elvonulnak előttünk.

Maga az imakönyv bekezdése nagyon feltűnő.

Legelő a pogány próféta jehmondata áll: mah tobu oholekko, melyet Bileám ármánykodó és cselszövő szövetséges társához intézett akkor, mikor hívta, hogy átkozza meg az ellenállhatatlanul és feltartóztatlanul előretörő Izráelt, amely, mint a magas bércekről lesiető patak, a róna lapályához leérve, hatalmas folyamná dagad és elárasztja az egész sík alföldet. Ez a feltűnő kikezdés azt a gondolatot ébreszti bennünk, melyet klasszikus szavakkal a mi lánglelkű prófétánk, a nagy vigasztaló, Izráelnek regenerátora, ki új reményeket keltett a mi szívében, fejezett ki: ki bēti bēt tefillő jikore lekhoh hoámim (Ézs. 56. 7.). Mert a mi bölseink istentiszteletünket és imakönyvünket univerzálissá és egyetemessé akarták tenni, univerzálisnak és egyetemesnek gondolták el.

A mi imakönyvünk egyszerű népies neve: szidur. A nép pedig annyira szerette és megkedvelte, hogy becézgetve „sziderl”-nek nevezte. Mindkét szó imarendet jelent és szoros összefüggésben van a széder és szidra szó elnevezéseivel. Érdekes még a „machzor” szó eredete, az ünnepi imakönyvnek hivatalos neve. A machzor szó értelmé: körforgás, az az évről-évre visszatérő imádságok ismétlése és foglalatja, melyek bizonyos időponthoz, az ünnepi időkhöz vannak kötve. Ugy az imaidők, mint az imaformák előre meg vannak állapítva.

Hétköznapi imaidők, sachrisz, mincha és máárib, szombaton muszafimával bővülve. Jomkipurkor még hozzájárul a záróima: neila. A legismertebb imaformák pedig a következők: a szentírási versek és egész fejezetek, a leggyakrabban használt forma: az áldás mondat, a berókó, egyes szoltárversek és fejezetek.

A fentemlített jócér, pijut és szelichót alkalmi imák formája, alakja és gerince ugyancsak szilárdan meg van állapítva, az imakönyv rendszeréhez alkalmazkodnak s attól sem jobbra, sem balra el nem térnek. Az imarendszerre vonatkozólag a talmudban két nézet áll egymással szemben: 1. tefillót ovaüt tiknum. Az imádságot a mi ősapánk rendelték el, még pedig Ábrahám törzsatyánk a reggeli, Izsák a délutáni és Jákób az esteli ájtatosságot (b. Berákhóth 26/b), 2. R. Józsuá, Lévi fia, azt tanítja: tefillót keneged temidim tiknum, hogy az imaidők a régi áldozatkultusz rendszerén épültek fel és annak felelnek meg (u. o.). Mindkettő az ősrégi hagyomány-nak talajában mélységesen gyökerezik. Imakönyvünk történeti keletkezéséről Ismar Elbogen, a mi liturgiánk tudós és lelkes kutatója, „Der jüdische Gottesdienst in seiner geschichtlichen Entwicklung” című könyvében a következőket állapította meg: az istentisztelet tulajdonképeni alapja és kiindulópontja: a keriat semá volt, előtte két berókó, utána pedig hol egy, hol két áldásmondat következett. Hozzáfűz-

ték későbbben ehhez a részhez a reggeli szoltárokat, az ugynevezett peszúkú dezimra alkotó részeit. Pikkoli Simon pedig a Nagy zsínagóga férfiatól visszaradt hat áldásmondatot tizenkettővel bővítve, *tizennyolcra* egészítette ki. Utóljára csatolták még hozzá a záróimát, az olenu lesábeacht, amely Rábtól, a babilóni Szura iskolájának fejtől, ered és a messiási eszmét fejezi ki. Azokat az imádságokat, melyeknek bölcsseink, eszmei tartalmuknál fogva, nagy jelentőséget tulajdonítottak, naponta háromszor kell ismételniünk. Ezek pedig a következők: Keriat semá, asré jósbé, a tefila és olenu lesábeach.

Meg kell említenem, hogy az antisemitáknak, akik lesben állnak, hogy minden alkalommal gyanúsítsanak, vádoljanak és befeketítsenek bennünket, bajuk akadt a mi imakönyvünkkel az olenu lesábeach és Kol nidre imádságok miatt. Az olenu lesábeachban a kereszténység lebecsülését, kigunyolását és megtámadását vélték megtalálni. A Kol nidre ellen pedig azért emeltek kifogást, mert abszolutiót, feloldást osztogat a zsidó híveknek az eskü kötelezettsége alól s így rászabadítja a zsidó kalmárokat a kereszténységre, hogy a bűn felelőssége és terhe nélkül becsaphassák a más felekezeti polgárokat. Nem akarok hosszasan a témánál időzni, csak röviden egy tárgyi bizonyítékot felhozva, megcáfolni hazug állításaikat. Mindkét imádságnak bölcsője Babilóniában ringott. Mindkettőnek eredeti hazája Babilónia. A babilóni kultúra pedig soha nem érintkezett a nyugati, azaz keresztény kultúrával. Nem is vett tudomást róla. Az olenu ima szembeállítja a bálványimádó pogányokat az egyetlen igaz Istent imádó Izráel népével. Ami pedig a Kol nidre imát illeti, az legjobban bizonyítja, mily szent és sérthetetlen a zsidónak tett esküje és adott szava, hogy legszentebb ünnepünkön, mikor bűnbocsánatért esedezünk, feloldást kérünk egyuttal azon fogadalmak alól, melyeket *tevédségből tudtunkon kívül megtettünk és megszegtünk és az egész ima kérelem és könyörgés, a multban elkövetett fogadalmakra vonatkozik.* Egyáltalában nem vonatkozik másnak tett esküre. (L. Rasi Ran és Ros magyarázatait Nedárim 23/b.) és R. Hai Gaon nézetét, aki először idézi a Kol nidre-ima szövegét s keményen vitatja: *leseobar velo lehabba.*

Az imakönyv általános jellemzése.

Mi soha nem esedezünk földi javakért. Mi az emberiség dicső eszményeiért hevülünk, lelkesedünk és rajongunk. Többre becsüljük az eszményi javakat: a lélek halhatatlanságát, a halottak feltámadását, az észbeli tehetséget, a szellem kiválóságát és felsőbbiségét, Izráel népének és az egész emberiségnek egyetemes megváltását, a földnek minden kincsenél. Mi buzgón imádkozunk a szegény betegek, a szenvedő emberiség felgyógyulásáért, megtermékenyítő, áldást hozó esőért, a szolgaság, önkény és erőszak uralmának megszüntetéséért, a szabadság hajnalának felvirradásáért, a bűn, a gonoszság és a

kegyetlenség kiűztéséért, az igazság és erkölcsi világrend diadaláért, Jeruzsálem újáépítéséért, a régi zsidó dicsőség helyreállításáért és a messiási remények teljesüléséért. Végül pedig arra kérjük az Istent, hallgassa meg őrgalmasan imádságunkat és hozza meg számunkra a világbeke aranykorának áldását és boldogságát. Kimerítően mutatam be imakönyvünk fenséges és magasztos tartalmát. Elejétől végig az önzetlenség, végtelen jószág, az emberszeretet, megértés és megbocsátás fennkölt szelleme hatja át.

A héber nyelv a mi istentiszteletünk és a mi imakönyvünk szent nyelve.

A héber nyelv mellett szól az ősrégi hagyomány és a korai ifjúságtól való megszokás. A héber nyelv képezi istentiszteletünk termézetes alapját. Kivétkezetnők ősi jellegéből, lepattanók róla az évezredek képezte zománcot és megfosztanók szentségétől, ha imádságunknál a szent nyelvet mellőznék. A héber nyelv teszi a mi istentiszteletünket egységessé, ez az egyedüli kapocs, amely az egyetemes Izraelt, az egész föld kerekiségén elszórt zsidóságot egybefűzi és összetartja.

Lehetővé teszi minden hittestvérnek, bármerre jár-kel, még a földnek ellenkező táján is, hogy részt vehet a közös és nyilvános istentiszteletben. Ki nem tapasztalta még az összetartozásnak csodaszerű hatását, melyet a héber nyelv hangjai lelkünkre gyakorolnak, ha valahol távolban, idegen honban megütik füleinket, és ki nem érezte még a héber ima jótékony balzsamát, melyet szívünkbe csepegtet, mikor a balsors tengerén életünk sajkája hanyódik. A vallás sohasem egyedül az ész dolga, sőt inkább szívünk érzelmeiben, kedélyünk áradásában és lelkünk mélységes sejtelmeiben nyilatkozik meg. Nemcsak az értelem és a megismerés termékenyítik meg a vallás talaját, hanem a szív, az érzelm és a kedély. Valamint a hegyeket borító ködfátyol mögött kies fekvésű, szebb és gyönyörűbb tájat képzelünk, úgy sejtetnek áhitatos kedélyünkkel a héber zsolozsmák jobb és szebb, nemesebb és tökéletesebb világot, mely tele van nap sugarakkal és boldogsággal, jóléttel és áldással, mint amilyen a rideg valóban, a sivár életben tényleg létezik.

Azáltal, hogy a héber nyelv, a mi imakönyvünk szent nyelve, elérjük azt, hogy a szentírás, a mi vallásunk alapkönyve nem egy kiváltságos osztály, a papi osztálynak kizárólagos tulajdona, hanem Izrael egész népének közkinccse, szent öröksége.

A szentség jellegével fel van ruházva a héber nyelv sokféle oknál fogva. R. Juda Halévi, a halhatatlan költő és jeles filozófus, azt tartja, hogy már első ősapánk, Ádám, használta a héber nyelvet a vallás kultuszának szent céljaira. (Kuzari 2. feje, 68. l. m. 6. Szánhedrin 38b.) Maimuni szerint pedig a héber nyelv kiválóan Isten dicsőítésére alkalmas, mert erkölcsi, nemes tisztaság jellemzi. Egyetlen trágár kifejezést, goromba káromkodást és ocsmány szót

nem találunk nyelvének gazdag szókincsében. (Móre Nebukhim III. k., 8. feje.) Ezen a nyelven nyilatkozott meg Isten a Hóréb hegyén és ezen a nyelven hirdette Mózes Isten igéit. Héber nyelven terjesztették lánglelkű prófétáink a nemzetek között az igazság és az emberszeretet szellemét, amely teljesen átalakította a világ gondolkozását és erkölceit. Szent nyelvünk csalta ki a költőkirály, Dávid kobzából a páratlan s öröksépségsű zoltárokat, melyek a vallásosan érző szívek s ájtatoskodó hívek egyetemének közkinccsév váltak. A héber zsolozsmák megindító szavai zendültek meg vértanuink ajakán, mikor kilehelték tiszta lelküket. Ezen nyelvhez fűződik évezredek emlékünnek, kegyeletünk és dicsőségünk.

Budapest.

Dr. Farkas József.

Néhány észrevétel a zsidó eskükhöz.

A Magyar Zsidó Szemle folyó évi legújabb — januári és februári — számában dr. Winkler főrabbi ur tollából igen becses tanulmány jelent meg a hazánkban régebben szokásban volt zsidó eskükről, mely méltón sorakozik ugyanazon témát tárgyaló alapos és kiváló doktori disszertációjához.

Minthogy azonban a 39. lapon közölt azon eskümintát, melyet Mária Terézia királynő 1769. okt. 23-án kelt és a pozsonyi helytartósági tanácshoz intézett mandátum folytán a pozsonyi és a köpcsényi (kittseei) rabbi által megszövegezett eskümintát én már 25 évvel ezelőtt ugyancsak a M. Zs. Szemle 1902. évfolyama 356—358. lapján szintén eredeti levéltári forrás alapján szóról-szóra közöltem és az általam és a főtiszt. rabbi ur által közzétett szöveg közt eltérések vannak, a magam igazolására először rámutatok arra, hogy a most megjelent füzet 40. lapján közölt héber betűkkel transzcribált német eskümintának keltezése semmiképpen sem lehetett יום ו' ע"ש"ק ד' מרחשון ת"ק, mert 5530-ban chesván hó 14-ike nem péntekre, hanem keddi napra esett, holott 24-ike, ahogy én lemasoltam, valóban péntekre esett.

Épügy kell ragaszkodnom az aláírt köpcsényi rabbi nevére vonatkozó olvasási eltérésem helyességéhez. Annak a rabbinak soha nem volt Seidner a vezetékneve, hanem: Deutsch, vagy ahogy ő maga írta: „Deutsch“ és ahogy azt a 39. lapon közölt német szöveg végén is látjuk. Igaz, hogy a héberbetűs szövegben a ד"טש szó úgy van írva, hogy a ד könnyen összetéveszthető a י-nal és a szó végén lévő טש nek ligatúrája nehezen szétbontható; de Menachem Mendel... rabbi

nevének idézeteiben soha a Seidner név nem fordul elő. Utódjai is csak a Deutsch családnevet viselték.

Cikkem végén közöltem még hű másolatban a pozsonyi rabbi, Mayer Barbi pecsétjének lenyomatát is. Dr. Winkler rabbi ur annak csak a rajta lévő abbreviált nevének betűit: מ'ב'ד'ש melyeket ő más-képen egészít ki, mint én. Lehet, hogy e tekintetben neki van igaza, de legyen szabad erre is megjegyeznem, hogy a Mh'm Barbe nevét nem találtam sehol, se eredeti, se idézett aláírásaiban másképen, mint:

מאיר ברבי

Szerző cikkének végén óhajtja, hogy közöljenek vele a zsidó eskü történetére vonatkozó adatokat. A tisztelt szerkesztő urak engedelmével ide írom ezen tárgyra vonatkozó jegyzeteimet, melyeket olvasás közben gyűjtöttem:

A Mayer Barbe és Menachem Mendel Deutsch rabbik szerkesztette eskümintához hasonló esküformulát közöl Eckstein Geschichte der Juden im Fürstbistum Bamberg c. művében, 307. lapon.

Egy régi magyarországi zsidó esküt, mely valószínűleg a Tripartitum zsidó esküjének másolata, közöl Der israelitische Volks-lehrer VII. k. (1857) 91. lapján Ulm városának egy régi krónikájából.

Zsidó esküről olvashatunk még a Monatschrift-ben, 1853. évf. 224., 267. és 374. l.; 1858. évf. 213. l.; 1860. évf. 82., 83., 86. l.; 1861. évf. 198. l.

Allgem. Zeitung d. Judentums, 1840. évf. 319. l.
Orient, 1844. évf. 70., 251. l.; 1845. évf. 206. l.
Érdekes adatok a régi spanyolországi zsidó esküről találhatók: Revue d. é. j.: 61. kötet 232. l.; 63. k. 260. és 273. l.; 65. k. 67., 76., 146., 197. és 200. l., továbbá

Tänzer, Gesch. d. Juden in Hohenems 422. l.
Wolf, Gesch. d. isr. Gemeinde in Wien 82. l.
Ausztriában a középkori zsidó esküt egy 1846. augusztus 18-án kelt császári resolutio törölte el; a külön zsidó esküt azonban csak 1868-ban szüntette meg a birodalmi gyűlés, dr. Klier képviselő referens előterjesztése folytán.

A régi zsidó eskühöz előírt pallium et pileum judaicum alatt, véleményem szerint újabb korban, a 17. és 18. században csak a ritusbeli fehér halotti köntös és sapka értendő, mert honi, ausztriai és németországi hitsorsosaink közt fontos ügyekről való vitatkozás közben még most is e szólást hallani: »Darauf kann ich in Kittel und Häubel schwören.«

Budapest.

Mandl Bernát.

Zsidó önkormányzat a középkorban.

(Finkelstein L., Jewish Self-Government in the Middle Ages. With a Foreword by A. Marx. New-York, The Theological Seminary of America, 1926. (Abraham Berliner Series IX + 390 lap.)

Ez a mű nem az egész önkormányzatról szól, hanem csak egy részéről, a rendelkezésekről, a Takkánóthról, melyeket egyes nagy rabbik vagy szinódusok hoztak. Továbbá Európára szorítkozik. Az önkormányzat szűk értelemben vendő, mivel az sincs még a munkában, hogy mily viszonylatban voltak a zsidó községek az államhoz, illetve az uralkodókhoz, császárokhoz, királyokhoz, fejedelmekhez, országló főpapokhoz stb. Szembeálló a különbség, amely a jelen mű és a Venetianer Lajosé közt van, melyet az IMIT, mint pályanyertes munkát, »A zsidóság szervezete az európai államokban« címmel 1901-ben adott ki. Ez mindent felölel, a jelen műben tárgyalt rendelkezéseket is, de csak röviden, néhány lapon. Finkelstein azonban behatóan foglalkozik az összes »Határozatokkal« (תקנות) ismeretekkel és ismeretlenekkel, melyek eddig kéziratokban szunnyadoztak. Kezdődik a X. századdal és lenyulik a XVII-ig.

A mű két részre oszlik. Az I. rész pragmatikusan adja elő a rabbinikus szinódusok történetét (1—110. lap), a II. rész közli a szövegeket, fordítással és felvilágosító jegyzetekkel. A tartalom a következő: Az európai zsidóság a X. században. Régi zsidó intézmények Francia- és Németországban. Rabbenu Gersom. A francia szinódus. Német szinódusok 1196—1250. Szinódusok 1250—1300. Későbbi német szinódusok. Candia Takkánátjai. Itália Takkánátjai. Corfu Takkánátjai. A spanyol zsidók szinódusai. Függelék.

Az előadás világos, a közönség széles rétegeire való tekintettel populáris, de azért tartalmilag tudományos. Összefoglalása annak, amit szerző kutatásaiban talált és amit a II. részben behatóan és részletesen kifejt. Az anyag nem pusztán történeti, hanem halákai is, jórésze a Haláka műveiben maradt ránk s sz. ugyyszólván halákakritikát is gyakorolt.

A részletekre nézve, az anyag sokféleségénél fogva, sokféle megjegyzésünk van, melyeket apróbbak kihagyásával a mű sorrendjében adunk.

IX. lap »Berliner Geschichte der Juden in Rom« mellett Vogelstein-Rieger hasonló munkáját is kellett volna említeni, habár F. munkája a »Berliner sorozat« első száma.

F. keresi az európai rabbi birói tekintélyének alapját és azt találja, hogy vagy ordinációt kapott a babilóniai gáontól, vagy pedig a község tagjai chérem vagy fogadalom által kötelezték magukat a megválasztott rabbi tekintélyének elismerésére. Ezt következteti a »chérem bét-din« kitételből, amely ebből a korból ismeretes (8—9). A kitétel csak azt bizonyítja, hogy volt törvényszék (bét-din), de

nem bizonyítja sem azt, hogy a bíró (rabbi) autorizációt nyert babilóniai gáontól, sem azt, hogy a község fogadalom útján kötelezte magát. Az első mód azért nem lehetséges, mert Németország és Babilónia közt nem volt oly közlekedés, hogy a szurai vagy pumeditai gáon az egyes rabbikat ordinálhatta volna. Ebben az esetben hallanánk ily címről, mint »Rés Kalla«, »Alluf« vagy hasonló, mint pl. kairuáni vagy kairói rabbiknál. De a másik mód sem valószínű, mert nem voltak oly rendezett községek, hogy rabbit választottak volna. Bizonyára úgy történt, hogy a tudós ember önmagától tett szert tekintélyre, kit a hívek jámborságuknál fogva a község fejének elismertek és ítéleteit önként elfogadták a vallástörvény tekintélyénél fogva.

Rabbénu Gersom tilalmát a soknejeség ellen az I. rész 3. feje. (23—28) és a II. rész II. feje. (139—147) tárgyalja. Az utóbbi helyen közölve vannak a szövegek fordítással ellátva és jegyzetekkel kísérve. Az eredeti szöveg nem maradt meg, csak reprodukciók vannak, melyek formai eltéréseket mutatnak, de nem tartalombeli. Hangsúlyozni kellene, hogy a tilalom nem szól *soknejeség*, hanem minden változatban kizárólag *kétnejeség* ellen. Igaz ugyan, hogy a kétnejeség tilalma magában foglalja a többnejeség tilalmát, de a formula mégis elárulja, hogy csupán a kétnejeség fordult elő és nem a többnejeség. Erről nem beszéltek, mert erről nem kellett beszélni, *mivelhogy nem fordult elő*.

Már az ó-korban volt a zsidók között monogám irányzat, még pedig magában Palesztinában. A főpap monogám volt, a cadokiták (a Schechter által kiadott mű alapján, nem a szadduceusok) a szigorú monogámiát a házasságfelbonthatatlanságával együtt hirdették. A nép zöme második feleséget csak abban az esetben vett, ha az első gyermektelen volt. Ezzel a kérdéssel foglalkoztam »A zsidó házasságfelbontás és a zsidó válólével« c. munkámban I. 59—62 (német kiadás I. 68—72), mire szerzőnk (23. köv. I.) utalhatott volna. De nem lehet kétséges, hogy az egynejeségre az európai zsidóságnál a keresztény népek szokása hatással volt. Az élet, a lakásviszonyok stb. a Keletől eltérően, az egynejeségre volt berendezve. Kérdés még az is, hogy nem avatkozott-e be a világi felsőbbség a zsidók házasságába ezen a ponton? Hogy erről nincsen szó, nem bizonyít semmit, miután a zsidók maguk is helyeselték az egynejeséget.

Mint említettem, a kétnejeség elleni tilalom önálló formában nem található, hanem ebben az összefüggésben: R. Gersom cheremetjét, hogy ne legyenek két feleséget, nem szabad feloldani, csakis száz (rabbi) által, kik három országból valók, még pedig csak nyomós okból (szövegek 139. lapon). F. (25. l.) úgy gondolja, hogy R. Gersom maga nem statuált kivételt és erre azt hozza fel okul, hogy nem gondolta, hogy rendelkezésének ily nagy hatása lesz. Azonban nincs kizárva, hogy a későbbiek csak a 100 rabbit,

vagy a három országot fűzték a kivételhez, melyet R. G. maga is megengedett. Ellenkező esetben a későbbiek könnyítettek volna a tilalom, ami R. G. tekintélyénél és a kor irányzatánál fogva nem valószínű.

A talmud szerint a válójog kizárólag a férjet illeti meg. A nőt akarata ellen is elbocsáthatja. R. G. ezt is megszüntette, a nő akarata nélkül nem lehet tőle elválni. Ha a férj joga korlátlanul megmarad, a kétnejeség tilalma odavezet, hogy az első feleséget elbocsátja. (F. 29—30). A gyakorlat kétségtelenül az volt, hogy a férj csak akkor vett második feleséget, ha az első súlyos lelki vagy testi betegségben szenvedett, vagy meddő volt. Ha második nő nem vehet, akkor az első akarata ellen is elbocsátja, meg kellett tehát ezt is tiltani. Ez a rendelkezés is azt tükrözteti, hogy rendszerint a monogámia uralkodott (a kényszer válásról F. 24. és 247. lap, 22. szám, szöveg 230. l. 22. sz.). Expressis verbis sehohsem található ez a tilalom R. G. nevében, de előfordul a R. Tam rendelkezései közt (206. lap, 6. szám), melyek közé a R. G. rendelkezései felvették. R. G. egyik rendelkezése így szól:

»Ha valakinek valamely tárgya elveszett, cheremet hirdethet a zsinagógában, hogy aki valamit tud felőle, tudassa vele (33., d.). A szöveghez (230. lap) fűzött variánsok között (15. jegyzet) van egy, amely azt mondja: Barzilai könyvében (Juda bar Bazilai) azt találjuk, hogy ez a gáonok rendelkezése, Száadja, Hai és a gáonok. A keleti szokást R. G. Európába is behozta. De a gáonoknál sem volt eredeti, ők az araboktól vették át, kik ezt már pogány korukban gyakorolták. Wellhausen (Reste arabischen Heidentums, 2. kiadás, 192. l.) ezt mondja: »A legsűrűbben használják az átkot (Beschwörung), hogy lopott vagy elveszett jószágot visszaszerezhesseken. Ha valakinek valami hiányzik, kikiáltja az elveszett tárgyat az összes gyűléseken, vásárokon és ünnepeken, mindenki ellen, akit illet, irányított átkokkal, hogy nyomra vezesse, vagy pedig a lopott jószágot kiadja.« A zsidóknál az átok helyébe a cherem lép, a község mondja ki, nem a magános, a zsinagógában, ahol a község együtt van, nem a vásáron, de a dolog maga azonos az ó-arab szokással és nem kétséges, hogy a gáonok az arab szokást formálták át. A felfogást a régi Izraelben is kimutattam Revue des E. I. LXXXII. 187—189. (Israel Lévi ünnepi mű). Emlegett értekezésem az átokelhárításról szövege, amely mind a bibliában, mind a talmudban található. Ez álltal történt, hogy az átok hallása után egy áldást mondtak, hogy azt megsemmisítse. Még mai napig szokásban van, pl. ha valaki azt mondja: Beteg vagyok, hozzáteszi: Ne érjen téged (lő alékem) s hasonló. Erdekess, hogy a R. Tam takkánátjai végén két recenzióban (196. és 215. lap) ez olvasható: »Szokásos, hogy a cherem vállalása után a községet megáldják, mert ezt mondta Isten Mózesnek: miután Izrael elfogadta a Tórát meg kell őket áldani, mert az van mondvá:

„A feddőknek kellemes dolguk lesz és rájuk száll a jó áldása” (Példabeszédek 24. 25) és ezért áll Niccábim (feddő) szakasza után Vezót Habberáka (ez az áldás) szakasza. Találtak bibliai megoldást, de a valódi ok az volt, hogy félve a hallott átoktól, amely a cheremben foglaltatik, áldást mondtak, hogy elhárítsa.

A castiliai zsidók 1432-ben tartott országos gyűlésén hozott határozatok között van egy, miszerint a denunciáns homlokára rástűtötték a *malšin* szót. Ehhez F. megjegyzi, hogy a spanyol zsidók szomszédaiktól átvették a kegyetlen és szokatlan büntetéseket (363., 2. j.). Ez helyes, csak hozzá kell még tenni, hogy halálos ítéleteket is hozott a zsidó törvényszék és azt végre is hajtotta. Kirívó eset a Pichou József lefejezése 1389-ben, noha a királynál nagy kegyben állt (Grätz, Geschichte VIII., 4. kiadás, 41. lap).

A XIII. században a rajnai községek 29 határozatot hoztak, melyek között a 27. arról szól, hogy mindenki köteles tanulni. »Ha nem tud talmuddal foglalkozni, foglalkozzék:

במדרש או בכפרשא או במדרש

variálók szöveg ezt a sorrendet adja: fél lap talmud, *haláka*, *midras*, *mikra*, a *parása* (231. l.). Világos, hogy a tudás mértéke szerint száll le a rendelkezés. *Haláka* jelenti a törvénykódexet, pl. a R. J. F.-ét vagy kisebbszerűt; a *parása* jelenti a heti szakaszt. Ezt mindenki tudta. Ellenben *mikra* jelenti a prófétákat és hagiográfiákat, mint gyakran ebben az összetételben: Tóra u. Mikra. F. fordításában (248. lap) halákát kihagyja, mikrát pedig »Scripture«-el adja vissza, ami nem szabatos, mert az »Írás« a tórát is magában foglalja és nem kellene a heti szakaszt külön említeni. F. a sorrendet is megváltoztatja, az írást és a heti szakaszt a Midras elé teszi, mintha a sorrend a könyvek becslét követné. Egyébiránt érdekes határozat a sőtét, tanulatlan XIII. századból: minden zsidó határozzon meg minden napra időt a tanulásra.

Ferrarában 1554. június 21-én az olasz községek gyűlést tartottak, melynek 6. határozata így szól:

»Minthogy vannak még férfiak, kik támaszkodva azon decizorra, aki megengedi egy második feleség vételét, ha tíz esztendeig élt feleségével, anélkül, hogy gyermeke született volna, és nem veszik figyelembe R. Gersom határozatát, azért mi egyértelműen elrendeljük, hogy ha már van egy fiu vagy egy leány, habár a szaporodás parancsának nem tett eleget, nem vehet még más feleséget, csakis a feleség beleegyezésével és akaratával és még az asszony egy rokonának hozzájárulásával» (302. lap szöveg, 305. fordítás).

Ha azonban egy gyermek sem volt, a rabbigyűlés is megengedte községeik felhatalmazásával és hozzájárulásával a bigámiát. A különbség közte és a hivatott decizor közt csak az, hogy ez utóbbi egy gyermek létezésénél is engedélyezte a második feleséget. A szokás, hogy meddőség esetén második feleséget vesznek, Itáliában el volt terjedve

és még a XVII. században is előfordult. A pápa adta az engedélyt és az ellenkezőket pénzbírsággal sújtotta (Vogelstein-Rieger, Geschichte der Juden in Rom II., 305). A ferrarai határozat nem igen mert ellentmondani a pápai határozatnak és a meddőség esetén megengedte a bigámiát. Idézem itt, amit Leó Modena levelei és írásai c. munkám I. 144. (német 156) írtam. »Olaszországban — bizonyára keleti befolyás alatt — kétnejűség még a XVII. században is előfordult. De az esetek felette ritkák voltak és minden egyes esetben az uralkodó fejedelem beleegyezését kellett kikérni, különben az illető vagyonának elkobzásával sújtotta. Feltehetjük tehát, hogy Leó a 71. számban kinyomatott döntést a kétnejűség ellen konkrét eset alkalmából hozta. Talán gyermektelen házasságról volt szó és így a 70. számban foglalt döntvény ugyanahoz az ügyhöz tartoznék.« A bizonyítékokat ott a jegyzetekben adtam, közöttük kéziratokból merítettek. A zsidó polygámia története még nincs megírva, érdekes monográfia lenne.

E rendelkezésekből egy sugár esik a könyv történetére is, azt látjuk belőlük, hogy mily nagy tiszteltetben állottak. Több vonatkozásban van róluk szó.

Először a leviratusnál. A rajnai községek (XIII. század) egyebek közt a következőket rendelték: A sógor köteles a chalicát adni, a nő hozományából semmit sem szabad elvenni. A vagyon, ami a nőhöz férjétől jut, földek, *könyvek* és apai birtoka, ezeket rendezzék úgy, hogy a családi birtok ne jusson más családba; ha azonban a férj szerzeménye és nem öröklött vagyona, osszák el belátásuk szerint Istennek tetsző módon (229. l., 20. szám). A fordításban F. már rámutat arra, hogy a könyv a fekvő birtokkal egyenlőnek tekintett (246. l., I. j. utalva három 12—13. századbeli rabbinikus műre), de abból is látszik a könyv becse, hogy azt családi erekléként őrizték és örökítették át. Már előbb, az 1196. szinódus ugyan csak a leviratussal kapcsolatban azt mondotta, hogy az elhaltak fivére örökséget, földbirtokot, *könyvet* visszatartat (58. lap).

Másodszor. Megvédték a könyv tulajdonosát. R. Gersom rendelkezései közt van a következő: »Ha valaki megőrzésre átad könyvet, a megőrző nincs jogosítva semmiféle követelés fejében azokat visszatartani. R. Tam kiterjesztette ezt minden depositumra. A gyermektanító visszatarthatja a könyvet, melyből tanít» (121. lap, 6. szám). Világos, hogy R. G. a könyv tulajdonosának lehetővé akarta tenni a tanulást és ugyanezt megengedte a tanítónak, hogy a tanításhoz használt könyvet visszatartassa. Mellékesen látjuk, hogy a tankönyv a tanuló atyjáé volt és a tanítónak *formailag* depositumként adta át, tulajdonkép kölcsön adta. R. Tam jogilag fogta fel a dolgot, mely szerint *semmiféle* depositumot nem szabad visszatartani. Egy más verzióban (125. l., 3. pótlás) világosan az áll, hogy a tanító *bére fejében* visszatarthatja azt a könyvet, melyből tanít és külön hangsúlyozva, hogy csak azt a könyvet, melyből tanít, de más

könyvet nem. R. T. azt sem engedi meg. A tanítónál a tankönyvvel kétségtelenül azért tettek kivételt, mert azt hallgatólag mintegy biztosítéknak tekintették. A könyv oly értéket képviselt, hogy legalább felért a bérrel. Egész világosan van meg más két verzióban, hogy sem a megőrző, sem a kölcsönvevő nem tarthatja vissza a könyveket, csak a tanító bére és eltöltött ideje fejében, de egyebet ő sem (213. l., 35. szám).

Még más összefüggésben is privilegizálva van a könyv. A rajnamenti községek a XIII. században a következőket rendelték: »Ha valakinél megőrzésre vannak könyvek, nem szabad a községeknek őt foglalni az adó miatt, mellyel a könyvek tulajdonosa tartozik« (226. l., 4. sz.). Miért nem vették zálogba a könyveket magukat? Ebből az látszik, hogy ezt nem tartották megengedhetőnek, talán a könyv profanizálásának tartották, vagy pedig nem akarták a tulajdonos nélkül lefoglalni, amit egyéb tárgyaknál megtettek. Rasi rendelkezései közt van a következő: »Ha valakinél zálogba vannak könyvek, aki jót cselekedett testvérevel [t. i. kamat nélkül kölcsönzött], fizessen taksát [zsidókra kivetett adót] annyi pénz után, amennyit a könyvekre kölcsön adott« (szöveg 149. lap végén, v. ö. 49. lap). Ebből is látszik a könyv nagy értéke, csekély összegből nem fizettek adót. Az utolsó, amit elzálogosítottak, a könyv lehetett. Ide tartozik még a következő Takkána: »Nem szabad a zsinagógából kivinni valamely követelés miatt az adós imaköpenyét, imakönyvét vagy könyvét.«¹

Az egyik tilalom arról szól, hogy nem szabad a könyvek lapszéleit levágni, hogy azon irjanak. A R. Tam rendelkezésének mindhárom verziójában 178. lap 9., ill. 10. szám. Kettőben az áll: »letépni«, egyben »levágni«. Egy másik recenzióban (195. l., 17. sz.) a tilalom **לִפְנֵי** szóval van kifejezve, épígy 211. l., 27. sz. Ez utóbbi helyen úgy látszik, hogy R. Gersom rendelkezése. Utána az egyik verzióban: Sajátját ki tilthatja meg neki, de másét már lopás miatt se vághatja le. Tanítótól nem hallotta [nincs róla hagyomány]. De nem kétséges, hogy saját könyve széleinek leszélése lett megtiltva. A rossz szokás el volt terjedve, a könyvek szövege ezáltal szenvedett, meg kellett tehát *cherem* útján védeni. A könyvek széleinek leszélése a középkorban általános rossz szokás volt. Imolai Benvenuto (XIV. század) Monte Casino könyvtára nyomorúságos állapotának leírása közt ezt mondja a kéziratokról: »*per aliis recisi margines chartarum.*« A szerzetesek kiradiroznak egy quaterniot, hogy zsoltárocskát csináljanak belőle és eladják a gyerekeknek és ezután így

¹ 177. l. 8. sz.; 210. l. 20. sz. Az első helyen Machzor (széfer nincs) a második helyen Tefillah. R. Tam rendelkezése. (R. Gersom is?) **תפלה** lehetne tefillin egyesszáma is, de mivel egy variáns **מחזור**-t ad, valószínű, hogy imakönyvről van szó. A harmadik tárgy **ספר** bizonyára egy »chummas« vagy más könyv. Tórapéldány is lehet.

folytatja a monachus: »*et ita de marginibus faciebant brevia quae vendebant mulieribus*« (W. Wattenbach, Das Schriftwesen im Mittelalter, 3. kiadás, Leipzig, 1896. 584. lap). Richard de Bury (1287—1345), Anglia kancellárja volt, könyvtárát az oxfordi Durham College-nek hagyta, mely alkalommal egy philobibliont írt. Ennek 17. fejezetében megemlékezik a veszélyekről, melyeknek a szépen írt és festett könyvek ki vannak téve evő, ivó, fecsegő olvasók tisztátalan kezei, a lapszélek leszélése által, hát még tolvajok által, kik a lapszéleket leszelik, hogy leveleket irjanak rájuk. Ezeket excommunicatioval kellene büntetni. (Wattenbach 610). A zsidók már a 11—12. században mondták ki az excommunicatiót.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

Pótlás.

Folyóiratunk 1925. jan. száma 41. és 44. lapján azt írtuk, hogy service tree faimadás. Krausz Sámuel figyelmeztetett bennünket, hogy nem faimadás, hanem kőrifáról van szó. Továbbá közli velünk, hogy Löw I. is elfogadja most már Krausz magyarázatát (»Die Flora der Juden«), habár némi pótlással, Krausz magyarázatát teljes mértékben fentartja.

IRODALOM.

A palesztinai zsidóság és az őskereszténység problémái.

(Kittel G., Die Probleme des palästinischen Spätjudentums und das Urchristentum, Stuttgart, 1926., 200 lap. Beiträge zur Wissenschaft vom Alten und Neuen Testament. Herausg. von R. Kittel. Dritte Folge Heft 1.).

Kittel a rabbinikus irodalom terén már egyet-mást közölt, melyek közt a legérdekesebb a Szifré Numeri fordítása, melynek első fele ki van nyomva. J. J. Kahan segítségére volt, emlékének szenteli jelen könyvét. Ez programm kíván lenni, hogy miként kell az őskereszténység és az egykoru zsidóság problémáit megoldani. Az első fejezet a forrásokat és a módszert tárgyalja. Kifejti, hogy a rabbinikus irodalom mily nagy fontossággal bír. Hangsúlyozza, hogy a művek szerkesztési korából nem lehet következtetni tartalmuk korára (7 s. kövv.). Ezt példákkal illusztrálja. Helyes, ha nem is új gondolat.

Rövidség kedvéért először adjuk a tíz fejezet címeit. A kutatás történetéhez. A reáliák. A nyelvi probléma. Az irodalom- és történeti probléma. A vallástörténeti probléma. A vallásösszehasonlító probléma. A legterjedelmesebb az utolsó három fejezet. Hasonló terjedelmű a két melléklet: I. »A létezés kereke« (Jakobus 3, 6), melyhez párhuzamul egyebek után főképp az agadában többször előforduló »a kerék forog a világban« (galgal hachózer baólam) kitért állítja párhuzamba és II. József koporsója a Nilusban, vagyis József és Osiris isten. Gazdag anyag, sovány eredmény, legalább nem meggyőző, különösen I. Kisértet az új-testamentumi mondanak felderítéséhez, valamint a József koporsó mondanájához.

Hogy érdeklődésünket az érdemes munka iránt dokumentáljuk, néhány észrevételt fűzünk hozzá. K. kifejti, hogy mily nehézségek

tornyosulnak a kutató elé, aki a rabbinikus irodalommal foglalkozik és így folytatja: »Solange es keine zuverlässigen talmudischen Verbal- und Realkonkordanzen gibt — und die wird es vielleicht nie geben — kann und darf der im Talmud lebende Jude als lebendige Konkordanz nicht entbehrt werden.« A Buxtorfok, Coccejus, Lausdenus, Surenhusius zsidó tanítókat tartottak maguknak (20. lap). Igaza van, hogy Konkordanciákra van szükség, de nemcsak a keresztény, hanem a zsidó tudósoknak is. Ami azonban azt illeti, hogy ilyenek sohasem lesznek, semmiképp sem áll. Ilyenek létesítése iránt az előmunkálatokat rég megindítottam és a nyáron Karlsbadban ebben a nagyfontosságú ügyben nemzetközi értekezletet tartottunk. Az előkészítés csendben folyik. Ugyanott (21) azt olvassuk: »ebensowenig kann ein christlicher Bibelwissenschaftler an Wilhelm Bachers Fundamentalwerk über die Agada der Tannaiten und Amoräer vorübergehen.«

Kittel hangsúlyozza, hogy a szóbeli tradíció rabbinikus fogalmán kell tanulmányozni a Jézusról szóló szóbeli tradíciót. Így a szó- és ténytradíció közös Jézus és Jóchanan ben Zakkai között, ki kortársa volt. A מַעֲשֵׂה szót »Werk«-kel fordítja (67), ami nagyon hü volna, ha a szó megfelelné annak, amit a talmudban jelez, t. i. »történet«. Semmiféle »Werk« nem tartozik hozzá.

K. konstatálja, hogy a palesztinai (valamint a jelen) zsidóság vallása a Tórán alapszik (73) és ezt később részletesen fejtegeti. Herfort hatással volt rá. Van erre megértő szava és kiemeli, hogy ugyanazért az exkluzivitásért, mellyel a pogányok a zsidókat illették, később a keresztényeket is gyűlölték. De nem talállok nyilatkozatot arról, hogy a keresztények uralomra kerülésük után a zsidókkal szemben exkluzívek lettek. Ahol a bűvészetéről szól (75), említhette volna munkámat, »Altjüdisches Zauberverwesen«, amely ugy látszik elkerülte figyelmét, mert sehol sem említi az irodalom között. Ugyanez áll a »Jüdische Ehescheidung«-ról, melyet a 99. lapon, ahol a válásról beszél, fel kellett volna használnia, mivel az evangélium idevágó nyilatkozatai ott részletesen vannak tárgyalva. K. kétszer is beszél róla, egy-egy lapot szentelve a szerinte is fundamentális kérdésnek.

Az »arany szabály« külön pont K.-nál, hogy t. i. az evangéliumban pozitív: »Tedd másnak azt, amit kívánsz, hogy mások neked tegyenek«, a talmudban pedig negatív: »Ami neked nem tetszene, ne tedd másnak« (108—110). Idézi az adatokat, csak a történetileg

felette fontos kerülte el figyelmét, az t. i. hogy még egy VI. századbeli keresztény sírfeliraton a negatív formula található (I. észrevételemet az Annual of the Hebrew Union College I. kötetében).

K. beszél az ó-palesztinai zsidóság viszonyáról a nemzsidókhöz, azaz a pogányokhoz. Idézi a talmud rendelkezéseit (Gittin 61a), miszerint: »Eltartják a nemzsidó (gó) szegényeket, mint a zsidó szegényeket, meglátogatják a nemzsidó betegeket, mint a zsidó betegeket, eltemetik a nemzsidó halottakat, mint a zsidó halottakat.« Itt pár szóban az egész keresztény caritás van kifejezve, mint máshol megállapítottam. Erről K. nem szól, hanem ezzel gyengíti a rendelkezés jelentőségét:

»Freilich ist ein Verhalten solcher Art nicht aus prinzipiellen Erwägungen entstanden, sondern aus der unmittelbaren Praxis des Nebeneinanderlebens. Das beweist der begründende Zusatz, den die genannten Anweisungen in Gittin regelmässig haben: »Um des Friedens willen.« Immerhin mag derartige eine Brücke gebildet haben zu einer ruhigeren und humaneren Beurteilung auch des Volksfremden.« (115. lap.)

Miért csak hid, hát a gyakorlat kevesebb, mint az elmélet? Egyébiránt félreérti K. is, mások is ezt a kitélt: »a béke utjai kedvéért.« Ez nem más, mint a bibliai szó: »Utjai a kedvesség utja, és minden ösvénye béke.« Példabeszédek 3. 17. ez a bölcseségről van mondván, de jellemző a zsidó felfogásra, hogy a Tóra visszahelyezés-nél imádkozzák, vagyis a Tórára vonatkoztatták. »A béke utjai« mint a Tóra utjai.

K. több helyen hangsúlyozza, hogy az őskereszténység csak az egykoru zsidóságból érthető meg (pl. 87. lap s többször). Egész tanulmánya ezen alapszik. Megengedi, hogy Jézus mondásaihoz megvannak a rabbinikus párhuzamok, amit különben ujabban angol és amerikai keresztény teológusok nyomtatékosan állítottak. De azért a 123. lapon azt állítja, hogy Jézus nem függ a rabbiktól. Konstruációját eredetiben kell olvasni.

Biztató tünet, hogy 1900. esztendő után hívő keresztények a régi rabbinoknak, ill. a zsidóságnak igazságot szolgáltatnak. Szerzőnk is, de a legteljesebben Herford és Moor, egy angol unitárius és egy amerikai evangélikus teológus. Kívánjuk, hogy K. folytassa munkáját, ő az első a németek között, aki nem a misszió céljából fordult a rabbinikus irodalom felé.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

Kohut Aruchja.

A talmud megértését szerzőinek egyenes utódai, a gáonok, élő szóval szolgálták. Mikor főiskolájukon előadták, emlékeztették, egyuttal meg is magyarázták. Az élő szóval való tradálás volt a kommentár. A gáonok nem írtak összefüggő magyarázatot, amely a szöveget kíséri. A Széder Taharót kivétel, mert nincs hozzá talmud. Egyes helyeket magyaráznak, ha ezekről megkérdeztetnek, de kommentárt nem írnak. A Rabbenu Chanelel és a Rabbenu Niszim, kik Kairuanban éltek és R. Haj, az utolsó gáon kortársai voltak, kommentárjaikhoz az anyagot a gáonoktól vették ugyan, de hogy gáon ilyen kommentárt szerkesztett volna, nem ismeretes. E két tudós a talmudi materia összefoglalását adja, reprodukálja a tartalmat, melynek folyamán meg is magyarázza. Rasi ellenben nem ad *resumét*, hanem magyarázattal kíséri a szöveget, annak mondatait vagy egyes szavait. Rasi nem lehet a talmud nélkül olvasni, a R. Chanelel és R. Niszimet igen. Évekkel ezelőtt kéziratból kiadott Wertheimer Jeruzsálemben egy kommentárt Berákhóhoz Szádja gáontól. A Pirus szó nem illik e művecskére, mert csupán egyes nehéz szavakhoz ad magyarázatot. Inkább פירושים »magyarázatok«, mint פירוש »magyarázat.« Hogy Szádja gáontól való-e, kétes, mindenesetre gáoni eredetű. Ez az első példa nehéz szavak, kitételek magyarázására, de nem szótári, hanem a szöveg sorrendjében. Az első lexikális dolgozatok, melyeket ismerünk, a bibliára vonatkoznak és nem a talmudra. Hogy a Zemach bar Paltai Aruchja milyen volt, nem igen tudjuk.

Kérdés, vajjon ezek a lexikális előmunkálatok inspirálták-e Nátán ben Jechiel Aruchjának szerkesztésére? Nem valószínű. Tény mindenesetre, hogy ő dolgozta fel először *encyclopedikus*an a hagyomány teljes anyagát. Tette ezt oly mesteri módon, hogy műve mai napig, 800 esztendő múlva, nélkülözhetetlen segédeszköz. Mint Rasira, ugy az Aruchra is szüksége van a talmud minden tanulmányozójának. Az első művek között, melyeket kinyomattak, volt az Aruch is (1477) és azóta többször adták ki. A mult században a címszók németre való fordításával és különféle észrevételekkel Landau adta ki Prágában. Ez a kiadás, melynek fogatkozásaira Rappaport mutatott rá Nátán élet-rajzában, forgott közkézen. A talmudban sok idegen szó lévén, görög, latin, perzsa, melyek Mussafiát és az ujjab kutatókat foglalkoztatták.

szükségesnek mutatkozott egy a modern filológia és nyelvtudomány követelményeinek megfelelő kiadás. Erre a nagy feladatra vállalkozott Kohut Sándor, aki az orientális nyelvekben, különösen a perzsa nyelvben jártas volt. Több kísérlet után állapotott meg a puszta edíciót. Hogy a kiadás milyen nehézségekbe fog ütközni, talán nem is tudta. De ha tudta volna, akkor sem riadt volna vissza, mert rajongással csüggött e munkán, melyben életfeladatát látta. Gondolt merészet és nagyot és rátette életét. Szó szerint, mert az Aruch kiadása, melyből csak 4 kötet tudott Európában világot látni, vitte végeredményben Amerikába, hol szerencsésen be is fejezte. A megjelenés 14 évet vett igénybe (1878—1892). A nélkülözhetetlen műnek is csodálatos módon 30 esztendőre volt szüksége, amíg új kiadáshoz jutott. Az *ערוך השלם*-ot Kohut G. A. újból kiadatta a Menorah kiadó cég által (Bécs, 1926) 8 kötetben. Fotográfiai kiadás, valamivel kisebbített alakban, szép világos papíron, a szerző arcképével. G. fiui kegyelettel gondoskodik róla, hogy tudósok olcsóbb árban, sőt méltánylandó esetekben ingyen is kaphassák.

Mikor Kohut Aruchját kiadta, az első köteteket tulzott kritika fogadta. Nem jelességei, hanem fogyatkozásai szerint ítélték meg. Kohut G. A. tervbe vette, hogy egy pótkötettel, amely a lefolyt 30 év kutatásait összefoglalja és a létező hibákat kijavítja, tökéletesítse atyja nagy munkáját. Ezzel a tudománynak újabb nagy szolgálatot fog tenni. Legcélzerűbbnek látszik, hogy e nehéz munka elvégzésére több szaktudós nyeressék meg. Végül idejegyzem, hogy az új kiadás ára 20 dollár, mely, mint említettem, méltánylandó esetben mérsekélhető.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

Zsidó fajtörténet. (Dr. S. Feist, Stammeskunde der Juden. Leipzig, 1925.)

Erről a témáról igen sokat beszéltek mindenfelé az irodalomban, a valóság és a tudomány igazságait különböző célokra felhasználva. Alig egy esztendeje, hogy tudományos rendszereiben, mint embertantörténeti vázlatok, német zsidó tudós tollából oly munka jelent meg, melynek eredményei közérdekű zsidó szempontokat tekintve, nem lehetnek előttünk teljességgel érdektelenek. Hogy mi fajta zsidók éltek széles e földön, alig tudnók hamarjában felsorolni s így joggal nevezhető ilyen fajta munka hiánypótlónak.

A zsidóság egységes fajisága, ezen közösség állami létével egyidejűleg megszűnt. A szétszórás korszaka már a második jeruzsálemi szentély korában megkezdődött, eltávolodtak mindenfelé, hasonultak a környező és uralkodó rétegekhez külső és belső formában egyaránt. Alig hinné az ember, hogy nemcsak különböző anyanyelvű, de még különböző testszinű zsidók is vannak. A zsidóság zöme a diaszporában él, az anyaországban és a majdnem ennek tekinthető Előázsiaiában élő néhány, igen csekély számú zsidó semmi közös sajátosságot sem mutat fel, aki még ezeken a helyeken feltalálható, mind kivándorolt elem, népi sajátosságai vagy épenességgel nincsenek, vagy teljességgel jelentéktelenek.

Tudnunk kell azonban, ha a világ összes zsidóinak áttekinthető leírás statisztikáját akarjuk kapni, hogy zsidók mindenfelé fellelhetők s kivétel nélkül mindenütt asszimilálódva.

A kínai zsidók, kik állítólag Perzsiából származtak ide, elkínaisodtak. Nemcsak a hosszú haj, sárga bőr s más külső testi tulajdonság mutatja ezt, de istentiszteletüknek rendje és formái is, meg templomaiknak építési módszere. *Ugyisintén* az indiaiak is, kik kereskedelemmel foglalkoznak, levetették a zsidó őslakók tulajdonságait és hozzájuk alkalmazkodtak minden tekintetben. *Jemen* félszigetén, *Arabia* területén élő zsidók megtartják önállóságukat, óvakodnak a beolvadástól, ők már természetben és hajszinben is különböztek az araboktól; kik nem vadultak el a pusztá arabjainak módjára, hanem a zsidóság továbbfejlődésében is résztvesznek. Talán fenntartással őket tehelne a legeredetibb zsidóknak nevezni. Az eddig felsoroltaktól nagyban különböznek azok a zsidók, kik *Abesszinia* területén élve, *falasa* néven ismeretesek. Ők nem érintkeztek senkivel. A régi, sokat emlegetett *ma-haarec* nem tudatlan, de földmivelő zsidóknak ősei, vagy helyesebben változatlan, primitív maradványai. Ők csak a bibliai zsidóságot vallják, héberül nem értenek, könyveik közések az ott élő kopt keresztények biblijájával, ennek tórai részeivel. Északafrika zsidósága nagyrészt velük egyező kis közösség. Ha az eddig felsoroltakhoz a *szeferd* és *askenázi* zsidóságot hozzáillesztjük, az ősi Izrael vallása maradványainak, utódainak mai szinte teljes képét nyertük. Az előbbieket a spanyol magát fajtiszta zsidóhoz tartozó kiűldözött közösségnek leszármazottai, az askenázok pedig Nyugat- és Kelet-európának ritusban különböző, de származásban egyező zsidó lakosai.

A főlzsidók felemlítésével lesz teljessé képünk. A babilóniai fog-

ságból visszatérő zsidóság a bemlakókból összeverődött tömeget megnevelte. Ellenségei lettek, de vallásának hívei, a törát elfogadták, ezek a *szamaritanusok*. Ugyancsak részleges hitvallomásra szorítkoznak a *karaiták*, kiket főleg és egyedül az jellemez, hogy részükre csak a biblia létezik: ez az egész zsidó vallás és irodalom. A másik két mono-teista vallás térített erőszakkal, a mohammedánság az álmessiások fel-lépését követő üldözések alatt, a kereszténység különösen Spanyol-országban. Ezek a kénysztértítettek ideig-óráig tartották magukat, adandó alkalommal vagy visszatértek, vagy beolvadtak. A mohamme-dánság a *dönmék*, a kereszténység a *marranosok* csoportjának szülője. Mindkét csoport ma már csak a történelemé.

Ime az egységes zsidóság. Nemcsak világrészenként, de országon-kint változik, nemcsak színében és nyelvében, de történetében is kü-lönbözik. S ha »zsidó fajisme« megírására vállalkoztak, az inkább íróink tudományos készségét, semmint a tárgy teljes jogosultságát igazolja.

Ujpest.

Dr. Friedman Dénes.

IRODALMI SZEMLE.

Zimmels H. J., Beiträge zur Geschichte der Juden in Deutsch-land im 13. Jahrhundert insbesondere auf Grund der Gutachten des R. Meir Rothenburg. Wien, 1926. VIII. — 138. (Veröffentlichungen der Oberrabiner Dr. H. P. Chajes-Preisstiftung an der israelitisch-theologischen Lehranstalt in Wien 1. Band).

A címben meg van mondva, hogy mely intézet adja ki és mily alapból. Hozzá kell még tenni, hogy az alapot Dr. Kohut George Alexander létesítette, néhai Dr. Kohut Sándor székesfehérvári, pécsi, nagyvárad és végül new-yorki nagy rabbi méltó fia, aki az ó- és új-világban számos tudományos mű nyomási költségeit viselte és viseli. Kohut egymaga egy egész Zsidó Akadémia. Igen jól, szakértelem-mel válogatja meg a kiadandó munkákat. Az előszót K. írta.

Áttérve a munka tartalmára, konstatalhatjuk, hogy Zimmels módszeresen és a kellő szempontok figyelembe vételével aknáztá ki Meir Rothenburg, kora nagy és tragikus sorsu rabbijának dönt-vényeit. A responsumirodalom még távolról sincs kulturhistóriai szempontból kiaknázva, noha évtizedek óta szolgál pálya- és rabbi-dolgozatok tételéül. Célzerű volna korok és országok szerint egyszerre

az összeseket feldolgozni. Így összefoglaló képet lehetne nyerni; a monografikus feldolgozásnál az egyes monográfiák eredményeit új-ból kell összefoglalni. A jelen műnek már terjedelme mutatja, mily gazdag kulturtörténeti forrás a MHRM responsum gyűjteménye, ill. gyűjteményei, mivel több részletben van kiadva. Hogy a mult zsidó vallási életet is megismerhetjük belőle, magától értetődő dolog.

Az anyagot Z. következő fejezetekre osztja. R. Meir élete és mű-ködése. A zsidók történetéhez Németországban és a szomszéd orszá-gokban. A belső élet c. szakasz hat fejezetre oszlik, melyek közül ki-emeljük a zsidók foglalkozására és a házasságra vonatkozókat. Köny-vekről és babonáról 65—6. lapon van szó. Az utóbbi gazdagabb volt, mint az előbbi. Könyvillusztrációról 67. lapon. A bűntételek középkori szigorúságuk voltak. R. Aser tanítója példáját követte ebben a tekintetben is, noha Toledóban élt. Alapos könyv.

*

Freud Sigmund. Totem und Tabu. Einige Übereinstimmungen im Seelenleben der Wilden und der Neurotiker. 3. Auflage, Leipzig—Zürich, 1922. V., 216 lap.

Ez a könyv négy értekezésből áll: I. Vérfertőző házasságok. II. A Tabu és a kétféle érzés. III. Animismus, mágia és a gondolatok mindenhatósága. IV. A Totemismus infantilis visszatérése. A psycho-analízis mestere alkalmazza elméletét a néplélektanra, vagyis azt akarja bizonyítani, hogy Totem és Tabu még most is élnek neuroti-kusoknál és gyermekeknél. Totem az állat, melytől egy törzs származ-tatja magát, a törzsbeliak tehát vérfertőzést követnének el, ha egymás között házasodnának. Tabu pedig az, hogy ember vagy tárgy nem érinthető, mert a benne lévő erő veszedelmes. Analógia a halottnak érintése, amely tisztátalanná tesz. Szűk téren az elméletet ismertetni nem lehet. Kissé racionalisztikus. A vérfertőzéstől való iszonyat oly erős, hogy némely népnél az atya a leányával, a fiu az anyjával nem maradhat egyedül (15. lap). A talmudi *יִדְּוּ* sok népnél található (ugyanott). A nő az anyós után nem járhat (17). A talmud azt mondja: »Az ember vigyázzon feleségére az első vőnél.« A vérroko-nok közt való házasságot és közlekedést tiltó fejezet végén az áll, hogy ily utálatosságokat cselekedtek a kananita népek (Mózes III., 18. fej.). Ebből kiindulva keletkezett a köznézet, hogy a vérfertőzést az izraeliták tiltották meg először. Az ethnológia azt mutatja, hogy

ez vad népeknél is létezik, feltehető tehát, hogy már az őskorban is létezett és Izrael nem állt egyedül a tilalommal. Könyvünk új szempontokat érvényesít a primitív népek hite és szokásai megértésénél.

*

Hurwitz S. L. *A vallás és a nevelés* (הדת והחינוך) New-York, 1927. 198 l. 8°.

Ez a tömötten irt könyv 169 pontban tárgyalja témáját. Azt bizonyítja, hogy vallás nélkül nincs nemzeti nevelés. Mizrachista, aki küzd a vallás nélküli nevelés, valamint a »félelmetes asszimiláció« ellen, melyet a cionistáknál lát. A tartalomról annak gazdagsága mellett az itt rendelkezésre álló téren nem lehet képet adni. Noha rabbi, nem tanító, széles pedagógiai ismeretekkel bír. Az általános, valamint a zsidó pedagógia történetében is jártas, a 19. fejezet 93—99. a népek nagy pedagógusairól szól: Pytagoras, Aristoteles, Seneca, Luther, Comenius, Pestalozzi stb., végül még Goethe is. A 20. fejezet címe: A nevelés a talmud és a decizorok szerint (99—105). Minden felől bizonyítja, hogy a nevelés alapja a vallás és a legcél-szerűbb a bibliát tanítani. Egyéb jó javaslatai vannak, amelyek a helyes nevelést szolgálják. Kikel a héber iskola divatos módszere ellen, amely csak arra törekszik, hogy megtanulják a héber nyelvet annyira, hogy a modern héber irodalmat olvashassák, melynek jó-része gunyt űz a hagyományból, sőt destruktív kritika a biblia ellen (117. l.). A 24. fejezet ismerteti a rabbik nézetét az efajta héber iskoláról és tanítókról (114—119), hol 1902-ben kiadott tiltakozó iratról van szó, melyet neves rabbik irtak alá. Higgadt és érdekes könyv. H. egyébiránt termékeny író, ki több könyvet bocsátott közre.

*

אגדת אמר' ארץ ישראל Tel Aviv 1927, 269 lap 8°

Bacher nagy Agáda-művét Rabinoviz A. S., Tel Avivben élő héber író lefordítja héberre. A tannaiták agádája, valamint az amórák agádájának első része már előbb jelent meg, most pedig kikerült a sajtó alól az utóbbinak második része. Kezdődik Eleázár ben Pedaththal és végződik Jicchak Nappachával, közbül vannak Abáhu, Ami, Aszi, Chija bar Abba és Simon bar Abba. A fordítás folyékony és a fordító becses jegyzeteket fűzött hozzá. Mint a fordító levelében írja, a »Tradition und Tradenten« fordítása is kész és a gazdasági helyzet

javulásával az is nyomdába kerül. A »Terminologie« mindkét része már megjelent és nem sokára Bacher összes nagy művei héber nyelven is olvashatók lesznek. A szerény szerző egyik levelében hálát ad Istennek, hogy Bacher németül írta meg munkáit, mert különben hogy juthatott volna az ő neve összeköttetésbe Bacher nevével.

*

The Garden of Apologues and Saws. Being the Diwan of Don Todros Halewi en Abu-Alafia etc. with a Foreword by Moses Gaster. London, 1926.

Todros ben Josef Halewi Abulafia ismeretes, mint udvari ember és mint a bölcsészeti ellensége (Grätz, Geschichte VII., 188—9). De hogy költő volt és egy diwanja is van, nem volt ismeretes. Ezt megtalálták (Gaster és Krauss) Saul József hagyatékában, melyből előbbi lefotografáltatta és előszóval kiadta. A mű címe: ספר הדיבורים והחידושים és a héber költészet történetére nagy beccsel bír. Brody Henrik értékes tanulmányt irt egyik részletéről, amely a Hazofeh-ben fog megjelenni. A prioritást Krauss magának reklamálja, aki Saul Josef két munkáját kiadta. Kíváncsok, hogy a munka facsimiléből hivatott részről kiadassék, vagyis, hogy feldolgoztassék. Brody vagy Davidson, a középkori költészet nagy ismerői talán vállalkoznak.

*

Hasiloach, 46. kötet. Jeruzsálem, 1927.

Ez a folyóirat, amely Lengyelországban indult meg, azután áthelyeződött Jeruzsálembe, sok viszontagságon ment át. Kétszer is megszakadt már megjelenése, talán háromszor is, most pedig ismét a megszűnés fenyegeti. Midőn két év előtt bajban volt, New-Yorkban külön egyesület alakult támogatására. Ez sem használt. Az utolsó füzetben a szerkesztőség a borítékon a végleges megszűnés lehetőségét említi. Okul azt adja, hogy kevés az előfizető és hogy az előfizetők nem tesznek eleget kötelességüknek. Sok az író, kevés az olvasó. A héber időszakai sajtó nincs megszervezve. Gombamódra keletkeznek a lapok, határozott cél és program nélkül. Jönnek-mennek. Az egyik árt a másiknak. A Hasiloachnak széles programja volt, amely a politikától a szépirodalomtól a tudományig terjedt. Ez utóbbi cum grano salis, de itt-ott volt. Az olvasóknak rendszerint nincs ily szé-

leszkörü érdeklődésük, ami az abbonensek csekély számában jut kifejezésre. Reméljük, hogy akad ismét Mecenás, aki Klausnert, az ügyes író és buzgó szerkesztőt, kisegíti zavarából.

*

Wells H. G. *A short history of the world*, Leipzig, 1923. 270 l. 8° (Tauchnitz).

Wells nagy munkája »A világtörténet alapvonalai« nagy sikert érvén el, a szerző rövid világtörténetet bocsátott közre, amely önálló munka és nem kivonata a nagy munkának. 67 fejezetből áll és egy kronológiai táblázatból. A történet tág értelemben veendő, mert a mű a föld és élet keletkezésével kezd, a teremtéssel, mint Mózes könyve. W. természetesen nem a bibliai teremtéstörténetet adja elő. E tekintetben mintegy összefoglalása a modern természettudomány kutatásainak. Tanulságos és érdekes könyv, de mi csak saját szempontunkból tekintjük. Miután a 20. fejezetben az utolsó babilóniai és I. Dárius perzsa birodalmáról szólt, egy-egy fejezetet szentel: a zsidók régi történetének és Judea papjainak és prófétáinak. Azzal kezd, hogy a zsidók nem voltak oly jelentősek saját korukban, mint amilyen befolyást gyakoroltak később a világ történetére. Azt mondja, hogy Cyrus összeszedte a zsidó fogságba hurcoltakat és hazaküldte őket, hogy állítsák helyre országukat és építsék fel Jeruzsálem falait és a szentélyt. Téves, hogy C. »összeszedte és visszaküldte a zsidókat« (69. lap). Csekély számban tértek vissza, még pedig önként. Azt is mondja ugyanott, hogy csak kevesen tudtak írni és olvasni. Ez sem áll, mert már a Birák idején egy találmányra elfogott fiu fel tudta írni a város előkelőinek nevét. A 70. lap közepén, hogy Mózes alatt *ötven évig* vándoroltak a pusztában. Nem sajtóhiba, mert a szám betűkkel van kiírva. »Babilóniában gyűjtötte össze a héber nép az ő történetét és ott fejlesztette ki tradícióját« (73). Ott civilizálódtak. Sajátos karakterükben újfajta emberek, a próféták, nagy szerepet játszottak. Ez csak stilisztikai átmenet a próféták ismertetésére. »E próféták új és jelentős erők megjelenése az emberi társadalomban.« »Babilóniában gyűjtötték össze a bibliát. Nem a zsidók csinálták a bibliát, inkább a biblia csinálta a zsidókat« (74).

*

Le Génie d'Israel. Interpretation des Ecritures hébraïque jusqu'à l'Exile par Carleton Noyes. Traduit de l'Anglais par Henriette Legouis, Paris, 1927. X—517 lap. 8°.

Ez a könyv a nagyközönség számára előadja Izráel történetét kezdetétől végig, azaz a biblia befejezéséig. Az előtörténetről is szól, felhasználva Babilónia és Egyiptom történetét az új felfedezések alapján, a szabad képzelet és kritika segítségével. Az anyag 18 fejezetre van elosztva, melyek közül kiemeljük a következőket: »Hogy alakult meg a nemzet?« (VIII.). »A próféták előfutárjai.« »A nagy próféták.« »IHHW és az ő népe.« »Izráel géniusának virága« (XV—XVIII.). A mű a szélső kritika álláspontján áll és Izráel legnagyobb dicsőségét a prófétákban látja. Ezeknek eszméi hatottak és hatnak az emberiségre. Részletesen kifejti, hogy a próféták istenfogalma miben különbözött és hogy képelték Isten viszonyát Izráelhez, az ő népéhez. Morális Isten és világ fölött való. Ugy látom, hogy szerzőnk világosan adja elő a közkeletű nézeteket és ujat alig mond. Előadása folyékony, jegyzetek nincsenek, de a könyv végén lap és sor szerint adja a bibliai forrásokat. Semmiféle irodalmat nem idéz. Részletes, alfabetaikus index megkönnyíti a tárgyalási témák megtalálását.

*

M. A. Halévy, Moïse dans l'histoire et dans la légende, Paris, 1927. 178 l., 16°. (Judaïsme. Études publiées sous la direction de P. L. Couchoud. Les éditions Rieder).

Az első fejezet (11—42) előadja Mózes életét a történet szerint. A legradikálisabb bibliakritika, amely a biblia elbeszéléseit a legvadabb fantáziával kezeli, a történet. Miért legenda ehhez képest az agáda? Halévy az előszóban azt mondja, hogy a tudomány közvéleményt tolmácsolja, de a felelősséget igazságaért nem vállalja. Népszerű könyvnél ilyen reservatio nincs helyén. A második fejezet előadja Mózes életét a hellenista irodalom szerint (43—77), azaz a Septuaginta, zsidó hellenista írók, Philo stb. alapján. Bevezetőül (48—9) H. előadja a kifogásokat a Tóra mózesi szerzősége ellen és azt mondja, hogy a görög fordításban ezek eltűnnek és hogy a görög fordítók választották el Józsuát a Pentateuchustól (49). Mindkét állítás a levegőben lóg. A felhozott nehézségek épúgy fennállnak a görög bibliában, mint a héberben és a héber biblia époly

kevésbé ismeri a Hexateuchust, mint a görög biblia. — A harmadik fejezet (78—120) szól a palesztinai irodalomról: Krónika, Zsoltárok, Jubileumok, Assumptio Mosis, Josephus, Kereszténység. — A negyedik fejezet (121—146) a talmudi irodalmat mutatja be 10 lapos bevezetéssel. A források (a Széder Ólam stb.) bemutatása egyenként és nem az anyag feldolgozása, amint az előbbi fejezetekben is történik. Az ötödik fejezet (147—178) a rabbinikus irodalomról szól, amely alá a mohammedán legenda is került (171), ugyyszintén a Kabbala (174). Nézetünk szerint célszerűbb lett volna a legendák alapján megfesteni Mózes életképét, mint a forrásokat egyenként bemutatni.

*

ספר צדקה ומשפט ה"א וכו' *Jeruzsálem 1927.* 104 két hasábos folio és 10 számozatlan folio.

E mű responsum-gyűjtemény, amely a Sulchan Áruk mind négy részét öleli fel és csak az első rész, melyet egy második fog követni. A szerző Cidka Chucín (צדקה חוצין) aki 1699-ben született és 1773-ban halt meg. Előbb Aleppóban, ezután Bagdadban volt rabbi. Művei javarésze elveszett, csak kettő maradt meg, a responsumokon kívül még egy agádikus magyarázat a Tórára. A jeruzsálemi és bagdadi nagy rabbik meleg approbációkban nagy elismeréssel szólnak a munkáról. Kuk A. J. észrevételeket is fűz hozzá. Néhány responsumot elolvastva, azt látjuk, hogy a szerző igen világosan ír és gyökerénél fogja meg a kérdéseket. Jórészt a RMBM-ből indul ki, a Kelet döntő kódexéből, nem a talmudból. Idézi a Tur és S. A. mellett a későbbi decizorokat, de csak a keletieket, nem a lengyeleket. A szefard külön világ. Érdekes, hogy a leviratus, a Jibbum, Keleten a 18-ik században gyakoroltatott (16. responsum) és perfektnak csak ביאה által tekintett. A többnejűség mellett nem kellett megszűntetni, mint az egynejű keresztény országokban. 6 éves leányt is eljegyeztek (8. és 9. sz.), az utóbbiban az anya kitért.

A kiadó a szerző életrajzának vége felé a következőket idézi: Bagdadban az 1673-iki pestis idején, temetés alkalmával tévedés folytán egy asszony sirját ásták ki, aki a járvány elején halt meg és azt látták, hogy az asszony halotti ruháját eszi. Az akkori rabbi, Szalach Macliach, azt mondta, hogy tradíciója van az előbbi nemzedéktől, hogy ez nagy veszély, a járvány sokáig fog húzódni és hogy le

kell vágni a halott asszonyt. Jött egy bátor ember, aki azt mondta, adjanak neki részegítő italt, hogy erős szíve legyen és akkor levágja az asszonyt. Adtak neki italt, részeg lett, vett egy éles kést, levágta az asszonyt, kihúzta szájából halottas ruháját és a pestis azonnal megszűnt. Szó van a בלע הבנר (Széfer Chaszidim 451. szám) értelméről, melyet úgy is magyaráztak, hogy a halott kopott ruhában temettetett el, de a bagdadiak szó szerint magyarázták. A folklorisztikus oldala még nincs felderítve, de a tény, hogy a halott ruháját szájába veszi, nem tagadható, mert tapasztalatok alapján állították. A Keleten, mint a zsidóknál a 18-ik század második feléig általában, a halottat azonnal temették. Mindig a halál napján. Nem lehet kétséges, hogy tetszhalottak kinjokban rágták ruhájukat. Ha pestis volt, keresték a középkorban, vajjon nincs-e a halottak között ruháját nyelő. Ebből következik, hogy gyakori eset volt és nem lehet más magyarázata, mint az, hogy tetszhalottat temettek. Erdemes volna a dolgot külön kutatás tárgyává tenni.

*

Schwarz Arthur Zacharias. Die hebräischen Handschriften der Nationalbibliothek in Wien. Mit 9 Lichtdrucktafeln, davon zwei farbig. Leipzig, Hiersemann, 1925. XX, 276 lap. 20. Ara 180 márka.

Ez a katalógus a legmodernebb módszer szerint készült, kiállítása pedig betekedik a Bodlejana és a British Museum katalógusaival. Dismű, amely a lipcei híres Drugulin nyomdát dicséri. Minden egyes kéziratról minden le van írva, ami sajátossága és az irodalom idézve van. A nyomás korrekt, sajtóhiba alig található. Schwarz kiváló bibliografus, Steinschneidernek szellemileg hű tanítványa, aki még más országok héber kézíratainak katalogizálásán is dolgozik, a mi Rabbiképzőnk kézíratainak katalógusát, amely felügyeiletem alatt készül, szintén ki fogja adni. Széles, nagy tervei voltak, melyet a háboru teremtette szegénység folytán nem képes teljességben megvalósítani, de azért folytatja munkáját oly buzgalommal, amilyenre napjainkban kevés a példa. Kíváncsok, hogy nagyszabású tervét, ha részben is, megvalósítsa.

Részletekre e helyen már technikai okokból sem terjeszkedhetünk ki és utalunk a *Soncino-Blätter* 1925—1926, I. 248—251. lapokra, hol 7 hasábon ismertettük ezt a kiváló katalógust. Itt csak

két érdekes dolgot említünk. Már a régiek szerették volna megtudni, hogy a születendő gyermek fiú lesz-e vagy leány (folio 214b, 16. sor alulról). Pontoraculum által próbálták megállapítani. Az éhség-sztrájkot is találjuk már a 12. században (Cod. 152, fol. 161b vége felé). Egy atya addig nem akar táplálékot magához venni, amíg R. Jakob Tam Rameruban és R. Elia Párisban nem engedik meg neki, hogy távollétében megölt és eltemetett fiát istennév segítségével felidézze a sírból.

*

Héber időszaki sajtó. Jeshurun. Monatschrift für Lehre und Leben im Judentum. Herausgeber, Dr. J. Wohlgemuth.

Ez a folyóirat, a német konzervatív zsidóság orgánuma, mint már a címben ki van fejezve, nem tisztán tudományos folyóirat. De azért több éven át Grünberg S. szerkesztésében mintegy mellékletül héber nyelvű dolgozatokat is közölt. A 14. évfolyam óta ezt anyagi okokból beszüntette. Mint a nagyterjedelmű *»Hasehiloach«*, ez a kisterjedelmű folyóirat sem tarthatta magát. Hogy a *»Devir«* nem lesz életképes, annak idején megjósoltuk és véleményünket az illetékeseknek, kik hozzánk fordultak, megokoltan kifejeztük. A héber nyelvű, félig-meddig tudományos időszaki sajtó gyenge lábon áll, a legtöbb orgánus pár év alatt befejezi pályafutását. Több okból, egyik az is, hogy nincs határozott programjuk, amiért állandó közönségük sincs. A *»Kirjath Sepher«*, a jeruzsálemi héber egyetem és könyvtár orgánuma, bibliográfiai folyóirat, amely hézagot tölt be, és ezért van jövője. Lengyelországban több rabbinikus — pilpul, responsum, agáda — folyóirat indult meg. Annak a jele, hogy az ókonzervatív körök, beleértve a chaszideusokat is, szintén az új irodalmi eszközökhöz nyulnak, mint először Magyarországon (Tél-Talpijót, Vajelaket Jóséf, Apirjon [amerikai magyar ember]). Hogy tartósabb sikerrel-e, a jövő fogja megmutatni. A kiállítás — papiros, nyomás, korrekúra — nem megnyerő. Az amerikai, tulajdonképpen szintén lengyel lapok, külsőleg szebbek, csak bizonytalan jellegűek. Hiányzik mindenfelé az iskolázottság és az irányítás. Csupa egyéni akció, semmi konszolidáció.

Minthogy a Jeshurunról szövegtünk, nem hallgathatunk el egy megjegyzést. Grünberg ismerteti az északfrancia klasszikus biblia-magyarázókat. XIV., 189. azt mondja, hogy Menachem b. Chelbo

1080—85. körül született és közvetlenül utána említi, hogy Rasi idézi prófétái kommentárját, még pedig 15-ször, sőt Jób kommentárját is. Rasi meghalt 1105-ben. Hány éves korában írta Menachem az összes prófétákhoz kommentárját, ha 1080—85. körül született és Rasi halálakor 20—25 éves volt. József b. Simon Kara 1060—70. közt született G. szerint (XIV, 197), aki nagybátyja, Menachem, tanítványa volt. Menachem születési éve 1080—85 csak sajtóhiba lehet. Bacher (Die Jüdische Bibelepse, Trier 1892, 39. l.) csak azt mondja Menachemről, hogy Rasi öregebb kortársa volt, eszerint 1020—30 körül született.

*

Affirmations of Judaism by the Chief Rabbi Dr. J. H. Hertz.
London, 1927. 192 lap.

A brit birodalom főrabbiája, kinek Zsidó Gondolatok c. munkája a magyar közönségre is nagy hatással volt, fenti művében a zsidóság megigénylését, megerősítését tűzte ki céljául. Teszi ezt 12 beszédben, melyeket különböző zsinagógákban tartott, melyek azonban egymással összefüggésben vannak, amennyiben egy célt szolgálnak, a zsidó vallás megvédését. Nem külső támadások, hanem inkább belső áramlatok ellen. G. G. Montefiore vezérlete alatt liberális zsidóság alakult Londonban, amely nagyjában azonos az amerikai reform zsidósággal. Talán még azon is tultesz, meg akar alkudni a keresztény istenfogalommal is. A Chief Rabbi e megalakult község ellen már előbb is állást foglalt három beszédben, melyeket itt újból lenyomat. Most ezt ismét különösen három első beszédében teszi, melyek szólnak: Isten egységéről, a szinajhegyi kinyilatkoztatásról, a Tóra öt könyvéről. Cáfolja a Wellhausen-féle bibliakritikát a meglévő ellenkritikák felhasználásával és sikra száll a kinyilatkoztatás tagadói ellen. Helyesen emeli ki, hogy a keresztény teológusok kritikája mögött antiszemitizmusz lappang. Ez bizonyos mértékben áll. De lehet nézetünk szerint hatályosabb stimulus rámutatni. A bibliakritika lényege az, hogy a Tóra a Próféták után keletkezett. A 18. századig, a felvilágosodás koráig, azt mondták, hogy a próféták megjósolták a kereszténység alapítójának eljövetelét, így magyarázták számos prófétái kinyilatkoztatást. A »Próféták« tehát becsesebbek a Tóra könyvéénél. A felvilágosodott keresztény teológusok azonban

nem hittek e christologiai magyarázatban, tehát kronologiailag adták a prófétáknak az elsőbbséget. Az ethika hangsúlyozása szintén a felvilágosodás bölcselétéből ered. Igaz, a prófétáknál elsősorban áll, de a *Tóránál* is. Alaptalanul játszották ki a prófétákat a Tóra ellen. Ennyit röviden.

Felette érdekes a 4. beszéd, melynek címe: Zsidó élet, valamint az 5., melynek címe: Az otthon szentsége. A modern kultúráért nagy árt fizettünk, a zsidó életet, valamint az otthon szentségét kikozdte. Szálkástól nyeltük el a halat. Nehéz probléma. A 6. és 7. beszéd a zsidó vallásos nevelésről szól, a 8. Izrael testvériségéről és a 9. Isten követéséről (*Imitation of God*). Tartalmas beszédek.

KÜTFÖK.

329. szám.

Feigl Lipótot Löw Lipót szegedi rabbi szigorú vizsgálat alá veszi és őt magyar nyelvű képesítéssel segéd rabbinnak minősíti.

456. sz. szegedi főrabbiáság.

Bizonyítvány.

A szokásos szigorú vizsga alá magát bocsájtván Feigl Lipót, zentai születés, bizonyította, hogy ő mind elméletileg mint gyakorlatilag tökéletesen képes, mint segéd rabbi a zsidó lelkeszet hivatalát viselni és e hivatallal járó szolgálatokat s szertartásokat érvényesen teljesíteni és végrehajtani.

Ezeknek erősítésére e bizonyítvány Feigl Lipót urnak saját kérelmére a főrabbiáság pecsétjével ellátva kiszolgáltatik.

Szeged, 1863. december 11-ik napján.

Löw Lipót főrabbi.

Közli: *Feigl J. A.*

TÁRSADALOM.

Társadalmi Szemle.

A VI. izraelita községkerület képviselőtestülete 1927. évi május hó 10-én délelőtt tartotta választó gyűlését. Az ülésre a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet disztermébe nagy számmal gyülekeztek a hitközségek kiküldöttei. Az elnöki székben Székely Ferenc udvari tanácsos ült, a jegyzői teendőket Kálmán Ödön dr. újpesti hitközségi elnök látta el. A jegyzőkönyvet Baracs Károly és Glücksthal Samu dr. hitelesítették. Székely Ferenc mély részvétellel emlékezett meg a községkerület halottairól, köztük Mezei Mórról, Bánóczi Józsefről, Vázsonyi Vilmosról, Guth Pálról s azután felhívta a közgyűlést a községkerületi képviselőtestület újjalakítására. A községkerület elnökévé egyhangulag nagy lelkesedéssel Mezey Ferenc dr.-t, a községkerület eddig volt ügyvezető alelnökét és az Országos Iroda elnökhelyettesét választották meg. Ugyancsak egyhangulag választották meg a községkerület alelnökévé Eulenberg Salamon dr.-t, a pesti hitközség alelnökét; előjárásági tagoknak pedig Adler Gyula, Andrei Henrik dr., Fábián Béla dr., Grauer Vilmos dr., Glücksthal Samu dr., Kaszab Aladár, Ledermann Mór, Sándor Pál, Szabolcsi Lajos dr., Székely Ferenc, Vészi József pesti községkerületi képviselőket, Krieszhaber Adolf dr., Kiss Arnold dr., Kálmán Ödön dr. (Újpest), Boschán Artur, Kálmán Ödön dr. (Kőbánya), Kemény Lajos, Vincze Jakab dr., Edelmann Jakab dr., Kenéz Zoltán dr., Szalay Márton dr., Reich Vilmos vidéki községkerületi képviselőket. A községkerületi bíróság huszonnégy tagja sorsolás útján delegáltatott. Kisorsoltattak: az 1. fél-évre: Glück Artur (Pest), Kohn Vilmos (Pest), Kóbor Tamás (Pest), Lányi Emil (Pest), dr. Lederer Sándor (Pest), Magyar Bertalan (Pest), dr. Mahler Ede (Pest), Molnár Gyula (Pest), dr.

Politzer Gusztáv (Pest), Gömöri Vilmos (Ujpest), dr. Kiss Sándor (Ujpest), Auer Róbert (Buda). A 2. félre: Alapi Béla (Buda), Fleischmann Manó (Baja), Jakab Dezső (Buda), Kalmár Sándor (Buda), dr. László Áron (Buda), Leopold Lajos (Buda), Schwarz Samu (Kőbánya), Szöllősi Lipót (Kőbánya), Adler Gyula (Pest), Áron Dezső (Pest), Bien Ernő (Pest), Braun Izidor (Pest). A jelenlevő kisorsolt bírától elnök az esküt kivette. A bíróság elnöke Désy Géza dr. és Földy Károly dr., elnökhelyettesei Lisszauer Lajos dr. és Löw Tibor dr. lettek. Krieszhaber Adolf dr., a budai hitközség elnöke örömeinek adott kifejezést, hogy a felekezet képviselői egységben találkoztak, ami a békés együttműködés biztató záloga. Indítványozta, hogy a községkerület új elnökét, Mezey Ferenc dr.-t, akinek nagy érdemeit honorálta az egyhangú megválasztás, betegágyánál kisebb küldöttség keresse fel, hogy a községkerület nevében üdvözlje. Ezzel Székely Ferenc és Kálmán Ödön dr. bizattak meg. Kenéz Zoltán dr. a kecskeméti hitközség nevében indítványozta, hogy az izraelita felekezet, mint bevett vallás a kormánynál járjon el, hogy a földválságtól a többi bevett felekezet példájára a törvénynek megfelelő arányban vagy földkiutalásban vagy ennek megfelelő szubvencióban részesíttessék. Hevesi Simon dr. a pesti hitközség vezető főrabbija lelkes szavakkal járult hozzá a javaslatához s jelentette, hogy a javaslattal egyértelmű határozatot hozott az Országos Rabbiegyesület is legutóbbi ülésében. Tárnok József műszaki tanácsos statisztikai adatokkal támasztotta alá a kecskeméti hitközség javaslatát. A közgyűlés egyhangú határozattal áttette a javaslatot, mint a maga határozatát a községkerület előjáróságához, hogy az az Országos Iroda útján a kormánytól a kérés teljesítését kérelmezze. Az elnök ezután a közgyűlést az eredményes munkáért köszönetet mondván, bezárta.

*

A Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet elhunyt tanára, dr. Klein Miksa emlékére gyászünnepeket rendezett 1927. évi május hó 12. napján az intézeti templomban. Az előkelő és nagyszámú közönség soraiban megjelent a kultuszkormány képviselőiben Gerlóczy Károly miniszteri tanácsos, a vezérőrbizottság tagjai közül dr. Bernstein Béla nyiregyházi főrabbi, a fővárosi és főváros környéki hitközségek rabbijai és elnökei közül számosan, a gyászoló

család, az intézeti tanári kar, a hallgatók és a tanulóifjúság. Az énekrészeket Abrahamsohn Manó recitálta művészzel. Az emlékbeszédet dr. Blau Lajos, a rabbiképző intézet igazgatója tartotta. Beszédében jellemezte az elhunytat, mint tanárt és tudóst, végül mint embert. Az emlékbeszéd teljes egészében az intézet idején fog kiadni.

*

Dr. Herzog Manó kaposvári főrabbi, lapunk jeles munkatársa május 22-én ülte negyvenéves lelkészi működésének fordulóját. Hitközsége ez alkalomból meleg ünneplésben részesítette templomban és közgyűlésen egyaránt; meghívták az ünnepségre dr. Fischer Gyula pesti főrabbit, az ünnepelt iskolatársát, aki az ünnepi beszédet is tartotta. Mindketten az országos rabbiképző intézet végzett növendékei csoportjában évfolyam szerint a legidősebbek. Az egész hazai zsidóság meleg szeretettel köszöntötte élte e nevezetes napján a jubilánst.

*

A Gesellschaft zur Förderung der Wissenschaft des Judentums, mely jeles és nagyértékű alapvető munkák kiadásával szerzett jelentős érdemeket a zsidó tudomány terjesztése terén, idén üli fennállásának negyedszázados jubileumát. A társulatot a magyar zsidó olvasóközönséghez is számos kapocs fűzi. Nem csupán tagjai által vált részesévé a társulat működésének, de jelentékeny és nagyszerű zsidó tudósai valamennyien kiadvállalatának munkatársai voltak s részben még ma is azok. A Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums az ő kiadásában jelenik meg, melyet tagjainak ingyen küld. Most jubileumi alap megszerzésén fáradoznak a társulat vezetői, már meg is indult a gyűjtés. Nemes cél, pártolásra feltétlenül érdemes. Jelentős munkáját kísérje továbbra is áldás. Hogy a magyar zsidóság szintén részt vegyen az alap megeremtésében becsületbeli kötelesség, ugyanazért kérjük a zsidó tudomány barátait, hogy az alaphoz adományokkal járuljanak hozzá. Az adományokat Dr. Blau Lajos (Buda-pest, VIII., Röck Szilád utca 26.) címére szíveskedjenek beküldeni, aki azokat folyóiratunkban nyugtázní fogja. A gyűjtést Dr. Blau Lajos 40 pengővel nyitja meg.

*

Dr. Rubinstein Mátyás szekszárdi főrabbi, aki előbb Mindszenten és Orosházán működött, f. évi június hó 19-én ülte szekszárdi működésének 25 éves jubileumát. Községe ez alkalomból ünnepélyes istentiszteletet tartott és diszközyűlést rendezett. Lapunk is szeretettel köszönti jubileumán jeles munkatársát.

*

A pesti izr. hitközségnek és a pesti chevra kadisának egyidőben jelent meg jelentése, indokolása, zárszámadása és költségvetése. Mindkét hatalmas közület budgetjének legnevezetesebb számadatai az alábbiakban örökíttessenek meg hasábjainkon. A hitközségnél a szertartási ügyosztály kiadásainak végösszege öt milliárd korona, a hitoktatási és oktatási ügyosztályé összesen 9 milliárd korona. A hitközség 35 milliárdos költségvetéssel dolgozik, a jövő évre való előirányzata is megközelíti a 3 millió pengő összeget. A nagy hivatalvezetést és ügymenetbeosztást legjobban vázolja jellemző rövidséggel az ügyosztályok felsorolása: (a zárójelben levő szám az előirányzott pengőösszeget jelzi százazrekben) elnöki (4), szertartási (5), hitoktatási (2), oktatási (6), jótékonyági (1), intézményügyek (7), kulturális (8000 pengő), alapítványi (16000 pengő), gazdasági (48000 pengő), pénzügyi (48000 pengő), ügyosztályok. A „jelentés és indoklás“ szavakban ismerteti a hitközség működését; tanulságos és élvezetes olvasmány, mert képet ad arról a jelentős munkáról, melyet a pesti izr. hitközség végez. A rabbiság jelentéséből (44. oldal) néhány adatot kiragadunk, 118-an tértek vissza az esztendő folyamán, 71-en tértek át a zsidó hitre. Ezzel szemben 268-an hagyták el felekezetünket. A végzett szertartások statisztikája a következő: 987 esketés, 244 halottas beszéd; házasságfelbontás 74, chaliza 7 esetben.

*

A pesti chevra kadisa idei működéséről a következő számbeli adatok számolnak be. Az aggok háza évi 160, a szeretetház és szeretetkórház 260 ezer pengőbe kerülnek. Szegény gyámolításra és betegápolási költségre évi 120 ezer pengő fordított. A chevra kadisa az egymillió pengőt jóval meghaladó budget-vel dolgozik, melynek legjelentősebb hányadát karitatív célokra fordítja. A temetési és szertartási forgalomról a kezünkben levő zárszámadás természetesen nem számol be.

F. D.

Beiktató beszéd

Elmondotta 1927 március 6-án az újpesti izraelita hitközség templomában Dr. Friedmann Dénes főrabbi beiktatásánál Dr. Blau Lajos.

Ünnepelő Gyülekezet!

A történet szellője suhog körülöttem, midőn e nagyrahivatott hitközség ifjú papját beiktatni készülök. Lelki szemeimmel látom e város alapítását és fejlődését és mindkettőnél ott látom a serény munkások között hitfeleinket. Polgárainak egyetértése, összhangoztatott tevékenysége varázsolta elő a pusztaságból Újpest városát, e feltörekvő közösséget, jelen magas színvonalára és ez az egyetértés és összhang jövő virágzásának záloga. Ez összhang megnyilatkozását látom abban a felemelő jelenségben, hogy e hitközség örömmünepét a város közönsége felekezeti különbség nélkül sajátjának tekinti, abban a biztos hitben, hogy az új rabbiban új munkatársat kap a hit és erkölcs, az egyetértés és testvéri szeretet ápolásában és fejlesztésében a köz javára és üdvére. Amint közös volt a gyász, midőn felejtethetetlen testvérünk, Venetianer Lajos, e hitközség nagy papja és e város nemes polgára, örökre eltávozott, úgy közös az öröm, hogy elárvult rabbiszéke lelkes új birtokost nyert, aki folytatni fogja elődje munkáját az ő szellemében.

אודה ה' בכל לבב בסוד ישרים ועד

„Hálát zengek ezért egész szívemből az Örökkévalónak, az igazak közepette és e községben“ (Zsoltár 111—1).

Kedves Testvéreim! Ne várjátok tőlem, hogy ez ünnepélyes alkalommal új tanításokat adjak új lelképászoroknak. Mint buzgó tanítványom, ki rabbinikus szóval „כור סוד שאני מאכר טפה“, „oly ciszterna, amely nem veszít el egy cseppet sem,“ (Ábót 2, 11) az évek folyamán hallotta tőlem és tanártársaimtól főiskolánkon mindazon tanokat és eszméket, melyeket tudásom szerint rabbinak hirdetni és megvalósítani kell. Engedjétek meg, hogy e helyett ez ünnepi órát kis elmélkedéssel szenteljem meg főeszméinkről. Mózes, a próféták, az írástudók, a talmud bölcsői, a bölcselők és erkölcstanítók soha meg nem szakadt láncolatban kifejezésre juttatták az emberi lélek minden vágyódását Istenhez, a világ jóságos alkotójához, és kifejezésre juttatták az emberi elme minden magasztos eszméjét és eszményét, melyek soha el nem halványuló fénnel ragyognak. Valamennyinek sugarai összpontosulnak három főesz-

mében, melyeket Micha próféta 2600 év előtt rövid mondatba foglalt és a mely így szól.

הניד לך אדם מה טוב ומה ה' דרש ממך

כי אם עשות משפט ואהבת חסד והצנע לכת עם אלהיך

„Meg van neked mondva, ó ember, mi a jó és mit kíván tőled az Örökkévaló: cselekedj igazságosan, gyakorolj szeretetet és járj alázattal Istened előtt“ (Micha 6,8).

I

Az első nagy eszme **עשות משפט** az Igazságosság. Az emberek együttélésének, a társadalom rendjének, az állam létének alapja az igazság. Isten trónjának alapzata az igazság, igazsággal kormányozza a világot, jogot és igazságot cselekszik. Az igazságból folyik a jog, a jogban annyi az erő, a mennyi igazság van benne. Igazságot és jogot szeret az Isten, minden parancsa igazság, mondja a Zsoltáros és a próféta azt hirdeti **אתן כהתל וצדקה כהתל** „folyjon mint a víz a jog és az igazság, mint a soha el nem apadó patak“. (Ámós 5, 24). Aranyfonalként húzódik végig a szentíráson az igazság eszméje, melyet különböző változatban sok százszor említ. Az igazság és jog gyümölcse a béke, mondja a próféta (Ezsaiás 32, 17).

Hogy mi az igazság, nem bonyolult kérdés, melynek felismeréséhez sok tudás kell, mint a modern bölcsek hiszik. Mindenki tudhatja, ha lelke belső sugallatára hallgat. Megmondta már Hillél, az emberszerető patriarcha, a rabbinizmus nagy alakja, midőn a tóra, az egész tan, törvény foglalataképp felállította az arany-szabályt: „Ámí neked nem tetszenék, azt ne tedd másnak“. Amit igazságtalannak érzünk, ha mások cselekszik velünk, azt ne tegyük másnak, akkor követjük prófétánk első igéjét **עשות משפט**, igazságosan cselekszünk.

A második nagy eszme prófétánk második igéje **אהבת חסד** „gyakorolj szeretetet“. Az igazságosság önmagában csak visszatart a rossztól, de nem buzdít a jóra, hozzátartozik a szeretet, amely jó cselekedetre készítet. Arra ösztönöz, hogy a roskadozót felegyenesítsük, a nyomottat segítsük, a lesújtottat vigasztaljuk. A szeretet művei azok, melyek az emberi életnek tartalmat adnak, a lelket nemesítik, az embert Isten utjaira vezetik. Mert Isten szeretetet

kíván, mondja a próféta (Hósea 6,6) és a zsoltáros azt zengi: **כל ארחות ה' חסד ואמת** Isten minden utja szeretet és hűség, a világ szereteten épült fel és telve van Isten szeretetével, amely örökké tart. (Zsoltár 25, 10; 89, 3; 119, 64; 138, 6.) Az igazság és a szeretet testvérezték, egymás fokmérői, az igazságban legyen szeretet és a szeretetben legyen igazság. Aki igazságosan cselekszik, az szeretetet is gyakorol és aki szeretetet gyakorol, az igazságosan is cselekszik. Azért hirdeti prófétánk: **עשות משפט ואהבת חסד** „Cselekedj igazságosan és gyakorolj szeretet“: Az igazság és szeretet összekapcsolódnak, egymástól el nem válnak.

A harmadik nagy eszme prófétánk harmadik igéje: **הצנע לכת עם אלהיך** „Járj alázattal Istened előtt“. Az ember változékony, törékény lény, szilárd alapot csak a hit, a világ jószágos alkotójához és igazságos kormányzójához való epedés és felemelkedés ad neki. **רדפי צדק מבקשי ה'** „Kik igazság után futnak, Istent keresik“. (Ézs. 51,1). A lélek jámborsága az a biztos vezér, amely az embert megvédi a kísértések ellen, amely távoltartja tőle a szenvedélyeket, a gőgöt, az embertárs lenézését. Az igazság és szeretet eszméi csak akkor állnak meg sziklaszilárdan az élet minden viszonylataiban és minden körülmények között, ha istenhittel és istenszeretettel párosulnak. Prófétánk harmadik igéje **עם אלהיך** **הצנע לכת** hogy mindig igazságosan cselekedjél és szeretetet gyakoroljál, járj alázattal Istened előtt. Éljen istenfélő, jámbor életet, amit ezt őseink éltek.

II

Ünnepelő gyülekezet! Igazság, szeretet, jámborság az a három nagy eszme, melyeket igénk egybefoglal. Szárnyat ad ez eszméknek egy negyedik, történeti hatásaiban egyedülálló nagy eszme, és ez: a felelősség eszméje. Nem az a felelősség, melyet oly sokszor hallunk, hanem az Isten előtt való felelősség az embertársért. Azt olvassuk Ezékielnél, a száműzés nagy prófétájánál:

בן אדם צפה נתתיך לבית ישראל ושמעת מפי דבר והוהרת אותם ממני

„Emberfia, őrnek rendeltelek Izrael háza számára, ha ígét hallasz tőlem, intsd meg őket nevemben. Ha meg nem intetted a gonoszt, ő meghal bűnéért, de vérét tőled követelem. Ha megintetted a

gonoszt és ő nem hallgatott reád, ő bűnében meg fog halni, te pedig megmentetted lelkedet". (Ezékiel 3, 16—19). Ebből a harmadfélezer esztendő előtt kinyilatkoztatott igéből sarjadt ki a világ-történeti jelentőségű lelkipásztorkodás. Az embertársért való felelősség eszméjéből eredt a rabbi kötelességérzése, hogy hiveit hit- és erkölcsre tanítsa, jámbor, szent életre szoktassa, a jó és nemes utjára vezesse, az igazságot, a szeretetet, az alázatosságot eszméinek követésére buzdítsa. A próféta ott beszélt, hol emberi sokaságot látott, a templomhegyen, a piactéren s más gyülekezésben, a rabbi megteremtette az intézményes tanítás helyét, a zsinagógát, az istentisztelet derekává a tóra és próféták felolvasását és magyarázását rendelve. Az első példa a felnőttek oktatására a népek történetében.

Fiatal barátom, tekints az ősökre, a rabbik hosszú sorozatára, melynek késői láncszeme vagy. A rabbikarnak leszel tagjává, oly karnak, amely az ókorban gyökerezik és nem agott el, oly karnak, amely próféták örökébe lépett, amely a bibliát átmentette a századok viharain és elterjesztette a régi népek közt, oly karnak, amely minden világkultúrában részt vett és a szellem minden csataterén küzdött. E nagy ősök legyenek vezérlő csillagaid, kik között ott ragyog elődöd és tanítód, korán távozott barátunk, áldott emlékü Venetianer Lajos. Barátom és kartársam! Izrael e nagy és nemes gyülekezete bizalmával tisztelt meg, sokat remél buzgalmadtól és lelkesedéstől. Kész téged követni ősi vallásunk ösvényein, a szeretet műveiben, az egyetértés és béke ápolásában, minden jó és nemes cselekedetben. Ismerem szived tisztaságát, akaratod jószágát s lelked jámborságát, tudom minden erőddel azon leszel, hogy a vállalt felelősségteljes széleskörű nagy feladatokat hűségesen teljesítsed. Ebben a biztos tudatban és felemelő érzésben nyert tisztetemhez képest beiktatlak az újpesti izraelita hitközség főrabbi-székebe.

Szálljon le Isten áldása reád és működésedre, szálljon le Isten áldása e gyülekezetre, vezetőire és minden tagjára, szálljon el Isten áldása Újpest városára és minden lakójára, szálljon le Isten áldása hitközösségünkre és hazánkra. Amen.

TUDOMÁNY.

Spinoza és a zsidóság.

Jelen dolgozat egy nagyobb Spinoza-tanulmány részlete. A tekintélyes irodalom, mely a nagynevű filozofus egyéniségével, műveivel és eszméivel foglalkozik, többször tér vissza a zsidósághoz, mint Spinoza gyökeréhez. Zsidó írók, akik büszkén mutatnak az ő világító ingeniumára, mint eleven cáfolatára annak a vádnak, hogy a zsidóságban nincs filozófiai tehetség, sokszor utalnak Spinoza eszméinek zsidó eredetére. Ultramontanok és skolasztikusok, Spinoza eszméinek rosszalói, előszeretettel olvassák fejére, hogy atheista és zsidó, — zsidó vallástani könyvek pedig boldogan tanítják, hogy Spinoza mélyen érző és felemelkedett vallásosságát, istenhitét a zsidó forrásokból szivta. Az egyik iskola Spinoza érdeméül azt tudja be, hogy a lelkeket megszabadította a középkor ónsúlyától azáltal, hogy a természeti törvény egyeduralmát a természet minden megnyilvánulása fölött kijelentette, hogy az egység elvét minden dualizmusnak szembe szegezte, hogy a régi személyes isten fogalmát redukálta és mechanizálta; — és ezt is zsidó örökség gyanánt kezelik. A másik iskola ennek ellenkezőjét állítja és megállapítja, hogy a mi bölcselőnk a természet mechanizmusába bevitte a szellemet, vagyis theizálta a természetet; — és persze ezt is a zsidó szellem hatásának tulajdonítják. A zsidó születés örökre zsidóvá bélyegzi még azt is, ki a legnagyobb mértékben eltávolodott a zsidóságtól, sőt szembenáll vele.

Spinoza pedig nemcsak jelentősen eltávolodott a zsidóságtól, hanem szöges ellentétben is áll vele. Nem szólva pantheizmusáról, rendszeralkotásának alapjairól, de még etikája is, valamint állam- és társadalom-elmélete is tele van oly elvekkel, melyek merőben ellenkeznek a zsidóság zárt és idegen elemeket vagy teljesen absorbeáló, vagy negáló világszemléletével. A renaissance gondolati elemei bővelkednek Spinoza filozoféimában.

A renaissance tette először általánossá a természet szilárd és változhatatlan rendjében, a szigorú törvényszerűségben való hitet. Spinoza szerint e szigorú törvényszerűség az, amely folytán Isten

a „natura naturans“ alkotni kénytelen, belső szükségyszerűsége folytán és e belső szükségyszerűség keretén belül szabad csak; a „natura naturata“ pedig egyáltalán nem szabad, minden a természeti törvényeknek van alá vetve, véletlen vagy természetfölötti dolog, esemény, csoda lehetetlen. „Per Dei directionem intelligo fixum illum et immutabilem naturae ordinem sive rerum naturalium concatenationem. Diximus enim supra et in alio loco iam ostendimus leges naturae universales secundum quas omnia fiunt et determinantur, nihil esse nisi Dei aeterna decreta, quae semper aeternam veritatem et necessitatem involvunt. Sive igitur dicamus omnia secundum leges naturae fieri, sive ex Dei decreto et directione ordinari idem dicimus. (Tr. Th. P. 111. c. 7—8. §. 49.)¹ Isten kormányzata alatt a természet szilárd és változhatatlan rendjét, vagyis a természetes dolgok láncolatát értem; mert már egyebütt kimutattam, hogy az általános természeti törvények, melyek szerint minden történik és rendeltetik, nem egyebek, mint Isten örök határozatai, melyek az örök igazságot és szükségyszerűséget állandóan magukban foglalják. Ennélfogva mindegy, hogy azt mondom-e: minden a természet törvényei szerint történik; vagy azt, hogy minden Istennek határozata és kormányzata.“ A Tractatus Theologico-Politicusnak ez a mondata meglehetősen kétértelműen van fogalmazva, az olvasó azt is képzelhetné, hogy Isten és természet két különböző fogalom és így az isteni határozatok uralmának kijelentése a természet fölött rejlik benne. Azonban az a főnti hivatkozás egy másik helyre, ahol a törvényszerűség indokait mutatja ki Spinoza, felvilágosíthat ezen hely igazi értelméről. A hivatkozott hely ugyanis az Ethica 33. propositioja, mely így hangzik: „Res nullo alio modo, neque alio ordine a Deo produci potuerunt, quam productae sunt.“ Vagyis sem más módon, sem más rendben létre nem hozhattak a dolgok Isten által, csakis úgy, amint létrehozhattak. Azaz Isten kénytelen volt a dolgokat úgy létrehozni, amint létrehozta saját törvényszerűségétől kényszerítve, Istenen uralkodik a természeti törvény. Deus sive natura Isten maga a természet, a természet az Isten. A tractatus fentidézett kijelentése tehát, nem egyéb mint a természeti törvény szigorú szükségyszerűségének kijelentése.

Ebből következik az emberi cselekedetek determináltsága, a szabadság teljes hiánya: Atque ex his etiam facile colligitur quid per Dei electionem sit intelligendum. Nam quum nemo aliquid agat, nisi ex praedeterminato naturae ordine, hoc est, ex DEI aeterna directione et decreto, hinc sequitur, neminem sibi aliquam vivendi rationem eligere, neque aliquid efficere, nisi ex singulari Dei vocatione. „Ebből következik az, amit Isten kiválasztásának

¹ Az idézetek melletti lapszám mindig az 1846-ban, Lipszében Tauchnitz-nál megjelent Bruder-féle teljes Spinoza-kiadás lapszáma.

nevezek. Mert, mivel mindenki úgy cselekszik, amint azt a természet előre megállapított rendje hozza magával azaz, Isten örök akarata és vezérlete szerint, ebből folyik, hogy mindenki csak azt az életmódot választja és csak azt teszi, amire őt Isten egyénileg elhívta.“ (Tr. Th. P. 10. §. 49. old.) Sokkal világosabban mondja el ugyanezt Tr. Politicus-ban: „Est enim homo, sive sapiens sive ignarus sit, naturae pars et id omne, ex quo unusquisque ad agendum determinatur, ad naturae potentiam referri debet, neque quatenus haec per naturam huius aut illius hominis definiri potest. Nihil neque homo, seu ratione seu sola cupiditate ductus, agit nisi secundum leges et regulas naturae, hoc est ex naturae iure.“ „Ugyanis minden ember, a bölcs épen úgy, mint a balga, része a természetnek és a természet hatalmához számít, amennyiben az ennek vagy annak az embernek természetén keresztül kifejeződik. Mert az ember, akár értelme, akár ösztönei által vezéreltetni magát, csak a természet jogán, azaz a természet törvényei szerint cselekszik.“ (Tr. P. II; 5. §. 56.) Ennek a gondolatnak csak vallásos színezetű, de egyébként ép ily rideg kifejezése a Tr. Politicus 22. §-a: „Ami a vallást illeti, nyilvánvaló, hogy az ember annál szabadabb és engedelmesebb, minél jobban szereti Istent egész szívéből.“... Ezzel szemben ügyelnünk kell arra, hogy mi Isten hatalmában olyanok vagyunk, mint az agyag a fazekas kezében,² aki ugyanaból az anyagból diszes és éktelen edényeket készít és hogy ezért az ember cselekedhet ugyan Isten határozatai ellen, amennyiben azok a próféták lelkébe jog gyanánt irattak, de nem tehet semmit Isten örök határozatával szemben, mely a világegyetem természetébe iratott és a természet rendjére vonatkozik. (at non contra aeternum Dei decretum, quod in universa natura inscriptum est quodque totius naturae ordinem respicit, quidquam agere potest.)

Ez a gondolat merőben ellenkezik minden vallásos szemlélettel, ellenkezik a valláserkölcis alapjával, az emberi szabadság, felelősség, a jutalom és büntetés, az isteni igazságosság eszméivel és így a zsidó eszmévilág legfontosabb ideáival. Igen érdekes azoknak a leveleknek olvasása, amelyekben Spinozához aggodalmas érdeklődéssel fordulnak vallásos tisztelői és barátai, mint Oldenburg, Vries és Blyenbergh, akik a „fatalisztikus“ törvényszerűségben (1. XXI. levél.) az emberi erkölcsöket veszélyeztető gondolatot látnak.

Ez a gondolat természetesen tovább is vezet Spinózát. Ha szükségyszerű minden történés, cselekedet, akkor nem lehet jónak vagy rossznak nevezni őket, akkor bűn nincs és erény sincs:

² Ügyeljünk arra, hogy mennyire zsidó jellegű ez a fogalmazás.

³ Pál levele a rómaiakhoz. IX. 21—22. Egyébként a héber irodalomban is, pld. a szelicha-költőnél.

Atque adeo humanos affectus, ut sunt amor, odium, invidia, gloria, misericordia et reliquae animi commotiones non ut naturae vitia, sed ut proprietates contemplatus sum, quae ad ipsam ita pertinent, ut ad naturam aeris aestus, frigus, tempestas, tonitru et alia huiusmodi, quae tametsi incommoda sunt, necessaria tamen sunt, certasque habent causas.“ Az emberi szenvedélyeket mint: szeretet, gyűlölet, harag, irigység, becsvágy, részvétel és a többi lelki indulat, nem tekintem az emberi természet vétségeinek, hanem oly tulajdonságoknak, melyek ép úgy hozzájárulnak, mint ahogy a levegő természetéhez hozzájárul a meleg, a hideg, a szél, a dörgés és egyéb, amelyek ha terhesek is, de szükségszerűek és szilárd okkal bírnak. (Tr. P. I. §. 52. old.) Bölcsészünk e tanításában több van, mint az Ethica bevezetésének utolsó soraiban, ahol Spinoza kijelenti, hogy ő az emberi cselekedeteket és vágyakat oly módon fogja kezelni, mintha vonalak, síkok és testek volnának. (De affectuum itaque natura et viribus ac mentis in eisdem potentia eadem methodo agam qua in praecedentibus de Deo et mente egi, et humanas actiones atque appetitus considerabo perinde, ac si quaestio de lineis, planis, aut de corporibus esset.) A fentebbi idézetben már nem a sine ira et studio szemlélődő tudós-közömbösség hangzik ki a könnyen fogalmazott sorokból, de a vétek fogalmának teljes negálása. Irónk elve, hogy jó és rossz csak relatív fogalmak és ezzel egy májdnem szofisztikus ethika visszhangoztatója. A „Kis etikában“ hosszasan foglalkozik ezzel a problémával, azonban nézetét legrövidebben és mégis igen éles vonásokkal „adja vissza az Emendatio humanae intellectus c. traktátusában: „quod ut recte intelligatur, notandum est, quod bonum et malum non nisi respective dicuntur, adeo ut una eademque res possit dici bona et mala secundum diversos respectus eodem modo ac perfectum et imperfectum.“ Tudomásul kell vennünk, hogy minden tárgyat a vonatkozás különbözősége szerint lehet jónak is, rossz-nak is, tökéletesnek vagy tökéletlennek nevezni, ennél fogva jó és rossz csak viszonylagos kifejezések. (Em. 12. §.) Vétek Spinoza szerint csak a társadalomban, az államban lehetséges, még pedig a hatalom birtokosaival szemben. Abszolút erény, vagy abszolút vétek nincs. (L. Tr. P.; II. 9 §.)

Mivel a természet azonos immanens okával, az Istennel, — így okozódik Spinoza —, ennél fogva bűn a természetben lehetetlen. Minden adottságot úgy kell fogadnunk és elfogadnunk, amint adva van. Szeretnünk kell még azt is, ami esetleg visszaszít. Ez Spinoza stoicizmusa. Hogy egyénisége mennyire át volt itatva e gondolattal, azt tanúsítják az egykorú források, amelyek szerint a teljesen szenvedélytelen, szerény, zárkózott életű tudós-nak egy különös szokása volt: órák hosszat képes volt elüldö-

gélgni szobájában egy pókháló előtt; legyeket fogdosott, bedobta őket egyenként a pókhálóba és gyönyörködve szemlélte vergődésüket, mint figyel fel a pók a háló szálainak rezdüléseire, mint siet áldozata felé, mint szívja ki áldozatainak vérért. Ez a szokás magyarázatát abban leli, hogy a természet minden megnyilvánulása Spinoza számára magas törvényt és szükségszerűséget revelt, amelyben gyönyörködni lehet, még ha viszonylagosan rut vagy rossz is a közvetlen szemlélet számára.

Spinoza államelmélete is ezen az alapon épül. „Hinc igitur, quod scilicet rerum naturalium potentia, facile intelligimus, quid ius naturae sit. Nam quoniam Deus ius ad omnia habet et ius Dei nihil aliud est quam ipsa Dei potentia, quatenus haec absolute libera consideratur, hinc sequitur unamque rem naturalem tantum iuris ex natura habere, quantum potentiae habet ad existendum et operandum. (Tr. P. II. §. 54.)

„Abból, hogy a természetes dolgok hatalma, mely által fennállanak és működnek, Isten saját hatalma, könnyen beláthatjuk, mi a természetes jog. Mivel Istennek mindenre joga van és ez az ő joga nem egyéb, mint a hogy minden egyes természeti dolog a természet szerint annyi joggal bír, amennyi a hatalma fennállani és működni.“

A jog forrása a hatalom. A hatalom adhat csak jogot. Ez is teljesen renaissance gondolat. Machiavelli eszméje nem történeti érvekkel, de bölcséleti okoskodással van alá támasztva. Hobbes eszméinek némi módosításokkal való előadása. Maga Spinoza a különbséget közte és önmaga közt egy 1674. június 2-án kelt levelében formulázza. „Ami a politikát illeti a különbség köztem és Hobbes között, hogy én a természetes jogot mindig érintetlenül megtartom és azt az alapelveket állítom föl, hogy a legmagasabb államhatalomnak nincs több joga az alattvalók felett, mint a mennyit az alattvalók fölötti hatalmának mértéke megszab.“ Ez maga éppen eléggé kirívó machiavellistikus felfogás, mert hiszen a hatalom mértéke szabja meg a jogok mennyiségét, pedig a jogok mértéke nem lehet hatalom. Amennyiben a különbséget keressük Hobbes és Spinoza közt, úgy Hobbesot illeti meg az etikai fölény, mert ő a jog fogalmát, mint erkölcsi motivumét megtartotta, Spinoza a jog fogalmából az erkölcsi tartalmat teljesen elhagyja. És ez aztán teljes ellentétbe hozza őt a zsidó felfogással, mely a jog elvét a legmagasabb ethika Szináj-óromzatára emelte, amely nem a természet adottságaitól függő, hanem abszolút, isteni erkölcsöt tanít és a törvényt egy csodálatos eszmei rigorózítás tündöklő fénykeretébe állította.

Természetes, hogy az ilyen felfogás a legkülönösebb elveket eredményezi, amelyek dacára filozófusunk nagy erőlködésének, hogy tanai összhangban maradjanak kora általános gondolkodás-

módjával, mégis a legkirívóbb ellentétben vannak erkölcsi alapeszméinkkel. Így kijelenti, hogy több embernek több jog jár: „Si duo simul convenient et vires iungant, plus simul possunt, et consequenter plus iuris in naturam simul habent, quam uterque solus; et quo plures necessitudines sic iunxerint suas, eo omnes plus iuris habebunt. (Tr. P. II. 13. §.) Vagy még erősebb kijelentése: Fides alicui data . . . tam diu rata manet, quam diu eius, qui fidem dedit, non mutatur voluntas. Nam qui potestatem habet solvendi fidem, is revera suo iure non cessit; sed verba tantum dedit. Si igitur ipse, qui naturae iure sui iudex est iudicaverit. . . ex fide data plus damni, quam utilitatis sequi ex suae mentis sententia fidem solvendam esse censet, et naturae iure eandem solvet.” (Tr. P. II; 12. §.) A valakinek adott ígéret addig marad érvényben, míg a megígérőnek akarata meg nem változik. Mert *akinek megvan a hatalma szavát szegni*, a valóságban ezt a jogát nem adta fel, csak szavakat váltott. Ha tehát az a véleménye (mivel a természetes jog szerint ő sajátmagának bírāja), hogy az ígéret neki több kárt okoz, mint hasznót, saját értelmének ítélete alapján a természetes jog szerint feloldhatja ígéretét.” Látjuk, mily borzalmas erkölcsi relativizmus az, amelyet Spinoza tanít. Természetes, hogy ennél fogva államelmélete több erős ellentmondást tartalmaz, mert hiszen igyekszik gondolatait kora közfelfogásához adaequálni (azaz ugyanazt tenni, amivel kissé fölényesen és elnézően a Bibliát vádolja meg és így bizonyos engedményeket tenni vagy saját elveit beburkolni azokkal sokszor homlokegyenest ellenkező tanokkal.)

Ellentmondás az, amikor alapelvéből nem csupán azt követelteti ki, hogy a hatalom mérve a jog mértéke, hanem azt is, hogy minden ember természetben egyenlő jogokkal bír, egyúttal azonban még a tyránnist is jogosultnak tartja. Szinte gunynak tetszik mikor a következőket mondja: „A tyránnussal szemben is meg kell őrizni a hűséget mindaddig, amíg Isten biztos jellel határozott segítséget nem ígér ellene.” (Tr. Th. P. XIX.) Az állam kormányzata szempontjából nem tartja fontosnak, hogy milyen érzülettel viszik annak ügyeit, egyedül az ügyvitel minősége fontos. (Tr. P. I. 6. §.) Ez nem egyéb, mint bölcséleti formulázása annak az elvnek, hogy a cél szentesíti az eszközöket.

Amint tehát látjuk ethikai tekintetben Spinoza meglehetősen távolra jutott a zsidóságtól. Nem szükséges ezt a bemutatott részletek után a zsidó erkölcsstant ismerők előtt tovább bizonygatni. Azonban az úr Spinoza és a zsidóság között még sokkal nagyobb, az bizonyos, hogy már fiatal korában hirdette, ha nem is filozófiai, de minden esetre ethikai elveit, különben nem átkozták volna ki már 1656-ban.

A zsidóság elleni nagy gyűlöletéről tanuskodik az egész

Tractatus Theologico-politicus. Az egész művön át végigvonul az a szándék, hogy vallásellenes tanait, mint zsidóságellenes tanokat tüntesse fel. Eles kritikát gyakorol az Ó-testamentum fölött, de mint azt Schweiger Lázár cikke már említette, az Új-testamentum felett óvakodott bírálatot mondani. Mózesz szembeállítja Jézussal, természetesen teljesen a keresztény közfelfogásnak deferálva: „Et ideo vox Christi, sicuti illa, quam Moses audiebat, vox Dei vocari potest. Et hoc sensu etiam dicere possumus, sapientiam Dei, hoc est sapientiam, quae supra humanam est, naturam humanam in Christo assumpsisse et Christum viam salutis fuisse.” Krisztus hangját, mint azt, amelyet Mózes hallott, Isten hangjának lehet nevezni. És ezen értelemben lehet azt mondani, hogy Isten bölcsesége, azaz egy emberfeletti bölcsesség Krisztusban emberi természetet öltött és ő lett az üdvösség útja. (Th. P. I.; 23. §.) Vagy: Quare, si Moses cum Deo de facie ad faciem, ut vir cum socio solet (hoc est mediantibus duobus corporibus), loquebatur; Christus quidem de mente ad mentem cum Deo communicavit. Ha Mózes Istennel szemtől-szembe beszélt, mint ember a társával (azaz két test közvetítésével), ugy Krisztus szellem és szellem közt érintkezett Vele. (U. o. 24. §.)

Külömben is szereti a zsidó Isten-fogalmat teljesen hamis színben beállítani, még pedig egész tudatosan. Az mégis csak különösnek tetszhetik, hogy ő, aki az amsterdami talmudiskolának magasztalt, kitünő növendéke volt a „szeresd felebarátodat mint ten-magadat” elvét nem az eredeti forrásból (ami pedig a lelkiismeretes tudós elsőrangú kötelessége volna), hanem az ismert újtestamentumi helyről és pedig az ismert fiktív toldalékkal „de gyűlöld ellenségedet”, citálja — ami talán mégsem egészen tudományosan korrekt eljárás. De Spinoza még ennél is tovább megy. Szerinte vagyis inkább a traktatus szerint bátran elválaszthatjuk a művet a szerzőtől, aki mégis csak ismerte a zsidó felfogást Istentől, (ha műve kijelentései az ellenkezőt is látszanak tanusítani) a zsidók Istent testi alakban imádják: „Quin imo Scriptura clare indicat Deum habere figuram” — a biblia határozottan utal arra, hogy Istennek alakja van. (Th. P. I. 18. §.) Fölsorolja a bibliai helyeket, melyekkel e tényt bizonyítani igyekszik és kijelenti, hogy azok, akik e helyeket nem szösz szerint fogják fel, mint pld. Májmuni és mások „sane garriunt” — üresen fecsegnek. Azt az állítást is megkockáztatja, hogy a zsidók, illetőleg Mózes több Istent ismertek el: . . . „Prohoco summo iure et potentia sibi soli hebraeorum nationem elegisse . . . reliquas autem nationes . . . curis reliquorum deorum a se substitutorum reliquisse. Azaz: Mózes azt tanítja, hogy Isten legfőbb joga és hatalma szerint egyedül a zsidó nemzetet választotta ki maga számára, míg a többi népeket és országokat, *más általa rendelt isteneknek engedte át*.

Ezzel eljutottunk a zsidóság kiválasztottságának eszméjéhez. Spinoza úgy értelmezi ezt az eszmét, hogy a kiválasztottság gondolata a zsidóság világi hatalmi törekvéseinek kifejezése és ezzel a modern antiszemitizmus atyjává lett. „Si quis enim . . . clare videt, Hebraeos in hoc solo ceteras nationes excelluisse quod res suas quae ad vitae securitatem pertinent felicitate gesserint . . . Eorum igitur electio et vocatio in sola imperii temporanea felicitate et commodis constituit“. (Th. P. 3. 7. §.) Persze siet elméletéhez hozzátenni, hogy „a mai zsidók semmiben sem állanak a többi népek előtt és ha ők a szétszórásban, ország nélkül oly sok éven át fenn maradtak, úgy ez nem lehet feltűnő, mivel ők mind a népek elől elzárkóztak és ezt nem csupán a külsőséges, a többi népeknek ellentmondó szokásaikban, hanem a körülmények jelében is a legteljesebben fenntartották. A tapasztalat pedig tanítja, hogy a népek gyűlölete tartja fenn őket.“ (Th. P. 3. 53. §.)

Természetesen, amint a kiválasztottság ideáljával, úgy az egész zsidó vallástörvénnyel hasonló fiktív módon operál. A zsidó vallástörvénynek csak politikai célzata van. Így a Traktátus V. fejezetében azt mondja, hogy Mózes egész törvénye csak a zsidó államra és csak a testi jólétre vonatkozik, illetve irányul. Ebben nem csupán az a Spinoza által is hangsúlyozott vád foglaltatik, hogy a zsidóság szemben áll a keresztény univerzalizmussal („Pál görög a göröggel . . .“ Th. P. 3.). Szűk látókörű nemzeti ideológiát hirdet, hanem az a vád is, hogy a zsidó vallás önző és csak a testi javakat értékelő etikai nézeten alapozza meg törvényrend szerét. A hamis beállítás vádjá alól nem mentesítheti Spinozát az sem, hogy mindezt azért írja le, hogy történeti és főleg szentírási alapot mutasson be amaz elmélete számára, mely szerint a vallás a jog erejét csak az államtól nyeri és így az állam rendjét és és irányát respektálnia kell.

De Spinoza tovább építi az ő vádjait a zsidóság ellen. Bizonyítani kívánja, hogy a zsidók az ő vallásos nézeteiket államérdekeikhez szabták és a következő állítást kockáztatja: „A zsidók, hogy elérjék szabadságukat megőrizhessék és az elfoglalt országot feltétlen uralmuk alatt tarthassák, szükségesnek vélték, hogy *vallásukat államrendjükhöz alkalmazzák* és a többi népektől elkülönödjének. Ezért parancsoltatott meg nekik: *Szeresd felebarátodat és gyűlöld ellenségedet.*“ (Th. P. XIX.)

Ezt a theoremat aztán alaposan kihasználja és kiélezi a zsidók ellen „Amor ergo Hebraeorum erga patriam non simplex amor, sed pietas erat, quae simul et odium in reliquis nationes, ita quotidiano cultu fovebantur et alebantur, ut in naturam verti debuerint; quotidianus enim cultus non tantum diversus omnino erat (quo fiebat ut omnino singulares et a reliquis prorsus essent

separati), sed etiam absolute contrarius. Quare ex quotidiana quadam exprobratione continuum odium oriri debuit, quo nullum firmius animis haerere potuit; utpote odium ex magna devotione seu pietate ortum, quodque pium credebatur, quo sane nullum maius nec pertinacius dari potest.“ A zsidók szeretete hazájukhoz nem volt egyszerű szeretet, hanem buzgó jámborság, melyet a többi népek elleni gyűlölettel együtt a napontai istentisztelet által tápláltak és oly módon gyarapítottak, hogy az második természetükké vált. Mert rendszeres istentiszteletük nemcsak különbözött, hanem egyenesen ellenkezett a népeikkel és ez idézte elő, hogy ők egymagukban és a többi népektől elkülönítetten maradtak. A naponta való átkokból erős gyűlöletnek kellett támadnia, mely melyen a lélekbe vándorolt; mert olyan gyűlölet volt, amely nagy áhitatból és jámborságból származott és istenesnek tartott és ennél nagyobb és makacsabb gyűlölet nem is lehetséges.“ Maga Spinoza is érezhette, hogy mennyire igaztalanul és alaptalanul vádolja, sőt rágalmazza a zsidóságot és azért mintegy enyhítő körülmény gyanánt hozzáfűzi: „Nec causa communis deerat, qua odium semper magis ac magis incenditur, nempe eius reciprocatio; nam nationes eos contra odio infensissimo habere debuerunt.“ A szokásos indok se hiányzott, mert ezt a gyűlöletet egyre jobban kigyújtotta. Ugyanis gyűlöletük *viszonoztatott*; a többi népek igen ellenséges érzelmekkel viseltetett irántuk. (Th. P. XVII. 80. §. 236. old.) De még itt is mily igaztalan a beállítás. Hogy az évezredek gyűlölet csak viszonzása a zsidók gyűlölködésének! — milyen hamis és milyen alaptalan kísérlet a zsidók iránti gyűlölet igazolására és a zsidóság megvádolására. Spinoza valóban tanítómestere lehetne a mai „tudományos“ antiszemitizmusnak.

De még ennél is messzebb megy, amikor a következőket írja: „Ius divinum sive religionis ex pacto oriri (ostendimus) sine quo nullum est nisi naturale; et ideo Hebraei nulla pietate erga gentes, quae pacto non interfuerunt, ex iussu religionis tenebantur, sed tantum in concives.“ Az isteni jog azaz a vallási alkotmány egy szerződésből származik, ami nélkül csak természetes jog létezhet. Ezért nem voltak a zsidók kegyességre kötelezve a népekkel szemben, melyek a szerződésben nem részesültek, hanem csak saját honfitársaikkal szemben voltak kötelezések. (Th. P. XVII. 115. §.)

Aki saját véreivel szemben ily tulzottan igazságtalan tudott lenni, annál fel sem tűnik, ha teljesen átveszi azt az ideológiát, mely egyedüli célját abban látja, hogy a zsidó vallás és etika inferioritását bizonygassa a kereszténységgel szemben. Az írás és törvény vallása szemben a hit és érzület vallásával, a testi és anyagi istenfelfogás szemben a szellemi és idealisztikus szemlélettel, a kicsinyes szeparatizmus és a grandiozus univerzalitás

mindez a sokszor ismételt és megcáfolt vád felmerül a traktátusban. Ezekkel foglalkozni majd lesz még alkalmam máskor, amikor egy kissé be akarok pillantani Spinoza és az általa oly nagyon ócsárolt zsidó vallásbölcsesek kapcsolatába.

Ezen közleménynek célja inkább felvilágosító volt. Ha annyit sikerül elérnem, hogy olvasóim gondolatvilágából kiküszöbölődik az a mesterségesen táplált tudat, mely szerint Spinoza a zsidóságnak is értéke, akkor közleményem is elérte célját. Mert Spinoza az egész emberiség számára óriási érték, hiszen századokra determinálta az emberiség gondolkodását, főleg a gondolat- és szólás-szabadság filozófiai megalapozásával, de nem jelent értéket a zsidóság számára, melynek gyűlölete izzott benne és amelynek *abszolút* erkölcstanát, *Isten-eszméjét* és vallásos ideáljait nemcsak elvetette, de hamis színben tüntette fel és guny tárgyává is tette művében, olvasói előtt. Tisztelet az ő bölcséleti nagyságának, de nekünk se okunk se jogunk őt a magunk számára lefoglalnunk.

Székesfehérvár.

Dr. Hevesi Ferenc.

A parnesz, parnasza.

Bacher (Ámorák III. 22.) megállapítja, hogy r. Zeira nagy súlyt helyezett az imádkozásra.¹ Mellőzi azonban az általa felhozott bizonyítékok közül azt, amit jer. Sabbath XV. 3. (15. b. 5.) olvasunk: Egy borajta ekként hangzik: tilos ellátásért imádkozni szombaton. Felvetette r. Zeira a kérdést r. Chijja bar Ba (= Abba) előtt, vajjon mondandó-e (az ebéd utáni imaszövegben) רעינו פרנסינו (pásztorunk, táplálónk) szombaton, így válaszolt neki (r. Chijja r. Zeirának), az áldásformula szövege azok (= a két kérdezett szó benne van a hétnek köznapjára megszóvegezett imában, tehát nem hagyandó ki szombaton sem).² Ugyancsak Bacher (u. o. 8.) jegyzi meg, hogy r. Zeira a legbensőbb érintkezésbe lépett r. Chijjával, miután tartozkodási helyét áttette Babyloniából Palesztinába. Mindkét amóra a 3-ik század első felében élt. Így tehát megingathatatlan bizonyítékunk van arra vonatkozólag, hogy a 3-ik század első felében az ebéd utáni ima héber szövegében ez a szó פרנסינו volt.

Az ebéd utáni ima jelenlegi szövege négy részből áll.³

¹ Auf das Gebet legte Zeira ein grosses Gewicht.

² Nincs kizárva, hogy éppen Zeira azon állítására való tekintettel, hogy az imaszövegét össze ne zavarja.

³ RMBM Berachoth II. 1.

A három első részre vonatkozólag a 3-ik század végén és 4-ik első negyedében élt r. Nachman (bar Jákob) a következőket mondja: (Berachoth 48 b): Midőn a manna leszállt, elrendelte Mózes az izraeliták részére a דין áldásformula elimádkozását, Józua elrendelte a דארק áldásformulát, midőn beköltöztek Palesztinába, Dávid és Salamon rendelték el a בונה ירושלים részletet. A 4-ik rész הטיב והמטיב a szentírás lezárása után állapított meg, a közönséges időszámítás utáni 135-ik esztendő után, miután a rómaiak megengedték a Bar—Kochba-féle szabadságharc leveretetésénél Betár elesetteit elhantolni.⁴ (Jer. Berachot VII. 1. [11a 46].)

Megállapítani kívánjuk, hogy a jelenlegi ebéd utáni imának mind a négy részben megtaláljuk a פרנס szó — gyököt a héber szövegben. — Az ebéd utáni ima elmondására vonatkozólag hagyományos irodalmunkban az első adat Simon ben Setachról szól (Berachot 48. a, jer. Berachot VII. 2. (11. b. 40—59.), jer. Nazir V. 5. (54. b. 2—19.). Bár az adatok nem minden részleteikben egyöntetűek, mindazonáltal megállapítható, hogy Alexander Janaj királynál egy udvari ebéden az étkezés utáni ima szövegét Simon ben Setach adta elő. Az esemény a közönséges időszámítás előtti 102 és 78 közötti esztendők, Alexander Janaj uralkodási éve, egyikén volt.

A hagyományos irodalmon kívüli zsidó irodalomban még Josephus Flaviusnál találjuk azt a körülményt, hogy az ebéd utáni imát elmondották (Archeologia XII. 2, 12. Bellum II. 8, 5.). Az új-testamentumban az ebéd előtti benedictió elmondása négyyszer említetik (Máté XIV. 19, Apostolok XXVII. 35, Rómaiakhoz XIV. 6, Timótheusokhoz IV. 3.) anélkül, hogy az ebéd utáni imáról szó esnék. Azonban a zsidó rítus szerint az egyik a másik kötelezettsége nélkül el sem képzelhető a megállapított kenyér-adag elköltése után. Mindezek az adatok azt bizonyítják, hogy az ebéd utáni ima szövege igen régi. Ha elfogadjuk r. Nachman közlését, hogy már Mózes elrendelte az ebéd utáni ima előrészének elmondását, még kérdés, hogy a megszóvegezésre is ugyanazt állítja, hogy Mózes írta azt, illetőleg hogy az ő idejében szóvegeztetett-e meg vagy sem. És ha igenlőleg válaszolnánk erre a kérdésre,

⁴ Az eltéréseket lásd Weiss: Dor dor vedorsov II. 130.

nem kell-e feltételeznünk, hogy a mai szöveg teljesen, vagy részben elűt az eredetitől. Talán az egész szövegben ebből a tekintetből nézve a leggyanúsabb az וּמְפָרְנִים szó, melynek gyökét a szentírásban nem találjuk és minden a mellett szól, hogy a szó görög eredetű *πύργος* és a Nagy Sándor által a Keletre elhozott hellén áramlat utáni kor előtt nem honosodhatott meg Palesztinában elődeink között, azaz a közönséges időszámítás előtt 323 után.

Mig a bibliában, amint fentt feljegyeztük, a פָּרַנְס gyök általában fel nem található, addig a kánon lezárása utáni első reánk maradt héber nyelvű könyvünkben, a misnában a פָּרַנְס gyök, már mint meghonosodott héber szó többször fordul elő. Felsoroljuk a következő helyeket: Nomen concretum (Kethuboth VII. 1.) Nomen substantivum (Chala III. 8. és 9.) (Pea VII. 7.) (Nedarim XI. 2.). Mint ige: (Pea VII. 9.) (Nedarim IX. 4.) (את אשתו) — (Gitin VI. 5.) (Sekalim V. 6.) (Ketuboth V. 2.) (u. o. VI. 5.) (u. o. XIII. 2.) (Kiddusin IV. 14.) (B. Bathra VIII. 7.) (u. o. VIII. 8.) A kánon lezárására vonatkozólag elágazó vélemények vannak. Ha azt a közönséges időszámítást megelőzően 200 esztendőre tételezzük fel, akkor ezen idő és a misna végleges szerkesztése között kerekén 400 évet kell felvennünk. Ha ebből indulunk ki, hogy mivel a bibliában nem akadunk reá a פָּרַנְס gyökre, az ezen gyökből származó szavak csak a szentírás lezárása után honosodtak meg, akkor el kell fogadnunk azon megállapítást, hogy a פָּרַנְס gyök ezen 400 év ideje alatt teljesen befészkelte magát az új-héber nyelvkincsbe.⁶

A mai napig nem sikerült a misna teljes szövege idősorrendi keletkezésének rétegeit annyira separálni, hogy megállapíthatnók a פָּרַנְס gyök bejutása időpontját a héber nyelvhasználatba. A legújabb kritikai kutatás azonban biztos eredménnyel elő megállapítani, hogy egyes imáink megszerkesztése jóval előbbre teendő, mint a misna végleges megszerkesztése. Ezek között kétségtelenül helyet foglal az ebéd utáni ima, amelyben a פָּרַנְס gyök, az askenáz

⁶ A szentély pusztulása (70) előtt már ezzel a kifejezéssel szólítja meg Nakdimon bar Gorion leánya r. Jochanan ben Zakajt פרנסני (Kethuboth 66b.) A 100 körül (a közönséges számítás után) működött r. Józua (ben Chanania) parnesznek nevezi r. Gámliél patriarchát (Berachoth 28a.).

ritus⁶ jelenlegi szövegezésében, ötször fordul elő: וּמְפָרְנִים 2-szer, פרנסנו és פרנסה (egyszer-egyszer). A szombat és ünnep-napi, reggeli נשמת ima szövegében וּמְפָרְנִים, kitétel fordul elő, az ujhoid kihirdetésnél של פרנסה חיים szövegezés van, ugyancsak az ujhoidi semoné eszré imában וּלְכַלְכֵּל.

Az idézett imahelyekből kitűnik, hogy a פרנס és מְפָרְנִים szavak már régi idő óta az isteni gondviselés egyik jelzőjeként (attributum) illetőleg megnevezéseként (epitheton ornans, כּוּנִי) fordul elő.⁷ Egyáltalában nem feltűnő, hogy emberekre vonatkozólag is találjuk ezen megjelöléseket, mert a hatalom birtokosaira (akár égit, akár földit értünk alatta) ezen viszonylagosság fennáll. A kérdés csupán az, hogy az Istenről alkalmazódott-e az emberekre, vagy fordítva a megnevezés.

A hagyományos irodalomban már a bibliai személyek is פרנס-nak nevezetnek. A következő példákat említjük meg, melyekre vonatkozólag a legjellegzetesebb az összes számbavehető feljegyzések között a Genesis r. XXX. 8. alatt való összeállítás. A szóra rabbi Jóchanan és r. Lévi megállapítása után ezt találjuk: רבנן אמרין כל מי שנאמר בו היה ון ומפרנס, נה ון ופיתנס כל יב חדש שנאמר ואחה קה לך יוסף ויכלכל יוסף את אביו ואת אחיו משה ון ופירנס את ישראל ארבעים שנה במדבר, איוב ואוכל פתי לבדי שמא לא אכל יתום ממנה אתמהא מרדכי ון ופירנס.

⁶ A spanyol ritusban csak egyszer (Maimonidesz RMBM נוסח ברכת המזון) Dihrenfurt תקסט kiadása 115. lap, 2. oldal, 2. hasáb, alulról a 3-sor (פרנסנו).

⁷ Jakob ben Aser a בעל המוריס című magyarázatában (Numeri XI. 16.) felsorolja Isten hetven megnevezését. Ott azonban a פרנס szót hiába keressük. A felsorolás nem meríti ki Isten elnevezéseit (a כּוּנִי-okat) különben sem. Hiányzik pl. a מלך szó is. Holott már a Szentírás is „király” névvel jelzi az Istent, pl. Jesaja XLIV. 6. אִמַּר ה' מֶלֶךְ יִשְׂרָאֵל וְנֹאֲלוּ. És különösen általánosan ismert a talmud (Megila 15b. alul) megjegyzése Eszter VI. 1. — s אִמַּר רַבִּי תַנְחוּם נִדְרָה שְׁנַת מַלְכוּתָא שֶׁל עוֹלָם. továbbá Midrás Aba Gorion (Buber kiadása 7b.) מֶלֶךְ כָּל מְקוֹם ר' יוחנן כל מקום שנאמר במגילת אסתר ... מֶלֶךְ סָתָם כְּמֶלֶךְ מַלְכֵי הַמַּלְכִּים הַכְּתוּב מֶרְבָּר. Továbbá hiányzik a מלכו של עולם kifejezés is (pl. Baba Mecia 59b., bár a מלכו kifejezést felveszi.) Feltűnő azonkívül, hogy míg Isten és Izrael hetven nevét felsorolja, Jeruzsálem hetven nevét mellőzi. Mindezek okát nem tudom megadni.

Ezen csoportosításban ugyanazt a két kifejezést találjuk emberekre vonatkozólag, amelyeket az ebéd utáni imában magára a Gondviselésre, t. i. **י.י.** és **פרנס**. Isten után a legjelentékenyebb szerep jutott Mózesnek, aki negyven éven át gondoskodott egész Izrael népéről a pusztában. A szintén szélesebb kört tekintve második helyre jutna Einhorn (**פירוש מהר"ו**) magyarázata szerint Mordechaj, aki a fogságban levő összes zsidókat látta el szükségleteikkel, (bár a szövegből esetleg csak Eszterről való gondoskodására kell gondolnunk). Harmadik helyen van e szempontot tekintve Nőé, aki tizenkét hónapon át látta el a bérkába szorult összes élő lényeket. Utána József, aki atyját és testvéreit élelmezte. Az ötödik helyre jut Jóh, aki árváknak adott kenyeret.

Ezen összeállításból nem kell feltétlenül politikai vagy szellemi irányításra is gondolnunk, hanem inkább csak élelmezési gondoskodásra.⁸ A **פרנסה** szó, mint az alanti példákból látni fogjuk, anyagi gondoskodást jelent, főleg élelmezést, csak másodsorban ruházkodást, később minden testi szükségletet, szellemi irányításra csak idővel bővült ki.

Fenti feltevéstünket a **כתובה** is megerősíti, a midón így szól a házassága megkötésénél a férj hitveséhez **יחי ומפרנס יחי** továbbá **ונין ומפרנסין לנשיהון**.⁹ Idővel azonban a **וין** és a **פרנס** gyökök tökéletesen ugyanazon fogalmat jelentették. Az olvasó teljesen meggyőződők állításunk igazságáról, ha az alanti párhuzamos helyeket összehasonlítja:

Peszachim 118 a. | *Genезis raba XX. 9.*

Taanith 2 b.

Genезis raba XXXI. 4. | *Tanchuma Mispatim 9.¹⁰*

Ha a misna fentidézett helyeit tekintjük, a **פרנס** gyöknek következő jelentéseit állapítjuk meg: 1. *emberi és állati élelmezés (minden táplálék)*. Rabbi Simon b. Elázár azt mondja: a vadállatok és a madarak megszerzik élelmüket (táplálkoznak = **מתפרנסין**).

⁸ Pl. a mannára vonatkozólag Mechilta. (Ex. XVI. 6.) **המקום מפרנס אתכם**.

⁹ A karaita, jemenita, indiai Bení Israel és a gibraltari sefard zsidók ketubájában megvolt a **פרנס** **וין** kifejezés, ellenben a szamaritanusokéban nem található (M. Gaster Monatsschrift 1910.). — A **פרנס** **וין** kifejezés egy-más mellett van (Sifre-Horowitz 79.) **ונתי ופרנסתי אתכם**.

¹⁰ Ketubot (8 b 69 a) kivétel, mert ott **מזונות** élelmezést, ellátást, **פרנסה** hozományt jelent az árvaleánynál.

annál inkább én is megszerzem élelmemet (**אתפרנס** Kiddusin IV. 14.), — 2. *éjjeli szállás* (illetőleg annak ellenértéke = **פרנסת לילה** Pea VIII. 7.), — 3. *ruházat* (így állapítandó meg Ketubot VI. 5. alapján), — *minden szükséglet* (a mennyasszonytól még disztárgy,¹¹ ékszer is, Ketubot V. 2.¹² Jellegzetes továbbá a rabbi Simon ben Jochaj Mechiltájában (Hoffmann-kiadás 2 alul 3 felül) található példázat.

Ugyanezen szempontból említjük meg Szifré egyik helyét (Deuter. I. 11.).

Ebből a két idézetből azt látjuk, hogy a parnez és az **ἐπιτροπος** bizonyos szempontból egy fogalmat jelent. Igaz ugyan, hogy a hagyományos irodalomban az **ἐπιτροπος** alatt legáltalánosabban „gyám”-ot értettek, azonban többször van rá eset, hogy ez a görög nyelvből átvett szó többi más eredeti értelmét, mint pl.: felügyelő, helytartó, kormányzó szintén megtartotta a rabbinikus (talmudi és midrási) nyelvhasználatban, mint kölcsönszó.

Hasonló jelenség állapítható meg a parnez kifejezésre vonatkozólag. Legáltalánosabb jelentése a parnezgyöknek (illetőleg a **פרנסה** szónak) élelmezés, azonban alkalomadtán bővebb jelentése is van. A misna alapján fentt jelzettekén kívül a későbbi hagyományos irodalomból a következő helyekre utalunk: *Babloni talmud*: Berachoth 3b, 16b alul, 28a, 32a, 55a, 63a, Sabbath 32b, 114a, Peszachim 113b, Hagiga 3b, 5b, 15b, Ros-hasono 17a, 25b, Joma 22b alul, 86b, Szuko 51b, Thaanith 2a és b, 9a, 10a és b, 19b, 24b alul, Ketubot 8b alul, 66b, 67a alul, 67b, Kiddusin 70a, Gittin 57a, 60a, 61a (= jer. Pea 24a 68), Baba mecía 46a, Baba bathra 8a, 10a, 11a, 14a, 91a, Aboda zara 5a, Szanhedrin 92a, Horajoth 13b, Arochin 17a, Chulin 84a, Thamuza 16a alul. *Palesztinai talmud*: (Krotoschin 1866) Pea 21a²⁰⁻³⁶, Seka-

¹¹ Bacher: Hebr.-persisches Wörterbuch (Hebr. Teil) Seite 34. (Budapest 1900.). Tehát a perza Salamon b. Sámuel szerint **פרנסה** hozományt jelent (— ugyancsak Rási a talmud alapján u. o.).

¹² A tannaitikus korban (bár nem a misna szövegéből) r. Meir és r. Jehuda szavaiból az világlik ki, hogy a **פרנס** gyököt „térfigyelmet megállapítására” is alkalmazták (Batra 14. a.). Más iskolai kifejezéseket sorol fel Bacher Terminologie II. 162. — Megemlítendő továbbá Exod. r. 43. Kohut (Aruch completum VI. 432.) a gyök szír, illetőleg arab eredetét akarja megállapítani és testi és szellemi értelem közötti különbséget óhajt feltételezni a gyök egyes alakjaiban.

lim 48d⁵⁵, 49a alulról 3-ik sor, Ros-hasono 57a⁴⁴, Chagiga 76d¹⁻⁴, Ketubot 34b^{1,35, 65}, Moed Katan 81c⁴⁹, 83d³⁰, Szifre Num. (Horovitz-kiadás) 88 és 90-ik lap, Szifre Deuter. 259 357, Genesis rabba XX. 9 XC. 3, Jalkut Reubeni פנחם, Pirke dirabbi Eliezer 10, Sir rabba I. 10. 3. Berésith rabba XX. 9. Tanchuma Buber ירא 24. Pesziktha rabathi XXVII. 1. — Targum Jesaja XXII. 15 és Zecharja XI. 8. — Parnesnek nevezetik maga a Gondviselés. A bibliai személyek közül: Ádám, Nóé, József, Job, Mózes, Áron, Mirjám, Becálél, Józsuá, Jifhach, Sámuel, Elimelech, Machlon, Chiljon, Dávid, Márdochaj. A tannaiták és amórák között parneszek voltak, illetőleg annak szemeltettek ki: Hillél, Rabban Gamliél, rabbi Akiba, rabbi Eliezer, rabbi Jehuda hanaszí, rabbi Jósze, rabbi Chaggaj, rabbi Jákob bar Idi, rabbi Jicchok bar Nachman.¹³

A középkorban a hitélet élén álló férfit (férfiakat) különösen a spanyol ritusuáknál nevezték פּרנץ-nak, amely címzés az áskénáz zsidóknál a ראש הקהל-nak felelt meg (bár néha az utóbbiak körében is akadunk פּרנץ megnevezésre, lásd — Ocár Jisrael VIII. 307, hol ezen korra vonatkozólag, melyet jelen közleményünkben érinteni nem kívánunk, tájékozást nyerhet az olvasó).

Tata.

Dr. Goldberger Izidor.

Világnézetünk.*

(Theologiai tanulmány II.)

II. A vallásos világnézet ontologikus ismertetése.

Vallásos világnézetünk szerint *hinnem kell* a mindenséget előhozó szellemi Istenben, ki az anyagok részecskéibe egymásra kölcsönösen ható készségeket (erőket!) plántált örök törvényekkel ruházott fel, ki *tervszerűen* épít és építi az élő és élettelenek miriádjait, azokat az idők kezdetétől az idők végéig *tervszerűen* egymással kapcsolatba hozza — azonban e *tervszerű* teremtőmunkát mi csak eredményeiben észlelhetjük, de érzékszerveinket közvetlenül sem magát a Teremtőt, sem az anyagba helyezett erőket.

A vallásos világnézet alapja tehát: a *jelenségek nyomán igazolt hit*. Hinni az okban, mert okozat előttem van! Ez a vallás

¹³ Weiss I. H. szerint r. Jirmija is parnesz volt (Dor dor vedorsov III. 97. l., továbbá u. o. 84, 78.)

* Első rész megjelent a M. Zs. Sz. 43. kötet 213—224. lapjain.

alapja. Igaz, hogy az ok érzékeinkkel nem észlelhető; ámde a cselekedeteiben, következményeiben mutatkozó valóságokat mégis igazaknak kell vallanunk és csakis ekkép alkothatjuk meg metafizikai képzeletünket.³

A hitből akkor lesz vallás, ha az emberi lélekben felébred azon viszony tudata, hogy ezen végső októl, מַה az emberi körökben felül álló Teremtőtől függ sorsunk, kinek akarata szerint igyekszünk élni.

Hitre azonban nemcsak a vallás metafizikai tanításánál van szükségünk, hanem tapasztalati tudományoknál is. Az empirikus — tehát kísérleti uton bemutatható tudásnak is korlátai vannak. Mindenütt mozgást, avagy az anyagok részecskéi közötti összetartó hajlandóságot más szóval erők működését látjuk, — ezek törvényszerűségén alapszik az egész természettudomány, — de magát az *erőt* sehol, mindenütt csak munkáját észlelhetjük, tehát az okság törvénye alapján, az erőt feltételezni — hinni kell!

A vallás, a hit egyetemleges mint lelki sajátság, mert a világ minden tájékán lakóknál primitív vagy fejlődöttebb formában fel-lelhető; az elvont gondolkodással, az öntudattal együtt jelentkező emberi sajátosság.

A *művelt ember* vallása azonban más, mint a primitív *mberé* — ment hiszékenységtől. Ha mások megokolatlan tanításait, melyek az ésszel ellenkeznek, melyek tudással szemben állnak — igazaknak fogadok el — akkor az hiszékenység, melynek nyomában jár a babonáság. Minél több a tudásom, annál több jelen-séget tudok *okszerűen* magyarázni, annál kevésbé vagyok hiszékeny, annál tisztultabb légkörbe emelkedik a hit, a vallás, vagyis a *művelt ember vallása tisztább!* Én csak azt *hihetem*, amit azért nem *tudhatok*, mert az fölötte áll (quia sublime est) tapasztalati vizsgálódásaim határának, de azt nem *hihetem*, ami tudással ellenkezik (quia absurdum est).

A művelt emberiség vallásának arra kell törekedni, a) hogy

³ Kant ugyan vitatja, hogy az ok és okozat ugyan oly biztos kategóriája az észnek, mint a tér és idő, amelyeken át a jelenségeket látjuk; szerinte a tapasztalatok állandósága szoktatta hozzá gondolkodásunkat az okozat mögött mindig okot keresni. A lényegen azonban az nem változtat, hogy miért ilyen a gondolkodás törvénye. *Mi képtelenek vagyunk az ok és okozat formája nélkül gondolkodni.*

hittételeit a tények következményei igazolják b) hogy a jelenségekre, a felferült kérdésekre más válasz, más megoldás el sem képzelhető legyen c) hogy ott adjon hitre támaszkodó megnyugtatótást kérdéseinkre, hol még reményünk nincs, hogy tapasztalati uton is kaphatunk választ (ignorabimus) d) végre, hogy vallásunk tételei az emberi erkölcsöt teljességgel fedjék.

A világmindenségnek, mint következménynek, mint okozatnak, mint előttünk lévő megalkotott valóságnak okát a végtelen szellemű Lénynek, Istennek valljuk. Ámde még ezen felül is, oly világosan észlelhetjük megnyilvánulását, hogy másként el nem képzelhetni, csakugy, mint ezt a vallásos felfogás hirdeti. Ily észleletek a következőként csoportosíthatók.

a) A fizika legelemibb törvénye: minden test nyugalmi állapotban van, vagy állandó sebességű mozgásban marad, míg valamely külső erő nem hat rá. A világban minden mozgásban van és ez mozgatót kíván. Amint a mi izmainkat egy nem látható központ mozgatja, mely nem érzékelhető, akként kellett lenni a primum movensnek egy a végtelen naprendszerek mozgását elindító végtelen Erőnek, Istennek.

b) A világban történő mozgások törvényszerűséggel történnek. Az anyag önmagának képtelen törvényt szabni, tehát kell lenni egy Törvényadónak, ki épugy beleplántálta a naprendszernek mozgásába a kötött törvényt, mint a legkisebb molekulába az ő sajátosságait, természettörvényeit. És ha a sejtben megvan az életcsirája, úgy ezen képességét nem önmagától kapja, hanem a Törvényadótól, ki őt ilyennek rendelte.

c) A világmindenségben csodálatos tervszerűséget látunk. Az egyedek egymással kapcsolatban állanak, egymást kiegészítik, egymásra utalva vannak, egymást táplálják, szerveik egymáshoz alakulnak. A rovarnak csápjai kiszívják a virágkelyhében lévő mézet, de közben továbbítják a virág himporát — egymás fenntartásán működnek, ezer példa igazolja e tervszerűségét — egységes törvény szerint működnek — Tervezőnek kell lenni! Tervet pedig csakis szellemi, eszes lény hozhat elő. A világ végtelen nagy, az emberi agyat felülmúló nagy gépezet — egységes, — tehát szellemi vezetője, tervezője is ily: emberi képzeletet tulszárnyaló méretű, mindent átfogó képességű Lény lehet: a tervező Isten.

d) A fejlődésben nemcsak tervszerűséget, hanem célszerűséget

is látunk: szoros láncban fűződnek egymáshoz a teremtmények, tulajdonságaik a másik egyed céljait szolgálják. Az előbbi példa tovább vihető: a napsugár áldólag hat a növényzöldséjére (chlorofil), a növény tápláléka az állatnak, az állat szolgálatába áll az embernek, az ember műveli a földet, a földet öntözi a lecsapódott pára, a víz párolgását növeli a szél mozgása, a szelet létrehozzák az éghajlati és évszaki különbségek, ez pedig előáll a föld forgási tengely ferdeségéből — csupa célszerűség, csupa tervszerűség. Ily célt kitűzni pedig csakis a gondviselő isteni akarat, szellemi Lény képes.

e) Isten megnyilatkozására utal ez a benső hang lelkemben, öntudatomban, mely a bűn elkövetése fölötti lelkismeretfurdalásban jelentkezik. Az anyagnak, testi vágyainknak gyönyörűségével szemben, bensőmben megszólal egy Birónak a szava. Ez nem nevezhető a földi törvényektől való félelemnek, dresszurának, mert hiszen, épen ott jelentkezik a lelkiismeretfurdalás legélénkebben, ahol a bűnösnek elbujnia sikerül a földi bíróság büntető keze elől. Ez a benső hang a láthatatlan Bíró szava.

f) És Isten megnyilatkozása jelentkezik épen azon tényben is, hogy minden világtájon egyaránt él az Istentudat az egymástól függetlenül fejlődő népeknél is. Ha nem is mint kifejlődött vallás, de mint annak alapja: a felsőbb lényben való hit, attól való függés. A bantu négerek „molimó“-ja, az indianusok „nagy szelleme“, az eszkimók „ankutja“-jai — mind egyetlen „consensus omnium“-ot képeznek, — melyet Isten megnyilatkozásainak vehetünk. A vallásos világnézet azonban nem elégedhetik meg az istenhittel.

Hinnünk kell az anyagban, a testben megnyilatkozó lélekben, illetve az anyagokban megnyilatkozó fokozatos erőkben is. 1. Legalsóbb fokon áll az anyag részecskéiben lévő vonzás (Kohésió, földvonzás, égitestek mozgásának egyensúlya). 2. felette a lekötött, de felszabadítható erők (mágnesség, villamosság). 3. Azután ismerjük a kristályosító erőt (ásványokban). 4. A sejtfeljesztő erőt (növényekben). 5. Az állati ösztönös párát 6. végre mindezek felett van az öntudatos szellemi erő — az emberi lélek.

Az erők ezen felsorolt fokozatainak legtokéletesebbje az emberi lélek, az öntudat. Mig az erők csupa érzékelhető, tisztán anyagi működést fejtenek ki, addig a lélek szellemi munkát végez. Amit eddig észrevettek az állatokon meglepő mutatóványoknál — az

mind félelmi ösztöneiből folyó dresszura, vagy örökölt ösztöneiből folyó tanulékonyság, illetve mindkettő együtteséből származott. A szelidítő korbácsa és vesszőge adja a logikát s nem az állat agymunkája. A lélek azonban az izmok működtetésén felül tisztára szellemi funkciót is végez és bár nem érzékelhető, mégis felismerhetjük épen következményeiből: 1. Szellemi működést — csak szellemi ok hozhat létre. Ok: a lélek, okozat: a gondolkodás, a következtetés, az ész elvont munkája. 2. A szellemi lélek létezése mutatkozik abban, hogy elvont dolgokban leljük örömlenke, még ha anyagi énlünk kárára, még anyagi testünk ellenére is. (Megbocsájtás, nagylelkűség, jótékonyág, szeretet). 3. Lélek létezését igazolja a bűjtölés, azaz lemondani tudás anyagi kívánságokról egy szellemi cél kedvéért. A test éhes, követel — van tehát bennem valami szellemi ok, mely szembe tud helyezkedni az anyaggal és parancsolni tud néki. 4. A lélek létét igazolja, hogy ugyanazon külső behatások alatt így avagy épen ellenkezőleg cselekszem, *akarni* tudok! Függetlenül minden testi körülmény, anyagi kényszerhatástól, ha még részben kötött is akarát, akkor is tudunk választani a jó és rossz között — ezt a lélek végzi. 5. Hatalmas igazolása a lélek létezésének a mindinkább polgárjogot nyerő *szuggesztív gyógyító módszer!* Az öntudatba helyezett képzet oly parancsolólag hat a testi elváltozásokra izmokra, idegekre, hogy azokat a működés ujra felvételére bírja. Az öntudatba szuggesztív képzetet pedig előbb a szellemi énlnek kell magáévá tenni, a béna kar csak akkor lendül, ha azt a lelki „én“ megindítja. 6. A lélek létezését igazolja az a tény, hogy az összes testrészeket ért külső behatást egy pillanat alatt az én „énem“ megérzi; talán az agyamban, mely a lelki megnyilvánulások székhelye — viszont szellemem elbódításakor, pl. mesterséges elaltatásakor nem tudok fájdalmakról. 7. Az agy és táplálékai aránylag rövid idő múlva anyagcsere útján teljesen új sejtekkel pótolatnak és én mégis érzem, hogy az én „én-em“ ugyanaz, emlékszem régi dolgokra, pedig az öntudat székhelye, az agy lassanként kicserélődött. 8. A lélek létezését igazolja, hogy a kémiaiilag előállított sejtek, vegyületek egyetlen egye sem képes az élet legparányibb megnyilatkozására sem. Sőt. Az élő sejtek elválasztva a testől elhalnak, míg ha új élő egyénre ragasztjuk azt — mint az orvosi átoperálásoknál — ismét bekapcsolódnak az élő szervezetbe. 9. Ám a lélek létezését igazolja a

lelkiismeret, mely bűn előtt habozásban, a bűn közben írtózatban, a bűn után lelkipurálásban, megzavaradottságban jelentkezik.

A világot teremtő és kormányzó Isten és a lélek közötti kapcsolatról a vallásos világnézet azt vallja, hogy 1. a mindenható plántálta az anyagba az Élet csiráját, 2. ezen élő lelket bármely pillanatban elvonhatja, 3. a lélekbe ültette az erkölcsi érzést lelkiismeretünk szava által. Ő tiltja a lelket a bűntől, amiért büntetést, buzdítja a jóra, az erényre, amiért jutalmat nyerünk. Hisszük továbbá, hogy a lélek soha sem ért volna föl az erkölcsi önzetlenség tökéletes fokára, ha azt Isten prófétái szellemű férfiakkal nem közli.

* * *

Ezt tanítja a vallásos felfogás Istenről, a világról, az emberről a lélekről, az anyagokban székelő erőkről és azok kölcsönös viszonyairól!

Budapest.

Dr. Kálmán Ödön.

Zsidó szokások eredete és magyarázata

I.

Hogy miért éneklünk hazánk több zsidó hitközségében, különösen a felső vidéki megyékben a kántor vagy előimádkozó egy külön melódiával a שמחים בצאתם bekezdésű imát, azon szombatokon, ha egy házasság szülése után először látogat a templomba? Ehhez a magyarázatot a következő talmudi elbeszélésből vélem meríteni. Nedarim traktatusának 32 a. lapján beszélnek bölcsseink, hogy még Ábrahám ősatyánk, az első monotheista is, ama ökorbeli tévhitben leledzett, hogy a bolygók és üstökösök keringéseinek némi befolyásuk volna az emberi nemzésre. Ezért kételkedett is a patriárka kezdetben Isten azon ígretében, hogy Ismaelen kívül még más gyermekeket is nemz ő, mert a bolygókból mást velt kiolvasni. Mire a Mindenható kivezette őt a szabadba (Genézis 15, 5.) és így szólt hozzá: »Tekints az égbe és hagyj már fel a bolygók erejében való tévhitte, vedd egyszer és mindenkorra tudomásul, hogy Izrael népének sorsára a bolygók nem bírnak befolyással.« (Sabbath 156 a. és Szukka 49 a.) Hanem igenis, mi, zsidók, úgy mint a teremtés többi lényének, a bolygók hivatását is abban ismerjük fel, hogy azok is örömmel teljesítik naponta a Teremtő által kiszabott pályafutásukat, de másként varázserőt nem tulajdonítunk nekik. Ha tehát egy férjes zsidó nő szülése után először jelenik meg a templomban, úgy azért éneklünk el előtte liturgiánk azon ima részét, mely ezen említett hitvallásunkról szól, hogy mintegy értésére adassék, hogy

ő is ezen új családi szaporulást egyedül az Örökkévaló áldásteljes akarátának és ne a régi tévhit szerint a bolygók varázserejének tulajdonítsa!

II.

Ismeretes, hogy nálunk circumcisio alkalmával a lemetélt makktyut hamuba szokták elrejtteni. Ezen szokás eredetére a Jalkut-ban bukkantam, mely Bálák betiszakaszában a következő regét mondja el: »Midőn Bileám, a pogány próféta Bálák, a moabiták királyának meghívására a puszta Izrael népének táborozási helyére vándorolt és ott számtalan előbört pillantott meg, melyeket őseink a pusztában való lemetélésük után a homokba rejtettek, úgy a következőképp kiáltott fel: »Óh! ki számlálhátna meg Izrael porát«, vagyis ama számtalan makktyukat, melyeket ők oly önfeláldozóan metéltettek le önmagukról és minden kérdés nélkül a sivatag homokjába rejtették el.« És innen keletkezik — füzi most e regéhez a Jalkut — az a bevett zsidó szokás, hogy a fitymákat nálunk még ma is homok vagy hamuba rejtegetik. Én e zsidó népszokást — ha általa az idézett Jalkuttal ellentétbe nem jönnek — inkább oda magyarázom, hogy a zsidó mindig ügyelt arra, hogy halála után minden vele született testrésze az anyaföldbe helyeztessék el a célból, hogy a Szentírás mondása szerint »porból vagy és ismét azzá leszel« (Genesis 3., 19.), azok ismét porrá váljanak. Ez okból temetnek el nálunk például egy leamputált testrészt, vagy egy betegágyban elhalt nő összes feltalált ivarrészeit is stb. stb. Így tehát a gyermek makktyuját sem akarták egyszerűen eldobni, hanem hamuba tették azt és teszik még ma is, hogy mint emberi testrész vagy bőr ott induljon mielőbb enyészetnek.

III.

Korántsem babona, hanem lélektanilag teljesen indokolt az a vallásos zsidó nép között elterjedt esztétikai szokás, hogy azok a kezek és lábaik ujjairól levágott körömdarabokat elégetik, nehogy egy boldog állapotú nő azokat átlépje és általa idélen szülésbe essék. (Lásd Moed-Katan 18 a.) Ennek az egyszerű értelmezése abban áll, hogy a viselő nő állapotának mineműségénél fogva inkább hajlandó az undorodásra, már pedig az nem szenved kétséget, hogy a heverő piszkos körömdarabok a legkönnyebben képesek ily undorodást előidézni, mely körülmény azután, az ily állapotú nőnél végzetes következményekkel járhat. Így magyarázható talán meg a következő zsidó szokás is, hogy nálunk terhes nő a komaanya tiszttségét nem viselheti. Mert bölcsseink bizvást attól tarthattak, hogy a circumcisio processusa szintén káros hatással lehetne az ily nő érzékeny állapotára.

IV.

Szintén nem nevezhető babonának azon jámbor zsidó szokás sem, hogy lakásaink elhagyása vagy átlépése alkalmával az ajtófélen alkalmazott mezuzát, mint a templomban körülhordozott tórateker-cset, meg szoktuk kezeink érintésének közvetítésével csókolni. Mert ez semmi mást, mint csak azt akarja eszünkbe juttatni, hogy munkánk sikerét az Örökkévalótól, — kinek szent neve van ott felírva, várjuk. Ha pedig hazatérünk, úgy ama szó ismét azt hozza eszünkbe, hogy Isten segedelme vezetett vissza kedves családjához és hogy Ő küld áldást hajlékunkba. Különböznél is már régi szokás ez a zsidó népnél még a második szentély lerombolása idejéből ered, melyben azt Onkelosz fia, Kalonymosz, a prozelita vezette be. (Lásd Aboda-Zara 11 a. lapját.)

V.

Hogy miért állitanak Kol Nidré ima elénekzése alkalmával minden zsidó hitközségben a rabbin kívül még egy köztiszteltben álló aggastyánt az előimádkozó oldala mellé? Mert így mondja a Mechilta. (Besallah 12.) Már ez régebben divott nálunk minden böjtnap alkalmával, a könyörimák elrebegése alatt. Korunkban azonban csak egyszer egy évben, a legnagyobb böjti, vagyis az engesztelő napon alkalmaztatik. (Lásd R. Ábrahám Abele Mágén-Ábrahám című kommentárját Orach-Chajim 566. 10.)

Ellenben sokkal feltűnőbb és szinte érthetetlen ama kis imarész használata, amelyet Kol Nidré előtt szokott a hitközség által az előimádkozó mellé két kirendelt egyén háromszor halkán elmondani. »Az égi és földi tanács nevében, Isten és a hitközség tudta és beleegyezésével ennél megengedjük az átlépőkkel való imádkozást!« Én ezen kis imaformula keletkezését még a spanyol inquisitio idejére akarom visszavezetni, midőn tudvalegoleg több ezer zsidó félélemből és korántsem meggyőződésből vette fel a keresztiséget. Azonban titokban a zsidó vallás törvényei szerint éltek. Ezen ugynevezett »maranoszok« vallásos érület- és a lelkifurdalásoktól egyaránt kergetve, vallásunk legszentebb napján, vagyis az engesztelési nap előestéjén, titkos utakon elhallgattak a zsidótemplomokhoz és ott bebocsájtást kértek, hogy együttesen végezhessek e napon az ájtatoskodást többi hittestvéreikkel. Ezek azonban, mielőtt őket felvették volna társaságukba, szükségesnek tartották ezen »hitehagyottakat« a kereszténység kötelékébe való belépésük alkalmával tett esküjük alól feloldani, melyet mindjárt Kol Nidré, vagyis az istentisztelet megkezdése előtt az idézett formulával eszközöltek. (Helytelen. Blau.)

VI.

A hétfő és csütörtöki napokon a reggeli imánál való perselyezés a zsidó templomokban régi keletű szokás lehet, mert már R.

Jesajáhu Horovitz halévi tesz erről neves művében (Selah 37 a. és 241 b. l.) említést, csak azon megjegyzéssel, hogy hajdanta, nem úgy, mint most, a tizenhét szakasznak az előimádkozó által hangosan való elisméllése alatt történt, hanem a gondnokok már jóval előbb járták körül perselyeikkel a templomok belsejét.

VII.

A zsidóknál is divik az a társadalom által bevett szokás, amely csak napjainkban, ezen modern korszakban kezd divatlanná válni, hogy tüszentés alkalmával »egészségére« való kívánnal kedveskedünk egymásnak. Ezen udvarias szokás a hatodik század idejéből származik, ugyanis 590-ben Mauritius római császár uralkodása alatt énelvítő, poshadt büzzel volt telve a légkör a világ majdnem minden tájékán és ha azon időben valaki tüszentelt, úgy az erősebb belélegzés által nyomban elkábult, a földre esett és hirtelen kilehelte lelkét. És akkor vezették be a világ összes nemzetségei között — ki-ki a saját nyelvén — a tüszentés feletti kívánságot. (Lásd Ganz Dávid, Cemach-Dávid című II. könyv 88. l.) Ellenben a tannaita Rabbi Eliezer, Horkenosz fia, más eredetet és magyarázatot ad ezen népszokásnak.

VIII.

Az uralkodóházért elmondandó imát, mely hazánkban csak a zsidóknál divik, már a misna (Atyák-szakasza III. fejezet) említi. Továbbá Simeon Oniásnak fia, kit köznyelven »Simeon Hacádiknak« nevezünk és ki 300-ban a rendes időszámítás előtt élt és a második szentély idejében a főpapi méltóságot viselte, mondá Nagy Sándornak, ki hódító útjában bátor seregével Jeruzsálemnek tartott: »Fejedelem! lehetséges lenne, hogy te azt a házat, amelyben érted és birodalmadért is könyörögnek, elpusztítanád?« (Iona 69 a.) Csakhogy akkoriban a szöveg igen rövid volt és naponta mondatott el az istentisztelet után. (Berakot 16 b.) Csak a későbbi gaonok idejében lett a mai szöveg megszerkesztve és annak elmondása hétköznapiokról szombatra áttéve. 1839. július 9-én adatott — elsősorban Galiciára — a rendelet, hogy az uralkodóházért való ima az összes zsidó templomokban nem héberül, hanem németül mondanó el, sőt az imának még szövegét is előírta a rendelet, mert héber imáinkat rosszakaratú gyanúsításokkal illették. Így cselekedtek az »Olénü« imával is, melyet szintén csak fordításban és a cenzura jóváhagyásával volt szabad elmondani. Érdekes lesz végre megemlíteni, hogy Sabbatai-Cevi hívei szombatonként ugyan-ezen szöveggel könyörögtek az általuk Messiásnak vélt jólétéért. (Lásd Beer Péter »Geschichte der jüdischen Secten« 279. l.)

IX.

Baljóslatu napok- és számokban az igazhívó zsidó sohasem hitt. És ha napjainkban mégis egyes babonás hittestvérek annyira iszonyodnak például a pénteki naptól, vagy a 13-as számtól, ez csak arról tanuskodik, hogy ily társadalmi félszességek — sajnos — már köreinkben is tért bírtak hódítani maguknak. Hogy ez annak előtte nem így volt, ezt legfényesebben az a körülmény bizonyítja, hogy habár két ízben pusztítottak is el Ab hó 9-ik napján a még ma is megsíratott szentélyeink, mindazonáltal bölcseink még sem tartották a 9-es számot baljóslatunak és hogy ezt utódjaik se tegyék, kimondották örök időkre, aki »tesz«, vagyis 9-es betűt lát álmában, az jó előjel részére. (L. Baba-Kama 57 a.) Csak Nachmanides, a kabbalista, hozza (Resp. 242.), »hogy ne kezdjünk egy új munkába hétfőn vagy szerdai napokon!« A talmudban azonban nem találjuk ezen babonának nyomát. És habár Karó József (Ióre-Dea 179. 2.), mint szokást tünteti is fel Nachmanides ezen tételét, a zsidó világ ugyáltsik még sem fogadta ezt be többi szokásai közé, hisz az ország sok vidékén ép szerdai nap tartatnak meg az esküvők, úgy, mint a misna mondja. (Ketubot 2 a.) Már pedig tagadhatatlan, hogy ez az életnek a legjelentőségtebb és a legnagyobb horderővel bíró momentuma és mégis szerdai nap kezdik azt meg oly sok helyütt, mintegy örven-detes dokumentálása annak, hogy a babona magva az értelmesebb zsidók körében nem talál áldásos talajra!

Gyöngyös.

Feigl L. H.

Szirach könyvének címről.

A hagyományos irodalom a könyvek kanonizációjának kérdését, ezen kérdés fontosságát sokkal nagyobb, fokozottabb akribiával vizsgálja, mint a modern tudomány. Ma, ha az ókori kelet zsidóságának egy-egy művét apokrifnak aposztrofáljuk, ezzel nem a magunk bírálókéességének ítéletét adjuk, hanem csupán azt fejezzük ezzel ki, hogy a könyv a kanonizált könyvek sorában nem foglal helyet.

Kétségtelen lehet feltevésünk szerint, hogy a kanonizálók és azoknak köre, tehát a rabbinikus zsidóság bizonyos könyvek apokrif voltát kifejezésre akarta juttatni. Legegyszerűbb módnak kínálkozott a genizává tétel, a könyvet kivonták a forgalomból. Ez irodalomtörténetileg katasztrofális volt. Ennek a körülménynek tudható be, hogy oly kevés apokrif könyvet igazolhatunk a hagyományos irodalomból. Ez a megbeszélésünk csak a hagyományos irodalomban előforduló apokrifumok vizsgálatára szorítkozik.

Mint fejezték ki valamely könyvnek a kanonhoz tartozását s

általában a hagyományos irodalomnak izagógikus szempontból való vizsgálatát Blau Lajos végezte a héber bibliakánon c. művében.¹

Bizonyos halachikus kifejezésekből is következtetünk a könyvek kanonikus voltára. Ezeknek negatívumai megfelelnek az apokrif könyvek jelzésének. Pl. »megtisztátlanítják a kezét« a kanonizált könyvekre, »nem tisztátalanítják meg a kezét« az apokrifekre vonatkozik.

Kifejezésre jutott-e a könyvek címében — a hagyományos irodalomban — az apokrifekhez való tartozás? Erre kell ezuttal felelünk.

Igen kis számmal találjuk az apokrifumokat a hagyományokban. Szirach könyvét, melyet idézetes szövegében is ismerünk, kettőt pedig csak névszerint.

Szirachot mindig Ben Szira-nak, könyvét Széfer ben Szira-nak találjuk, — a másik két apokrifum — melyek elvesztek, — ben Tigla és ben Laana.

Az előzőről kétségtelen, hogy apokrif könyv, hiszen bibliafordítások, a legrégebbiek igazolják ezt. Kánonunkban nem foglal helyet, de a hagyomány igen gyakran idézi.² Ezen utóbbi kettőnek is azoknak kell lenniök. Semmiképen sem kanonizáltak, mert elvesztek. A kanont igen nagyon őrizték, abból semmi el nem vesztett. Címük feltétlenül azt mutatja, hogy héber könyvek voltak, — héber könyv ebben az időben (kb. az időszámítás előtti III. században vagyunk) vagy kanonikum, vagy apokrifum lehetett.³

Szirach könyvét a hagyományos irodalom mindig Szira-nak, vagy Ben Szirának ismeri, de nem ez volt a teljes neve. Ezt az idegennyelvű szövegekből lehet igazolni. A görög szövegben Σοφία Ἰσσοῦ Σιραχ és Σοφία Σιραχ fordul elő. Ő maga sem kurtítja nevét, könyvében (50, 29) így ír: Ἰσσοῦ υἱος Σιραχ ἱεροσολυμαίτης. Szadja is teljes névvel citálja.⁴ Ő ismerte a tradíciót, tudta a teljes címet, csak a hagyományos irodalom nem említi Szirach könyve szerzőjének nevét, csak mindig az őseről, apjáról szól. S ezt következetesen keresztülviszi az egész irodalomban, már B. Rysselnek is feltűnt, aki fordításának előszavában ezt mondja:⁵

¹ A héber bibliakánon. Egy függeléssel. Az ó héber könyv. Irta dr. Blau Lajos. Budapest, 1904.

² Ocar Jisrael s. v. סִירָא בֶן megtehatjuk mindeme idézeteket, rendszerint ilyen bevezető formulával: כְּתִיב בְּסֵפֶר בֶּן סִירָא. Példaképpen álljon: b. Jebamoth 63b, b. Sabbath 11a, Erubin 54a, 65a, Baba Bathra 146a, Szanhedrin 100b, Chagiga 13a, Baba Kamma 92b, Nidda 16b, a jerusalimiban és a midrásokban is többször.

³ Mindkettőre álljanak itt a következő izagógiai vonatkozású idézetek: b. Szanhedrin 100b és Koh. r. ad v. 121c.

⁴ Ocar Jisrael i. h.

⁵ Die Apokryphen und Pseudepigraphen. ed. Kautzsch. Tübingen, 1900. I. kötet, 234. old.

»Im Talmud wird der Verfasser immer als Ben Sira bezeichnet.«

Kétségtelenül azt az ellenérvet lehetne felvetni, hogy a Jesua szót azért nem használja, mert ez Jézus héber neve lévén, nem alkalmas arra, hogy itt is előforduljon. A Jézus név nem volt ismeretlen és nem is profán a zsidóság előtt. A krónikákban is többször találjuk a Jesua nevet.⁶ A hagyományos irodalomban nem is volt ez kivetett fogalom, hiszen a cenzurázatlan talmudpéldányok megőrizték e nevet a názáretivel kapcsolatosan, de a Ben Szira helyek ott sem találhatók Jézus b. Szira megjelöléssel. A név rokon a Jósua névvel, többen fel is cserélik.⁷ A név elhagyásának egészen más oka lehet.⁸ Az apokrifitást akarták ezzel kifejezni. Nem említették a nevét, csak az őseit, mert apokrif könyvről volt szó. S emellett több körülmény bizonyít. De áll a tétel megfordítva is: A kanonikus voltát akarták kifejezni egy bizonyos könyvnek azáltal, hogy a szerzőt — helyesen a prófétát — saját néven nevezték. A közkeletű keleti névhasználat az apa után való elnevezés. Így a midrás is még Mózes Ben Amramnak szólítja: ez az eredeti. De a szent szellem ihlette emberek megérdemlik, hogy nevükön neveztesse: példa erre valamennyi próféta (kanonizált) könyv. Sforon zoltárkommentárja 34⁴-hez, sőt maga a zoltármidrás (Buber 23a. Midr. Tilim. 34) is becsmérése, lenézésnek tekinti a gyermeknévelőgyást.

Bizonyíték elsősorban a két tannának Simon b. Zomanak és S. b. Azinak esete. A hagyomány őket rendszerint nem saját nevükön, hanem apjukén nevezi. Talán azért, hogy össze ne tévesszék őket, — nem valószínű, akkor mondhatnák a saját és az apja nevét. Különbösen is más tannáknak és amoráknak is van egyező nevük és a különbséget nem nevük elhagyásával, hanem apjuk nevének hozzá-tételével jelzik.⁹

Irodalmunk indokolja a névelőgyást, az indok agádikus, de a a gondolkodást megvilágítja. Tudvalévő, hogy egyiküket sem ordnálták fiatal korukra való tekintettel. Noha igen nagy tekintélyük volt, nem voltak teljesen egyenjogúak társaikkal. Állítólag nem házassodtak, tehát valamelyes megbélyegzést kellett alkalmazni. S megtették, — nem nevezték őket nevükön.

Per analogiam! Szira is másodrangú könyv. Nagy tekintélye volt, de nem volt kanonizálva. Idézték, de nem tartozott a szent iratokhoz. Meg kellett bélyegezni, nem nevén, hanem apján neveztek.

⁶ Neh. 8.7, Ezr. 2.7, Neh. 7.7.

⁷ Dubnow: Weltgesch. d. jüd. Volkes: Josuatur!

⁸ Mózes és másokat is aposztrofál a hagy. irod. ilyen naszbos névvel Ben Amram stb. Ezt vocativus-ban találjuk és talán Mohamedán hatás, az arabs ibn-nek megfelelően.

⁹ Már a párok között Jozsé ben Jochanan és Jozsé ben Joazer.

A nevet mégis tudjuk, mert azok a körök, hol az apokrifitás nem volt lényeges, teljes címmel említik.

De bizonyíték ezen állítás mellett maga a másik két hagyományunk elmutatja elveszett könyv is. Miért Ben Tigla és Ben Laana? Mert apokrifumok, — hogy azok, azt fenn bizonyítottuk. Másodrangú könyvek, nem kell szerzőjüknek neve. Ma sem tudjuk, mert más könyvek sem idézik, talmudainknak sem kellett.

Ezirányu vizsgálódásaink eredményei a következőkben foglalhatók össze: *Szirach könyvét a hagyomány Ben Szirának idézi, a fordítások teljes nevén említik. Nevének elhagyásával apokrif voltát jelzik. Közvetlen bizonyíték Ben-Tigla és Ben-Laana könyve és a Midrás Tehillim egyik helye; analógiás érvelés: Simon b. Azai és Simon b. Zoma esete.*

Ujpest.

Dr. Friedmann Dénes.

Archeológiai megjegyzés.

A multkor kezembe került igen tisztelt barátom, dr. Kohlbach Bertalannak a kb. két évvel ezelőtt a »Magyar Zsidó Szemlében« közölt érdekes cikke a kőkorszakbeli emlékekről a Szentírásban. Kiegészítésként bátorodom reámutatni a híres ethnographus Tylor I. B. erre vonatkozó kutatásaira. (Researches into the Early history of Mankind, VIII. feje.) Szántás vagy ásások közben sokszor találai kőkorszakbeli szerszámot. A nép e kövek létrejöttének természetfölötti magyarázatot adott, azt tartván, hogy a villámokkal jönnek le, azért nevezi azokat Magyarországon »menyköveknek«, Angolországban »thunderbolts«, Németországban »Donnerkeil«-nak. Tény, hogy Palesztinában is találni nagy számban kőkorszakbeli emlékeket. De ez még nem bizonyítja, hogy a zsidók is átnentek volna a kőkorszakon, mert lehet, hogy Palesztina őslakóitól származnak. Inkább a héber nyelvben lehet bizonyos reminiscenciákat a kőkorszakra vonatkozólag találni, mint pl. a németben »Hammer« (kalapács) és »Hamar« ó-németben és a mostani skandináv nyelvben követ vagy sziklát jelent. Ugy a héberben חַי = nyíl, חַצֵּץ = kova és חַצֵּץ = vágni. De még a Szentírásban is találni két helyet, melyből következtetni lehet, hogy kőekések használatban voltak, mint II. M. 4, 25 »És Cippora vett követ« „צֶרֶךְ“ a Septuaginta szerint $\Psi\tau\acute{\iota}\kappa\omicron\varsigma$ és Józsuá 5, 2. Ebben az időben szólt Isten Józsuához: Készíts magadnak חַרְבוֹת צֶרֶךְ mint a Septuaginta fordítja: kőekések élesen vágott kőből. Még egyszer említi a Septuaginta e kőekéseket Józsuá halála alkalmából. Ugyanis Józsuá könyvében olvassuk (24, 29—30): »És történt ezen események után, hogy Józsuá, Nun fia, Isten szolgája meghalt, miután 110 éves lett és eltemették őt öröksége határában, Timnat Szerában, mely Efraim hegységében vagyon, a Góashegy északi oldalán.« Most pedig következik a Septuagintában egy rend-

kívül érdekes vers, mely a héber eredetiben, Józsuá könyvünkben nem fordul elő: »És befektették a sírba vele, melybe őt temették, a kőekéseket, melyekkel körülmetélte Izráel gyermekeit Gilgálban, mikor kivette őket Egyiptomból, amint az Ur parancsolta és ott vannak egészen a mai napig.« Talán ide sorozható még Zsoltár 89, 44 בְּלִי יֶצֶר vagy Jesaja 54, 17 בְּלִי יֶצֶר .

Tylor arra a szokásra hivatkozva, hogy ha egy fiugyermek a nyolcadik nap előtt meghal, szokásos a gyermekben is a circumcisiót végezni, de nem mint rendszerint, késsel, hanem kővel vagy üveggel, azt állítja, hogy a circumcisió divott a zsidóknál már a kőkorszakban és még a vaskorszakban is a hagyományhoz híven e cerimóniáknál kőekéseket használtak. Később a vas mégis csak kiszorította a kőekéseket, csak az említett esetben marad az ősrégi kőkorszakbeli szokás érvényben. Ez a magyarázat érdekes, de mérész hypothesis. Tény azonban, hogy a régi arabok és még most abessziniai törzsek a circumcisióhoz csak kőekéseket használnak, valamint a vad törzsek a ceremonális kastrációkhoz. Herodotos, Diodor, Plutarch, Plinius és Ovidius szerint az egyiptomiak a mumiák bebalzsamozásánál, melyet szent cselekedetnek tartottak, szintén kőekéseket használtak. Hogy a régi zsidók szintén vallási konzervativizmusuknál fogva oltáráépítésnél használtak kő- és nem vasszerszámokat, minden esetre elvetendő. Sokkal több valószínűséggel bír erre vonatkozólag bölcseink magasztos erkölcsi magyarázata, mely magyarázat már a Thóra tilalmában II. M. 20, 25 $\text{עֲלֵה הַכֶּהֱנִים בְּיָדָם בְּחֶרֶב}$ benfoglaltatik.

Eger.

Dr. Schweiger Lázár.

IRODALOM.

Palesztina és szomszéd országainak geográfiai szótára.

ארץ ישראל ושכנותיה וכו' מאת ר' הורוביץ. כרך א' א"י. בהוצאת
 הרב אהרן מייסלבוביץ. וינה התרפ"ג.
 Palestine and the adjacent countries etc. Wien, 1923. VII+372. kéthasábos lap. Kis folio.)

Ez a gyönyörűen kiállított geográfiai, topográfiai és történeti encyclopaedia felöleli a Szentföld, Szíria és a Szinai-félsziget népeinek, törzseinek, kerületeinek, hegyeinek, völgyeinek, tavainak, folyóinak, forrásainak, városainak és falvainak neveit, melyek a bibliában, az apokrifákban, Josephusnál és a hagyomány összes műveiben említetnek. Kereken 4000 név (X. lap, 1. hasáb lent). A Zóhar is fel van használva (pl.: 109, 212), ami kétes értékű. A kritika ebből a szempontból is vizsgálhatná a Zóhart, melyet szerző nyilván valódinak tart.

Horowitz uralja az egész irodalmat, a nem zsidót is, melyet jegyzeteiben idéz. Ezekben mutatkozik széles tudása és szabatosága. Terjedelemre, apró betűkkel vannak szedve, jóval felülmulják a szöveget. Egész sereg tévedés van helyreigazítva, főképp az újabb kutatásokéi és már azért is kíváncsok, hogy a héberül nem értők számára is hozzáférhetőkké tétessenek. De különben is helyesen hangsúlyozza a szerző, hogy a legfontosabb, a leggazdagabb és legmegbízhatóbb forrás a régi zsidó irodalom, amely az országban keletkezett. Neubauer műve: Géographie du Talmud sem nem teljes, sem nem megbízható.

A feldolgozás nem a nevek és a források egyszerű felsorolására szorítkozik, hanem kiterjeszkedik minden tudnivalóra. Mondhatni, hogy az egyes helységek történetét adja, ismertetve földmivelését, iparát és kereskedelmét. Valóságos monográfiák, melyek még

haláichickus szempontból is jelentőséggel bírnak. Kutatni lehetne az agádát az agadisták születési és tartózkodási helyeinek szempontjából. Vajjon nem nyomták-e rá bélyegüket képzeletükre, képeikre, gondolkodásukra. Kétségtelen, hogy erősebben össze voltak nőve a természettel, mint a közép- és újkor írásmagyarázói és szónokai. Az ily irányú kutatást a jelen mű megkönnyíti, mert rendszeresen felsorolja azokat az írástudókat, kik az illető helyen születtek vagy éltek. Szép új tér oly kutatásra, melyre eddig nem is gondoltak, noha már a talmud és midras kifejezést ad annak a gondolatnak, hogy az agáda nem való bizonyos vidékeken születettek- és élőknek. Szerző helyesen hangsúlyozza, amit mi is számos ízben tettünk, hogy a mai fellach életmódjának megfigyelése a régi zsidó élet megismerése szempontjából felette fontos és szükséges. »Am Haaréce« van ugyan ma is, de az nem a régi Am Haaréce, a régi zsidó nép. Ez már talmudista, csak nem tud talmudot. A régi zsidó nép, az igazi **עם הארץ** utóda az arabs földműves, fellach. Ennek életmódja, földművelése, gondolkodása, babonája hasonlít a régi zsidó népéhez, nem pedig a mostani, az egész világból összeverődött, száz pártra szakadt zsidóságé.

Zavarban vagyok, hogy mely cikkeket emeljem ki. Találomra felsorolom a következőket: Usa, Antiochia, Aram, Askalon, Bettir, Galilea, Hebron, Jabne, Jordan, Jericho. Érdekes, hogy van egy *Galil* nevű helység is és valószínű, hogy az ismert tanna *József Hagelili* innen származik, nem pedig Galileából, mint általában hiszik. Hiszen az ő korában Galileában még nem virágzott a hagyomány tudománya.

A kiállítás elsőrendű és a nyomás korrekt, csupán itt-ott akadtam könnyű sajtóhibára, melyeket itt mellőzhetünk. »Dennenburg« (160, 25. j.) talán íráshiba. Hogy 160a, 7. sor »exercitus Judaeicus« (így — ä —) miért van »Gáluth Jehudah«-val fordítva, nem érthető. 313a 12. Tudelai Benjaminról pontozva: Toledóból. Előfordult, hogy egy ember két nevet viselt, egyet Judeában és egy másikat Galileában (Tósefta Gittin 6 (8), 5 (332, 25 Zuckerm), Horowitz 210, 75b azt hiszi, hogy kiejtés szerint változtatta meg a nevet, Galileában más volt a kiejtés, mint Judeában. Ez nem valószínű, mert b. Gittin 34b említetik, hogy József külföldön Jóchanan és megfordítva, j. Gittin 45c közepén példának a névváltoztatásra Rubent és Simont hozza fel. Mindkét helyen ugyanarról a halákkáról

van szó. Kiejtésbeli különbség esetén a név felcserélése nem is érvénytelenítő a valólevélet.

Grätz-Rabinovitz nyomán H. 212a Mózes ben Ásért a 7-ik századba helyezi, fiával, Áronnal együtt megalkották a maszórát. Helyesen mondja 297a, hogy 900 körül élt Tiberiásban Mózes ben Áser és fia Áron. Az első állítás Galilea, a másik Tiberiás cikkben, mindkét helyen, mint történeti adat, a cikkek egymásól függetlenül irattak meg. Az eltérés a zsidó és keresztény időszámítás összehasonlásából ered (240 éves differencia).

A szerző, Horowitz Israel S. nagy szegénysége dacára egész életét e munkának szentelte. Jeruzsálemi ember volt, saját szemével látta az országot, melyet leirt. Nyomoruságban halt meg. 38 éves korában, fiára hagyva művét, aki annak első felét közrebocsátotta, Teitelbaum Áron rabbi kiadta. Ennyit tudunk meg az előszóból. Tiberiás történetében (312b lapon) még egy érdekes adatra bukkunk. 1856-ban kivándorolt Sátorlajuhelyből a szerző hasonló nevű dédátja, aki 40 esztendőig volt ott Ros Bét-Din Teitelbaum Mózes és Löw Jeremiás rabbisága idején. Ő és fia jesivát nyitottak és nagy jótékonytárgyakat gyakoroltak, ők kezelték a befolyó pénzeket. Csak egy kicsit kell vakarni a zsidó tudóst és rendszerint előkerül a magyar ember. Palesztina jelenlegi zsidó geográfusa, Klein Sámuel, kitűnő munkatársunk, a Jeruzsálemi egyetem tanára, tudvalevőleg szintén magyar, aki a Hazofeban szintén írt Tiberiásról monografiát és megindított Palesztináról szóló tanulmányokat, melyek közül 5 már meg is jelent.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

IRODALMI SZEMLE.

Kaerst J. Geschichte des Hellenismus. Zweiter Band. Das Wesen des Hellenismus. 2. Aufl. Leipzig—Berlin, 1926. VII., 407. l. 89.

Droysen óta nem volt a hellenizmusnak oly elismert történetírója, mint Kaerst. Műve magas és széles szempontok szerint készült és stílusa is emelkedett. Tanulságos és kellemes olvasmány, de zsidó szempontból igen keveset találtam benne. A zsidó szó sem fordul elő benne, ami természetes, mert a hellenizmus kezdeteiben, a 4. században idős. előtt zsidók a nagyvilágban semmiféle vonatkozásban nem szerepeltek. Azt sem nagyon tudjuk, hogy ebben a korban saját hazájukban mit csináltak. A hellenizmus univerzálisuma világesszé, világállam, világkultúra, mind előfutárja a világvallásnak, amely a

zsidóknál már régebbi gondolat volt, előkészítette a talajt a vallásfordulóra. Az univerzalizmus eszméjével telített levegő átjárhatta az egyistenhívők lelkét is, hogy teljesülni fog az ige: ezen a napon JHWH lesz az egyetlen és neve lesz az egyetlen. Közvetlen része a hellenizmus megalakulásában a zsidóknak nem volt, habár Nagy Sándor seregében zsidók is szolgáltak. Hatalomról van szó, legalább elsősorban hatalomról, a zsidóság nem jöhet tekintetbe. »A korai hellenizmus vallása« c. fejezet sem igen nyújt zsidó vonatkozású tanulságokat. Valamit mégis. Az egyiptomi Taé napisten egyetemes istenné nőtte ki magát általt, hogy más lokális isteneket egyesítettek vele. Különösen jelentős volt a politikailag uralkodó Theben istenének, Amonnak vele való egyesítése. Amon uralkodott az egyiptomi istenvilágban. »Es kommt charakteristisch darin zutage, dass der Gott als »vielnamiger, ohne dass man die Zahl (der Namen) kennt«, bezeichnet wird — dieselbe Bezeichnung, die in der späteren synkretistischen Zeit mit Vorliebe auf die Göttin Isis angewendet wird« (224). A zsidók a monotheizmusra minden időben vigyáztak, ehhez semmiféle balhítnek tapadni nem lehetett. Találjuk a rabbinikus irodalomban is, hogy »a Szentnek, dicsértessék, több neve van.« Reflex a külvilág más értelmű hasonló hitének. Ptah, a művészek istene, »világépítő, aki szája szavával minden dolgot teremt.« Ezen minősége folytán az egyiptomi vallásos spekulációban általános kosmikus jelentősége van és a logosztan első csirái talán alakjával függnek össze (225). Nem érdektelen, hogy a jól ismert 33. zsoltár, amely Isten műveit éneklí meg, a következőt is mondja: »Isten szava által alkottattak (csináltattak) az egek és szája lehellete által minden seregük.« Ő alkotta az emberek szívét (u. o. 15. vers). Hasonló Zs. 104, 30: »Kibocsátod lehellestedet és megteremtetnek.«

*

Palesztinában eleven irodalmi élet fejlődik, mindennek van orgánuma. A legújabb havi folyóirat az elméleti és gyakorlati jogot kívánja szolgálni. Címe: **המשפט** és havonként jelenik meg. Ez évben indult meg és a januári és februári szám már megjelent. A szerkesztő Dr. Eisenstadt S. Jeruzsálem P. O. B. 763, az előfizetés évi 25 shilling, a terjedelem átlagosan füzetenként 4 iv. jó kiállításban. Eddig nagyobb tanulmány nem látott napvilágot, 20 közlemény van a két füzetben, melyeknek szerzői bírák, ügyvédek és talmudtudósok. A talmudi jog is tért kap, de az orgánum a jogot kívánja szolgálni, főképp a palesztinai viszonyok szempontjából. A jogi terminologia megteremtése külön bizottság segítségével történik, amely bizottság héber nyelvészekből és jogászokból áll. Hogy a jogi tudást terjesszék, előadásokat rendeznek, nemcsak Jeruzsálemben, hanem más szentföldi városokban is. Remélhető, hogy a nemes igyekezetnek jótékony hatása lesz és hogy a szóbanforgó orgánum fogja magát

tartani. A tartalomból kiemeljük a következőket. *Rosenbaum S.*: Összehasonlító jogtudomány 3—9 (főbb eszmék). *Eisenstadt S.*: A jogi személy fogalmának fejlődése a zsidó jogban (10—16; 83—87). *Bentwich Norman*: Az internationalis és interconfessionalis jog Palesztinában 21—23 (ismertetés). *Duchan M.*: Az öröklődési és testlási jog Palesztinában (24—32; 88—98). Jogi bibliográfia (109—113). közlemények a palesztinai rabbiáság jogi tevékenységéből. A szerkesztésre nézve az a megjegyzésünk, hogy az aránylag kis terjedelmű cikkeket nem kellene folytatásokban közölni.

*

Freudiger Mózes de Óbuda: משה ידבר I. Mózes 1. és 2. könyvére. Budapest, 1927. 509 lap. 8°.

Ez a könyv homiliagyűjtemény, a homilia szó régi értelmében. Alapja elsősorban a midras, amely maga is már homilia. Igaz, hogy a midras a szöveghez tartja magát, amire a későbbiek egyre kevesebbet ügyelnek. A midrasból eredő kezdőbetűk, notarikon és gematria, valamint a Zóhar és egyéb misztikusok, darsanok és másfajta magyarázók belevonása a »versmagyarázat« (teilsen) lehetőségét a végtelenségig fokozta. A szöveg semmi, a magyarázó minden. Az agádát, amint a midrasban és talmudban jelentkezik, ezzel a késői hajtással nem szabad egy sorba állítani. Az úgynevezett »magidesz« (t. i. a »magid« beszéde) szoros összefüggésben van a zsidók szellemi életével, a XVI. század óta állandóan hanyatlak. A közönséget nem tanítja, inkább szórakoztatja. Ezért mai napig kedveli a régi közönség, amely még bir annyi héber ismerettel, hogy a »dróset« megértse. Ilyen közönsége volt a szóbanforgó mű szerzőjének, melyet a tiszteletet érdemlő gyermeki kegyelet közrebocsát. Freudiger Mózes hitközségi elnök volt, nem rabbi, ami ritka jelenség a homiletikai irodalomban. Hamarosan nem tudnók rá példát, valamint arra sem, hogy hasonló munkán nemesi előnév diszlene. Az olvasott részekből a szerző széles rabbinikus ismeretei látszanak és nagy jámborság sugárzik a műből. Szimpatikus az erkölcsi komolyság, mellyel a közönséget nevelni óhajtja.

*

ספר היוכל של הדאר Széfer Hajóbel sel Hadoar. New-York, 1927. 352 lap. 4°.

A »Hadoar« héber heti lap, melyet az »Amerikai Héber Organizáció« ad ki és *Ribolow M.* szerkeszt. A lap 5 éves (nem 50) fennállását nagy banketten kívül e vaskos kötet kiadásával ünnepelték meg. Az ünnepelők örültek, de hogy van-e abban öröm, hogy héber lap 5 éves fennállása már jubiláló hangulatot vált ki, nem

hiszem. Más helyen beszéltünk már a héber időszaki sajtó nyomorúságáról, most tanuul hívjuk a szóbanforgó jubileumot. Ez a helyzet annál fájdalmasabb, mert van elég héber író, a jelen kötet is gazdag és változatos tartalmu. 121 közlemény van benne, átlagban egy tárcacikk terjedelemmel. Több héber író méltatását találjuk benne, jó lett volna több élettrajzi adat és kevesebb elmefuttatás (Klausner J., Klazkin J., Marx A. s még sokan). A 96. és 97. lap között vannak a Hadoar munkatársainak arcképei, nem kevesebb, mint 170. Közöttük van *Achad Haam*, *Ch. N. Bialik*, *Dubnow S.*, *Hurwitz S. L.* (rabbi), *Tschernichowsky S.*, *Yellin D.*, *Marx A.*, *Neumark D.*, *Sokolow N.*, *Klaskin J.*, *Klausner J.* és más ismert írók. Öt nő is van a munkatársak között: *Eliseba*, *Chanja bath Cijón*, *Chaja Ginzberg*, *Bithja Kahana*, *Dr. Chava Schapira*. Az arcképekről ítélve, kevés kivétellel borotvált, kifejező arcok, akár angol írókra is lehetne gondolni. A héber irodalom modernizálva van szerzőkben, tárgyokban és szellemben. Mi legyen a specialitása, amely közönséget vonz, hiszen mindenki tud egy modern nyelvet, angolt, németet, franciát stb. Mit talál a héber nyelvű modern irodalomban, amit nem talál meg a világirodalomban? Azt hiszem, hogy ebből a körülményből ered a héber irodalom elégtelen olvasóközönsége. A héberül tudóknak is csak egy töredéke marad meg vásárló közönségnek. A tul-produkcióban a héber irodalom vezet. De ezt csak mellékesen. A jelen mű tartalmából tudományos szempont szerint meglejtjük a következőket. *Frischberg*, A kritika értéke 97. *Davidson I.* Széfer Hame-sálim, Jozsef b. Abraham Gikailia mondásainak kiadása kézirat alapján. A formájuk ez: »Mihez hasonló ez a világ és a jövőendő világ? A tengerhez és a szárazföldhöz.« 141 másal (116—122). *Marx A.* »Min Hagenizah« cím alatt egy damaszkuszi levél R. József ben Eliezer Haszefarádihoz 1387-ből (186—191). *Lewin A.* A héber oktatás Amerikában (207—209). A cikk sokat mondó címe: A rossz forrás. A gyermekek 70 százaléka nem részesül semmiféle zsidó oktatásban. *Horodeczky S. A.* A misztika a talmudban (226—228). *Kamenechky A. S.* A Ben Pandera név eredete (322). Téves olvasás »Ben Szira« névből. Hogy lehetett az ismert Ben Szira szavakból az ismeretlen Ben Pandera szavakra tévedni? A német zsidó tudósokról szóló cikk írója nem igen járatos a zsidó tudományban, különben nem hagyta volna ki Zunz, Steinschneider és Bacher neveit (160). A 216-ik lapon olvassuk, hogy Joszele Rosenblatt és Zanvel Quartín, a két legnagyobb énekes, csak arról vitatkoznak, hogy melyik a nagyobb. Felette érdekes *Persky D.* áttekintése az új héber irodalomról (323—352). 1. Ujságok, melyek nem értek el egy évet: 10. 2. Több évig élt, de nem 11 éven túl: 4. 3. Gyűjteményes mű: 9. 4. Eredeti héber könyv: 73, fordítás: 27. Összesen 90 könyv 20 év alatt. Ezután még más összeállítások. Vajjon hány született és nem bevándorolt amerikai volt az írók között?

*

Schottenloher K. Das alte Buch. 2. vermehrte Auflage. Mit 106 Abbildungen. Berlin, 1921. 432. l. 8° (Bibliothek für Kunst- und Antiquitätensammler. Band 14).

Ez a két részre és 286 fejezetre oszló könyv felette érdekes olvasmány, de e helyen csupán a héber könyv szempontjából nézzük. Mindenek előtt látjuk belőle, hogy a héber könyv nyomás szempontjából sokkal szegényebb, mint a görög, latin s más nyelvű könyvek, ami természetes is. A zsidók kevesebbek, szegényebbek, érdeklődésük egyoldalubb, csak a vallásos könyvre irányuló. Nincs illusztráció, fametszet, rézmetszet, festés stb. Ami mégis van, az csak kivétel: Peszach-Hagáda és egy pár aránylag késői illusztrált könyv. Talán több az illuminált kézirat, mint az illusztrált könyv. A könyvnyomás első virágzásakor (1450—1550) a zsidók egyre szegényebbek lettek, általános volt az üldözés, az elnyomás. Luxuskönyvekre sem lelki- leg, sem anyagilag nem tellett. Fejedelmek, egyházi méltóságok a héber könyvművészetet nem bíztatták, nem pártolták, mint a többi könyveket. Mecénások is csak kivételesen akadtak, a nagyobb vállalkozók is leginkább keresztények voltak, mint pl. *Bomberg* Dániel és még néhány velencei nyomdatulajdonos. Ez és egyéb volna a negatív tanulság, amit a könyvből meríthetünk. De sokkal több a pozitív tanulság, melyek közül e helyen néhányat feljegyzünk.

Kétféle irodalom van, tudós és népies. Az első nyomások német nyelvűek: Weltgericht, csillagászati kalendárium, »Mahnung an die Christenheit« (felhívás a törökök ellen, ezért »Türkenkalender«), hasonló III. Calixtus pápa bullája (21). Ezek mind a néphez fordultak. Ilyen nyomtatványok a zsidóknál nem lehettek. Amíg a héber volt az irodalom nyelve, tehát a 19. századig, csak szerény, népies »jiddis« irodalom keletkezett, elsősorban a nők számára. Ami egyéb van, nemzsidó hatás alatt keletkezett. A liturgiai könyvek nyomdai előállítására, két nagy alkotás után, 1475. körül lett rendszeressé. Egységes imakönyvre volt szükség (79. lap). A zsidóknál, később ugyan, de szintén a nyomda tette az imakönyvet egységesé. A nyomtatás előtt nagyon variáltak. Sch. 87. lap azt mondja: »Die liturgischen Schriften des 15. und 16. Jahrhunderts sind ohne Zweifel das Schönste, Feierlichste, was die Typenkunst je geschaffen hat.« A zsidó imakönyv illusztrációkat nem tűrt, a fényes typográfiai kiállítás költségeit sem bírta a nagyközönség. Kézírtas imakönyvek, melyek községeknek vagy gazdag magánosoknak állítottak elő, fényűzőbben kiállítva. Miksa császár a könyvnyomás nagy pártfogója volt. A legszebb könyv a világon a róla elnevezett imakönyv, melyet Dürer, Burgkmair, Grien, Breu, Lukas Cranach

mindenfajta lapszélrajzokkal díszítettek (111). A »Livre d'heure« szintén imakönyv, a 16. század elejéig körülbelül 600 kiadás látott napvilágot. Képsorozat van benne, az 1500-ban Párisban megjelent kiadásból a 93. lapon reprodukálja szerzőnk a Jézus körülméletét ábrázoló képet, amely díszes templomban történik. Kedvelt kép volt. A festő a jeruzsálemi szentélyre gondolt, de nem hisszük, hogy ott valaha végeztek volna circumciziót.

Aldus Manutius 1499-ben kiadta Francesco Colonna domini- kánus misztikus szerelmi regényét »Hypnerotomachia Poliphili«, melyben a szerző a klasszikus művészet szeretett országában álmódott vándorlását írja le. Gyönyörű fametszetek vannak benne. Az 53. lapon reprodukált képen látható három kapu, minden kapun egymás fölött latin, görög, héber és arab felírás. Az első kapun áll: תפארת העולם, megfelelő latin: *Gloria mundi*, a második kapun áll: נדול האהבה, megfelelő latin: *Mater amoris*, a harmadik kapun áll: תפארת האל, megfelelő latin: *Glori[a] Dei*, a másodiknál a görög így hangzik: *Erótotrofos*. Ennek felelhet meg a héber — szerelmet tápláló, nevelő. A תפארת helyett inkább helyén volna תהלת, Istenről nem igen mondható *tifereth*. — Polken János prépost nyomatta 1513-ban, Rómában, az első könyvet etiops nyelven (187). A baptisták, kik a próféták dorgáló beszédeiért lelkesedtek, 1527-ben kiadták a prófétákat németül: »Alle Propheten nach hebräischer Sprache verdeutscht.« Fordítók: Ludwig Hätzer és Hans Denck (166).

A héber könyvek nyomásával és kiállításával való kapcsolatot, amely igen jelentős, külön értekezésben szándékozom kifejteni.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

Az Országos Rabbiegyesület közleményei.

Gyakorlati lelkészkedés.

Rabbiegyesületünknek jelenleg szünetelő Közlönyében, a „Magyar Izrael”-ben (IX. évf. 41. és 58 l.) kimerítő dolgozatot jelent meg, mely rendszerbe foglalva iparkodik ismertetni azt a házasság-jogi gyakorlati eljárást, melyet az élet által teremtett bonyodalmak kibogozásánál követnünk kell. A házasságkötésnek és felbontásnak a *שלהן ערוך אבן העזר* paragrafusaiiban foglalt rituális törvényei mellett fenálló országos törvények; a zsidó-keresztény vegyes házasságok és az ily házasságból született gyermekek vallásának kérdései; a zsidó hitből való kitérés, a zsidó hitre való vissza — és áttérés: mindmegannyi tényező, mely az életben többrendbeli bonyodalmat hoz felszínre. Most, hogy a „Magyar Zsidó Szemle” vendég-jogát élvezzük, említett összefoglaló dolgozatot ilusztrálására — több kartárs kérelme folytán — szívesen közlök e helyütt gyakorlati utmutatás céljából néhány, a valóságban előfordult és a házassági jog körén kívül is eső esetet. Az érdeklődéshez mérten fogom a közléseket folytatni.

1. K. Leó és R. Ilka házastársak házasságát a törvényszék még 1890-ben, tehát a polgári házasság törvénybeiktatása előtt, jogerős ítélettel felbontotta. K. Leó feleségének nem adott *גט*-et, minek folytán ez nem mehetett újra férjhez. Pedig B. Miksa személyében kérője akadt. B. Miksa és R. Ilka a református hitre tértek, a ref. egyház szabályai szerint házasságot kötöttek egymással s ily módon lettek házastársak. Vagyis R. Ilka elkövette a *נתה תחת בעלה* bűnét a K. Leóval rituálisan fel nem bontott házassága szempontjából. Mikor azután az 1895. évi 43-ik törvénycikk megengedte a zsidó hitre térést, B. Miksa és felesége visszatértek a zsidó vallás kötelékébe. Természetes, hogy a *כשם שאסורה לבעל כך אסרה לבעול*

elvénél fogva, a visszatérés után sem köthettek egymással egyházi házasságot, még ha közben a nő meg is kapta volna K. Leótól a *גט*-et s így megszűnt volna *אשת איש* lenni, vagy pedig ha ez utóbbi meg is halt volna s az asszony *דין* szerint L. Leó özvegyévé vált volna. Amennyiben B. Miksa és R. Ilka házasságából gyermekek születtek volna, azok *במזרים* elbirálás alá esnének.

2. N. N. több évig fenállott, gyermektelenül maradt házasság után feleségétől köztörvény szerint elvált, de *גט*-et nem adott neki. A férfi újabb polgári házasságot kötött, mely házasságból gyermekek is születtek. Azután a férj meghalt, miáltal első feleségére a következő helyzet állott elő: A köztörvény szerint elvált nő volt *דין* szerint azonban özvegy. Újabb házasságkötése ellen semmi rituális akadály nem forog fen, *הליצה*-ra sincs szüksége, mert hiszen elhalt férje után maradtak — ha más nőtől is — utódok. Kérője történetesen *כהן* és ez sem okoz bonyodalmat, mert az asszony sem *נרושה* (férjétől nem kapott *גט*-et), sem *הלוצה*, tehát *כהן* is feleségül veheti.

3. B. Gyula több évig fenállott, gyermektelenül maradt házasság után köztörvényileg elvált feleségétől, L. Máriától, de *גט*-et nem adott neki. A férfi a polgári válás után a zsidó vallásból kitért, majd meghalt. Felesége, ki köztörvény szerint elvált, *דין* szerint özvegy asszony. Újabb házasságkötés esetén *הליצה*-ra szorul, mert a férj kitérése nem szüntette meg a zsidó házasságkötés konzekvenciáit, tehát jelen esetben a *יבום* kötelezettségét, még az esetre sem, ha nem csak a férj, hanem a sógor is kitért volna. L. Mária tehát csak az esetben köthet újabb házasságot, ha *הליצה*-t kap a *יבם*-től, B. Gylának valamely életben maradt, egy atyjától származó fitesvérétől.

4. F. Vilmos és R. Friderika házasságát a törvény jogerős ítélettel felbontotta, de rituális házasságfelbontás nem történt. A férfi a rk. hitre tért, állítása szerint az illetékes rk. egyházi hatóság annulálta zsidó feleségével kötött zsidó egyházi házasságát és ennek megtörténte után egy rk. hitű nővel kötött házasságot, kivel Amerikába távozott. R. Friderika is újabb házasságra lépett, még pedig zsidó férfiuval, de szintén F. Vilmostól nem kapott *גט*-et, csak polgári házasságot köthetett. Utóbb R. Friderikának ezen második férje meghalt s asszony harmadik házasságot akar kötni. Azon —

laikusok között különben eléggé elterjedt — tévhitben volt, hogy egyrészt az ő második házassága által megszűnt első házasságának minden zsidó egyházi jogi következménye, másrészt hogy ugyanilyen megszűntethető hatással van F. Vilmosnak kitérése és újabb házassága és végül, hogy ennek évek óta való tengeren túli tartózkodása folytán feleslegessé vált a köztük fenállott és rituálisan még fel nem bontott házasság rituális felbontása. Történetesen F. Vilmos rokonai látogatására Amerikából haza jött, kellő felvilágosítás után, kitért volna dacára, R. Friderikának megadta a נא-ot s így ez tervbe vett újabb házasságát megkötötte.

5. Egy kis hitközség rabbihelyettese egy alkalommal a szombati nyilvános istentiszteletet csak oly módon tudta megtartani, hogy egy בר מצוה korát még el nem ért, de különben imádkozni jól tudó fiút מניין kiegészítéséhez beszámított. Kérdés intéztetvén ez ügyben a pesti rabbisághoz, a következő véleményt mondta: Bár a nem ב"מ koru fiunak a מניין-be való beszámítása intézmény gyanánt nem honosítható meg, de tekintve a vallásos szándékot s tekintve, hogy az ily eljárás másutt is szokásban van: הוראת שעה, mint adott esetben hozott alkalmi döntés, helytelen eljárásnak nem minősíthető.

6. Egy konkrét esetben a pesti rabbiság a következő döntést hozta: Nem zsidó nővel vegyes házasságban élő zsidó férfit a Chevra-Kadisa tagjai sorába felvehető ugyan, de a felvétel alkalmával határozottan kikötendő, hogy neje és nem zsidó gyermekei — ideértve azokat is, kik az állami anyakönyv szerint zsidó vallásuk ugyan, de a rituális szabályok szerint nem fogadtattak be a zsidó vallás kötelékébe — a chevratagok hozzátartozóit megillető jogokban nem részesülnek.

Budapest.

Dr. Groszmann Zsigmond.

Dr. Mezey Ferenc.

(1860–1927.)

A magyar zsidó közügyet a legsúlyosabb veszteség érte Mezey Ferenc halálával. Egy emberöltő óta ő volt az, aki hitfelekezetünk országos ügyeit intézte, a legnehezebb viszonyok között is nagy elméjével és szak tudásával a legbonyolultabb kérdéseket sikeresen oldotta meg.

A zsidóság szétszórásában az évszázadok folyamán itt-ott próbálkozott tömörülni és ügyeinek vezetésére szervezetet alkotni. A történet mutatja, hogy ez a középkorban, amely a zsidóságban az új kort is magában foglalja, a legritkábban sikerült és ott is, ahol volt, mint például Portugáliában a XV. és Lengyelországban a XVII. században, hosszabb-rövidebb idő múlva feloszlott. A zsidóság kettős értelemben élt szétszórtságban, szétszórtságokban és ugyanazon országban is szétszórtságban, mint az oldott kéve. A szervezet jogot jelent, minthogy a zsidóknak csak jogaik voltak, de nem joguk, nem volt szervezetük sem. Minden hitközség önálló egész, ugyszólván külön magábanálló hitfelekezet volt. Súlyos időkben a hitközségek összeállottak ugyan fenyegető veszedelmek elhárítására, vagy bizonyos jogok kivívására, de állandó szervezetet nem létesítettek és nem is létesíthettek. A szervezet hazánkban ép úgy, mint több más országban a polgári egyenjogúság eredménye, amit külsőleg az is dokumentál, hogy a szervezet létesítésére a kongresszus az emancipáció után hivatott össze. Az országos szervezetnek sem nálunk, sem máshol nincsen múltja, illetve nem volt múltja s innen van az, hogy a felekezet a

szervezet tekintetében más, felekezettől eltérően tradícióból kialakult gyakorlattal nem bírt s innen van az, hogy felekezetünk körében oly kevesen vannak, akik az országos szervezet iránt érzékel birtak s hogy oly kevesen vannak, kik a szervezet ügyeit értik.

Mezey Ferenc, aki fiatal korában került az Országos Irodába, természetből megáldott nagy tehetségénél és mély zsidó érzésénél fogva, az évtizedek folyamán annyira beletanult az egyházi szervezetbe, mintha ez többszázados multra menne vissza. Nem volt ügy, bármily nehéz és bonyolult, melyet ő éles jogi judiciumával és nagy tapasztalataival helyesen megoldani nem tudott volna. Közönségünk csak azt tudta és tudja, hogy Mezey Ferenc az Országos Iroda vezetője, de azt, hogy mily számos és mily sokféle ügyet intéz, senki sem sejtette s ma sem sejtí. Az ügydarabok sok ezerre rugnak és a legkülönbözőbb tartalmuak. Mindezeket egyedül végezte a legcsodásabb munkabírással, sok ivre terjedő, nagyjelentőségű memorandumokat igen gyakran egy éjszaka alatt készítet el, mert nappal nem volt arra idő. Most, hogy eltávozott — senkisé tudja, hogy mikép láttassék el az ő nagyterjedelmű ügyköre.

Az országos ügyek közé tartoznak nálunk az Országos Rabbiképző Intézet és az Országos Izraelita Tanítóképző. Huszonkét év óta mindkét intézetet Mezey Ferenc vezette, akkor is, mikor az intézetek élén mások állottak. Ez intézetek adminisztrációja a kívül állók által nem is sejtett intenzív munkát és nagy bölcseséget kíván. Magának a Rabbiképző Intézetnek sok ezer ügydarabját intézte el Mezey Ferenc, valamennyit nagy judiciummal és előre látással. Terve volt egy nőképző felállítás, melyhez az anyagi eszközöket néhai Gomperz Zsigmondné bocsátotta végrendeletileg rendelkezésére. Midőn a háboru folytán a hagyaték elértéktelenedett, Mezey nem adta fel a reményt, bámulatos erélyével fenntartotta a célt és remélte ez intézetnek más módon való létesítését.

Az országos ügyeken kívül, melyeket önzetlenül intézett, legnagyobb érdemeket szerzett a pesti Chevra Kadisa körül, melyet általános elismerés szerint ő tett naggyá. Az ő alkotó erejének köszöni létét az Aggok-háza és a Szeretetház, valamint a Chevra Kadisa elismert mintaszerű adminisztrációja. Mikor

huszonhét évi tevékenység után a Chevra Kadisától, mint ügyvezető alelnök visszavonult, ez az áldásosan működő intézmény gazdag anyagi eszközökkel bírt, melyeket jórészt ő szerzett meg. A háboru ez intézményen is végiggázolt, de a Mezey Ferenc által lerakott szilárd alapokon tovább építve az ő utódai ismét felemelték.

Mezey Ferenc kezdeményezésére a Magyar Zsidó Szemlében folytatott agitáció mellett alakult meg az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat, melynek mindvégig mozgató szelleme s nagy támogatója volt. Ő volt első titkára és két éven át Bacher Vilmossal együtt az Évkönyv szerkesztője. Szerencsés kezű ember volt, mindig tudta, hogy célja elérésére kikkel kell társulnia. Folyóiratunkat is őt esztendeig szerkesztette velem együtt. Ebbeli tevékenységét ragyogó tollal s éles ésszel írt cikkei őrzik. Született stilista volt, tösgyökeres magyarsággal írt. Már tizenhét éves korában munkatársa volt egy napilapnak s később is vezércikkeket írt napilapokba. Nagy publicisztikai tehetség volt, még emlékszem arra, hogy a Nemzet rendes munkatársának akarta megnyerni.

Elismert nagy magyar írók, kik törzsökös magyarságukról voltak ismeretesek, mint pl. néhai Tóth Béla, véletlenül kezükbe került zsidó tartalmu dolgozatokból fascinálva voltak Mezey magyar írásától. Tóth Béla azt írta, hogy csak két magyar stilista van. Eötvös Károly és Mezey Ferenc. Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyvében közzétett rajzai és elbeszélései mesterien festik a régi zsidó falusi életet. A „Magyar Zsidó Könyvtár“, melyet *Bánóczy József* és *Gábor Ignác* szerkesztettek, tervbe vette ily füzet kiadását, melyben még nem publikált darabok is vannak; ily remek korfestések, ily vonzó formában a külföldi népies zsidó irodalomban is ritkák. Ennek a gyűjteménynek közrebocsátása irodalmunkat gazdagítaná és remélem, hogy az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat a kiérdemelt kegyeleten felül ez okból is magáévá teszi az eszmét. Hadd ragyogjon Mezey Ferenc neve nemcsak a Társulat alapítói és pártfogói, hanem a kiadványok szerzői között is.

Kulturalkötésai közé tartozik a Magyar Zsidó Múzeum. Az övé volt az eszme s a kivitel egyaránt. Művelődési és anyagi viszonyainkat tekintve igen gazdag gyűjteményt hozott össze. Ez

az intézmény is elárvult, csak kívánni lehet, hogy akadjon új gazdája, aki a sikeresen megkezdett művet tovább folytassa. A külföldön is vannak zsidó muzeumok, jelentős Bécsben, melyet nagy urak alapítottak. Gazdag gyűjtemény van a párisi Muzeum Guimet-ben, melyet Rothschild báró gyűjtött és ajándékozott az állami muzeumnak. E tények világossága mellett valószínűleg ragyog Mezey Ferenc alkotó ereje, aki egymaga hozta össze a Magyar Zsidó Muzeum szép és tanulságos gyűjteményét. Mecénás nem volt, csak adakozó és ilyen sem sok.

Alig van példa arra, a külföldet sem véve ki, hogy felekezetünk körében egyes ember ily széles és sokféle munkát fejtessen ki. E mellett Mezey Ferenc számos ízben méltóan képviselte a magyar zsidóságot külföldi vonatkozásokban és összejövetelekben. Az utolsó évek amerikai segítő akcióinak ő volt a legkiválóbb munkása. Ugy tudom, hogy még jelenleg is folyamatban van nálunk ilyen segélyezés, melynek ő volt a lelke.

A kép nem volna teljes, ha nem mondanék néhány szót a magánemberről. Erre hivatottnak érzem magamat, mert nemcsak őt magát, hanem egész családját, szüleit, testvéreit és többi hozzátartozót is ismertem. Régi zsidó családi életet láttam, a kölcsönös szeretetet és a szülők oly megható tiszteletét, amilyenre a modern világban a példa nagyon ritka. Családja Mezey Ferencet bálványozta, nemcsak szerették, hanem tisztelték is. Büszkék voltak Ferijükre. Vele született érzékeny természetét a család rajongása fokozta. A külvilág nem értette meg Mezey Ferenc ebbeli jellemvonását, ami félreértésekben mutatkozott. Barátaitól is teljes odaadást kívánt, amint hogy ő is csak egész barátságot adott. A magánember épügy nem végzett félmunkát, mint a közember, mindkét minőségben jólesett neki az elismerés és igen hálásan fogadta. Ennek elmondásával tartozom emlékének, én, kit hozzá 40 éves meleg barátság fűzött.

Mezey Ferenc halála oly időben következett be, midőn folyóiratunk már ki volt nyomva s ezért meg kell elégednem ezzel a rövid vázlatlalt és ez érdemeihez képest szerény méltatással. Negyven esztendeig dolgoztam vele együtt különböző mezőkön s

tapasztaltam, hogy mindig hű maradt önmagához és hű maradt kitiűzött céljához. Teljesen azonosította magát az általa képviselt ügyel, nem csak mint a köz embere, hanem mint magán ember is. Ritka példa napjainkban. Nagy munkásságát tekintve a magyar zsidóságnak legkiválóbb alakjai közé tartozik, a hazai zsidóság történetében fényes lap illeti meg. A történelmi távolságban alakja csak nőni fog.

Budapest

Dr. Blau Lajos.

Dr. Mezey Ferenc.

Dr. Mezey Ferenc 1860-ban született Nyiracsádon. Jámor szülei papot szerettek volna belőle nevelni és tizenhárom éves koráig a talmud foliánsait bujta. Gyermekkorban elsajátított ismereteiből mindvégig sokat őrzött emlékezete. A középiskolai tanulmányok elvégzése után a pesti egyetemre kerül, hol a jogtudományi karnak lesz hallgatója. Már jogász korában, 1880-ban kerül az Országos Irodához, melyet haláláig lankadatlan szorgalommal szolgált. A pesti Chevra Kadisa 1889-ben titkárává és ügyészévé választja. Naggya teszi az intézményt, hivatalmenetét példaszerűen megszervezi s ilyen minőségben gazdag intézmények alapításával szerez hervadhatatlan érdemeket a magyar zsidó közjótékonság területén. Az aggodalma kifejezése, hol számos elaggott férfi és nő nyer öreg napjaira ellátást, a szeretetház, hol a gyógyítvatatlan betegeknek teszik elviselhetővé éltük utolsó szenvedésteljes napjait, a szeretetkórház, a főváros egyik legszebb és legjelentékenyebb karitatív intézménye. Mezey alkotó munkásságának nagy és jelentős sikerei. Erdemei elismerésül a szentegylet ügyvezető alelnökévé választja meg, mely állásától 1916-ban visszalépett, hogy erőit egészen felekezetünk országos ügyeinek szentelhesse.

1902-ben nevezte ki a vallás- és közoktatásügyi miniszter Mezey Ferencet az országos iroda titkárává. Csak szentesítette a kinevezést a régi állapotot, hiszen már 1880 óta állott az iroda szolgálatában. Mikor Mezey Mór lett az Országos Iroda elnöke, Mezey Ferenc al-

elnökké neveztetett ki, az elnök 1925-ben bekövetkezett halála után ügyvezető elnökké, halála előtt néhány nappal 1927. június hó 26-án az Országos Izraelita Iroda elnökévé választották meg, előzőleg egyhangulag ültették a hatodik izraelita községkerület elnöki székébe, melynek ügyeit, mint alelnök, már Mezei Mór életében nagy ügybuzgalommal intézte.

Működésének e két jelentős ága mellett másirányu, felette eredményes munkásságot is fejtett ki. 1905. óta működött és tevékenykedett mint a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet vezérelőbízottságának előadója, majd Hatvany József báró elnök halála után 1914 óta elnöke. Nagy szeretettel és odaadással foglalkozott az intézet ügyeivel, megvetette egy létesítendő internátus alapjait is s emellett az Országos Izraelita Tanítóképzőintézet igazgatótanácsának is ügyvezető elnöke volt. Mindkét állását halála napjáig példaadó buzgalommal töltötte be.

1891-ben veszi át kedves jó barátjaitól, kikkel mindvégig példaadó összertartásban dolgozott, Bacher Vilmostól és Bánóczy Józseftől Blau Lajossal együtt a Magyar Zsidó Szemle szerkesztését, a szerkesztéstől 1896-ban lépett vissza. Nemcsak szerkesztői működése alatt, hanem visszalépése után is gazdagítja lapunkat jeles társadalmi cikkeivel, melyek jórészt magyar-zsidó közjogi problémákat tárgyalnak. E lapban kifejtett agitációjának köszönhető jórészt az Izraelita Magyar Irod. Társulat megalapítása, melynek fennállása első esztendejében titkára, első két évkönyvének — 1895. és 1896-ban megjelenteknek — Bacher Vilmostal együtt szerkesztője, jeles szépirodalmi cikkeivel gazdagítja tovább esztendőiben is az évkönyvek tartalmát. Szépirodalmi cikkeinek tárgyai: Rajzok a magyar-zsidó népeletről. Ugyanilyen címmel önálló kötete is jelent meg 1925-ben. Rajzaiban nagy lelkének meleg érzésével rajzolta meg a múlt század nyolcvanas éveinek magyar zsidóságát.

1916-ban adta át rendeltetésének az ő általa kezdeményezett és alapított Magyar-Zsidó Muzeumot. Munkásságának csak a gyilkos kór tudott véget vetni, betegen is dolgozott. Végzetes bajának teljes tudatában vette át a kórágyn, 1927. június 26-án a mandátumot, melynek alapján ő a kongresszusi zsidóság törvényes képviselője leg-

főbb állásának, az Országos Iroda elnökségének birtokosa lett. Nemes alkotó lelkét július 2-án, szombat napján adta vissza alkotó Urának.

1927. évi július hó 4. napján helyezték örök nyugalomra dr. Mezey Ferencet a rákoskeresztúri temetőben. A gyásztiszteletben résztvettek: dr. Petri Pál vallás- és közoktatásügyi államtitkár, dr. Gerlóczy Károly miniszteri tanácsos, Sándor Pál, dr. Déry Géza, dr. Baracs Marcell országgyűlési képviselők, dr. Glücksthal Samu és dr. Löw Immanuel felsőházi tagok, Déri Ferenc nyugalmazott alpolgármester, a pesti és pestvidéki hitközségek elnökségei és előjáróságai ugyyszólván teljes számban. Képviseltették magukat a vidék hitközségei is küldöttségileg.

Az egyszerű fakoporsó a keleti növényekkel díszített nagy szertartásteremben volt felállítva. Lineczky Bernát főkantort által előadott gyászdalokat a pesti izraelita hitközség templomi kara kísérte. Majd dr. Fischer Gyula főrabbi lépett a szószékre, mely érzésű gyászbeszédet tartva a nagy halott felett, mely Mezey munkásságának méltóságát és emberi erényeinek felsorolását tartalmazta. Dr. Mezey Ferenc — úgy mond — a kötelességteljesítésnek, a gazdag tudásnak és az alkotó erőnek megtestesítése volt. A hazai izraelita hitfelekezet legutóbbi negyvenöt esztendejének történetébe kitörülhetetlenül beírta nevét, mert fáradhatatlanul munkálkodott, mikor hitsorsosai javának szerzéséről és az őket fenyegető veszélyeknek elhárításáról volt szó. Középpontjában állott a magyar zsidóság politikai és kulturális törekvéseinek, hithűsége és magyar érzése által ennek világító fáklyája volt. A Pesti Chevra Kadisa hatalmas fellendülése az ő nevéhez fűződik, a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézetnek is élén állott, mint vezérő bízottági elnök. Neve mindéig aranybetűkkel lesz a magyar zsidóság annaleiseibe írva. Dr. Blau Lajos, a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet igazgatója gyászbeszédében az elhunynak az intézet fejlesztése körül szerzett érdemeit méltatta.* Dr. Kiss Arnold budai vezető főrabbi szemléltető képben ismertette Mezeynek a felekezet ügyeiért végzett munkásságát, mellyel, mint az ügyeknek vezetője és intézője összenőtt. A pesti izraelita hitközség előjáróságának és képviselőtestületének nevében Dr. Lederer Sándor elnök mondott gondolatokban gazdag bucsubeszédet. Mezey-t, mint a magyar

* A gyászbeszéd az intézet értesítőjében fog kiadtni.

zsidóság merész előharcosát jellemezte. Életének estét — mondá — megvilágítani és megszépíteni akartuk az ellentétek kiegyenlítése által. A halál azonban az engesztelő és termékenykedő igérkező közös munkát egyszerre semmivé tette. Erőteltjes és öntudatos jellem volt, erőteljes tervei megszerkesztésében, vagy a munkának elvégzésében, öntudatos és kitartó a kivitelben. Valamennyien, — ugymond — kik a magyar zsidóság nagy halottjának koporsójánál könnyes szemmel állunk, fogadalmat teszünk, hogy egymással egyetértésben fogjuk a nagy művet az ő szellemében továbbfolytatni és győzelemre vinni. Ez a gondolat emeljen és lelkesítsen minket a gyásznak órájában. Adler Gyula elnök a pesti Chevre Kadisa, dr. Endrei Simon Henrik igazgató az Országos Iroda, dr. Richtmann Mózes az Országos Izraelita Tanítóképző Intézet tanári kara nevében bucsúztak az elhalttól. A sírnál, a koporsó leeresztése után a magyar vidéki községek nevében dr. Pfeiffer Izsák monori főrabbi mondott gyászbeszédet.

Ujpest.

Dr. Friedmann Dénes.

A Jóbel ünnepén.

Csöndesen és szerényen, de nemes öntudattal, bensőségteljes ünnepet ül a Ferencz József Országos Rabbiképző Intézet.

Fennállásának fél évszázadára tekint vissza a Magyar Zsidó Alma Mater, a zsidó tudománynak, a zsidó teológiának tanháza, a Magyar Izrael papnevelő háza, a zsidó szellemi életnek meleg otthona.

Az ünnepet nem hirdeti riadó kürtök ércszava, magas ormokra tűzött zászlók lengése, csöndesen és szerényen mén az ünnep végbe, de nemes öntudattal és bensőséggel.

Bölcseink azt tanítják, hogy az összes folyadékok között az *olaj* az egyetlen, melyet hangtalanul, zajtalanul lehet önteni edényből edénybe. Minden más folyadék ömlősugara csobog és cseveg, az átömlést hangjával kíséri, az *olaj* az egyetlen, mely nesztelenül, szentséges komoly hallgatással ömlik öntő edényből befogadó edénybe. Zajtalanul, csöndesen áramlanak a próféta ígéje szerint is Izrael folyamai, mint az *olaj* — csendben áradva és termékenyítve, csöndesen hőmpölyögve messze tájak felé. Az öröm-ünnep *olaja* — semen szószauz — ily csöndesen, zajt nem kelte, ily csöndesen suhan.

De bensőségteljesen és nemes öntudattal. E bensőségteljes hangulatot átéljük és átérzük az intézet tanárai, tanítványai, rabbialásokban működők és a hivatásukra készülők. Átérzük az intézet vezető és felettes hatóságai és bizonyára a magyar zsidó hitközségek is, melyeknek az anyaintézet vallástanítókat és lelki vezetőket adott.

És átéljük mindannyian a nemes öntudat lelki örömet. Átérzünk, hogy az Országos Rabbiképző Intézet nagy hivatást töltött be a magyar Izraelben.

Szkeptikus válságok korszaka után, mikor a modern műveltség varázsa magával ragadta a lelkeket és az annak idején sokat emlegetett „korszellem” föltétlen egyeduralomra tett szert a lelkek fölött és elhomályosította a régi értékeket és feltétlen behódolást követelt, oly időszakban, mikor műveltek és félműveltek ennek a korszellemnek jelszavait hordták ajkukon és maguk mögött érezve a kor áramát és a szellemi élet fölött uralgó elmék irányzatát, szinte támadólag léptek föl a megszentelt hitek és tradíciók ellen: a hatalommal, fénynyel és pompával övezett egyházak is megéreztek a vallásos meggyőződéseket romboló gondolatjárás viharát.

A szent meggyőződéssel hitükhöz ragaszkodók megdőbbsenve vonultak vissza szűk köreikbe és aggodalommal tekintettek ki, sokszor tanácstalanul, a kihűlt közömbös vagy sokszor viharzó világba.

Nem a politikai szabadelvűség volt az elvállalatalanodásnak oka, hanem az a szomorú körülmény, hogy az emberi jogok előharcosai nem találtak szövetségest az arra leghivatottabb vallási tényezők között, hanem csakis a szkepszis és pyrrhonizmus képviselői között.

És ebben az időszakban a legsúlyosabb helyzetbe a zsidóság hitélete került, mert a zsidóság maga még a gettó homályából alig szabadulva, annak ködös árnyait szenvedte és annak még nem enyésző hatásai alatt sorvadott. Ekkor *égető korszükséglet volt a zsidó hitéletet és a zsidó vallásosságot megmenteni, az igaz haladás kereteibe beilleszteni és a vélt haladás ellenében megvédelmezni.* Égető korszükségletté vált művelt és tudományos színvonalon álló papokat nevelni, akik vissza tudják emelni a zsidóságot, a gettók századainak mállasztó nyüge és az új korszak szemvakító fényvillanásai után a Majmonides Mózesek, a Juda Hallévik hiveinek és követőinek zsidó öntudatához és tudással megalapozott vallási meggyőződéséhez. Egyébként a rabbik korszerű tudományos kiképzése *csak visszatérés volt az ősi rendszerhez;* a misna korától kezdve a spanyol korszak végéig a rabbik nagyrészt koruk tudományos színvonalának magaslatán állottak és a filozófia, a matematika, az orvosi tudomány, a csillagászat művelői voltak. A későbbi évszázadok rozsdáját kellett a tudomány és a művelt szellemű vallási tanítás tiszta ércpörölyével a magát elavultnak és fírattnak érző zsidóság drága vértetéről lekovácsolni és ez a hivatás a tudományos képzettségű művelt rabbikra várt.

Mindenütt a komoly és művelt zsidóság köreiben megindult a mentő munka, szemináriumok, tudományos alapon élő rabbiképző intézetek keletkeztek és magyar hazánk nem tartozott az utolsók sorába azon országok között, melyek anyaföldjének talaján korszerű papnevelő zsidó tanház, rabbiképző intézet emelkedett.

A magyar nemzet magas tanügyi és vallásügyi kormánya ugyancsak nemes öntudattal tekinthet arra a magyar szellemet és vallási szellemet hűséges gondnal ápoló *kulturintézetre*, melyet 50 éven át istápoló jóakarattal és becsüléssel, válságos időkben fokozott áldozatkész gondossággal erősített.

Az intézet eddig betöltötte hivatását. Vezetői, működő tanárai és neveltjei meglegedéssel tekinthetnek vissza a múltba és reménységgel pillanthatnak a jövőbe.

Ez a könyv föllebbenti a múlt idők fátyolát. Elénk tárulnak az intézet küzdelmei és munkaeredményei. És elénk tárulnak, miket a fátyolszövő idő eltakarni készült — emlékeink. Az én emlékezéseim azokhoz fűződnek, kik az elmúlt fél évszázad első felében fejtették ki áldásos működésüket.

Bloch Mózes sastekintetével, oroszán fejével, mintha a *merkaba* lényei adtak volna neki vonásaiból, kik az isteni dicsőség trónszekere mellett állanak. Bloch Mózes, a talmudtudás atyamestere.

Brill Sámuel Lőb hófehér galambösz fejével, az emberi tisztelhetetlenség csodás jelensége, lánglelkű ember, szikrázó szellem, tudományának fanatikusa. E két szentéletű igaz jámbor talmudi világtekintélye és rengeteg tudása vetett fényt az intézet életére.

Bacher Vilmos, a lelkiismeretes tudós, a világneves szakember, a gondos ismeretgyűjtő, garmadázó és halmozó, a párrát ritkító bibliakutató és nagy exegeta.

Kaufmann Dávid, a ragyogó szellemű, sokoldalú történetkutató, bölcsész és szónok, a művészi érzékkel megáldott gazdag lelkületű ember, az áldozatkész kéziratgyűjtő, régi kútfők buvára és modern esztétikus műbarát.

Bánóczi József, a csillogó szemű akadémikus, a csiszolt szellemű stilművész, a magyar irodalomtörténet lelkes kutatója, az ifjúságnak jólelkű tanácsadója és barátja. Az övével találkozik néhai *Deutsch Henrik* pályája, ki szintén mindkét testvérintézetben

tanított és az autodidakta gazdag tudásával és eredetiségével tett benyomást tanítványaira.

És a többiek mind, a kezdő ifjuság nevelői: *Schill* Salamon, a klasszikus irodalomnak és a héber bibliának mélyen szántó ismerője, markáns egyéniség, akire tanítványai úgy emlékeznek, hogy nála kellett és tőle lehetett tanulni; *Zein* Károly, a csöndes és szelid, kimért és harmonikus egyéniség, akinek az egész lény matematikailag szép volt, komoly kötelességteljesítésének csöndes melancholiájával; *Bloch* Henrik, a világtörténet lélekteli előadója, aki egész életén át fiatal lelkű maradt — mindnyájan kiérdemelték tanítványaik háláját és — kegyeletét! Az időtávat talán kissé eszményesíti őket, de nekünk úgy kedvesek, amint valósággal voltak.

Az első, klasszikus tanári kar összes tagjai, az intézet „hős-korának” első hőroszai künn pihennek már mind a drága hant alatt a temetőben — és az intézet neveltjei, a fölavatott rabbik közül is már elmentek, pihenőre tértek *huszonnégyen*. Kegyeletünk őrizi emléküket. És hálás kegyelet száll a második tanári generáció nagy halottainak, *Goldziher* Ignácnak, *Kohn* Sámuelnek, *Venetianer* Lajosnak, *Feldmann* Mózesnek és az ifjan elhunyt *Klein* Miksának sirjai felé emlékező tanítványaik szívéből.

Százharmincöt rabbit avatott föl ötven év alatt az Országos Rabbiképző Intézet, ezek hazánkban és részben a külföldön a hitéletet ápolják, vagy a tudományt hirdetik, vagy a vallásoktatás terén szereznek érdemet.

Az Intézet 50 éves multjára nemes öntudat érzésével pillantunk. De nyugodt lélekkel tekinthetünk előre is, a jövő felé. Talán új feladatok elé állít bennünket, az anyaintézetet és annak hű fiait, az élet. A multból erőt merítve nézünk a jövő elé és vállalkozunk kötelességeinket, vállalkozunk földadatainkat.

Csendes örömmel, szent meghatottsággal, hű kegyelettel, szerénységgel, bensőséggel és nemes öntudattal *ünnepelünk*.

Budapest.

Dr. Hevesi Simon
a jub. biz. elnöke.

A Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet elnökei, tanárai és tanítványai.

Bevezetés.

Az intézet 50 éves jubileuma alkalmából tervbe vettük az intézet történetének megírását. Gazdag, változatos és érdekes történet. Fájdalmunkra, akik erre hivatottak voltak és vállalkoztak, *Mezey* Ferenc, a vezérő bizottság elnöke és *Klein* Miksa, az intézet tanára és jegyzője, elhaláloztak, mielőtt szándékukat megvalósíthatták volna és reám hárult e fontos feladat. Idő és tér hiánya folytán ezt nem teljesíthettem, de »Az intézet első 50 éve« cím alatt képet adtam az intézet multjáról, melyet átéltem, abban az ünnepi könyvben, melyet dr. *Kohut* G. A. New-Yorkban élő hazánk fia költségén szerkesztettem.

Az ennek a dolgozatnak ott jutott tér nem fogadhatta be az itt következő *életrajzokat*, sem pedig a *felavatott rabbik*, bár rövid, *életrajzi adatait*. Meg kellett ott elégedni a névlajstromokkal. Átvettem tehát az életrajzokat a Magyar Zsidó Szemle ez ünnepi számába, amely külön könyvalakban is megjelenik. A két ünnepi könyv kiegészíti egymást.

Az »Alexander Kohut Memorial Foundation« költségén nyomott díszes mű az említett első helyen álló magyar nyelvű történeti visszapillantáson kívül hét tudományos értekezést tartalmaz, melyeket az intézetben jelenleg működő tanárok írtak héber és német nyelven (5 héber, 2 német), miniatűr képet adva az intézetben folyó tudományos munkásságról a magyarul nem értő tudós világnak, amellyel intézetünk fennállása óta élénk összeköttetésben állt. Az utolsó tíz

évben a nyomászó helyzet folytán intézetünk Értesítői tudományos munkát nem közölhettek, sőt az Értesítőt magát is csak magyar nyelven adhattuk ki, minek folytán a kapcsolat a testvérintézetekkel, a külfölddel általában, intézetünk presztízsének kárára, meglazult. Ezt a kapcsolatot a szóbanforgó művel újból felvettük és reméljük, hogy a hazai hittestvérek támogatásával megszakítás nélkül folytathatjuk. Székely Ferenc ur, udvari tanácsos, a vezérő bizottság új elnöke, e célt szolgáló alap megteremtését a kezébe vette, miben őt felekezetünk legjobbjai támogatják és így a siker biztosnak tekinthető.

Az itt következő életrajzok nem kimerítőek, csupán vázlatok, melyeknek célja, hogy a vezérő bizottság elnökeinek és a tanároknak munkásságáról a művelt közönség képet kapjon. Az élők működése a jelen nemzedék előtt ismeretes lévén, csak az elhunytak működését mutatjuk be, leróva hálás kegyeletünket eltávozott jeleseinkeiről. Kivételt csak az intézet külföldön működő kiváló neveltjeivel tettünk, kik a magyar névnek és intézetünknek a távolban becsületet szereztek. Tekintsék jeles testvéreink ez ünnepi megemlékezést elismerésünk és hálánk jelének. Ha terünk nem volna szűkre szabva, a külföldi rabbiképzőkön működő három tanár, illetve igazgató mellett több külföldi rabbiról emlékeztünk volna meg, nem csupán egyről, Ziegler Ignác Karlsbad neves rabbijáról, aki egyébiránt a legrégebbiek közül való. A tanárok életrajzainak közlésénél a sorrendre súlyt nem helyeztünk, első helyre azonban mégis Bacher Vilmos, Bloch Mózes, Kaufmann Dávid életrajzait tettük, kik intézetünk első tanárai voltak és életük munkájával hirnevét megalapították. Hozzájuk csatlakozik Goldziher Ignác, aki szintén majdnem egy emberöltőn át tanított nálunk. E négy nagytudományú férfiú hirneve örök fénnel ragyogja be a magyar Rabbiképzőt. Halhatatlan műveik a mi kincsünk, szellemünk él közöttünk.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

Mezey Ferenc.

1860—1927.

Utoljára a Zsidó szeretetházban beszéltem vele, június 26-án a VI. Izraelita Községkerület közgyűlése után, mely őt egyhangulag megválasztotta a Községkerület és ezzel de facto az Országos Iroda elnökévé. Én elnököltem a közgyűlésen, Kálmán Ödön barátom, az újpesti hitközség kitűnő elnöke volt annak jegyzője, bennünket bizott meg a közgyűlés, hogy vigyük el a híradást a megválasztott új elnöknek. A Zsidó szeretetház egy szép, tágas és világos szobájában találtuk őt. A szobában kivüle még két nőrokona volt, kiknek szerezett gondja vette őt körül súlyos betegsége alatt. Ő maga egy karosszékekben ült, vagyis inkább gubbaszkodott. Szemei le voltak hunyva, melle nehezen zihált, gondolatai Isten tudja, hol vándoroltak és általában azt a fájdalmas benyomást keltette, hogy féllábbal már odaát van, ahol megszűnik az emberi túlekedés, ahol béke és nyugalom környezi az élet fáradt vándorát. Mély részvéttel szívemben léptem hozzá, hogy küldetésemnek megfelelő, közöljem vele a választás eredményét. És ime, csuda történt. A közélet veterán harcosában a vas akarat, az évtizedes önfegyelmhez egy rövidke időre legyőzte a halálós benuultságot. Még egyszer — talán utoljára — visszatért a tulsó partról és halk hangon bár, de jól megválasztott szavakban, tömör és logikus gondolatokban köszönetet mondott megválasztatásáért és — keserű iróniája a sorsnak — rövid programot adott az Országos Iroda jövő feladataira nézve. Mélyen meghatva, könnyekkel szemünkben, távoztunk onnan.

Hat nappal ezután dr. Mezey Ferenc elköltözött az élők sorából.

* * *

Ennek a lapnak legutóbbi száma közölte már gazdag életének főbb eseményei.* Csak vissza akarom még egyszer idézni mindnyájunk emlékébe rendkívül érdekes és markáns alakját, mely évtizedeken át kimagasló helyet foglalt el felekezetünk életében, körülvéve rajongó barátoktól és elkeseredett ellenségektől. Mert közönyös ritkán maradt valaki vele szemben. Vagy barátja lett vagy ellensége. De ha ellensége volt is bőven, olyan egy sem akadt, aki kétségbe vonta volna nagy képességeit, kiváló tudását, jellemének tisztaságát, a felekezet ügyeinek elsőrendű ismeretét. Sok vezére van a magyar zsidóságnak, a felekezeti sajtó hetenként ujakat nevez ki, de Mezey Ferenc, aki ilyen vezéri kinevezést emlékezetem szerint sohasem kapott, tényleg

* M. Zs. Sz. 213—216. o. Dr. Friedmann Dénes: Dr. Mezey Ferenc.

évtizedeken át egyik legsúlyosabb és leghívatottabb tényezője volt a zsidó közéletnek.

Zsidó közélet! Az egyik szemünk sir, a másik nevet. Egyfelől jogos büszkeséggel emlékezünk meg róla, hiszen előttünk áll az önzetlenségnek, a nemes idealizmusnak számos példája, annak a képe, hogy érdemes férfiak keresve keresik azokat a nobile officiumokat, azokat a fizetéstelen, de gyakran nagy munkával, nagy felelősséggel és mindig ezer bosszúsággal járó állásokat, melyekkel felekezeti juttatás és kitüntetés. Viszont hol találunk annyi kicsinyes viszálykodást, a gyermekes hiúság annyi ríktó példáját, a naivitásig menő hálátlanság annyi mulatságos esetét, a szereplési viselkedés, a minden áron érvényesülni akarás, a kritikának ilyen tultengését, mint mi közöttünk, felekezeti életében. Hogy egy kiváló ember ilyen viszonyok között keresse és hiven teljesítse élete munkáját, ahhoz ritka önfeláldozás és a zsidóság mély és nagy szeretete szükséges.

Hogy a zsidóság, a magyar zsidóság ez a mély és igaz szeretete megvolt Mezey Ferencben, eziránt vita nem lehet. Hiszen kétségtelen, hogy ilyen kiváló elmével, ily nagy munkabírással, mely még hozzá nagy erővel és jó fellépéssel párosult, bármely pályán sokra vitte volna, teszem fel az ügyvédi, a bírói vagy a politikai pályán. Jó, hogy nem tette. Hogy megmaradt a felekezeti szolgálatában, saját belső ítélőszéke előtt letéve a szegénység fogadalmát.

A szegénység, de nem az engedelmesség fogadalmát. És itt jutottam el ahhoz a kényes ponthoz, melyet el nem kerülhetek, ha hű képmását akarom adni Mezey Ferencnek, aki keménykötésű, gerinces ember volt és a saját jól megalapozott véleményét senki másénak alá nem rendelte. Bizony erős harcai voltak akkori elnökével, jó Winterberg Gyulával, amikor még a Chevra Kadisa titkára volt és kemény harcai voltak azóta is a Pesti Izraelita Hitközséggel, az Országos Izraelita, ennek a törpe mamának óriási gyermekével. Hogy kinek volt igaza ezekben a harcokban? Isten tudja. Kár volna firtatni, hiszen Mezey Ferenc azóta Winterberg Gyulával karonfogva sétál Éden kertjében és ami nézetkülönbség közöttük volt, azt ők már barátságosan elintézték. A Pesti Izraelita Hitközség irányadó emberei között pedig bizonyára nincsen egy sem, aki tisztelettel és kegyelettel nem adózna az ő halhatatlan emlékének, mely mindnyájunknak, minden magyar zsidónak, közkinccse.

Érdes ember volt, de nem rideg. Sőt jó és melegszívű ember volt. Az a sok szegény pap és tanító, kiknek ügyét-baját állandóan gondozta és akinek segítése érdekében állandóan kilíncelt a vallás- és közoktatásiügyi minisztériumnál; a Rabbi Szeminárium és a Tanítóképző szegény növendékei, kik részére fíradhatatlanul kéregetett; az Aggok Háza és a Szeretetház, melyeket, mint Chevra-titkár, Istenben boldogult Winterberg bátyánkkal együtt alkotott, napnál világosabban bizonyítják emberszerető, nemes szívét. De

hiszen itt vagyunk sokan, akik jól és közelről ismertük, akik tanúságot tehetünk mellette, hogy igaz ember volt, hű barát, finom tollú író, jó magyar és jó zsidó.

Az Egek Ura, kit mindig szívében hordott, adjon neki örök nyugodalmat és a magyar zsidóság, melynek ügyeit mindig hiven állapolta, tartsa meg őt, sorozza őt be legjobbjai sorába, kiknek emléket örökké szívében hordja.

Budapest.

Székely Ferenc.

Báró Hatvany József.

1857—1913.

Amidőn a Magyar Zsidó Szemle részére arra vállalkoztam, hogy H. J. báró életrajzát megírjam, voltaképpen részben csak ismétlésekbe bocsátkozhatom, mert az a klasszikus emlékbeszéd, melyet dr. Blau Lajos 1913. november 2-án tartott, a jeles férfiúnak újszólván tökéletes jellemfestését tartalmazta. Mégis, miután felkértek arra, hogy néhai kedves barátom rövid életrajzát adjam, megteszem azt szívesen és annál inkább, mert valahányszor róla megemlékezem, ezt fájó szeretettel teszem, mert a magyar zsidóság egy nagy reménye veszett el benne. Azért mondom, hogy reménye, mert a kegyetlen halál életének угyszólván delén törte ketté tündöklő pályafutását. Hatvany József báró 1857-ben született Budapesten, hol szülei, kik már akkor a magyar zsidóság körében a legelső sorban állottak, gondos nevelésben részesítették. Budapesten végezte a ker. akadémiát, majd utána Wienben a Hochschule für Bodencultur-ban folytatta tanulmányait. Apja a mezőgazdasági pályára szánta, de már mint magam tudom, őt Wienben is főképpen a mezőgazdasági ipar érdekelte és sokat dolgozott Schwachhöfer laboratóriumában. A Hochschule elvégezve, körülbelül 1 évet töltött külföldön, különösen Hollandiában tartózkodott hosszabb ideig. Majd hazatérte után átvette a cég nagykiterjedésű bányái birtokának kezelését.

A 80-as évek elején a Deutsch Ign. és Fiai-cég mezőgazdasági és gabonapiaci tevékenysége mellett az ipariába kezdett belekapcsolódni. Ekkor átvette a nagyszurányi cukorgyár vezetését, mint administrateur délégué. 1887-ben elhagyta ez állását és saját vezetése alatt építette a Hatvani Cukorgyárat, melynek vezetésével élete végéig különösen intenzíven foglalkozott. Ugyancsak ő építette a Sarkadi Cukorgyárat 1910-ben. A cukorgyártás terén elsőrendű szaktekintéllyé kepezte ki magát. Ugyannyira, hogy a magyar cukorgyárosoknak a külföldön való tárgyalásokon is megbízott szakértője volt, ugyancsak a kormánynak a bizalmát is bírta ezen kérdésekben, úgy, hogy már 1898-ban a brüsszeli egyezményt megelőző nemzetközi tárgyalásokon, mint a magyar kormány megbízottja szerepelt. 1902-ben a brüsszeli

nemzetközi cukoregyezmény állandó bizottságának tagja lett, 1908-ban pedig az osztrák-magyar kiegyezés vitás kérdéseiben döntő választott bíróság tagja lett.

Mint munkaadót, rendkívül érdekelték és foglalkoztatták a népjóléti kérdések és egy időn át az Országos Munkásbiztosító pénztár elnöke is volt. Munkások és munkaadók közös bizalmából 1907-ben a harmadosztályú vaskoronarenddel tüntette ki a király, később a Ferencz József rend középkeresztése lett, 1910-ben pedig a főrendiház tagjává nevezték ki. A Gyáriparosok Országos Szövetségének alelnöke, a Cukorgyárosok Egyesületének pedig választmányi tagja volt.

Általános műveltsége rendkívüli volt. Fő jellemvonása a komolyság és mindent felülmúló munkakészség. Nem lehetne mondani, hogy azért érzéketlen lett volna az élet örömei iránt, — de alapvonása mégis mindenütt a mélyreható komoly munka. Autodidacta volt abban az értelemben, hogy tudását igyekezett szélesíteni oly körben, mely tanulmányai eredetétől távol állott. Történelem, művészettörténelem, matematika és kémia egyaránt foglalkoztatták. Üzleti teendőinek elvégzése után, szabad óráiban a legkomolyabb szakkönyveket olvasta, melyek más embernél külön munkaszámba mennek. Hatvani kastélyában kisebbzerű csillagdtát is rendezett be.

Rendkívül pontos és precíz ember volt, önmagával szemben is kemény disciplinát tartott. E nélkül nem is lett volna képes a munka ily tömegét ily lelkiismeretesen elvégezni. Amellett, mint már említetttem, nem zárkózott el az élet vidámabb felfogásaitól sem. Szerette és mindenütt támogatta a sportéletet, maga is passzionátus jó lovas volt. Az összes művészetek iránt nagy fogékonysága volt, különösen finom zenei műveltségét akarnám kiemelni. Jótékony ember volt. Szegény ember portáját támogatás híján el nem hagyta. Ezen kereste a zajos jótékonyt, hanem közvetlenül adott. És most át akarok térni arra, amiért a mi szívünkhez a legközelebb állott. Bizonyára a zsidósághoz. Dacára, annak, hogy művelődésének menete nem volt alkalmas arra, hogy, jámbor zsidó legyen, mégis zsidó maradt testétől-lelkétől. A tradíciót, melyet apja fenn tartott, törhetetlenül ápolta és az volt, amit a németek találoán Ein aufrechter Jude jelzővel jellemeznek. És mert az volt, jelleméből folyt, hogy mindazt megtette a zsidóságért, amire őt állása, vagyona, tudása és jószíve kötelezték. Az Alliance Israelite magyarországi megbízottja volt és mint olyan, egészen kiváló működést fejtett ki. A mi intézetünk vezérelőbizottságának 1906. február 13-tól 1913. július 1-ig volt elnöke. Ezen tisztét örömmel töltötte be és a növendékek jötevője volt. Bőkezű mecénása volt a könyvtárnak és nagy fejlesztési tervei közepette ragadta el a halál. Az IMIT-nek is bőkezű és hivatott elnöke volt. Egyáltalán, ha felekezetünk érdekeiről volt szó, mindenütt meleg érdeklődéssel és nyílt szívvel volt kész az áldozatra. 1913.

július 1-én érte utól a kéllehetetlen végzet. Tulkorán, tulsokat adott magából, nagy szíve nem bírta az iramot és Nauheimben, hol üdülést keresett, érte utól a halál. Siratjuk őt mindannyian, kik ismertük, — barátai voltunk és hírsorsosai.

Budapest.

Dr. báró Kohner Adolf.

Schweiger Márton.

1834—1905.

Az előttünk lebonyoluló napi politika életéből jól ismerjük azt a nem szokatlan jelenséget, hogy minden ujonnan összeült parlament a közélet régi szereplői mellé új embereket is hoz fel a széles néprétegekből. Ez új emberek nagyobb része a felszóló parlamenttel együtt rendszerint le is tűnik a közélet színteréről s csak kisebb, értékes része tudja magát a felszínen tartani. Ezt a jelenséget látjuk az eddig még egyetlen magyarhoni zsidó parlamentnél, a mult század közepén ülésezett országos zsidó kongresszusnál is. A magyar zsidók által szabadon választott 220 képviselő sorában a zsidó közügyekért már régebben buzgólkodók, vagy azokkal hivatásosan foglalkozók mellett egy sereg *homo novus* is tűnik fel, hogy aztán elvesszen az ismeretlenség homályában. Azon kevesek közül, kik a kongresszus után is hűséges harcosai maradtak a zsidóság közügyeinek, csakhamar kiemelkedik Schweiger Márton, Kecskemét szülöttje és képviselője, a kongresszus háznagya.

Ki volt Schweiger Márton? Akkor — 1868. végén gyűlt egybe az egyetemes gyűlés — egy fiatal, gazdag, független, művelt pesti kereskedő, kinek azonban közszerepléséről nem sokat hallottak kortársai. Ha csak annyit nem, hogy midőn Szentkirályi Mór pesti polgármester kezdeményezésére és Klapka György 48-as tábornok elnöklése alatt 1867-ben minden polgár egyenjogúsítására törekvő Egyenlőségi Kör alakult, Schweiger annak igazgatósági tagja lett. De rövid idő alatt a kongresszus egyik legbuzgóbb, legdolgossabb és egyben legnépszerűbb tagja lett, kinek neve csak oly ismertté vált a képviselők között, mint akár Hirschler, Mezei, Wahrman neve. A háznagyi méltósággal járó munkát, a legnagyobb lelkiismeretességgel látta el és buzgalmanak volt eredménye, hogy a kongresszus legalább látszólagos valóságos parlamenti képet nyújtott. Ügyességének köszönhető, hogy a pesti megyeház nagytermében minden pártbeli képviselő kellő módon tudott elhelyezkedni és — ami akkor legalább ily fontos volt — a diéták folyósításában akadály nem állott be, hogy továbbá a karzatokon helyet kapott az érdeklődő nagyközönség.

A sok időt, nagy energiát és türelmet igénylő háznagyi teendők mellett jutott ideje az érdemleges tanácskozásokban való részvételre is. Általános tetszést arattak tősgyökeres magyar felszólalásai, ami

akkor, közvetlen a Bach korszak után, még nem volt mindennapi jelenség.

Nyilván háznagyi érdemeit akarta a kongresszus honorálni, midőn azon bizottságba választotta Schweigert, mely a kongresszus lezajlása után tovább vezette és intézte a fennmaradt adminisztratív ügyeket. Ezen bizottságban is csak oly céltudatos munkakedvvel végezte az önként vállalt feladatot, mint háznagyi hivatalában és ezért, midőn 1871-ben megalakultak a községkerületek, a pesti kerület őt választotta elnökül, a községkerületi elnökök pedig az *Országos Iroda* élére állították.

Az Országos Iroda, mely eredetileg csak a kormány és a kongresszusi szabályzatokat elfogadó hitközségek közti közvetítő szerep betöltésére alapított, Schweiger elnökelete alatt a magyar zsidóság érdekeinek szószólója és jogainak kivédője lett. Kortársai feljegyzik róla, hogy ha eredeti eszméknek nem is volt közvetlen kitermelője, de munkatársainak s elsősorban Simon József irodai titkár nagykonceptióju terveinek mindenkor igaz megértője és energikus végrehajtója volt. Schweigernek méltóságos hivatalviselése és fáradhatatlan áldozatkészsége volt egyike azon komponenseknek, melyek az Országos Iroda tekintélyre emelkedését eredményezték. Közel három évtizeden át az irodából indult ki a magyar zsidóság jogait kivédő, pozícióját megerősítő minden eszme, mozgalom és intézmény. Csak példaképpen említjük fel, hogy az Országos Iroda szorgalmazására adta ki Trefort miniszter 1885. évi szabályrendeletét az *izraelita anyakönyvek vezetése* tárgyában, mely rendelet egyrészt pontosan meghatározta az egyes hitközségek területét és ezzel elősegítette azok megszilárdulását; másrészt az anyakönyvvezető rabbist államhivatali minőséggel ruházta fel, miáltal nagyban emelte ennek tekintélyét. Ugyancsak a Schweiger és Simon által indított irodai sürgetés folytán terjesztették ki a lelkesítő fizetést kiegészítő 1898. évi *kongrua törvény* a rabbikra is, minek áldását főleg a kis hitközségek papjai élvezik. A zsidó vallás recipiálásának hatása alatt 1896-ban megteremtett »*Országos Magyar Izraelita Közalapa*» Schweiger elnökelete alatt kezdte meg a magyar zsidóságnak nemzeti szellemben való továbbfejlesztésének munkáját.

Ha kellett, úgy Schweiger sorompóba tudta állítani hivatalos befolyását az igaz ügy győzelmének érdekében. A sötét középkorra emlékeztető tiszaszilári alaptalan vádaskodást követő antiszemita közhangulatban lefolytatott 1884. évi képviselőválasztásokon néhány antiszemita képviselő kapott mandátumot. Miskolcon is fellépett egy antiszemita jelölt, kinek érdekében — s ez jellemző az akkori közállapotokra — nagy tevékenységet fejtett ki az ottani zsidóság vezető embere, Popper József orvos, ki egyébként a zsidó közügyek régi kipróbált harcosa volt s már a kongresszuson is, mint bizottsági előadó, tekintélyes szerepet játszott. Popper viselkedése általános fel-

tűnést keltett és Schweiger, mint az iroda elnöke, a zsidó vezérferfiut a liberalizmus és a zsidóság iránti köteleességére figyelmeztette. Az ügynek folytatása is volt. Popper a kultuszminiszternél jelentette Schweigert, a miniszter kérdőre is vonta őt hivatalos befohlyásának kortescélokra való visszaélés címén, — de az antiszemita jelölt mégis csak megbukott, nem utolsó sorban Schweiger ébersége folytán.

Felekezetünk érdekében kifejtett munkálkodása mellett a közgazdasági életben is számottevőleg tevékenykedett: több ipari és kereskedelmi vállalatnak igazgatóságában foglalt helyet, a Kereskedelmi Akadémia vezérőlbizottságának és a fővárosi törvényhatóságnak is tagja volt. De újra meg újra csak visszatért a zsidóság ügyeinek szent munkájához.

Schweiger Márton, a művelt kereskedő, lelkes barátja volt a *felekezeti tanügynek*. Már mint fiatal férfiú, azok mellé állott, kik 1866-ban megalakították a tanítók erkölcsi és anyagi érdekeinek megvédésére és a magyar zsidó tanügynek kifejlésére szolgáló *Tanítóegyesületet*. Elnöke volt az *Orsz. Izr. Tanítóképző* igazgatótanácsának és a pesti izr. hitközség előjáróságába bevalasztatván, mint e nagy hitközség *tanügyi előjárója*, fejtett ki évtizedeken át áldásos működést.

A zsidó tanügy iránti nagy szeretetétől vezérelve, különös gondot fordított az *Orsz. Rabbiképző Intézetre*. Sokat fáradozott annak alapításán, odaadással munkálkodott fejlesztésén és büszke örömmel szemlélte felvirágzását. Rabbiképző felállításának eszméje már 1806-ban merült fel hazánkban, azóta is napirenden maradt, míg az 1868—69. évi kongresszus elhatározta, hogy az iskolaalapról első sorban rabbiképző intézet állítandó fel, mely szigorúan a mózesi-rabbini tan alapján áll. A kongresszus szakképzőbizottságot választott, mely a felállítandó intézet számára szervezeti rendet és tantervet dolgozott ki. Schweiger és Simon, mint az Orsz. Iroda vezetői, éveken át buzgólkodtak, fáradoztak, dolgoztak, hogy az újabban és újabban felmerülő nehézségek dacára is valósuljon meg a kongresszus határozata és hogy a szakképzőbizottság által kidolgozott terv szerint keljen életre a rabbiképző. Így nyílt meg az intézet 1877. október 4-én, fényes keretek között. Schweiger Mártonnak megvolt az a lelki öröme, hogy mint az Iroda elnöke, egy jól átgondolt, történelmi áttekinthet nyújtó beszédben, elsőnek üdvözölhette az intézet megnyitására egybegyűlt előkelőségeket és díszes közönséget.

Az Orsz. Rabbiképző Intézet a kultuszminiszter felügyelete alatt áll, a közvetlen vezetést pedig a miniszter által kinevezett 24 tagú *vezérőlbizottság* gyakorolja. Magától adódott, hogy Schweiger a vezérőlbizottság tagja lett és hogy a bizottság őt választotta elnökül, valamint a növendékeket segélyező »*Ec Chajim*« egylet is. Közel három évtizeden át, mindhaláláig, állott a vezérőlbizottság élén és

midőn 1905. december 31-én bekövetkezett halála után a tanári kar nevét, az intézet jötevőit megörökítő márványtáblába vésette, csak azt a valóságot rögzítette meg, mit Schweiger Márton öncselekedeteivel vésett be aranybetűkkel az ujkori magyar zsidóság történetének márványlapjába: fáradhatatlan munkása volt a hazai zsidóság szent ügyének és multhatatlan emlékü jötevője a magyar zsidó Alma Maternek.

Budapest.

Dr. Groszmann Zsigmond.

Simon József.

1844—1914.

Amidőn dr. Simon József kir. tanácsos életéről és működéséről megemlékezünk, meg kell röviden világitanunk a kort, amelyben élt és a viszonyokat, amelyek között működött.

Az 1867-iki kiegyezés, valamint a zsidók emancipációja felkeltette a vágyat a zsidóság ügyeinek rendezése iránt. Szükségét érezte a hazai zsidóság annak, hogy ne legyen hasonló oldott kéréhez. Nem volt a felekezetnek szervezete, csupán hitközségek léteztek, melyek ügyes-bajos dolgaikban a különböző közigazgatási hatóságok önkényének és hozzá nem értésének voltak kitéve. De hogy is lehetett volna kívánni az akkori közigazgatási hatóságoktól, hogy a zsidóság vitás ügyeihez értsenek. Elég bajuk volt azzal, ha ez ügyekben dönteniük kellett. E lehetetlen helyzet érlelte meg az első zsidó kongresszust, melyet az emancipáció után a fenkölt gondolkodású báró Eötvös József hívott össze 1868-ban. Kétségtelen, hogy Eötvös József bárót a legnemesebb szándék vezette a zsidósággal szemben, midőn a kongresszust összehívta és nem rajta mulott, hogy annak tanácskozásai az egész zsidóságra nézve nem jártak azzal az eredménnyel, mint azt remélni lehetett. E kongresszuson feltűnt már egy ifjú ember, kit a tapolcai választókerület küldött a kongresszusra képviselőül. Dr. Simon József, dr. Mezei Mórral és Rózsa Izsóval a kongresszus jegyzői tisztét látta el. Tudjuk, hogy a kongresszusi határozatokat a zsidóság egy része nem ismerte el magára nézve kötelezőnek és Eötvös József báró azt az álláspontot vallotta, hogy lelkiismereti ügyekben majorizálásnak helye nem lehet. A kongresszuson talán legtöbbet dr. Simon József dolgozott, aki az 1871-ben életbe hívott országos irodának titkára lett, akit zsidó tudása és jogászai képzettsége valósággal predesztináltak erre az állásra.

Dr. Simon József 1844-ben Kaposonon született, ahol szülei jómódu, tekintélyes polgárok voltak. Gondos nevelésben részesült. A középiskola alsóbb 4 osztályát Keszthelyen az ottani piaristáknál végezte és érettségét Pesten a Markó-utcai gimnáziumban tett. Jog-

gyakornok dr. Apáthy irodájában volt. A szülői házban a zsidó érzés mellett zsidó tudást is szerzett, ennek hatása élete egész munkáján viszatükröződött. Alig volt 24 éves, amikor a nagytehetségű fiatal ügyvédet a tapolcai választókerület a zsidó kongresszus képviselőjévé választotta.

A magyar és erdélyi izraeliták 1868. évi egyetemes gyűlése által hozott és Öfelsége által szentesített szabályzatok jóváhagyása után 1871. április 26-án állított fel az országos iroda, amelynek elnöke Schweiger Márton, titkára dr. Simon József lett.

Az országos irodának nehéz volt kezdetben a helyzete. Tudjuk, hogy a felekezet ama része, mely a kongresszusi határozatokat magára nézve kötelezőnek el nem ismerte, mint orthodoxia, külön szervezkedett, statutumokat alkotott, melyek szintén királyi szentesítést nyertek. De volt a felekezetnek oly része is, mely egyik szervezethez sem csatlakozott; ezek, mint statusquo hitközségek szerepelnek az idők folyamán. Nem kívánok e helyen az egyes szervezetek taglalásába bocsátkozni, de kétségtelen, hogy mindegyik szervezetnek a kezdet nehézségeivel kellett megküzdenie.

Mielőtt dr. Simon József működésének méltatásába bocsátkoznánk, rá kell mutatnunk az országos iskola-alap keletkezésére és annak lényegére. Az 1848-iki szabadságharcból a zsidóság méltón vette ki részét és mielőtt a zsidóság politikai egyenjogúságát elnyerte volna, már vérrel pecsételte meg a hazához való hűségét. Vértáldozattal és anyagi áldozattal egyaránt áldozott a zsidóság a szabadságharc alatt a haza oltárán. A zsidóság eme viselkedése nem tetszett az osztrák köröknek, melyek ezért súlyos hadisarcra rótták meg a zsidóságot. A Haynau-féle hadisarc, melyet a zsidóságra kivetettek, kétmillió forintot tett ki. Nagy áldozat volt ez akkor, melyet a hatóságok az egyes hitközségekre vetettek ki és ez tartozott azt a hívektől beszédni. Az áldozat azért volt különösen súlyos, mert hisz emellett a kényszersarc mellett a szabadságharcra járó áldozatokat is vállalta a zsidóság önként. A fenti hadisarcot beszedelték, de abban az időben az akkori adminisztráció, vagy talán a sors különös rendelkezése folytán fel nem használtatták. A kiegyezés után rátaláltak a zsidók által befizetett hadisarcra is, amelyet Öfelsége I. Ferenc József a zsidók kérelme folytán visszaadott a zsidó közösségnek. Helyesebben ez összegből egy a kormány kezelése alatt álló királyi alapítvány létesített, mely hivatva volt zsidó kulturális célokra, elsősorban egy felállítandó Rabbiképzőt, szolgálni. A képviselőház is foglalkozott az országos iskolaalap rendeltetésével, mely tárgyalások eredménye lett, hogy az alap kamataiból a két szervezet központi irodája: az Orsz. Rabbiképző és az Országos Izraelita Tanítóképző Intézet tartott fenn és bizonyos zsidó felekezeti alapítványok létesítettek belőle.

Az izraeliták országos irodája dr. Simon József működésével

vette kezdetül. Az országos irodának hivatása volt: »közvetíteni a kongresszusi statumokat elfogadó izraelita lakosság és a kormány között.« De az iroda dr. Simon József alatt más tevékenységet is fejtett ki. Zsidó ügyekben véleményező közege lett a kultuskormány-nak, ugyisintén a belügyminisztériumnak. Felekezeti ügyek, melyek végső fokon való elbírálás végett a minisztériumokhoz felkerültek, az iroda véleményezése alapján döntettek el. Csaknem négy évtizeden keresztül fejtett ki dr. Simon József az országos irodában a felekezeti ügyek utvesztőjében úttörő, kiválóan nagyszabású munkásságot. Az előterjesztések és vélemények tizezreit készítette négy évtizedes munkássága alatt. Az ő véleménye alapján készült a kultuszminisztérium 1885. évi 1924. sz. a. kiadott rendelete, mely a felekezeti anyakönyvi és anyakönyvi kerületek szervezését szabályozta és nyugvó pontra juttatta. Az ő elaborátuma alapján készült az 1885. évi 1191. eln. szám alatt kiadott kultuszminiszteri szabályrendelet, mely az izraelita hitközségek és fiókhitközségek ügyeit rendezte. Az ő nevéhez fűződik a tisztaeszlári per védelmének megszervezése. Felette kényes, nagy tapintatot, önfeláldozó odaadást igénylő munka volt ez, amellyel felekezetünket örök hátlára kötelezte. Felette szük a rendelkezésre álló hely ahhoz, hogy dr. Simon József nagyszabású munkásságát itt részletezzük.

Az ország zsidóságának egy része az orthodox szervezetbe tömörülve, a haladó zsidóság szükségét érezte a rabbiképzés szabályozásának, amire nézve a kongresszusi határozatok intézkedést is tartalmaztak. Az lebegett a zsidóság akkori vezetői előtt, hogy a felekezet papjai a zsidó tudás mellett kellő világi műveltséggel is rendelkezzenek. Ez a meggyőződés vezette dr. Simon Józsefet is, midőn az Országos Rabbiképző Intézet megvalósítása mellett tört lándzsát. Hosszu tárgyalások előzték meg az intézet létesítését, mely tárgyalásokat mindvégig dr. Simon József vezetett. Hogy ez intézet európai nivóju lett, az az ő éles judiciumának köszönhető, mellyel a tanári kar kiválasztásánál eljár. Rabbi Bloch Mózes a tanári kar elnökévé való megválasztása garancia volt arra, hogy az intézetben a zsidó szellem és tudás fog domináló szerepet játszani. Tanártársait époló éles szemmel válogatta ki, midőn a halhatatlan emlékü dr. Bacher Vilmost és dr. Kaufmann Dávidot nevezette ki a felső tanfolyam tanáraivá, hol az intézet megnyitása után tanítást vállalt rabbi Brüll Sámuel Löw, a pesti rabbiság elnöke is.

Négy évtizeden keresztül viselte Simon József a legnagyobb szeretettel, hozzáértéssel és önzetlenséggel az intézet vezérőlbizottságának, valamint az Izraelita Tanítóképző Intézet igazgatótanácsának előadói tisztét. Annyi odaadással fáradozott az intézet minden rendű és rangú ügyeiben, a tanárok és növendékek ügyes-bajos dolgaiban, hogy valósággal apja volt az intézetnek. Hozzáfordultak tanárok, tanítványok, ha kívánságuk volt.

Hogy mily egyszerű ítélőképesége és emberismerete volt, arra nézve jellemző, hogy dr. Blau Lajos, a Rabbiképző Intézet ezidőszerű igazgatójának, már akkor, midőn a felső tanfolyam második évfolyamának hallgatója volt, megmondatta, hogy az intézet tanári katedrájára van kiszemelve, ami tényleg rövid időn belül bekövetkezett, mert mint köztudomású, dr. Blau Lajos, mielőtt még rabbi-diplomáját elnyerte, már az intézetben tanított. Ugyancsak dr. Guttman Mihály, a borszlói szeminárium ezidőszerű tanára mellett foglalt állást, midőn erre alkalom nyílt.

Érdekes okmány került a napokban a kezembe. Egy 1877. november 15-én feladott sürgöny, melyben Schweiger Márton, az Országos Iroda és a Rabbiképző Intézet vezérőlbizottságának elnöke közli dr. Simon Józseffel, az Országos Iroda akkor Budapestről távol levő titkárával és a vezérőlbizottság előadójával, hogy Öfelsége, I. Ferencz József az Országos Rabbiképző Intézetet aznap meglátogatta, $\frac{3}{4}$ órát tartózkodott az intézetben és az intézetről a legnagyobb dicséret hangján emlékezett meg és nevét az intézet aranykönyvébe bevezette.

Melegsivü pártfogója volt a tanulóifjúságnak és evégből megalakította az Országos Magyar Izr. Ösztöndíj Egyletet, melynek hivatása volt a zsidó főiskolai és középiskolai hallgatók ösztöndíjjal való támogatása. Felekezeti életünknek legkiválóbbjai részesültek az Ösztöndíj Egylet részéről kisebb-nagyobb ösztöndíjakban, ami nagy mérvben járult hozzá az illetők előmeneteléhez.

Magyarország 1000 éves fennállása alkalmából létrehozta az Országos Magyar Izraelita Közalapot, melynek hivatása volt felekezeti népiszkolák létesítése, támogatása, rabbik és más hitközségi alkalmazottak özvegyeinek és árváinak segítése. Sajnos, ez alap is, miután legnagyobb részt állami papirokban volt elhelyezve, a háború folyamán értékét veszítette és így nem szolgálhatja immár azt a célt, mely rendeltetése volt. Szívvél-lelékekkel támogatotta és segítette elő az Izr. Magyar Irodalmi Társulat alapítását, melynek hivatása volt, hogy: »a zsidó vallás erkölcsi tartalma önnön hitünk és ősi vallásunk általános megismertetésére a tudomány eszközeivel és korunk fejlett izlésének formái között feltárással és hogy vallásunk és tudományunk szellemi értékei a nemzeti műveltség tőkéjébe olvasztassanak.«

Amily nagyszabású férfiú volt, annyira tartózkodott a nyilvános szereplésektől. Midőn a Magyar Zsidó Szemle, melynek ő volt a megalapítója, aki a két első szerkesztőt, Bacher Vilmost és Bánóczy Józsefet is kiszemelte, 25 éves fennállása alkalmából róla egy cikk keretében elismerőleg emlékezett meg, ezért felette megnehezített és tiltakozott az ellen, hogy róla írjanak. Az intézmények élére, melyeket életbe hívott, mindig másokat állított, ő maga a háttérben maradt. Gyakran előfordult, hogy az általa életbe hívott alkotásokat mások vezetésére bízta.

Nem volt a felekezeti életnek egyetlen ágazata, ahol dr. Simon József a legnagyobb szeretettel, odaadással és hozzáértéssel nem vett volna részt. Nagy évtizedes munkásságával halhatatlan emléket biztosított magának a magyar zsidóság történetében.

Budapest.

Dr. Endrei Simon Henrik.

Bacher Vilmos.

1850—1913.

Pedro Antonio de Alarcon, spanyol poéta írja meg azt a legendát, hogy egy középkori spanyol zsidó lovag a szentföldre zárándokol. Megérkezik a jeruzsálemi templom romfalához és ott meggyújtja a gyertyáját az ősi szent hajlék helyén lobogó egyik mécsesek lángján. S megfogadta, hogy ezt az ő égő lángját sértetlen-épségben hazaviszi Spanyolországba s szülővárosában: Sevillában, az ő temploma frigyszekrénye előtt fogja elhelyezni. Vándorol, bolyong a kóbor lovag Palesztinán, Syrián, Babylonián, perzsa földön, az egész keleten, majd hazajáró útján a nyugatnak országait járja keresztül-kesül, s a szent gyertyája lángját mindenütt, a merre csak jár, hozzáérteti a jámborok, tudósok, hősök, írástudók sirjai fölött virrasztó mécsesek tűzéhez, a gyertyája lángja egyre fényesebb, lobogóbb lesz ezeknek a fényeknek érintésétől. Fogadalmát valóra váltotta a peregrinus lovag, mondhatatlan fáradsalmak és száz akadály között; s ebben a szent munkában egyre ragyogóbbá válik az arca, megnő az alakja, sugárzóbb a lényé; semmi másra nem szabad gondolnia egész útján, csakis a gyertyájára; semmi másban nem szabad örömet találnia, csakis a lángjában...

Ezt tette meg Bacher Vilmos is az ő lángjáért: a szent földön fellobogott, világot besugárzó örök mécsesten, a biblián gyújtotta fel a szelleme gyertyáját, vitte szerte Palesztina, Babylonia tudósainak, tannaita, amóra mestereknek, az agadisták nyugvóhelyei mellett: rajtuk, sirjaik virrasztó mécsein élesztette tüztét, bevilágított alvó lelkük mélységeibe, szépségeibe, perzsa poeták pernyévé omlott álomlátásaiba új szikrát öntött, a zsidó bibliamagyarázók írásművei bedőlő tárnáinak bányatüzét napfényre hozta, a középkori zsidó vallásbölcsészek szentírasmagyarázata: tudása fáklájának új lángot adott, s az ő szüntelenül virrasztó mécseste műveikre új fényt derített. Az arab-zsidó irodalom közötti kapcsolatra lángszóró világosságot derít, héber, arab grammatikusok terminológiáját, kutató irányelveit hozza föl a homályból, a zsidó-perzsa irodalom fölfedezője, a római, görög és ó-keresztény irodalom zsidó vonatkozásainak lángszemű meglátója. S minden fölfedezett tüzet és lángot, minden tudományos munkásságát a zsidó irodalom lángjának, a magával hozott, a lelke szereznében lobogó kicsiny, de egyre nagyobbá váló tűznek a szolgálatába

állítja. Isten gyújtotta föl a szentföld lángját, a zsidó tudás kincsét; ennek a tűznek egy fényes szikrája égett olthatatlanul a Bacher lelkében is; a mécsest vitte, hordozta a tudós álomlátott birodalmain át, mondhatatlan munka, szorgalom, fáradsalom közepette, s a fogadalmát beváltotta: bibliatudásának lángját meggyarapította száz más tűzzel, s hazahozta, ide, miközben, szülőhazájába, utjában a maga arca, a maga lényé is egyre sugárzóbb lett, az alakja megnőtt, mécsest, tudása messzire lobogó fákláját a magyar-zsidó tudomány hírnevének növelésére, a hazai szentély oltárára helyezte, s innen sugárzott az szerte, világon át. Örök büszkeségünk, hogy Bacher Vilmos a miénk volt, az Országos Rabbiképző Intézet felejthetetlen nevű tanára volt, hogy aki a tudós világ egyhangú megállapítása szerint, fölülmulthatatlan mestere volt a zsidó bibliamagyarázatnak, az agadának, a zsidó-arab és a zsidó-perzsa irodalomnak, a héber nyelvtudománynak: szellemének, tudásának polyhistor fényét magyar földről ragyogtatta. S ezzel a munkásságával, látszatra speciális jellege mellett: Bacher mégis az egyetemes tudománynak tett mérhetetlen szolgálatot, mert történész és nyelvész, archeológus, folklorizáló és filozófus egyaránt, a Bacher művei révén talál utat az ókori tudomány egyik leghozzáférhetetlenebb birodalmába, ahol nemcsak a szentírás tanairól esik szó, nemcsak a zsidóságról magáról, hanem a pogány életfelfogásról, a kozmológiáról, ókori szellemi áramlatokról, legendák, mesék útjáról, vándorlásáról népek közül népek közé, etikáról, bibliai és biblia utáni korok szereplőiről, a zsidóság és a kereszténység közötti vonatkozásokról, Messiás-eszményről és demonológiáról, egy letűnt, ismeretlen lét-, gondolat- és érzésvilágáról...

A magyar zsidóság Bacher föllépéséig zsidó tudományos téren nem volt még általánosan elismert tényező. Annyit mindenesetre tudtak róla, hogy talmudi tudásban kimagasló tanító! vannak, akiknek iskolájában nagytömegű ifjúság szívja magába a hagyományos tudás anyagát, egyes talmudi korifeusok responzumai is döntő súlyúak voltak a halacha művelőinek körében, de rendszeres tudományos munkásságról a szélesebbkörű tudós világ innen még alig vett tudomást. Löw Lipót alakja magaslik ki egyedül ebben a korban, mint polyhistor, akinek Ben Chananjája hirt visz messze földről arról, hogy Magyarországon bontogatja már szárnyait a fiatal zsidó tudás. Löw Lipót nagy tudása kétségen felül álló; tudományos cikkeinek, iratainak alapossága, kiterjedt, széles területeket felölölő; a híre világot bejáró, de nagy, páratlan tudását — néhány kivétellel — rendszeres, önálló munkákba gyűjteni: nem állott módjában, hányatott életsorsa, a szabadságharc viharában kifejtett hervadhatatlan tevékenysége, kiterjedt papi működése s aránylag korai halála miatt; Kohut Sándor, a székesfehérvári, pécsi, azután nagyváradi, majd pedig new-yorki rabbi is óriás munkát végez az Aruch felolgozásával, s neve ismeretessé is válik világszerte: ő is korán

halt meg, s amit aztán tudományos téren végzett, alkotott, az jórészt már Amerikában való tartózkodása alatt íródott; az Aruchot is ott fejezi be. Hazai nyelven is megszólaltatták a zsidó tudományt és német nyelvű értékes dolgozatokkal is feltűntek egyes modern zsidó papok: Dr. Klein Mór, a pápai, későbbi nagybecskereki rabbi, aki főmunkájaként Maimuni Móre-ját fordította magyarra és látta el magyarázatokkal, Hochmuth Ábrahám, a jeles veszprémi, Rosenberg Sándor aradi, Sidon verseci, Láng temesvári rabbik. Löw Immanuel, a zsidó tudomány világhírű mestere, ekkor még csak fényes pályájának kezdetén állott.

Bacher Vilmos volt az első, aki tudományos munkásságával, a keresztény teológiai körökben, a német és angol protestáns hittudományban, magyar zsidó tudósnak még eddig ki nem jutott elismerést szerzett nemcsak magának, hanem a magyar zsidóságnak, s a magyar tudományak is világszerte, mindenütt. Bacher Vilmosnak, Zunz és Rapoport után, hervadhatatlan érdeme, hogy az eddigi egyoldalú, rendszertelen talmudistikus tudás egyeduralma mellé trónszékre emelte, nagy elődei nyomdokaiba lépve, a zsidó irodalmat a maga teljességében, a zsidó történetet, a zsidó exegézist, a zsidó nyelvészetet, s kritikai módszerével új utakat vágott, s ezzel tanítványai sorába verbuválta az ujkori zsidó tudomány sok kiváló adeptusát, akik büszkén vallják Bacher iskolájuk mesterének.

Élete sora, tudós felkészültségének fejlődő útja sokban magyarázója szellemi hajlamai utirányának, későbbi tudományos munkássága ivelésének. Bacher a gondviselés sok ragyogó képességgel áldotta meg; elmélyedő buvárszellemmel, rendkívüli munkabírással és fáradhatatlan szorgalommal, csodálatos emlékezőtehetséggel, a dolgok mélyén a legtávolibb kapcsolatokat felismerő hajszaifinom logikai rendszerességgel. Ilyen tehetségekkel felkészülten bármilyen pályára is vetette volna a sors, mindenütt elsőrangú eredményt produkált volna. De Bacher az árva, a porlepett, idők mohától fődött zsidó tudósnak lett a rajongó szerelmese. Michel Angelóról beszéltek, hogy egyszer Florencben egy udvaron egy nagy márványtömböt látott, amely mellett mindenki könnyen továbbhaladt, mert por és szenny borította el azt teljesen. A nagy mester gondolatokba merülve megállt a kötömb előtt, s aztán azt mondta: »Ebben a kőben egy angyal van elrejtve, akit nekem ki kell belőle hoznom.«

Bacher Vilmos is meglátta a zsidó tudósnak a mellőzés porát s a támadások sarával ellepett holt márványát, s a lelke szomjas istenhízlével tudta azt, hogy benne szépségek, erkölcsi igazságok angyala rejtőzik, s tudta azt, hogy az ő vésőjének, mélyszántású tollának varázsával felszínre fogja belőle hozni a benne rejtőző angyalt.

Ez a veleszületett szomjuság, ez a szent akarat, apai házában,

tanuló éveiben, férfi törekvéseiben, tudós munkássága során örök buzgalommal, nem szünő hévvel töltötte el egész valóját.

A Kárpátok bécei alatt fekvő Liptószentmiklóson született az 1850. évben, január 12-én, olyan család sarjaként, amelynek szellemi nemescimerében, régi őseitől reá szállott megtisztult vallásos hagyomány és a tudomány iránti rajongó szeretet ékkövei ragyogtak. Ósanyja a jámbor lelkű és tudós Bacharach Éva, Löwe ben Bezalel (der hohe Rabbi Löw) prágai rabbi unokája. Bacharach Éva költői hajlandósága kiváló nő volt, aki járatos volt a héber nyelvben, a költői helyekben gazdag midrást buzgón olvasta. Egyik híres fia, Bacharach Jair Chaim, kiváló talmudtudós, a *חיות יאיר* szerzője. Anyai részről R. Gerson Tolitz, talmudi tudásáról híres morva rabbi az őse.

Szülvárosának, Liptószentmiklósnak, zsidó hitközsége már a XVII. század végén, országszerte »bölcsek és írók városa« gyanánt szerepelt. Európa majd minden részéből, a zsidó irástudás és a nyugati kultúra centrumaiból, különösen Németországból, Hollandiából és Oroszországból nem egy jelesképzettségű férfiú vándorolt be ez időtájt a városba. Nekik köszönhető, hogy a zsidó tudomány művelése, a századot mozgó, haladó irányzatú eszmékkel karöltve élénk szellemi életet teremtett meg a gyülekezetben. Művelt kereskedők, a német klasszikus irodalom emlőin nevelődött családok, héber és világi tudásban excelláló magántudósok és tanítók körében és a Bacher család, maga a családfő, zsidó és világi tudása révén a hitközségben kiemelkedő, megbecsült szerepet vívó, a család patricius előkelőséget viselő. Talmud-tanulmányozás morája szűrődik ki a zsinagóga melletti tanterem megvilágított ablakából a késő éjszakába, az 1845. évben megnyitott iskolában a tanítványok buzgón tanulják a héber nyelvet (a héber tantárgyakat heti 16 órában oktatják), s az 1855-ben nyilvánosságot nyert a két reáliskolai osztálytábla betetözött iskolában a német klasszikusok alapos elsajátítása mellett, héber tárgyra fektetik a főszűrt, s végzett tanulói az előírt világi tantárgyakon kívül ismerték az egész zsidó történetet, a biblia és az imakönyv eredeti szövegeinek fordítását, a szövegek nagy részét betéve, Rasi- és Biurkommentárokat tanultak, járatosak voltak a zsidó hit- és erkölcsstanban, a bibliai verseket eredeti héber nyelven elemezték, héberül fogalmaztak.

Bacher Simon, a neves héber poéta, a héber nyelv muzikászavú lantosa, kitünő zsidó tudós, híres talmudtudósok megbecsült tanítványa, aki még akkoriban is buzgón tanulmányozta a hagyományos irodalmat, s a költő szárnyaló idealizmusával a tudós alaposágát egyesítette magában ez a nemes, az első magyar-zsidó költő; többek között lefordította héberre Lessing Bölcs Nátánját, írt biblia-tárgyú költeményeket. Magyar hazafias érzelmeinek bizonyítéka, hogy lefordította Petőfi, Vörösmarty, Kisfaludy, Arany, Gyulai Pál több

költeményét s így megismertette a magyar poézis szépségeit a héberül olvasó közönséggel is. Magyar hazája művelődési és egyenjogúsítási törekvéseinek buzgó részese volt, a kongresszus határozatait az ő tolla fordította héberre. Gyönyörű zsidó embertípus az édes apja Bacher Vilmosnak. Emlékszem rá: találkoztam vele egy ízben itt Budapesten; akkor már öreg ur volt, naponta eljárt a Chinuch Neorim templomba. Istenben boldogult édes apámmal vendégei voltak a lakásán: engem, a fiatal szemináriumi növendékét, tréfás dorgálásban részesített, miért viselek már olyan fiatal korban szemüveget, s rátért ennek kapcsán az ő ifju- és férfikora sok érdekes részletben bővelkedő tanulmányainak elbeszélésére, éjszakák hosszan várrasztott a talmud mellett egy szál gyertya fényénél s mégsem hord most sem még pápaszemet, bezzeg az én Vilmos fiam (a szemei, áldott, jó tisztánézésű, jóakaratu, őszinte szemei büszkeségtől villogtak, amikor az ő Vilmos fiáról beszélt) az a Brill rabbi-val való talmudtanulásban hamar »Brillt« szerzett magának.

Bacher Vilmos az édes apjától örökölhette azt a minutiózus pontosságot, azt a páratlanul álló elmélyedést, azt a minden betűt, minden árnyalatot meglátó gondosságot, azt a bámulatos kitartást és szorgalmat, a költészet iránt való, későbbi munkálataiban is megnyilvánuló hajlamosságát, a héber tudásnak azt az imádatos szeretetét, amely tanulmányai éveiben, tanítómesteri pályáján, tudományos kutatásaiban sohasem hagyta el, egy pillanatra sem. Az emberben még őszülő fűrtökkel is ott él a gyermek. A gyermek apától rászállott hajlamossága, a tanuló egyének módszere, tanuló szokása, amint Bacher professzor a szentírás szövegének pontos, hajszálpontos tudását várja el tanítványaitól, szentírásfordító módszerére, amint vergődik benne a tudós lelkiismeretessége a visszaadás műgondjával, dadog a szava, amíg rátalál arra az egyetlen szóra, amely mulhatatlanul hűséges és a fordító nyelv szellemét sem bénítja meg, az exegéta viaskodik benne a magába szívott óriási tudásanyaggal, hogy az írás hagyományos szövegét lehetőleg megtarthassa úgy, hogy a tusa hevében tagjai meg ne csorbuljanak, s ha mégis meg kell rendíteni az írást csipőjében, a Jákób harcoló angyala módjára, világosság jöttén az angyal áldó, helyeslő igével hagyja el a küzdőtér.

Kiváló, nagyműveltségű, jóságos lelkű és okos asszony az édes anyja, született Tedesko Debora. Jámor, vallásos hagyományokon csüngő lélekkel ábrándja volt, hogy korán nagy képességeket eláruló Vilmos fiából művelt, tudós ember váljék.

Ebben az előkelő szellemű családi körben nevelődött a gyermek, akit édes atya korán beleavat a héber tudás elemeibe. A kereskedő pályán élő apa, aki amellett buzgón él tanulmányainak, költői munkásságának, 1852-ben a turócmegyei Szucsánba költözködik családjával. Vilmos ekkor még két éves gyermek, s csak itt, Szucsánban,

ahol a Bacher család csakhamar a szellemi arisztokráciának vezetőjévé válik, s ahol a maga buzdítására létesült iskola igazgatójává lett az édes apa, csak itt kezdi meg iskoláit a gyermek. Az apa felügyelete alatt oktatják a rendkívüli tehetségű és szorgalmu fiut tanítóit, aki már három éves korában megtanul olvasni, s akit legzsengőbb ifjúságában, a gyermekjátékok közül kiszakítva magát, a lubochnai hegyek fenyvesei látnak, amint villogó szemekkel, mormogó ajakkal tanulja verseit, héber penzumát.

Későbbi években újra Liptószentmiklóstra tér vissza a család. Itt Vilmos az alreáliskola tanulója volt. Tanítóit, dr. Kobak József, a hitközség prédikátora, a Jeschurun folyóirat későbbi szerkesztője és bambergi rabbi, Schlesinger Ábrahám, tanító, kiváló héber író és Schauer Simon. A fiu tanítóit csodálatát vivja ki nyelvismereteivel, a klasszikus irodalomban való korai jártasságával; a matematikában jeleskedik. Legbuzgóbban azonban a szentírással és a héber nyelvvél foglalkozik. Már legzsengőbb gyermekkorában vérévé lesz a biblia. Csodálatos emlékezőtehetsége mellett egyedül ez a magyarázója annak, hogy a szentírás későbbi nagy, világhíres tudósának lelkébe, agyába, szemébe a biblia ugyszólván tipografikus és tipografikus hűséggel volt beágyazva. Betűről-betűre, pontról-pontra, fejezet és versszak szerint, tévedhetetlenül ismerte a bibliát már fiatal éveiben is. A reáliskolai tanuló héber költeményeket írt, két másik társával: Steiner Sturm Alberttel és Mayer Árminnal versenyezve. Verseik a »Kochbé Jicchak« című folyóiratban jelennek meg. Poéta versenytársai között Bacher Vilmos az első. Talmudot is tanul kiváló tanítók vezetésével és zsenge korban már ezen a téren is szép eredményeket ér el.

Gimnáziumi tanulmányait a pozsonyi ág, evang. liceumban végezte, ott is tanárainak legnagyobb elismerését szerezve meg magának. Pozsonyban gyarapítja talmudi tudását is, a jesiva növendékeivel keresi az összeköttetést, s együtt tanul velük. Érettségi vizsgája tanárai legnagyobb elismerését szerzi meg számára, s a jövő nagy tudósát sejtik meg az ifjúbán.

Bacher Vilmos, a tanuló-ifju, már tanuló korában is több, mint gimnáziumi növendék. Tudós már akkor is. Amit tanul: azt tudja is, s amit tud: az nem csupán holt anyag az agyában, de kutató buvárutakra vezető eleven serkentő erő a lelkében. Velezületett hőtisztá lelkülete, szüzi szemérmességű mimóza eszményiessége, álutakat, törtéteket nem ismerő szerénysége, az igazság szeretetében gerinces jelleme, tanulmányai révén egyre gazdagabbá váló nemes lelki világa a gyermek- és ifjukorból elvezetik a férfikor küzdelmeibe, a tudós törekvéseibe, a mester alkotó munkásságába. Szülői házában lelkülete, fiatal korának szellemi környezete összhangban állanak lelki valójával, s a későbbi nagy tudós, nagy lélek, tiszta jellem kialakulásában, fejlődésében nagy szerepük van, a gyermekkori hatásoknak. Szerencsés sors: amikor igaz lélek, nagy tehetség, a tudomány mohó,

szenvedélyes érzékenysége ilyen környezet kristályforrásából meritheti az ifjúsága illatát. Ilyen maradt egész életében: tudást szeretett, tudományának élő, kevésszavú, de sokat érző, soha magát előtérbe nem helyező, holott mégis legelső sorban álló, mindenkit megbecsülő, mindenkiről csak jót feltevő, gyermeknaivsága, aki másokról, tanítványairól is csak azt hitte mindig, hogy azoknak is a tudomány szeretete a legnagyobb üdvösségük. »Mivel foglalkozik? mivel foglalkozik?« — ez volt az első kérdése minden hozzá látogatóba jött rabbihoz, tanítványhoz, a gondolatai egyenesek, tiszták, a beszédmodora is egyszerű, őszinte, áttetsző, mint a lelkülete, mint az írásművészete, mindenkinek legkisebb érdemét, munkáját is elismerő. Sohasem felejttem el, mennyi melegséggel, mennyi szeretettel dicsérte irodalmi munkásságomat, s boldog volt, hogy magasztalhatott, s nem felejttem el a sugárzó arcvonásait, amikor családi körömben meglátogattam, s egykori tanítványa boldog családi körében töltött egy-egy kedves órát...

Gimnáziumi tanulmányainak befejezte után az ifju Bacher Pestre jön, ahol ez időtájt szülei laknak, akiket súlyossá vált életviszonyok látogattak meg, s csöndes vidéki gazdálkodó tuskulumukat kénytelenek voltak a zajos fővárosi élettel fölcserélni. Gyermeki hűséggel áll rajongva szeretett szülei oldalán, akiknek legnagyobb büszkeségük, vigaszuk kiváló Vilmos fiuk. Egyetemi tanulmányait a budapesti tudományegyetemen, a bölcsészeti karon folytatja két szemeszteren át. Filozófiát, történetet hallgat. Vámbéry Arminnál perzsául tanul; arab nyelvtanulmányokkal foglalkozik. Talmudi előadásokra Brill Sámuel Löbhez, a tudós pesti rabbihoz jár, aki később tanártársa lett az Országos Rabbiképző Intézetben. Brill rabbi kedves tanítványa volt, aki mindig a legnagyobb elismeréssel emlékezett meg nagy tudományos tekintéllyé vált egykori tanítványáról.

Rabbinak készül, s azért Pestről Boroszlóba megy, hogy tudományos ismereteit a *Jüdisch-theologisches Seminar*-ban kibővítsé. Itt a zsidó tudomány kimagasló alakjai működnek. Frankel Zakariás, Graetz Henrik, a népszerű és csodálatos lelkességű nagy zsidó történész, akinek hatása érezhető abban a szent lelkesedésben, amellyel Bacher egész életét a zsidó tudomány művelésének áldozta, Joël Mánuel, a boroszlói hitközség templomának prédikátora, a szeminárium filozófia tanára, Freudenthal, Rosin és Zuckermann a professzorai. Kedvenc tanulmányai: vallásbölcsészet, történet, keleti nyelvészet. Szanszkrit, arab olvasmányokba merül el buzgó szeretettel. Tanárai, iskolatársai egyaránt a legnagyobb elismeréssel veszik körül, nemcsak a kiváló tanítványt és kollégát becsülve meg benne, hanem a minden nemes lelki erényekkel ékeskedő, szerény, egyeneslelkű, baráti megbízhatóságú, szeretetreméltó, szolgálatkész, másokat mindig elismerni kész ifjút. Tanárainak háza nyitva állt előtte, művelt boroszlói német családi körök szívesen látott vendége; mindenütt sejtik,

hogy ez a rendkívüli ifju hamarosan ékessége lesz a zsidóságnak, a tudománynak. A magyar származásu boroszlói papjelölt hűséggel ragaszkodik nemzetéhez, a szeminárium magyar egyesületének éveken át titkára volt. Tanulótársai, akikkel benső barátságot tart fenn, a zsidó tudománynak későbbi diszei: egy Brann, Gaster, Guttman, Kaufmann, Simonsen, Ziemlich-ből álló társaságnak volt kimagasló tagja Bacher Vilmos.

Korán nagyvilágot látnak tudásának érett gyümölcsei. Boroszlói tanulmányainak első évében már munkatársa a *Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentums* folyóiratnak, mohamedán irodalmi munkálatokat, a szentírás perzsa vonatkozásairól szóló dolgozatokat tesz közzé, s 1871-ben megjelenik doktori disszertációja: *Nizámi's Leben und Werke*, amely munka a legnagyobb elismerést szerzi meg a fiatal szerzőnek, angolra is lefordították, s későbbi, ebbe az irodalomba vágó munkáival, az új perzsa irodalom legkiválóbb művelői között is kimagasló helyet foglalt el. S utódörvővé vált Bacher azokkal a tudományos buvárlataival, amik a perzsa irodalom zsidó vonatkozásait tárják fel.

1870-ben doktor lett, 1876-ban Boroszlóban rabbivá avatják.

Bacher neve már akkor is jócsengésű a legelső tudományos körökben. A legtekintélyesebb tudományos folyóiratokban sűrűn jelennek meg alapos felkészültségű, páráját ritkító lelkiismeretességű, a napfényre hozott új adatokban szinte csalhatalan igazsága, a bibliai irodalmat, a héber nyelvtörténetet, a bibliai exegésist, a muhammedán-heber vonatkozású irodalmat fölkaroló munkálatai. Csakhamar a zsidó tudomány legelső művelői sorába kerül.

Nem csoda, hogy még szemináriumi tanulmányainak befejezése előtt reá irányul a figyelem, amikor Budapesten megalakulóban van az Országos Rabbiképző Intézet, a szentírási tudományok tanárául öt szemelik ki. Egyelőre, Löw Lipót, a nagy magyar rabbi halála után, a szegedi rabbiállást tölti be, ideiglenes minőségben. Itt tízennégy hónapig működött, köztisztelt és szeretet által környezetten. Itt is szakadatlanul dolgozott, anyagát gyűjti későbbi nagy alkotásainak, amelyek majdan a zsidó tudás atyamesterei közé fogják őt emelni.

1877-ben megnyílik a budapesti rabbiképző intézet. A felavató ünnepen Bacher beszél, s az intézet történetében késő nemzedékeknek szóló örökségképen, a vallásos lelkületet és a szellemi tudást irányelvekül kitűző beszédben jelöli meg a rabbi hivatás és rabbinevelés feladatát. Harminchat évig működik, mint az intézet tanára. Harminchat év minden egyes éve egyre gyarapítja az általa megírt koraszakos művek hosszú, szinte beláthatatlan térre kiterjedő sorozatát, növeli világraszóló tudós tekintélyét, büszkeséggel és őszinte szeretettel emlegetett, atyai jóindulatu mesterévé válik tanítványainak, akik

közül nem egy a zsidó tudomány elsőrangú művelői közé emelkedik, s akik közül nemcsak egy van, aki hálával nem vallaná, hogy tudása javarészt neki köszöni, világos, alapos, lelkiismeretes, buzgó, vallásos ihlettel áthatott tanításának, s aki alá nem írta, a szellemi örökebe lépett, majdan a rabbiképző rektori méltóságát halott kezeiből átvevő, a zsidó tudományban hozzá hasonlóan fejedelmi rangot viselő, legkiválóbb tanítványának: Blau Lajosnak, a Bacher 60-ik születésnapja alkalmából 1910-ben, Bacher tiszteletére a Blau által kiadott emlékmű ajánló sorait; a szentírás I. krónika könyvének idézett szavait: »Mert téled van minden és kezedből adjuk néked.« Mint a rabbiképző intézet, a hazafias, tudományos érdemeit nagy királyi kitüntetéssel megkoszorúzott világhírű rektora, adta vissza nemes lelkét az 1913. év december 25-én Teremtőjének.

* * *

Íratának, tudományos dolgozatainak 600-nál jóval több a száma. Ezek közül majdnem félszáz önálló nagy munka. A zsidó, orientalista legtekintélyesebb szakfolyóiratok világszerte nyereségnek tartják Bacher egy-egy dolgozatának közlését. A Göttingai Tudományos Akadémia, amerikai, angol, német, francia, olasz, héber folyóiratok adják ki munkálatait, a bécsi Császári Akadémia, a párisi École des Hautes Études kiadásában jelennek meg nagyszabású munkái. Zsidó tudományos körök a keresztény teológia megfelelőbbézzelhetetlen fórumképen becsülik Bacher tudományos megállapításait. Híres tudósok fordulnak hozzá felvilágosításért, s Bacher, nagy elfoglaltsága, szünetlen munkássága közben ép olyan készséggel áll szolgálatára a tudomány királyainak, mint legkisebb tanítványának, aki félénken, de a professzor szeretetreméltósága varázskörébe vonva, bizalommal kopogtat ajtaján, tudós szárnypróbálgatásai közben tanácsot kérve tőle.

Tudományos munkáinak tüzetes méltatására ebben a megemlékezésben nem jut hely, azért annak csupán irányait jelezhetjük. Bibliamagyarázat, a bibliamagyarázat története, a héber nyelvtudomány története, az arab és perzsa irodalom, az agada története, a héber költészet, — ezekben a körökben mozognak Bacher nagyobb alkotásai. A régi zsidó bibliafordítók és kommentátorok életével és munkásságával foglalkozik alapvető munkáiban, a targumokkal, Ábrahám Ibn Ezrával, Abulvalid Merván ibn Ganáh-hal. Ir a Zóhar, a zsidó misztika exegéziséről, a középkori zsidó vallásbölcsesek szentírásmagyarázatáról. Mindegyik alapvető munka, a Bacher mesteri kritikájának és bámulatos szorgalmának, csodálatosan áttekintő csoportosításának érett eredménye.

A héber nyelvtudomány terén is tökéleteset alkot. A talmud és midrás tengerét hét kötetes munkában, a zsidó tradicionális irodalom

exegetikus terminológiáját két kötetben állítja össze. A héber grammatika kezdeteiről s a héber nyelvtudományról ír értékes műveket. Ábrahám Ibn Ezrát, a grammatikust, világítja meg nagy munkában. A XIII. századból való héber-perzsa szótárról, s a jeruzsálemi Tanchum szótáráról ad ki megbecsülhetetlen adalékokat. Ir Maimuni Misné-Tórájának nyelvji jellegéről.

Mint orientalista, a héber és arab nyelvészet közötti kapcsolatokról tesz közzé publikációkat, uttörő műveket. Jehuda ben Dávid Hajjug arab nyelvű munkáival foglalkozik, a zsidó-perzsa irodalomnak valóságosan felfedezőjévé válik Nizámi-ról szóló művében, a perzsa nemzeti költészet termékeinek kiadásával, Sadi, Sáhín és Imráni perzsa költők ismertetésével; több mint harminc dolgozatban a perzsa-zsidó irodalomtörténet legelső, legnagyobb buvárlója. A költői, apai örökség nyilvánul meg benne, ezekben a műveiben, valamint a jemeni zsidók héber és arab költészetéről írott munkáiban.

Háromezerkétszáz lapra terjedő hat kötetes munkája: az agadáról írott műve. Huszonegy éven át dolgozott Bacher az ő nagy agadaműven. Utat egyenget benne mindazoknak, akik a kelet eme szellemi tündérvilágába járni utat keresnek. Zunz, Rapoport, Krochmal, Sachs, Chajes, Weiss, Frankel, Friedmann és Buber ebbeli munkálatait megkoronázza ezzel az alkotásával. »A babylóniai amórák agádája«, a tannaiták agádája (két kötet) s a palesztinai amórák agádája (három kötet), az agadairodalom története. Homályba, ismeretlen, félremagyarázott, sokszor gunnyal és bántalommal ellepett, a rendszertelenség és beomlott idők mohától belepett birodalomba vet és fényűzőt szellemének bámulatos meglátó képességével. Beteljesítette Bacher ezzel a korszakos munkájával ígéretét: »a maga elé tűzött feladatot megoldotta. Az agadai irodalom összes alkotásait, amelyek szerzőik nevét viselik, az auctorok időbeli egymásutánja szerint ismertette, amellelt az anyagot tárgyi tekintetben is tagolta. Ezekben a munkákban megtalálható összegyűjtve, kritikailag megvizsgálva és a lehetőségig hiven visszaadva mindaz, ami agadikus mondásokban a palesztinai és babiloniai iskolák hagyományából, különösen pedig a palesztinai agadistáktól, szerzőik megnevezésével reánk származott.« Bacher volt az, aki a sokszorosan félremagyarázott és az elítéltet által befeketített agadát mérhetetlen nagy tudásával tisztelettel parancsolóan bevezette a világirodalomba, s sok fontos eredményei között az agadának az evangéliumokkal való feltűnő hasonlatosságára a közérdeklődést ráirányította.

A zsidó irodalom minden ágában otthonos volt, minden részére kiterjedt fāradhatatlan munkássága. Blau Lajosnak szavai teljes mértékben ráillenek: »Első mestere a zsidó bibliamagyarázat és a héber nyelvtudomány történetének, az agadának, a zsidó-arab és a zsidó-perzsa irodalomnak. Ezen öt terjedelmes tudományosak közül bár-

melyik eleget ad a specialistaság jegyében álló korunk szaktudósának. A verőes: minden gazdag adományai mellett csakis a tudás tisztja és mély szeretetéből fakadhat ily rendkívüli produktivitás. Ha minden könyv, amint Spinoza kívánta, a szerző neve nélkül kerülne a nyilvánosság elé, Bacher akkor se tenné le a tollat.

Csendes, zajtalan tudós életet élt. Egy személyben maga egy egész tudós akadémiaival ért föl. Hatása?! nem volt könnyomoly, adatok napszámosa, már csak azért sem, mert a stílusa, minden tömörsége mellett, rendkívül egyszerű, egyszerűségében művészi.

Az agádáról írott munkája, nagy tudományos értéke mellett, a legelvezetesebb olvasmányok közé tartozik, de a Bacher munkás életének az a hatása különösen, hogy a zsidó eszmék, a zsidó etika fegyveres házáat teremtetten meg műveiben. Az ő csendessége, zajtalan munkássága: harmat, attól borul észrevétlenül virágba egy egész áldott természet hozó vegetáció. Akik a fronton harcolnak a zsidóságért: nem is sejtik, hogy kezükben a Bacherek kovácsolta fegyverek, igazságok villognak.

Magyar hatása munkás életének?! Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat által kiadott *magyar Szentírás* fordítása, illetve ennek a fordításnak vezetése, irányítása az ő vezényszava alatt álltak. Csodálatosan hatalmas alkotás. A Bacher szelleme él benne. Nem is fordítás ez, hanem maga a biblia. A magyar nemzet kulturájában és felekezeti munkájában a zsidó történetében a zsidó fordítás maga is halhatatlan emléket biztosít Bachernek és lelke meghitt barátjának: a mi felejtethetetlen drága Bánóczi Józsefünknek, elévülhetetlen érdemet első munkatársának, Krausz Sámuelnek, a nagyhirű bécsi szeminariumi tanárnak. Hatása a rabbiképzőben tanítványaira föl nem mérhető. Az igaz, megtisztult vallásossága, igazságos, szerény, nem törtető, emberszerető, mások örömét, baját megértő embernek, jót akaró tanárnak mintaképe. Ha Bacher belépett a tanterembe, s előadást hallgattuk: úgy éreztük, az igazság és a halhatatlanság csillagfénye ég a homlokán.

Bánóczi Józseffel együtt megalapította a Magyar Zsidó Szemlélt, azt az előkelően magas színvonalon álló tudományos folyóiratot, melynek egy időben Mezey Ferenc is szerkesztőtársa volt, s amelyet most Blau Lajos tart fenn a régi, kitűnő színvonalon. Az Izr. Magyar Irodalmi Társulat szellemét döntően ő irányította. A magyar rabbiképző intézet az ő nevével fényes, az ő nevével világhíres. Száz meg száz rabbi lelkében, agyában lobognak az ő tanításai, az ő erkölcsi tisztaságának hagyományos emlékei. Szelleme eleven: tanítványainak csendes dolgozószobáiban, ő tanít és segít prédikálni a szószéken, tanítani a katedrán, erősnek lenni a hivatásban; lelkének vére lüktet a tudósnak agyában, szívében és gondolataiban a zsidóság eszméiért harcolók, benne, nála találnak építőköveket, gerelyt meg védőbástyát. Kegyeletes szeretettel, elévülhetetlen hálával tekintünk fel Hozzá,

a Mesterhez, alma materünk, a Rabbiképző Intézetnek ötvenéves jubileumán. Elérhetetlen, csodált eszményképünk Bacher Vilmos. Amikor Rafael, a nagy festő, meghalt, befejezetlen maradt egyik leghatalmasabb festménye: a híres Konstantinus ütközet. Tanítványainak jutott a feladat, hogy azt, amit a mester megkezdett, azon tovább dolgozzanak. A haldokló Mozart egyik legszívelendőbb kompozícióját, a Requiemet, töredékül hagyta hátra. Más esetek tovább dolgoztak rajta és a feladatukat mégis olyan jól tudták végezni, hogy nem lehet minden taktusról biztossággal megállapítani, hogy vajjon a Mestertől ered-e vagy sem?

Mi, tanítványai, tovább akarunk dolgozni a Bacher emberileg tökéletes, tudományos művészetében. Az ecsetvonásokat a Bacher lelke vezeti, a szívünk muzsikáját a Bacher szelleme intonálja. Nem lesz a mi festésünk, a mi énekünk olyan tökéletes, mint volt a Bacheré, de hozzácsúmul az ő áldott, nagy szelleméhez, a lelkéből kiáradó örök harmóniához s egyggyé lesz vele.

Hogy a befejező akkordok se hiányozzanak a mély tisztelet és hála eme életrajzi följegyzéséből, fölírjuk, hogy Bacher Vilmos boldog családi otthonban élhetett tudományának; első felesége Winter Emma volt, aki egyetlen fiugyermek hátrahagyásával hat évi boldog házasság után elhunyt. Másodszor nősült, s évtizedeken át volt valósággal őrző védangyala, munkáinak serkentője, a nemesszívű, nagylelkű és ragyogó szellemű Goldziher Ilona, Bacher Vilmos congeniális és concordialis élettársa. Bacher Vilmos meghalt, — nem! átlépett az örökkévalóságba 1913. december hó 25-én, chanuka második napján.

Ma, intézetünk nagy és szent emléknapján nemes alakja kettős fényben tűnődököl: az igaz embernek s egy nagy tudós jellemnek sugárzó csillagában.

Budapest.

Dr. Kiss Arnold.

Bloch Mózes.

1815—1909.

Mikor néhai Bloch Mózes tanítónk 80 éves születésnapját elérte és tisztelői, tanítványai bensőséges ünneppel köszöntötték, dr. Kohn Sámuel néhai pesti főrabbi a rabbiképző vezérleibizottsága nevében üdvözlölvén őt, többek között azt mondta, szellemesen alkalmazva a Misna szavait: *בן שמונים לבוהרות* aki 80 éves korát ily csodálatos erőben érte meg, annak adja meg Isten: *בן תשעים לשה* hogy 90 éves korában nem meggyörnyedve, de a talmudfoliánsok fölé hajolva folytassa áldásos működését.

És a Mindenható nemcsak ezt a ritka kegyet adta meg neki, de még jóval megtoldotta. Mert a nagy mester még 92 éves korában

is naponta két órán át tanította tanítványainak csapatát és csodálatos szellemi és testi erővel győzte a fáradságos munkát. Sőt, mikor 1907. szeptember 1-én, 30 évi tanári működés után, nyugalmába vonult, még két éven át folytatta töretlenül tudományos buvárkodását és irodalmi munkásságát. 1908-ban jelent meg utolsó munkája héber nyelven: *שערי המעלות* a szentségi fokozatokról, mint betetőzője nagy halachikus művének, a *שערי תורת התקנות*-nak, mely a rabbinikus intézmények rendszeres összefoglalása Mózesről a Talmud lezárásáig.¹

Valóban, aki ily csodás módon tölt el 94 évet a földön, aki így tudott élté utolsó napjáig megszokott munkájával foglalkozni, az kiválságos lény a gyarló emberek tömegében, az különös kegyeltje a Mindenhatónak.

És ha végigtekintünk Bloch Mózes hosszú életén, rabbisági és tanári működésén, nemkülönben gazdag irodalmi munkásságán, bámulatra és egyúttal hódolatra ragad az a rendkívüli egyéniség, mely isenárdotta tehetséggel és ritka akaraterevével oly eredményeket ért el, amint az kevés halandónak jut osztályrészül.

És ha az atavizmus törvényszerű érvényesülését tekintjük, úgy Bloch Mózes fényes példát mutat arra, mint jelentkezik az ösök szellemi kiválósága a nagyra hivatott utódban. Bloch Mózes úgy apai, mint anyai ágon nagynevű rabbik és híres tudósok ragyogó alakjaira tekinthetett és részben ezek közvetlen hatása alatt fejlődött azoknak méltó követőjévé. Előkelő, jómódu szülők gyermeke gyanánt született 1815. február 1-én — 5575. — Sevat 21-én *Ronsperg*, Csehország kis városában. Atyja, Bloch Elijáhu, szintén kiváló talmudista volt, különben nem is kaphatta volna meg Löw Eleázár, szántói rabbi, a híres Semen Rókeach leányát, Esztert. Nagyon természetes, hogy a mély vallásosságu szülők korán ráfogták elsőszülött fiukat a héber tanulmányokra, amint az akkor általában elfogadott nevelési mód volt és az eleven eszű gyermek csakhamar sokra vitte. 12 éves korában már igazi talmudista, akiről tanítója, a pilseni rabbi őszintén kijelenti, hogy nála már nem tanulhat, kinőtt a keze alól, mert bizony sokszor zavarba hozta alapos kérdéseivel.

A gondos szülők tehát kénytelenek más tanító után nézni. Nem kellett idegen portára menniük, ott volt az édes anya nagytudományu bátyja, a híres nagyapócsányi rabbi, Löw Farkas, akit már világ-szerte ismertek Saaré Tóra methodologiai műve után és a legkiválóbb talmudtudósok közé sorozták. Hozzá indul a fiatal gyermek és pedig, a kor önállóságra nevelő szokása szerint, egyedül; nem kísérik a szülők és nem kísértetik senkivel, ami a mai felfogás szerint jómódu, előkelő szülőknél elképzelhetetlen lenne.

¹ Megjelent az I. k. 1879, a II. k. 1. r. 1884, 2. r. 1894, 3. r. 1900, II. k. 1905.

A kis Bloch Mózes szerencsésen odaér a nagybátyjához és annak vezetésére alatt fog hozzá tanulmányai folytatásához. Jobb és kiválóbb tanítót nem is kívánhatott volna magának. Tőle sajátította el a világos, rendszeres, egyszerű értelmezésre törekvő tanulási módot, mely a Talmud tengerén jártas és biztos kezű evezőssé tette. Tanítója ugyanis, a Saaré Tóra, nem volt hiva a lengyelországi, habár édes-eszű, de agyafurtságra vezető, pilpulistikus módszernek, mely mindenáron összebogozza a talmudi témákat, hogy azután mesteri módon elsimítsa a mondvacsinált ellentéteket.

Bloch Mózes tanítónk előadásán mindig meg lehetett érezni az igazi pástán, az egyszerű és világos értelmezésre szokott talmudtudós nagyságát. Az ő bámulatos jártassága a talmudtudomány rengetegében biztosan uralta a szövevényes tárgyat és bármennyire is bele-mélyedt a régebbi és újabb magyarázók, a *risónim* *veacháronim*, véleményeibe, mindig simán tárta fel és rendezte el a nehéz anyag tömegét.

Hét éven át „tanult” Bloch Mózes Nagytapolcsányban és a 19 éves ifju sok talmudtudással megrakodva, zsebében három rabbi-képesítő oklevéllel, nem kisebb korifeusok, mint a Semen Rokeach, a Saaré Tóra és a híres prágai főrabbi, Rappaport Salamon Juda határozatával vissza otthonába, de azzal a határozott szándékkal, hogy nem vállal addig rabbiállást, amíg a világi tudományokban is nem szerez kellő jártasságot. Erre újabb öt évet szán és le is teszi Pilsenben az előírt vizsgákat. Közben, természetes, gyarapítja talmudi tudását is, sőt nyilvános előadásokat is tart, majd 24 éves korában megválasztja *Wollitz* községe rabbijának. A rabbi persze nem maradhat nőtlen; a zsidó pap állása feltétlen megköveteli, hogy családi életet éljen, az ő háza nem lehet papné hijján rabbinak a háza. Bloch Mózes a következő évben nőül veszi egy kitűnő család szigoruan val-lásos leányát, akivel azután 45 éven át boldog családi életet élt.

Első állomáshelyén 12 évet töltött, megalapozván hírnevét, nem-csak mint igazi talmudtudós, de mint kiváló jogász, illetve bíró, aki-nek ítélete alá bocsátották a hívek messze vidékről peres ügyeiket. Persze jesivát is tartott, hisz az volt — jellemző a zsidóságra — a rabbi egyik főfeladata, hogy terjessze a zsidó tudást, művelje a talmud tanulmányozását nemcsak községe számára, de mindenfelől odaajkó tanítványai seregének haladására. És az is jellemző a konzervatív zsidóságra, hogy rabbiszéke betöltésénél elsősorban arra volt és van tekintettel, vajjon milyen talmudtudós a jelölt, miként tud a zsidó tudománynak szolgálni, nem pedig más külsősége, esetleg szónoki képessége. Azért látjuk, hogy régi időben a kiváló talmud-tudós rabbik elég sűrűn változtatták állásukat, mert az egyes községek vetélkedtek, mint kaphatják meg őket. Így pl. Bloch Mózes nagy-tyja is, a Semen Rókeach, Lengyelország, Morva- és Magyar-or-szág néhány községében működött, legutoljára Abaujszántón és

nagybátyja, a Szász Tóra, ugyancsak Orosz-Lengyelország két községe után a csehországi Kolinba, majd Nagytapolcsányba és végül Verhórn került. És a rabbiknál is nem a község nagysága, esetleg anyagi telítettség a döntő, hanem az, vajjon van-e ott sok talmudtudós, igazi otthona-e a Tórának, a tanulásnak.

Igy esett az akkor jó hírű leipniki (Morvaország) község választása Bloch Mózesre, mert rabbija, a kiváló Quetsch Salamon a világhírű Mordecháj Benét nikolsburgi országos főrabbi utódjául lett meghíva. Igenis, meghíva, mert a község ment el rabbijáért, hogy meghívja és felkérje rabbiszéke elfogadására, nem pedig a rabbi ment el új községe tetszésének megnyeréséért.

Közben ugyan Bloch Mózes Wottitz-ből a szintén csehországi Hermann-Mestec-be került, de ott csak 4 évig maradt. Onnan jutott 1856-ban Leipnik-ba, ahol azután 21 éven át terjesztette a tant. Hogy itt is megbecsülték éles judiciumát az igazságot kereső hívek, azt is tudjuk, de amellet kitűnő nevet szerzett magának, mint szellemes szónok, igazi jó dársán!

De valamint ősei közül a két legnevesebb idegen földről Magyarországba költözött és itt fejezte be életét, úgy az utód Bloch Mózes számára is úgy volt megírva a sors könyvében, hogy hazánkba tegye át működése helyét és itt éljen tanítómesteri magasztos hivatásának élete alkonyáig. 1877-ben épült fel ugyanis Budapesten az *Országos Rabbiképző Intézet*, melyet a kormány, a magyar orthodoxia heves ellenzése mellett, az izr. iskolaalap terhére állított fel, hogy a modern magyar zsidóság számára megfelelő rabbikat neveljen.

Ha azonban nem volt nehéz, meglévén a kellő anyagi fedezet rá, a rabbiképző intézet felépítése, annál nehezebb volt a szellemi berendezés, a tanárok megválasztása. Különösen állt ez a főtantárgy, a Talmud és Sulchan Áruh előadójára nézve, akinek oly elismert talmudistának, illetve konzervatív rabbinak kellett lenni, akinek tekintélye előtt még az orthodoxok is meghajolnak és aki biztosítékot nyújt az intézet vallásos irányának helyes volta.

A kutató bizottságnak, melyet e célból kiküldtek, szerencséje volt, figyelmét a leipniki rabbira irányították és a tárgyalás Bloch Mózesrel sikerre vezetett. Ő elvállalta a felajánlott állást és 62 éves korában, mikor más ember már a nyugalomra készül, olyan új hatáskör betöltésére indul el idegen országba, ismeretlen viszonyok közé, amely egész embert kívánt minden tekintetben.

Bloch Mózes nemcsak nagy tudományát hozta el új állásába, de bőséges tapasztalatát is, melyet, 37 évig működve a felekezeti élet terén, szerzett. De főleg egy kiváló tulajdonsága volt, mely új helyzetben nagy előnyére szolgált és sok nehézségen átgátlotta: bölcs nyugodtsága, lehiggadt életfelfogása, mely kerülte az összeütközést és inkább hajlott a tisztességes megalkuvásra, mint a kemény harcra. Személye — már multjánál fogva — bizonyos programot

jelentett, nevezetesen azt a törekvést, mely össze akarja egyeztetni a hagyományos zsidó vallásosságot a modern tudományos haladással. A tanári kar elnöke volt, akit erre a tisztségre az anciennitás révén a tanári kar évről-évre megválasztott.

Bloch Mózes, mint öregedő férfi került a súlyos felelősséggel járó új állásba és késő aggságában is pontosan felelt meg a vele járó kötelezettségeknek. Általában a szorgalom és kötelezettség tudás példaképe volt, aki kiszabott munkáját el nem mulasztotta kényelmi okokból soha. De nemcsak előadásait látta el a legnagyobb odaadással, ami maga is elég lett volna, de gazdag irodalmi működést is fejtett ki. Összes művei tanári működése idején jelentek meg. Az említett talmudi művein kívül magyar és német nyelven *nyolc* munkája látott napvilágot az intézet értesítőiben, melyek mind a talmudi tudomány körébe tartoznak. Nagy szolgálatot tettek mindazoknak, akik a Talmud eredeti szövegét nem értik és általában a zsidó tudományoknak, mert rendszerbe foglalva, világosan adják elő a zsidóság jogrendjét, amint az a fejlődés fókáin átmenve, a Talmud befejezéséig kialakult.²

Ezenkívül a responsumirodalomnak is nagy szolgálatot tett, mikor rottenburgi R. Méir kéziratban, kiadatlanul maradt responsumait mintaszerűen rendezte és jegyzetekkel ellátta (Berlin, 1891), majd pedig a régebben kiadottakat javítva, magyarázataival kísérve, újra hozzáférhetővé tette (Budapest, 1895).

Aki késő vénységében így áll, mint a viruló pálma, gyümölcsözővé évről-évre a természet csodája gyanánt, azt érthető bámulat és ezzel kapcsolatos tisztelet veszi körül és mindazok, akik látják és figyelemmel kísérik, mely hódolattal viseltetnek ritka egyéniségével szemben.

Ez megnyilvánult ünnepélyesen először akkor, mikor Bloch Mózes 80-ik születésnapját ülte és közelből és távolból személyesen és

* 1. A rendör jog mozaiko-talmudi alapon, Budapest 1879, németül: Das mosaich-talmudische Polizeirecht, uo.; Angolul is megjelent Cincinnati, 1880. 2. A polgári perrendtartás a mozaiko-talmudikus jog szerint, Budapest, 1882; németül: Die Civilprozess-Ordnung nach mos.-talmudischem Rechte, ugyanott. 3. Az ethika a halakhában, Budapest, 1886; németül: Die Ethik in der Halacha, uo. 4. A mozaiko-talmudi örökösödési jog, Bpest, 1890; németül: Das mos.-talmudische Erbrecht, uo. 5. A szerződés a mozaiko-talmudi jog szerint, Budapest, 1893; németül: Der Vertrag nach mos.-talmudischem Recht, uo. 6. A mózesi talmudi birtokjog, Bpest, 1897; németül: Das mos.-talmudische Besitztum, uo. 7. A mózesi talmudikus büntető eljárás, Bpest, 1901; németül: Das mos.-talmudische Strafrechtsverfahren, uo. 8. A gyámság a mózesi talmudi jog szerint, Bpest, 1904; németül: Die Vormundschaft nach mosaich-talmudischem Recht, uo.

írásban meleg szeretettel köszöntötték egyesek és testületek.³ Majd mikor, még folytatva tanári működését, 90 éves lett, tanítványai hálás tiszteletük jeléül egy emlékkönyvvel lepték meg, mely az ő tudományos dolgozataikat tartalmazza.⁴ Végül fájdalmas és szomorú ünnepséggel, impozánsan a lesújtottságban is, mutatkozott ez az 1910. augusztus 10-én végbement temetésén, miután négy nappal előbb, augusztus 6-án, pénteken délután, előzetes betegség nélkül, örökre lehunyta szemeit. Rajta is erőt vett az elmúlás hatalma, aki majdnem egy századon át állott, mint viharezzette tölgy szilárdan és rendületlenül, mintha dacolni tudna a végenyészettel. Ez azonban embernek nem adatott meg, ha még oly rendkívüli testi és szellemi erővel rendelkezik is, a külföldi testvérintézetek küldötteinek, a volt tanítványok seregének, a magyar zsidóság előkelő képviselőinek kegyeletes tiszteletétől kísérve, tették örök nyugovóra.

Az emberek nagyrésze kevesebbet tud teremteni, mint tervezni, többnyire nem éri el teljesen azt, amit maga elé célul kitűzött, Bloch Mózes többet tett, mint maga is várhatta volna, nagyobb eredményt mutathatott fel, mint azt kiinduló pontjánál bárki is gondolta volna. Isten áldása láthatólag kísérte minden útján, úgy, hogy valóban maradandót alkotott hosszú élete műveiben és diszes emléket biztosított magának a magyar zsidóság legújabb történetében.

Egy nevezetes és mozgalmas korszak elején foglalta el fontos állását és csak az ő rendkívüli egyénisége tudott oly jól beleilleszkedni az új helyzetbe és alkalmazkodni súlyos követelményeihez. Így szerzett ő tiszteletet a helynek, melyet betöltött és eredményeket az intézetnek, melynek élére állították. Abból az 50 évből, melyet immár a Ferencz József Országos Rabbiképző Intézet nagy hivatása magaslátán eltöltött, abból a nagyobbik rész, 30 év, Bloch Mózes és elhunyt tanártársai nevéhez fűződik és babérkoszorúval övezi azt.

Hálás hódolattal elevenítjük meg itt is emléket és áldjuk azt azzal a buzgó kívánsággal, hogy az mindig áldássá váljék mind az Országos Rabbiképző Intézet, mind a magyar zsidóság életében!

Munkái a következők:

1. Die Institutionen *שערי תורת התקנות* des Judentums nach der in den talmudischen Quellen angegebenen geschichtlichen Reihenfolge geordnet und entwickelt von Rabb. Moses Bloch, Professor an der Landesrabbinerschule zu Budapest. I—II—III.

³ Bloch Mózes rabbinak, az országos rabbiképző intézet tanárának nyolcvanéves jubileuma. Budapest, 1895. Németül: Die achtzigjährige Geburtsfeier des Professors an der Landesrabbinerschule Rabb. Moses Bloch. Budapest, 1895. Mindkettő arcképével.

⁴ Emlékkönyv Bloch Mózes tiszteletére. Életének kilencvenedik évfordulója alkalmából kiadják tanítványai. Budapest, 1905.

2. A rendőrzog mozaiko-talmudikus alapon. Budapest, 1879. — Das mosaisch-talmudische Polizeirecht.

3. A polgári perrendtartás a mozaiko rabbinikus jog szerint. Budapest, 1882. — Die Civilprocess-Ordnung nach mosaisch-rabbinische Rechte.

4. Az ethika a halákhában. Budapest, 1886. — Die Ethik in der Halacha.

5. A mozaiko-talmudikus örökösödési jog. Budapest, 1890. — Das mosaisch-talmudische Erbrecht.

6. A szerződés a mózesi talmudi jog szerint. Budapest, 1893. — Der Vertrag nach mosaisch-talmudischem Rechte.

7. A mózesi-talmudi birtokjog. Budapest, 1897. — Das mosaisch-talmudische Besitzrecht.

8. A mózesi-talmudikus bűnvádi eljárás. Budapest, 1901. — Das mosaisch-talmudische Strafgerichtsverfahren.

9. A gyámság a mózesi-talmudi jog szerint. Budapest, 1904. — Die Vormundschaft nach mosaisch-talmudischem Rechte.

10. Rabbi Meir's von Rothenburg bisher unedierte Responsen nach Handschriften herausgegeben und mit kritischen Noten versehen von Rabbiner Moses Bloch, Professor an der Landes-Rabbinerschule in Budapest, Berlin, 1891.

Tanítványai a következő művet ajánlották neki 90. születésnapja alkalmából:

Emlékkönyv Bloch Mózes tiszteletére, életének kilencvenedik évfordulója alkalmából kiadják tanítványai. Budapest, 1905. Singer és Wolfner bizománya.

A 80. születésnapján tartott ünnepségről a következő füzet számol be:

Die achtzigjährige Geburtstagsfeier des Professors an der Landesrabbinerschule Rabb. Moses Bloch, Budapest, 1895.

Nyiregyháza.

Dr. Bernstein Béla.

Kaufmann Dávid.

1852—1899.

A régi bölcssek példázata szerint Isten megmutatta Mózesnek az eljövendő zsidó nemzedékek sorozatát, mindegyiket az ő töratudósai-val. Ez a költői elképzelés a tanulást, a művelődést érzi a zsidóság mindenható életterejének. Vagy ennél sokkal többet is jelent: a zsidó szellemtörténet teleológiájának gondolatát, Izrael tudósainak a történelmi célszerűség szerint való felbukkanását és érvényesülését, hogy minden korszaknak meglesz a maga tudósa, az, aki neki való, az Időhöz szabott egyéniség, a fejlődés biztonságán örökös providenciális ember. Az a végtelenséget átfogó pillantás a zsidó szellemiség hordozóiról

azt látta, hogy a korszakok igényeiből, vallási és kulturszükségeleiből sarjadzának ki.

Csak a maga idejében elhangzott szó üdvös, — tanítja Kohelet — hogy se korán, se későn ne jöjjön az a szó, mert akkor hiába való, vagy káros, mintha légüres térbe lökték volna, ahol nem él a hang. Minden nemzedéknek a maga tudása, hogy ne legyen se anakronizmus, se anticipálás; se idejét multság, se merészt előreugrás; a zsidó tudományos termelésnek a történelmi helyzetet kell szolgálnia. Minden kornak a maga bölcsé; determinálják egymást. A korszakok szelleméből nő ki a tudomány emberének munkája, kinek szava a maga idejében való üdvösséges szó s ezáltal történelmet s lelkeket formáló erővé lesz, mert van történelmi levegője, melyet rezgésbe hozva, elterjed lassanként az egész zsidósághoz.

A 19. század első felének zsidó nemzedéke is megtalálta a neki rendelt, gondviselészerű tudósait, kik úgy jelennek meg, mint az Időtől parancsolt történelmi szükségesség. Krochmal, Rapaport, Zunz és Luzzatto ideje volt az, az uttörőké. Megalapítják a kritikai zsidó tudományt. Működésük életmentés a vallási unottságnak s a történelmi bütlenségnek amaz erkölcsi járványában. Föltárlják a zsidó mult kincsesházát. A zsidó történelemnek és irodalomnak ismertetése nemcsak kulturális ügy volt, hanem vallási küldetés. A tudomány, mint terítő munka: ez a művelődéstörténelmi antinómia a zsidóság rejtelmes élettörvénye; a sivár közönyt lelkesedéssé, a zsidóság szerelmévé varázsolta.

A mesterek nyomában méltó utódok. Tehetségek pazar bősége. A legragyogóbbak egyike Kaufmann Dávid, jubiláló intézetünk volt tanára, kinek emlékét hódolattal ünnepeljük: a lángészt s a polihisztrót. Kaufmann Dávid a modern rabbiképzés gondolatának ideális megisméjlesztője: egyénisége a szinte mindentudó világi műveltségben megdicsőült zsidó ismeret. Tehetségének kibontakozására áldásul volt szülővárosának, a morvaországi Kojeteinnak zsidó környezete, melynek jámborságában is felvilágosult szelleme nem nézte gyanakodva a profán tanulmányokat. Igen sokat köszönhetett hitközsége nagyműveltségű rabbijának, Brüll Jakabnak s Nehemiás fiának, aki később frankfurti rabbi lett. De a legnagyobb hatással volt rá finom, fenkölt érzésű anyja, aki vigyázott rá, hogy a legalaposabb héber studiumok s az általános művelődés összhangjában fejlődjen a gyermek. Nagy eset volt ez akkortájt, kivételes szerencse, hogy a »Zsidó-utca« serdülő ifja a hittestvérek fanatizmusától s elítélteitől nem háborgatva, neki láthatott az idegen nyelvek-, irodalmak- s a természettudományok. Kaufmann Dávid már kilenc éves korában a szomszédos kremsieri gimnázium magántanulója, ahová hetenként kétszer gyalog járt be. A zsidó tudányszeretet idealizmusa sohasem ismert fáradtságot. Kedvenc tárgya a görög és a fizika. Elmélyed a görög írók olvasásába. Nem »lecke« volt az számára, hanem eszté-

tikai gyönyörűség s mintegy készülődés a zsidó vallásbölcseleti kutatásokhoz, melyeknek forrásai görög tudás nélkül hozzáférhetetlenek. Tanári munkája kiterjedt a görög és német tanítására is. És a szabad természetben csüggő boldog repesés, a virágszedő, lepkegyűjtő ifjú tudásvágy az embert revelálja, a főlésesen naiv kedélyt, melynek számára a természet »szemlélése áhítatos, Isten érző ölmény. Költői lélek volt, a végtelenséget is magába zárni tudó intuitív átszellemültség, akár az Isten szelleme, akár az anyai szeretet volt az a végtelenség. Rajongó imádat és hála az édes anyá, a szülői önfeláldozás iránt s megható, hogy mint gondoskodott testvérei művelődéséről a távolban is.

Anyja kívánságára a teológiai pályát választotta. Belépett a boroszlói rabbiképzőbe (1867) s ott szerezte papi oklevelét (1877). Már jelölt korában kész tudós. Haladása annyira túlnőtt az iskolai mértéken, hogy — ami példátlan az intézet történetében — az első szakvizsgát elengedték neki. Pályadíjas munkája Bachja ibn Pakuda teológiáját fejtegeti.¹ A 11. századnak ez a morálfilozófusa benső szemlélődésre hajlik. Misztikus felfogása az arab bölcseletnek, Al-Gazzálinak (mh. 1111.) hatása. Másik forrása a »tisztá szerzetesek« néven ismert s a 10. század második felében Baszrában élt arab teológusok enciklopédiája. Bachja műve (Vezető a szív kötelességeihez s a lélek feladataihoz), melyet Saragossában írt 1040 körül s a fordításokban »A szív kötelességei« címet kapta, aszkétikus színezetű etika.

Kaufmann Dávid pappá avatását is gyönyörű irodalmi siker ragyogja be: a bucsubeszéd előtt tudományos előadást tart a legnagyobb középkori zsidó költőről, Juda Haléviről,² amely dolgozata jegyzetekkel s függelékkel kibővítve jelent meg. Elragadtatással fogadták; dicső emlékezteti Erzsébet királynénk is kérését belőle egy példányt.³

Kaufmann Dávid szellemi nagyságához méltók az erkölcsi tulajdonságai. A boroszlói évek óriási elfoglaltságában — mert nemcsak tanul, hanem cikkeket, recenziókat írt különféle lapokba s folyóiratokba — kenyérért is dolgozik, órákat ad, hogy jobban támogathassa fivérét, akit odavett magához; utmutatója a szellemi feltérkévezésben, amint hogy növéreinek francia, angol nyelvi gyakorlatait, olvasni valót ő jelöli ki s egész szellemi tevékenységüket ő kormányozza leveleiben a távolból. Mert az életjavar legkülönbikének — igazi zsidó módra —

¹ Die Theologie des Bachja ibn Pakuda. (1874.) A bécsi Akadémia Értesítőjében is megjelent.

² Jehuda Halewi. Versuch einer Charakteristik. (1877.)

³ Dr. Rosenthal: David Kaufmann. Biographie. (Gedenkbuch 27. 1.) Az életrajzi adatok onnan véve.

ő is a tanulást, a tudást, a kulturát tekintette. Áradó lelkesedéssel öleli magához a komoly tehetséget; pártolja, bátorítja. Ő fedezi fel s koronázza dicsőséggel a modern zsidóság belső hanyatlását ellenállhatatlan, meggyőző erővel, lángoló hévvel ostromozó »Jüdische Familienpapiere« névtelen szerzőjét, Herzberg Vilmost (1872) s a jeles költőt, Seligman Hellert, Kaufmann ösztönzi az »Echte hebräische Melodien« megírására. Cnnepli a hivatottságot. Felolvad a szellem nagyjainak istenítésében.

A szentség hangulata lebegi körül, biblikus elragadottság szármal pl. a Zunz, Rapoport, vagy a tanárainak, Frankel Zakariás s Rosin Dávidnak tudományos érdemeit méltató remek cikkeiben. Ezek az emlékezések egyuttal a zsidóság történeti nevelésének parainézisei. Az életrajzok tanítása a zsidó élet örökkévalóságának eleme, hogy a zsidóság ellenálló képessége, diadalmassága: a zsidó tudomány művelése. Ez volt üdve, hitvallása, büszkesége, lázas szenvedélye; csak neki élt, mintegy prófétai felavatottságban. A zsidó tudomány atyá-mesterének, Zunz Lipótnak, ihletett magasztalásában kifogyhatatlan. Tünetes munkálkodásának nemcsak krónikása, hanem lírikusa volt; zengi dicsőségét s lecsap támadóira. A keresztny tudós, Paul de Lagarde tanítványa, L. Techen, két göttingai machzór-kéziratról szóló értékezésében lekicsinyelte Zunzt, aki a zsidó liturgia és a zsinagógai költészet anyagának s történetének legnagyobb ismerője volt. Kaufmann nemcsak felháborodásban kel a zsidóság nagyjának s az igazságnak védelmére »um den Schimpf zu strafen, der in so freventlicher Weise dem greisen Zunz angethan worden war.«⁴ Felvonult a küzdőterre maga Lagarde is. »Erinnerungen an Friedrich Rückert, Lipmann Zunz und seine Verehrer« c. írástában gyűlölködik Zunz és tisztelői (Kaufmann, Berliner) ellen. Kaufmann nem maradt adós a válasszal.⁵ Finom gunnyal kezeli s feltárja Lagarde súlyos tévedéseit. Lagarde kicsinyes bosszuja az volt, hogy Kaufmann kizárta a Göttinger Gelehrte Anzeiger munkatársai közül.

Kaufmann a vitázásban is elsőrangú: formaszépségben, stílusművészetben csillogó szellemesség, logika s fölényes tárgyismeret. Már rabbijelölt korában élesen bírálja Renan fajelméletét⁶ és sikra száll az antiszemitizmus ellen.⁷ Apologétája volt a zsidóságnak, mint egykor Philo és Josephus a görög-római világ elfogultságai- és rágalmaival szemben. A zsidóság jeleseinak fájdalmas öröksége, hogy korszakról-korszakra megismétlődik ez a szerepük. Kaufmann nem szobatudós volt, hanem a valóságok, a zajló élet figyelője. Ott állt öröhlényen s várta, mit beszélnek s mit kell felelnie a népének becsüle-

tét, vallási jelentőségét, történeti létjogát beszennyező bántalomra. És meglelte a hangját, hogy derekasan visszavágjon a hírhedt zsidógyűlölnök, Stöcker porosz udvari lelkésznek.⁸ Harag és gyötrelm rózsa lelkét a hazugok és tudatlanok mesterkedéseitől, de ellágyul: ujjongásra fakad s az igazság győzelmeinek mámore, illúziója tölti el, ha a megértésnek, türelemnek s emberszeretnek igéi száradnak át hozzá a túlsó oldalról. Így köszöntötte a kiváló angol regényíró-né, George Eliotnak könyvét (Daniel Deronda), mely rokonszenves, igaz jellemzést ad a zsidóság népi tulajdonságairól, erkölcsi erényeiről. Kaufmann recenziója⁹ mély hatást tett a szerzőre, kinek hozzá intézett levelei ékesen bizonyítják a huszonöt éves Kaufmann Dávid sugárzó hírnevét s irodalmi tekintélyét.

Minden zsidó nemzedéknek a maga bölcsé, aki történeti oltalom és áldás, népe igazainak s erényeinek szószólója, kinek bátorsága s tudományos készsége vihatatlan vár, törhetetlen vasoszlop s ércfal. Kaufmann Dávid providenciális férfiú főiskolánk világraszóló sikereiben. A zsidó történelmet s vallásfilozófiát tanította. A rengeteg anyag kezelésében nem leltározó, hanem teremtő művész. Adatok törmelékeiből korok belső életének, szellemének mozaikképét rakja össze. Az aprólékos, ezerfelé ágazó keresgélés irtózik a felületességtől; alapossága, felülmúlhatatlan exakt pontossága a történeti kutatásban nem ismer elhanyagolható mennyiséget. Emberek, könyvek sorsának minden rezdülése izgatja; nincs nyugta a teljes bizonyosság eléréig. Foszlott, elmosódott kéziratokba mélyed. Vagyont áldoz ritka, unikumszámba menő művekre, ösnyomtatványokra, a legparányibb tájékozódás kedvéért, porlepté nyomok, nem sejtett vonatkozások kincsét rejtő zugok földelítésére. Minden érdekelte, ami összefüggött a zsidósággal. Neki a zsidók története nemcsak tudományos kérdés, hanem szívügye is volt: fajszerepének izzása. A multak temetőjéhez nemcsak az archeológus ásójával s fényképezőgéppel közeledik, hanem a sirzárndok kegyeletével is, kinek magasztos, szent az a hely, hogy rajta még a virágokat, fűszájakat is megolvassná, vagy emlékkövének mohát hazavinné, hogy drága erekléként őrizze. Kaufmann Dávid szerette a zsidó mult minden göröngyét, hamvát kegyelte. Kicsinyesnek látszó részleteken is rajta feledkezik buzgó fürkészéssel, de ami az első pillantásra monografikus darabolság, epizódok szétszórtsága, voltaképp a zsidó történelem legmagasabbrendű szintézise, abban az uralkodó vonásban való egységéreztetés, hogy a középkori zsidóság szereplése a világtörténelem fontos tényezője; hogy amit az emberiség haladásának nevezünk, tudománynak és művészetnek, — jelentős része volt benne a zsidóságnak.

⁴ Oesterreichische Monatsschrift für den Orient. 1885. ápr.-május.

⁵ Paul de Lagardes jüdische Gelehrsamkeit. Eine Erwiderung. 1887.

⁶ Das Judenthum und die Ethnographie. (Isr. Wochenschrift 1873).

⁷ Eine neue Spielart des Judenhasses. (U. o.)

⁸ Ein Wort im Vertrauen an Herrn Hofprediger Stöcker etc. 1880.

⁹ Georg Eliot und das Judenthum. Versuch einer Würdigung Danie Deronda's. 1877.

Különbösen az igazi zsidó történetírás egészében s lényegében, személyi vitáikalmaktól függetlenül is, egyetlen, nagy — apológia: mellőzött, agyonhallgatott érdemek felvonultatása. Nemzsidó részen, szörványos kivétellel, a zsidó história vizsgálata Bileám példáját követi: csak az egyik szeme nyitva, a másik csukott. Am nyitott szemmel sem lát tisztán. Előítélet, fájgóg kápráztatja. Bűnöket fedez fel, az ócsárlás ürügyeit, melyeknek a tárgyilagossá néző nyomát sem találja, de a becsukott szem jól végzi a dolgát: az ignorálást, hogy a zsidóságnak a nemzetek politikai s gazdasági fejlődésében való hatását, hasznosságát s szellemi-történeti befolyását nem kelljen észrevennie. A felsorakozó tények, hangsúlyozó megjegyzések nélkül is, már pusztá bemutatásukkal, néma tiltakozásban követelik a jussukat: annak a bevallását, hogy a világtörténelem dinamikájában a zsidóság nevezetesen mozgató energia volt azzal is, ahogy szenvedett s azzal is, amit dolgozott. Kaufmanntól megtanulhatták a zsidó történetnek nemcsak befelé, hanem kifelé való fontosságát is; hogy a vele való foglalkozás nem külcönködés, hanem elengedhetetlen diszciplína a hivatásos történetírói készséghez. A zsidó történetnek az egyetemes historiográfiában való egyenjogusítása, hogy megértesse ebben a tudománykörben való nélkülözhetetlenségét, — ez volt működésének egyik legmagasabb szempontja. Amit egykor alexandriai Philo regényes, tudománytalan beállítások keretében bizonyítgatott, — Kaufmann szigorú kritikai módszer, megigazolt tények alapján hirdeti a zsidó történelem nagyszerűségét s a zsidó bölcsészet tagadhatatlan értékeit. Meggyőződésének s fejtegetéseinek varázsa nem egy tanítványát nevelte a zsidó történettudomány nagyjává.

Minden kornak a maga bölcsse. Ama fejlődéstörténeti forduló, rabbiképzőnk alapítása idején, Kaufmann Dávid az alkalmasság eszményi tökélye: tengernyi tudás s hivatásbeli lelkeség. Hívó lélek s a végtelenségek gondolatvilága: fausti szellem a prófétai kiválasztottságban. Ő az olthatatlan, örök tudásvágy. Örvendő odaadással segít a tanulókedvnek. Csalhatatlanul felismeri a tehetséget; jóságos figyelemmel támogatja célkitűzésében s szárnya bontogatásában. Tanári munkájának eszménye nemcsak a tudós rabbi, hanem a rabbi-tudós. Kaufmann Dávid »törája« — a régi, klasszikus mintára — a szellemi univerzalizmus, a teológiának a kulturális egyetemességben való termékenysége. Rajta polihisztori vonás. Világírodalom s természet-tudomány, művészetek, gazdasági s társadalmi fejlődés, vallások története, pogány misztériumok, ködbe vésző babonák, filozófia, modern s klasszikus nyelvek, sémi filológia, szentírás és szóbeli tan: mindegyiknek avatottja. Nehéz etimológiák kihüvelyezése, furcsa népszokások megmagyarázása: Kaufmann Dávid zsenialitása az addig érthetlent is érthetővé teszi, hogy kulturtörténeti perspektívák tárulnak fel a nyomában. A Shylock-kérdésről ép oly megbízhatóan tájékoztat, mint egy homályos misna jelentéséről.

Kaufmann történész hivatására érdekes és tanulságos, hogy már gyermekkorában, szülőföldjének zsidó családjairól genealógiai feljegyzéseket állít össze. Mennyire zsidó jellegű ez a hajlama, kedvtelése; a biblia történetírásában nagy szerepet játszik a családok lajstroma. Kivált a 17. század jeles zsidó nemzetségei iránt érdeklődött, melyekhez feleségének, Gomperz Irmának, ősei is tartoztak. Ebbeli kutatásainak eredménye a »Zur Geschichte jüdischer Familien.«¹⁰ A 17. század nagy kapitalistájának, Wertheimer Sámsonnak szereplését, sorsát s általában a 17. század második felének kortörténetét ismerteti. Wertheimer Wormsból Bécsbe telepedett, ahol a császár bizalmasa. Pénzügyi hatalma révén hittestvéreinek gyámoltója s védelmezője. Ez a kivált Spanyolországban sűrűn fölbukkanó típus, aki vallási vezérségnek is hordozója. Wertheimer szintén országos főrabbi volt, az osztrák és magyar hitközségek feje. A 17. századbeli német zsidóság másikkal reprezentatív man-je a ritka nagyműveltségű s felvilágosult szellemű talmudtudós, a szintén wormsi Jáir Chájim Bacharach (1638—1702). E két nagy ember multjában Kaufmann a kor egész zsidó életének rajzát adja. Sokat foglalkozott a bécsi zsidók történetével. Mesteri módon tárja elénk a sorsukat, három császár uralmát felölelő korszakban, a gettó alapításától a kiűzésig (1670).¹¹

Majd az olasz zsidók egyik érdekes alakját, Israel Coneglianot, mutatja be,¹² aki orvos és diplomata volt Konstantinápolyban s olasz hazájának szolgálata körül hervadhatatlan államférfiúi érdemeket szerzett. Lebilincselő olvásmány a rendkívül okos, eszes s mélységesen hívó lelkű zsidó asszonynak, Glückel von Hamelnnek (1645—1719) mémoirjai.¹³ A személyi adatok itt is korrajzzá szélesednek.

Bennünket, magyar zsidókat, közvetlenül is érdekel egy zsidó krónikásnak Budavár ostromáról közölt leírása.¹⁴ A halhatatlan német

¹⁰ Első része: Samson Wertheimer, der Oberhoffaktor und Landesrabbiner 1658—1724 etc. Wien, 1888. Hozzá tartozik: Urkundliches aus dem Leben Samson Wertheimers (az 1890—91. évi Értesítőben magyarul is). A »Zur Gesch. jüd. Familien« második része: R. Jair Chajim Bacharach (1638—1702) und seine Ahnen. Trier, 1894.

¹¹ Die letzte Vertreibung der Juden aus Wien, ihre Vorgeschichte (1625—1670) und ihre Opfer. Wien, 1889. (Megjelent főiskolánk 1887—88. évi Értesítőjében magyarul is.)

¹² Dr. Israel Conegliano und seine Verdienste um die Republik Venedig etc. 1895. (Rabbiképzőnk Értesítőjében magyarul is.)

¹³ Die Memoiren der Glückel v. Hameln. 1645—1719-ig. Frankfurt, 1896.

¹⁴ Die Erstürmung Ofens und ihre Vorgeschichte nach dem Berichte Isaak Schulhofs 1650—1732. Trier, 1895. Magyarul IMIT Évkönyv 1895.

költő, Heine Henrik családi múltjában is magyar kapcsolatok; a 17. századbeli összefüggések Győrbe, Pozsonyba vezetnek.¹⁵

Valóságos felfedezésként hatnak a kéziratok, feliratok s különféle reliquiák vizsgálatából levont megállapításai. Fényesen rácsófolta a felületes vádra, hogy a zsidó szellem a művészetben meddő volt. Kaufmann kezdesére alakult Bécsben a Gesellschaft für Sammlung und Conservirung von Kunstgegenständen und historischen Denkmälern des Judentums. Az első Értesítőjében (1897), vagy a Mekice Nirdámim zsidó könyvkiadó társulat s a Gesellschaft für jüdische Volkskunde¹⁶ közleményeiben s egyéb dolgozataiban szédítő sokoldalúsággal s anyagbőséggel bizonyítja, hogy a zsinagógai művészet felkarolta a festészetet s a plasztikát is.

A tóramásolók díszítő ügyességét, művészi érzékét tanusítják a bibliakodexek (főképp a megillák), imakönyvek, machzörök s kivált a haggádák képei s tollrajzai; nevezetesen a szerajevói haggáda.¹⁷ A régi nagyok művei is, pl. Maimuni Mózes törvénykönyve (Misné Tóra), vallásbölcseleti munkája, a Móre Nebúchim (a Tévelygők utmutatója), a családi megillák, végrendeletek, ketubbák dusan illusztrálva. Bécsi orientalista barátjával, D. H. Müllerrel közösen feldolgozta a Rainer főherceg-féle papiruszok történeti anyagát is. A zsidó művészettörténetnek felmérhetetlen szolgálatot tett s az archeológiát jelentősen előbbre vitte. A talmud szerint a próféták megszüntével a prófécia átszállt a bölcsekre. Kaufmann történetírói egyénisége erre emlékeztet: bölcs volt és próféta; a rengeteg tudomány intuitív erővel párosult benne. Ez az igazi historikus. Mint egy ívlámpának alig észrevehető szálain fényözön gyul ki, úgy az ő meglátásainak, divinációjának delejtől a számba sem vett, figyelemre sem méltatott aprócskeprő adatok, szellemtörténeti irányokra, népeleti jellegzetességre rávilágító fénymaggá lesznek.

A középkori zsidó vallásfilozófia elemzésében Kaufmann azt bizonyítja, hogy az nem szolgái követése a görög és arab bölcseletnek, hanem a zsidó szellem a magából is tett hozzá. Főleg az istenszeme tisztaságának érvényesülése, az Istenről állított tulajdonságok kérdése foglalkoztatja.¹⁸ A zsidó vallásbölcselet egyik alapvető problémája volt, hogy miképp kell érteni az Istennek emberi indulatot s formát, testiséget tulajdonító szentírasi kifejezéseket, melyek szó szerinti jelentésben nem férnek össze a tisztult egyistenhittel. Szádjá b. József, a zsidó vallásbölcselet megalapítója (szül. az egyiptomi Fajjúmban 892.; újabb kutatások szerint 882), híres művében, az

¹⁵ Aus Heinrich Heine's Ahnensaal. (Breslau, 1896).

¹⁶ Alapította Dr. Grunwald. Hamburg, 1898.

¹⁷ Die Haggadah von Serajevo. 1898.

¹⁸ Geschichte der Attributenlehre in der jüdischen Religionsphilosophie des Mittelalters von Saadja bis Majmuni, 1877.

Emúnót ve-Déóthan (A vallásanokról s a tudomány tételeiről) azt vallja, hogy az *élet, erő és bölcsesség* három fő attribútuma, mint logikai szükségesség, Isten teremő voltában gyökerezik. A nyelv gyönge, hogy a teremő fogalmát nem bírjuk *egyben* kifejezni. A 11. század nagy költője, Salamon ibn Gabirol, akiről Kaufmann utolsó munkája szól,¹⁹ a legeredetibb filozófiai író az arabok és zsidók közt. Plato tanait dolgozta fel művében (Mekór Chájjim. Fons Vitae Az élet forrása); sokáig nem tudták, hogy ő a szerzője. Gabirol sokat merített a Spanyolországban a 10. században Empedoklesz neve alatt elterjedt pszeudepigráfikus, új-platói tartalmú könyvekből. Az istenfogalom nála szigorúan attributummentes, azért szerepelteti a belőle emanáló akaratot, mint legfőbb ható és teremő erőt. Júda Halévi »Kuzari«-ja (A bizonyítékok s érvek könyve a megvetett vallás védelmére 1140) az Arab Al-Gazzáli nyomdokában jár. Filozófiaiellenes s misztikus irányu. Csak az attributumoknál követel racionális értelmezést, melyeket szigorúan negatívnak minősít, hogy pl. az Istenről mondott egység nem pozitív tulajdonság, csak ki akarja zárni a sokféleséget. A kordovai József ibn Cádikk Olám Kátán-ja (Kis világ — az Ember. 1145) az előzőknél sokkal világosabban fejti ki Isten lényének meghatározhatatlanságát; elveti a negatív attributumokat is. Csak az emberi gyarlóság segédeszköze, — ugymond — hogy Isten tulajdonságairól beszélünk. Majmuni Mózes (1135 — 1204), a középkori zsidó vallásbölcselet legkiválóbb alakja, a Tévelygők utmutatójában külön részt szentel az antropomorfizmusoknak (az Istent megemberítő bibliai kifejezések s az ágáda képei). Az Istenre vonatkozó minden megérzőkítő fogalom — képlet. Ő is csak negatív tulajdonságokat ismer el, amint ezt pl. az arab dhirárijja-szekta tanította, meg a scholasztikusok is.

Kaufmann a középkori zsidó bölcseletre gyakorolt arab befolyás fāradhatatlan buvári; külön foglalkozik Al-Batlajusi hatásával²⁰ és általános tudománytörténeti beccsel bír a monográfiája, mely az értekekről szóló arab és zsidó tanokat, hiedelmeket tárgyalja.²¹

E beszámoló csak vázlat. Hol van még a cikkek, dolgozatok tömege, melyek német, magyar, héber, francia, angol folyóiratokban s ujságokban megjelentek? A Magyar Zsidó Szelele is munkatársai közt tisztelhet. Legtöbbször írt a Monatschrift für Gesch. u. Wissenschaft des Judentums-ba, melynek éveken át társszerkesztője volt.

¹⁹ Studien über Salomo ibn Gabirol, 1899. Megjelent a Rabbiképző Értesítőjében magyarul is.

²⁰ Die Spuren Al-Batlajusi's in der jüdischen Religions-Philosophie etc. Magyarul is Főiskolánk Értesítőjében.

²¹ Die Sinne. Beiträge zur Geschichte der Physiologie und Psychologie im Mittelalter. Aus hebr. und arab. Quellen. 1884. Szintén a Rabbiképző Értesítőjében magyarul is.

A legjelesebb szakemberek s külföldi tudós intézmények hódoltak neki, pl. tagja volt a madridi Akadémiának. Írásai a tudásnak, olvasottságnak s a művészi formának remekei. A talmud egyik helyén, néhány bölcs tudományos egyéniségét, szellemi értékét magasztalva, Eleázár b. Azarját illatszertartónak nevezi. Ez Kaufmann Dávid minden irodalmi alkotása: rajta a nyelvművészet illata, aromája; elegáns, színes, szellemes. Kívált a szabad természetből vett képeket, hasonlatokat szerette; ebben még a gyermekkori benyomások, hajlamok kísérték.

Drága fűszerszámok illata a beszédében, társalgásában is. Mindenhez a legalaposabban tud hozzászólni: polihisztori jelenségben szalon-csevegés, causeuri könnyedségben a legértelmesebb szellemi szórakozás, tudományos épülés. Ráillett a régiek mondása, hogy a talmid cháchámnak, a tudósnak profán beszélgetése is tóra.

Kaufmann Dávid rabbinak készült. A berlini hitközség el volt ragadtatva bemutatkozó beszédeitől, de ő mégsem oda került, hanem hozzánk: rabbiképzőnk tanára lett még ugyanazon évben s az új intézet megnyitásakor ő tartotta az avatót (1877. okt. 6.). Minden korának a maga nélkülözhetetlen, az idő szellemétől megkívánt tudósa. Ide kellett jönnie, mintegy a zsidó nemzedékek életét előre meghatározó isteni végzéstől predesztinálva, hogy tanítson tudományra és hitre. A homiletikát is ő vállalta. Szónoki egyénisége a midras mestereinek s a kifinomult esztétának bűvös összhangja. Hítszónoklatai nem bibliai idézetekkel felcicomázott s a haladás közhelyeivel dobálózó sekélyesség, hanem az exegéta-művészet, s egy páratlan irodalmi kultúra vésőjével faragott szobrai a hamisítatlan zsidó szellem, a hagyományosság eszméinek s igazságainak. A talmud beszéli, hogy a híres babilóni amórának, Rábnak szájából szikrák löveltek ki. Ilyen tüneményként hatott Kaufmann Dávid szónoklása. Tűz lángolt a szavában: a hitnek, meggyőződésnek, a zsidóság szerelmének forrása. Hitt a zsidó szellem örökkévalóságában, világtörténeti küldetésében. Szent volt neki minden emléke, hagyománya, az ősi szokások, szertartások erkölcsi költészete. »Was die Worte den Gedanken, das sind die Ceremonien und Gebräuche dem Geiste einer Religion, sie sind die Sprache ihres Geistes« — ez volt hitvallása: Ezsaiás ékes-szólásában a Juda Halévi rajongó, misztikus zsidó érzése. Mintha tűz csapott volna ki szájából: szikrázó szellemesség, amint bíralt egy-egy beszédet, hogy a rögtönzött kritika káprázatos szépségű beszédé formálódott. Ihletett, elragadtott hév: a zsidó tudomány gyönyörűségének s művelésének magasztalására.

Meghalt Kaufmann Dávid, de lelkének szikrái röpködnek a levegőben. Örök a fény, melyet ő gyújtott a zsidó tudomány terjesztésével s mellyel oly ragyogóvá tette főiskolánk dicsőséges, áldásos működését.

Makó.

Dr. Kecskeméti Ármán.

Goldziher Ignác.

Eötvös József báró, Magyarországnak mindenkép első vallás-és közoktatásügyi minisztere, 1868. szeptember 10-én Karlsbadból, ahol súlyos kórra keres orvoslást, sürgető kérést intéz államtitkárjához, Tanárky Gedeonhoz, egy 18 éves ifju érdekében: »Goldziher Ignác, ki nekem Ballagi és Vámbéry által ajánlatott s kivel magam többször szoltam, mert benne kitünő képességet s komoly tudományos irányt gondoltam találni, tanulmányainak külföldön folytatására a ministeriumtól 400 frt segélyt nyert.« Ennek ügyét köti államtitkárjának lelkére. »Ha emberismeretem nem csal, — pedig sok tudományos pályára készülő ifjut ismerve, rég megszűntem optimista lenni — Goldziherben a szemita nyelvek jeles tanárját várhatjuk.

Eötvös Józsefnek ezt a vatesi jóvöletását dicő valóra váltotta Goldziher Ignác pályája. Goldziher a világosi katasztrófát követő évben született, a trianoni katasztrófát követő évben halt meg. Ámde életének vértől piros hajnala és gyászól fekete alkonya közé esik magyar nemzetünknek egyik dicső történelmi szaka. Ennek a korszaknak részese és áldásos munkása Goldziher Ignác.

I. Goldziher életéből.

1924. óta emléktábla jelzi Székesfehérvárt az Iskola (most Ybl Miklós) utca 44. számú házacskáján: itt született Goldziher Ignác 1850. június 22-én. Régi családból származott, őse a XVIII. században költözött be Hamburgból Magyarországra. Ebből a családból sarjadt Goldziher Vilmos, a budapesti egyetemen a természet tanára, nagyműveltségű férfit, akinek Goldziher Ignác nagy művei közül talán a legszebbet (»Vorlesungen über den Islam«) ajánlotta; ebből a családból sarjadt ki megdicsőült Bacher professzorunknak önmagában is kiváló érdemű hitvese, Goldziher Ilona. Goldziher Ignác atyja, Adolf, szerény módú kereskedő létére nemes vallásosságával, a zsidó tudomány megbecsülésével döntő hatást gyakorolt fia lelkének is, elméjének is kifejlődésére. A fiúnak valóságos képzésére Freudenberg Mózes Wolf-ot fogadta melléje házi tanítóul; gyermekkorának erről a vezetőjéről Goldziher Ignác nem kevésbé hálás szeretettel szeretett megemlékezni, mint akár Fleischer Lebrecht Henrikről, a keleti tanulmányok európai vezéraljáról.

A gimnázium első öt osztályát Székesfehérvárt végezte, az iránta megindítóan jószágos ciszterciáknál. 1862-ben, midőn az akkor 12 éves fiutól könyvecské jelent meg a zsidó imáról, osztályfeje az isko-

lában szeretettel köszöntötte Ignatius autorculus-t. 1865-ben Pestre került, itt végezte a többi osztályt. Max Nordaual együtt kitűnően állja a ref. gimnáziumban az érettségi vizsgálatot. De már 1865. óta hallgatott főiskolai előadásokat az egyetemen. 1869-ben a berlini egyetemen tanul, majd Lipcsében a lelkileg is kimagasló Fleischer tökéletesítő filológiai kiképzését. 1870-ben a lipcsei egyetem doktora. 1876-ban (26 évvel!) a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagja, 1872-ben a budapesti egyetem magántanára. 1871-ben felkutatja a leideni, 1872-ben a bécsi könyvtár arab kézíratait, 1873. szeptemberétől 1874. áprilisáig a magyar kormány támogatásával Szíriában, Palesztinában. Egyiptomban utazik. Kairóban az Al-Azhar mecsetbeli teológiai főiskolában tanulja a fikhet, a muszlim vallásjogot sejkhektől, kik maguknál szeretnék tartani tanárnak. Az akkori Jeruzsálem benne fájó csalódást idéz elő s égő honvágyat a szülői ház, a magyar haza iránt. Hazatérve, elfoglalva találja a budapesti egyetemnek azt a tanszékét, melyet Eötvös József bölcsesége neki szánt volt. Titkári állást vállal a pesti izr. hitközségnél s azt 1874—1904-ig tölti be.

1878-ban nőül veszi dr. Mittler Miksa aradszentmártoni orvosnak leányát, Laurát, aki Goldziher Ignác méltó hitvesének bizonyult, aki otthonukat az erkölcsi és értelmi nemesség büvös erejű központjává avatta, aki külföldön, kongresszusokon férje tekintélyének, dicsőségének megfelelőleg képviselte társadalmilag a magyar nőt; aki férje halála után emlékének szentelte szép életét, özvegységének magányos óráiban elmélyedve férjének műveibe, abba, amit ő irt, abba, amit róla irtak. Két gyermekük született. Az idősebbik, Miksa, kora halálával gyászba borította szüleit. A fiatalabbik, Károly, jelenleg a polgári iskolai tanárképző főiskolának rendes, a műegyetemnek magántanára, életét családja, tanári hivatása és serény tudományos szakmunkássága mellett felülmulthatatlan fiui kegyelettel megdicsőült atyja kultuszának szenteli.

A külső dicsőség erős fénye 1889-ben esik Goldziher pályájára. Ekkor nyeri el az orientálisták stockholmi kongresszusán Nöldekével együtt a nagy aranyérmet. Mellére a fenkölt II. Oszkár svéd király személyesen tűzi a Wasarend lovagkeresztjét, nemes szelémű beszédet intéz hozzá, annak autogrammját személyesen emlékül felajánlja neki s azontul is kitüntető figyelemmel kíséri.

Ezentul sorra érik a kitüntetések: a Magyar Tudományos Akadémia megteszi rendes tagjának (1892), első osztálya elnökének (1905), igazgatósági tagjának (1911). 1894-ben lesz címzetes rendes egyetemi tanárrá, 1904-ben valóságossá. Külföldi akadémiaik sorra megválasztják tagjuknak, külföldi egyetemek megteszik díszdoktoruknak. Az Akadémia szövetségében ő képviseli a Magyar Tudományos Akadémiát, a nemzetközi kongresszusokon ő a magyar tudományt.

Kevéssel a világlázoló háború előtt, 1911-ben, Budapesten jár az

egyiptomi khedive, ráveendő Goldziher professzort, hogy a kairói egyetemen tartson előadásokat az iszlámról, följajánlván neki otthonul ezeregyszakába beleillő palotáját. A khedive kérelmét Balogh Jenő államtitkár utján Zichy János gróf közoktatásügyi miniszter, továbbá Khuen Héderváry gróf miniszterelnök, Arhenthal báró, a monarchiának akkori külügyminisztere nyomatékkal támogatták.

1914. nyarán a Collège de France hívta meg Goldziher professzort. Közben kitört a háború. A háború folyását szenvedelmes honfiúi érzéssel kísérte. A háború végzetes eldőlt, szeretett és nagyra-becsült menyének korai halála (emlékének van szentelve Goldziher utolsó nagy műve: Die Richtungen der islamischen Koranauslegung), a háborút követő súlyosan kóros néplelki jelenségek, az égbekiáltó trianoni bűn, megörölték Goldziher erejét. 1919-ben, nem keserűség nélkül vált meg az Akadémia osztályelnökségétől. De 1920-ban az Akadémia és az Egyetem méltón ünnepelték Goldziher születésnapját. Az Egyetem pedig éppen félévszázados egyetemi tanárságának nagyszabású ünnepsére készült, midőn 1921. november 13-án Goldziher professzor elhunyt. Az egyetem a következő gyászjelentést adta ki:

A BUDAPESTI KIRÁLYI MAGYAR TUDOMÁNY-EGYETEM RECTOR MAGNIFICUSA ÉS TANÁCSA, ÜGYSZINTÉN A BÖLCSESZETTUDOMÁNYI TANÁRTESTÜLETE mély fájdalommal tudatja, hogy

GOLDZIHÉR IGNÁC

m. kir. udv. tan., sz. nm. és bölcsészettudor, a sémi filológia nyilvános rendes tanára, a Magyar Tud. Akadémia rendes és igazgató-tanácsának tagja; első osztályának elnöke, nyelv-tudományi s classica-philológiai bizottságának tagja; a cambridge-i egyetemen tiszt. Doctor Litterarum, az aberdeen-i egyetemen tiszt. Doctor Juris, a kopenhágai tudom. Akadémia, a szentpétervári cs. tudományos Akadémia, a berlini Kgl. Preussische Akademie der Wissenschaften, a göttingeni Kgl. Gesellschaft der Wissenschaften, a British Academy, az amsterdami kir. tud. Akadémia, a madridi Real Academia de la Historia, a bajor kir. tudományos Akadémia levelező-tagja, a holland-indiai Kon.-Instituut voor Taal-Land en Volkenkunde, a Jewish Historical Society of England és a párisi Société Asiatique külföldi; a Budapesti Filológiai Társaság, a Deutsche Morgenländische Gesellschaft, a Royal Asiatic Society, a kalkuttai Asiatic Society, az Institut Égyptien, az American Oriental Society, a helsingforszi Finnugor Társaság, a stockholmi Vallástörténeti Társaság tiszteleti tagja; a VIII. nemzetközi orientalista-kongresszus (1889.) nagy aranyérmének tulajdonosa, a konstantinápolyi Magyar Tudományos Intézet igazgató-tanácsának, a magyar keleti kultúr-központ elnöki tanácsának, a Magyar Néprajzi Társaság, a Felső Oktatási Egyesület és a lipcsei Deutscher Verein zur Erforschung Palaestinas választmányi tagja; a Congrès International d'Histoire des Religions és a Nemzetközi Orientalista Congressus állandó központi bizottságainak tagja és több ízben osztályelnöke, a bölcsészettudományi kar volt dékánja stb.

folyó évi november hó 13-án, életének 71-ik és egyetemi tanárságának 50-ik évében elhunyt.

A megboldogult földi maradványai folyó évi november hó 15-én d. e. 1/11 órakor fognak az izr. hitvallás szertartásai szerint a Magy. Tudom. Akadémia előcsarnokából a rákoskeresztúri izr. temetőben örök nyugalomra helyezettetni.

II. A keleti tanulmányok Magyarországon és Goldziher Ignác.

Magyar művelődéstörténetünk büszke orientálistáira. Kevés ponton kapcsolódik hazánk oly erősen az európai tudományok áramába, mint a keleti tanulmányok körében. E tanulmányok multjára éppen Goldziher professzor kutatásai világítanak rá.

Régi magyar irodalmunknak egyik legelső neve a Temesvári Pelbárté. Már az ő könyvtárában megvan Maimuni és Avicenna arabul. A reformáció óta szinte napjainkig, hazánknak, kivált Erdélynek protestáns theologusai állandóan zárandokoltak a külföldi, leginkább a hollandus egyetemek nagy orientálistáihoz. Serényen részt vettek az ottani munkásságban: Akad hollandus tudományos gyűjtemény, amelyhez tulnyomóan magyar tanulók járultak hozzá keleti tanulmányaikkal. Péchy Simon erdélyi kancellárt a Szilády Árontól kiadott Psalteriuma, az IMIT-től kiadott imakönyve kora nem zsidó születésű hebraistáinak legmagasabb rangjára emeli. Hebraistákban bővelkedtünk, hisz nyelvészeink Révai-ig, maga Révai is, a héber-magyar nyelvrokonság ábrándját hajhászták. A XVIII. század magyar tudományának kiemelkedő büszkesége Uri János. Amikor az oxfordi Bodleyana Európaszerte keres keleti kéziratának rendezésére hivatott szakembert, azt évek multával végül Leydenben találja meg a nagy-körösi Uri Jánosban. Uri fényesen megfelelt a vállalt feladatnak: a héber, chaldaeus, aethiops, syr, arab, perzsa, török kódexeket rendezte, »ahogy a legjobb katalógusokban szokás.« A XIX. századig alig van magyar tudós, aki Európa színe előtt nagyobb becsületet szerzett a magyar névnek, mint Uri János. A XIX. században felragyog hazánkban több orientálista ingenium, amely az európai tudománynak világít: Körösi Csoma Sándor, aki a magyar őshazát keresve, felfedezi Tibetet s a buddhizmusnak sajátos alakulatát. Vámbéry Ármin, gróf Kuun Géza és Bacher Vilmos. A nagyhagyomány keleti tudomány hazánkban Goldziher professzorban tetőződik.

Goldziher folyvást érzi a kapcsolatot ezzel a hagyománnyal. Már pályája első szakában kutatja a hazánkbeli keleti tanulmányoknak történetét s ehhez a kutatásához vissza-visszatér. Megvilágítja a magyar theologusoknak százados útját a külföldi orientálistákhoz. Megrajzolja Uri János tudományos egyénisége képét. Ismételtlen hódol Körösi Csoma Sándor emlékének, kivált, amikor a buddhizmusnak az iszlámra gyakorolt hatását kutatja. A gróf Kuun Géza és a Vámbéry Ármin emlékének szentelt akadémiai beszédei bemutatták azt a törekvést, hogy Magyarországot a keleti tanulmányok egyik gyűjtőpontjává tegyék, amire földrajzi és történelmi viszonyai rendelik. Gróf Kuun Gézának fejlődésében és munkásságában folyvást érezeti az erdélyi tudományos hagyományok iránti kegyeletes tisztelet sugallatát.

Goldziher mindenütt szemmel kíséri tudománya magyar vonatkozásait s különleges feladatait. Ott látjuk őt a Bachertől és Bánóczi-tól megindított Magyar Zsidó Szemle legelső, leglelkesebb munkásainak sorában, mint egy magyar zsidó irodalmi társulatnak első sürgetőjét. Támogatja gróf Kuun Gézát a magyar honfoglalás keleti kútfoínak vizsgálatában. Nyelvtudományát a magyar nyelv bibliai fordulatainak, keleti elemeinek megmagyarázására értékesíti. Már 1880-ban lajstromozza a magyar Nemzeti muzeumi könyvtárának keleti kézirateit. Amikor a Magyar Tud. Akadémiára száll Kaufmann Dávid gyűjteménye, annak arab anyagát Goldziher nemcsak rendezi, hanem jórészt fel is dolgozza s tanítványaival feldolgoztatja. A keleti tanulmányok főbb jelenségeit és eredményeit folyóirataink (leginkább, Gyulai Pál ösztönzésére, a Budapesti Szemle) révén beleviszi a magyar nyilvánosságba.

Az iszlám kutatásnak számos igazsága, az arab irodalom történetének nem egy új megállapítása legelőbb magyarul szólt meg. A nagy német művek az eredményeket lehiggadt rendszerbe foglalták. A magyar tanulmányok ellenben kívánnak a friss felfedezések liktető erejével, lendületes közvetlenségükkel. A magyar értekezések in potentia, csirájában magukban foglalják a nagy összefoglaló műveket. »A nemzetségi kérdés az araboknál« (Akad. Ért. 1873), praeformálja a Muhammedanische Studien fejezetét a Shu'ubijjáról. »Az iszlám« (1881), praeformálja a Muhammedanische Studien (1889, 1890), sőt a Vorlesungen über den Islam (1910, 1925) műveit; »A költő a régi arabok felfogásában« (1891), »A pogány arabok költészetének hagyománya« (1892), praeformálja az »Abhandlungen zur arabischen Philologie« első kötetét (1896) a költőnek és a költészetnek tulajdonított bűvés erőiről. »A koránmagyarázás különféle irányairól«, Körösi Csoma-előadás, praeformálja Goldziher utolsó nagy művét: »Die Richtungen der islamischen Koranauslegung« (1920). Számos fontos értekezés csakis magyarul van meg, pl.: »Muhammedán utazókról« (1875), »A spanyolországi arabok helye az iszlám fejlődése történetében« (1877), »A nyelvtudomány történetéről az araboknál« (1878), »A muhammedán jogtudomány eredetéről« (1884), »A történetírás az arab irodalomban« (1895, kiválóan jelentős), »A buddhizmus hatása az iszlámra« (1902), a mythológiáról, a sémi tanulmányok történetéről szóló számos értekezés a nagy orientálisták (Fleischer, Renan, Gróf Kuun Géza, Uri János, Barbier de Meynard, De Goeje) emlékének szentelt akadémiai beszédek. Goldziher professzor egyaránt képviselte az európai tudományt itthon, a hazai tudományt a külföldön.

III. Goldziher Ignác az orientalista.

1919-ben, amikor Itáliával még békét sem kötöttünk, Griffini az olasz királynak ajánlott nagyjelentőségű kiadványában Goldziher-t, mint „il creatore del' islamologia scientifica”, mint az iszlámtudomány megteremtőjét magasztatja. Egy másik olasz tudós az arab és muhammedán tanulmányok egyes fejezeit egyenest Goldziher nevéhez fűzi: Goldziher előtt kritikátlanság, Goldziher után (Caetani, Lammeus) hyperkritika.

Jellemző példaképpen vegyük szemre azt a világosságot, melyet Goldziher kutatásai az iszlámra vezettek.

Az iszlám nem az eredeti alkotó erőnek a műve, hanem a küzdelmes erővé. Muhammed átvész az arab pogányságtól erkölcsi eszményt is: a hűség követelését, intézményes szertartást is: a mekkai szentséget és zárandoklást. Legfőbb jelentősége azonban abban nyilvánul meg, hogy idegen, nagyrészt zsidó és keresztény eszmények szolgálatában keményen szembeszállt az ősarab hagyománnyal: hogy a vad hősiesség helyébe ideálul a jámborságot tette, hogy a harcba, borhá, szerelmbe, szerencsejátékba merült népet imára, jótékonyásra kényszerítette. Megdöntötte a *muravát*, a pogány egyénnek és törzsnek büszkeségét, s helyébe uralomra juttatta a *din*-t, a vallásos kötelezettséget: a vad vitézségnek érdeme helyébe az iszlámot, az Isten iránti odaadást.

Maga Muhammed, belsőleg fejlődve, nem egyszer kénytelen régebbi nyilatkozatait helyesbíteni. A Muhammed alapította iszlám azonban még sokkal mélyebbre ható változásokon megy át, amikről kilep arab meghatározottságából s nemzetközi hatalommá válva, rengeteg területen érintkezik a perzsa, syr, görög műveltséggel, az európai kereszténységgel, az afrikai meghódított népekkel.

Az újonnan támadó állami és lelki szükségletekről már most pusztán a kórán alapján gondoskodni nem lehetett. Ezért (hasonlóan, mint a zsidó szóbeli tan) kifejlődik a hagyomány, a *szunna*. A szunna egy-egy tétele, dokumentuma a *hadith*. A hagyományos tétel (hadith) tartalma a *matn* (a tétel dereka), hagyományozói együtt az *isnád*, a láncolat. Egy-egy ilyen láncolatnak el kellett vezetnie valamely száhib-hoz, Muhammed társához.

A hadith természetét és jelentőségét tudományosan Goldziher állapította meg. Az iszlámot magából az iszlámból kívánván megérteni, látta, hogy maguk a muszlimok megkülönböztetik az „egészséges” hadith-t a kifogásolhatótól, hogy a hadithgyűjtésnek akadtak gyanús alakjai, akiket a muszlimok hamisítóknak bélyegeztek, hogy tehát a hadithkritika már az iszlámon belül is megindult. Már most ezt a kritikát az európai tudományok eszközeivel, éleselméjű intuíciónal újra végezte. Megállapította, hogy a hadithirodalomnak *matn*-ja is, *isnád*-ja is koholmányon, célzatos koholmányon alapul. Eltérő

koránmagyarázatoknak, különböző szertartási gyakorlatoknak, ellentétes vallási felfogásoknak, ellenséges politikai pártoknak, harcban álló trónkövetelőknak és dinasztiáknak, Ommajádoknak és Abbaszidáknak érdekében megszólaltatták ugyanazokat a vallástekintélyeket ellentmondó nyilatkozatokkal. A hadith tehát nem tanuja Muhammed és társai tanításának, hanem tanúsága a szembenálló iskoláknak, pártoknak.

A Muhammedanische Studien főbb tartalma: a muravva és a din szembelyezése, a hadith-tan alapvetése. Már előbb a Zahiriten (1884) a hadith-t másfelől világította meg: szembe helyezvén az iszlámmal azt a theologiai irányzatát, mely minden muszlim felfogást hagyománytétellel akar erősíteni, avval az irányzattal, mely a kétes eseteket a belátásra, emberi értelemre (»raj«) bizza.

Az iszlámról a legteljesebb képet adják az »Előadások az iszlámról« (1910, 1925, magyarul 1912), melynek tartalmát itt nem vázolhatjuk.

Az iszlámról szóló előadások folytatásul volt tervezve Goldziher utolsó nagy műve: Die Richtungen der islamischen Koranauslegung (Leiden, 1920). Egyenest csatlakozik ezekhez az előadásokhoz, kimutatván, hogy az iszlámnak minden iránya és fejlődése: a tradicionalizmus, a miszticizmus, a szekták felfogásai és a modernizmus a maguk eszméit vitték bele a kóránba.

Belülről, az iszlámból kutatóknak az iszlámot, Goldziher vetette fel legvilágosabban és legteljesebben a kérdést, mit köszön az iszlám külső behatásoknak. Zsidó és keresztény eszmék, szokások, intézmények hatottak legelőször és legerősebben közre az iszlám teremtésére, de hatottak továbbra is a hadithnak kialakítására. A kóránban a legvonzóbb elbeszélések a szentírásból erednek, közvetve, nagyrészt már agadikusán alakítva. A »Muhammedanische Studien« nevezetes fejezete a hadithnak evangéliumi elemeit fejtegeti, kimutatván pl. azt is, hogy a Miatyánk teljes isznáddal belekerült a hadithba.

Perzsa intézmények nyomai már Muhammed törvényhozásiában is észlelhetők; az iszlám későbbi fejlődése még több érintkezést mutat a parsizmussal; a kalifátus közjogi mivolta a szaszanida királyság fogalmából és hagyományából fejlődött. Az iszlám dogmatizmusa a görög filozófia behatására vall; a muszlim vallásfilozófia Aristoteléből, Platóból, vagy még inkább a neoplatonizmusból indul ki. A muhammedán kánoni törvényhozás a római jog befolyása alatt alakul ki.

A buddhizmus befolyását Goldziher ismételtén tárgyalta, legbővebben Körösi Csoma előadásában: »A buddhizmus hatása az iszlámra.« Az iszlám zindik-jei, eretnekei nyilván buddhista tanításokat vallottak. Buddhista eredetű az olvasó (rózsafüzér), a szűf, a muszlim szerzetesnek darócruhája, valamint az a nagyhatalú irányzat, mely a szűftől vette nevét: a szűfizmus, miszticizmus, minden terem-

mény iránti szeretet. A szúfi szemlélet végcélja a *mahv*, az egyéni létnek kioltása, a *fana*, az egyén megsemmisülése, tehát a nirvána.

Ismeretes az a mondatörténeti tény, hogy Buddha legendája behatolt a keresztény hagiológiába, Buddha maga pedig az egyház szentjeinek sorába, amint azt egymástól függetlenül Kuhn, Laboulaye, Steinschneider megállapították. Goldziher meglátta, hogy a Barlám legenda arab változata, a Bilauhar va-Budaszif mellett még Ibrahim ibn Edhem legendája is föltüntet a Buddha-legenda jellegzetes vonásait. S nemcsak ibn Edhem, hanem Hárún al-Rasid khalifának fia, al-Sabtí is felölti a Buddha-legenda vonásait. A muszlim miszticizmus és askézis legtöbbet a buddhizmustól kölcsönöz.

Az iszlám nemzeti sajátossága legerősebben a szentek kultuszában nyilvánul meg. Egyes országok, vidékek, helységek szentjei muhammedán velikké lesznek. Valójában a szentek tisztelete élesen ellenkezik az iszlám lényegével. A kórán még Muhammedet is emberileg gyarionak tünteti föl, csodára képtelennek. De itt a nemzeti vallások erősebbeknek bizonyultak az iszlámnál: megtartották a maguk csudatevőit. Allaht elérhetetlen magasságban érezték maguk fölött. Hogy természetük ériék, hogy jószáguk sokasodjék, hogy nyavalyájuk muljék, hogy családjuk gyarapodjék, azért helyi szentjükhöz fohászkodnak. Legfeljebb azt az engedelményt teszi a helyi kultusz az iszlámnak, hogy szentjeit Alláhnál való közbenjárásra kéri. Az arabok közt beduinok, rablók, kiket iszlámszegés miatt kivégeztek, most szentek tiszteletében állnak. Mesopotámiában Samsz napisten emlékét a Samsz-mecset őrzi, szentesítve avval a legendával, hogy itt Ali megállította a napot. Indiában Durga istennő ünnepe, melyet hasonlóan ülnék meg, mint Egyiptomban Horusét, Elő-Ázsiában Adonisét, Tammuzét, most Huszejn gyászának lett napja. A syr-Nebo isten helységében kubba, muszlim kápolna emelkedik. Mint Bubastis templomába a régi egyiptomiak, úgy ma az egyiptomi hádsik, zarándokok, Mekkába visznek macskát. Az északafrikai Constantineben az iszlámon belül fennmarad a régi tyuk-, juh-, ököráldozat varázssértó néger nőkkel. Gyakran a helyi hagyományt valamely bibliai ürügy leplezi: a pogánykor szent helyeit Abel, Seth, Sem, Nőé, Ábrahám, Ézsau, a 12 próféta, Mózes, Urijja, Hósea, Jóna, Ezekiel sirjaként, sőt tannáknak, pl. Aba Saulnak, Juda b. Ilainak sirjaként tisztelik. Afrikában a keresztény egyház szentjeit is szolgálják, pl. Szent Sergius sirját, Páduai Szt. Antal szobrát. Török nők leborolnak Mária képe előtt. Egyiptomban mutatják Jákób, Mózes, Sem, Rubén sirját, sőt még Osiris emlékét is muhammedán szentélyként őrzik.

* * *

Ezzel Goldziher professzor iszlámitanának körvonalait nagyjában vázoltuk. Terünk nem engedi akár csak pedzenünk is, mit tett Goldziher professzor az arab költészet, az arab nyelvészet, az arab

irodalomtörténelemnek, az arab történetírásnak föl kutatása terén. A pogány arab irodalmat alig ismerte valaki nála jobban. Amde az iszlám tudományában a legnagyobbak is (Nöldeke, Snouek Hurgronje, Becker, Griffini) Goldziheret vallják mesterükül.

IV. Goldziher Ignác és a zsidó tudomány.

Goldziher professzor azért értette át oly mélyen az iszlámot, mert teljességében átélte a zsidóságot. A különválasztás kórán és szunna közt azért vált előtte oly világossá, mert felnőtt a *תורה שבכתב* és *תורה שבעל פה* az írott és a szóbeli tanítás tiszteletében. A hadith-ban, mint a zsidó hagyományban, megkülönbözteti a haláchát az aggádától, a törvényes szabványokat az ethikai, elbeszélő, eschatologiai tanításoktól. De azért tulzásnak ítéli azt az ismételt felfogást, hogy a szunna nem egyéb, mint párdarabja vagy épenséggel utánzata a misnának. (Muh. Stud. II., 209.) A hadith-kutatók eljárását, hogy tételeiket így vezetik be: »Muhammed mondta«, úgy magyarázza, ez csak annyit jelent: »vallásos tekintetben kifogástalan, sőt kívánatos és a próféta maga is tetszésével jóváhagyta.« Találón emlékeztet R. József b. Lévi kijelentésére: »mindazt, amit késő korokban éleseszű tanítvány elő fog adni, mintegy maga Mózes tett a Szinai hegyén.« (Előadások 49.) A vallástörvényről kifejtett ellentétes véleményeknek egymás iránti tiszteletét találón megvilágítja a Sammai és Hillel vitatkozó iskoláiról kimondott talmudi itélet: »ezek is, amazok is élő Istennek szavai.« (Előadások 324. l.) A muszlim legenda csakugy, mint az aggáda, úgy képzel, hogy az Égben a törvény kérdéseit iskolászerűen tárgyalják. (Előadások 337.)

Figyelemre nagyon méltó pl. még a következő analogia. Már a kóránmagyarázat legelemibb fokán Goldziher professzor azt a törekvést észleli, hogy könnyebb szövegmodosításokkal eltüntetik vagy enyhítik az oly kóráni gondolatokat, melyekről úgy vélték, hogy Istennek vagy az ő küldöttjének, de még más prófétáknak is méltóságába ütköznek. Később kivált a siíta kóránmagyarázat tünteti fel ezt a törekvést. Ez a törekvés megegyezik már a legrégibb massoretikus hagyományban érvényesülő *סופרים* -mal. (Richtungen 17, 20—30, 284.)

Általában az iszlám viszonyai Goldziher professzort közvetlenül a bibliai vagy zsidó megfelelőire emlékeztetik. Az Omajjádokat összehasonlítja Achab királlyal (Előadások 82), a többiek közül elűtő II. Omár az omajjád Chizkijjának jellemzi. Hasonló összevetések, a Szentírásnak teljes, a talmudi és midrási irodalomnak igen gazdag ismeretéből merítve, sűrűn kerülnek elő Goldziher professzor műveiben.

Goldziher Ignác kisdéd korától a zsidó vallásban, a zsidó erkölcsben és a zsidó tudásban nevelkedett. Freudenberg korán avatta be a Szentírásnak, a hagyománynak, a szentírásmagyarázóknak, a grammatikusoknak benső ismeretébe. 12 éves gyermek volt, midőn megjelent tőle a *שירת יצחק* Abhandlung über Ursprung, Eintheilung und Zeit der Gebete. — Ibn Ezrától a vilnai gáonig felsorakoztatván a püjútímról nyilvánított felfogásokat, állást foglal: a püjút ne szakítsa meg a törzsimát, a törzsimá után elmondhatja, aki érti. Még mint óraadó diák belép a zsidó irodalmat felélesztő Mekicé Nirdáimim-egyesületbe. Mint ifju, Bacher Vilmossal együtt Brill S. L. rabbinikus tudományán táplálkozik, hajnali óráit a rabbi társaságának szentelve. Gyermekkorától kezdve munkatársa a Ben Chananjának, Izraelita Közlönynek. Doktori értekezését, bár iszlámológiából vagy akár aegyptológiaiából is telt volna, Tanchum Jeruschalminak szentelte. Eleinte szinte egyenlőn áll a zsidó és muszlim vonatkozású dolgozatok serpenyője. Csakhamar ugyan a mérleg az iszlámtan javára billen. De Goldziher professzor mindvégig a zsidó tudomány avatott művelője marad.

Első nagy munkája: *Der Mythos bei den Hebräern*, mely csakhamar angol fordításban is megjelent, eloszlatja Renan balítéletét, hogy a sémi faj mythosköltésre képtelen, de másrészt kimutatja, hogy a prófétai tanítás úgy, mint a törzshagyományokon, diadalmaszkodott a népies mythoson is.

1887-ben a zsidó egyetemi ifjuságnak Goldziher professzor bemutatta a zsidóság lényegét és fejlődését. Ezek az előadások most könnyen hozzáférhetők a Népszerű Zsidó Könyvtárban. Minden művelt magyar zsidó tartozik magának azzal, hogy ezeknek eszméivel megismerkedjék.

Könnyen érthető, hogy kivált a zsidó-muszlim érintkezések, kapcsolatok vonzották kutató szemét. Kimutatja az iszlámra tért zsidók szerepét az iszlámban, ilyen az iszlám első századaiban Ka'b al-Ahbár, Abdallah b. Szalám, Hárún b. Múza, az Iszrailiják, zsidó történetek hagyományozói, ilyen pl. a XIV. században alexandriai Száid b. Haszán, aki Muhammed küldetését a Szentírásból akarja bizonyítani. Ismételtén tárgyalja Goldziher professzor a muszlim polémiát a zsidó-keresztény szentírásmagyarázat ellen s ennek tanulmányozása serkenti Schreiner Mártont is. Szentírásunkat szeretik kiaknázni a szekták is. A drúzok prófétákból és szoltárokból gyűjtöttek adatokat Hákimjuknak, az istenség megtestesülésének bizonyítására. A mahdi-eszme a zsidó-keresztény messiáshitből sarjadt. A bábismus Dan. VIII. 14-nek 2300 (év—) napjából kiszámítja, hogy 1844. évben beteljesedett az idő, amikor Mirzá Muhammed Ali magát Bábnak kinyilatkoztatta; valahányszor pedig a Szentírás "Isten fényéről" szól, a világmegváltó Behá Allah megjelenése értendő rajta.

Goldziher professzor művei, dolgozatai számos zsidó-muszlim kapcsolatot tisztáztak, kivált cikksorozata a *Revue des Etudes Juives*-ben: *Mélanges judéo-arabes*. Kimutatja, hogy a samaritánusok hajoltak vallási engedményekre az iszlám irányában; mennyire igyekeztek a karaiták a muhammedán tudósokat meggyőzni, hogy az aggáda durvítja az Isten-fogalmat. Sámuel b. Chofni és Hai gáon mellett kivált kairuáni Nissim ben Jákóbra mutatja ki a mutazilának, a kezdő arab bölcsekedésnek behatását, melynek főproblémája az isteni igazság (ártatlanok, gyermekek, állatok szenvedése); ugyanez alapproblémája R. Nissim híres elbeszélés-gyűjteményének, a *ma'aszij-jothnak*, melyekben látszólagos visszasságok mögött az isteni igazság hat. Júda Hallévinél, akinek áhitatos tisztelettel adózik, kimutatja a rokonságot a muszlim misticizmussal és a congeniálisan dicsőített Ghazálival. Az iszlám türelmességét kimutatja a "visszaeséssel" vádolt Maimuni példáján is.

A zsidó-arab filozófiának egyik nagy műve, a tévesen Bechainak tulajdonított *Kitáb ma'áni al-nafs* neki köszöni kiadását. Bechainak a Szívek köteleességeiről szóló műve arab eredetijének kiadására leginkább Goldziher professzor ösztönözte Yahudát. Hinneberg nagy vállalatában (*Die Kultur der Gegenwart*) Goldziher professzor mutatja be a muhammedán és zsidó vallásbölcsezetet. A középkori zsidó filozófia történetének ő a fölül nem mult ismerője.

V. Goldziher Ignác és az országos rabbiképző intézet.

Goldziher összeforrott rabbiképzőnk történetével. Résztvevett már azokban az előmunkálatokban is, melyek a rabbiképző megeremtéséhez vezettek. Ott szerepel a vezérlőbizottságnak legelőször kinevezett tagjai között, 1880. óta. Kaufmann Dávid halála után elfogadja rabbiképzőnkben a vallásfilozófia tanszékét, 1900—1921. előadja a vallásfilozófia rendszerét s olvastatja Szadját, Bachját, Abrahám ibn Daudot, Juda Hallévit, Maimunit. Mint tanár, azt vallja: "Átkot érdemel, ki az isteni szolgálatot renyhén végzi." Lekülsmeretes gondossággal készült rabbiképzői előadásaira. Amikor kevéssel halála előtt, eltűntek gondos jegyzetei, ezt nemes aggodalommal Blau igazgatónak jelentette, aki természetesen csillapította a nyugtalan professzori lelkiismerettel azzal, hogy minden, amit elő fog adni, színarany lesz.

Goldziher professzor benső egyéni kapcsolatot tartott rabbiképzőnk növendékeivel. Rajongó hálával vallotta őt mesterének Schreiner Márton, vallástörténelmi és vallásfilozófia mély tanulmányaiban. Dr. Neumann Edének, rabbiképzőnk első avatottjának, nagyértékű doktori értekezése (A muhammedán József-monda) Goldziher vezetése mellett készült. A disszertációkészítésnek ez a módja általánossá vált 1900. óta, amióta Goldziher rabbiképzőnknek tanára lett. Neve-

zetes pályatételekkel találkozunk, melyeket az ő célkitűzésével dolgoztak ki rabbiképzőnk hallgatói. Az arab-zsidó irodalom körébe vág a disszertációknak egész sora, így számos edició: arab bibliafordításból, Maimuni arab misnakommentárjából, Tanchum Jerusalmi szótárából, Juszuf al-Baszir összefoglaló művéből, genizatóredékek. A Goldziher által kitűzött, de még meg nem oldott jelentős pályakérdések, fel vannak jegyezve a Jubiláris könyv első kötetében.

Ez a sorozat még korántsem meríti ki mindazt a munkát, amelybe Goldziher be akarta vonni rabbiképzői növendékeit. Becker C. H., Goldziher professzor jelentőségének mélyreható, congeniális méltatója, azon csodálkozik, hogy Goldziher, aki a Muhammedanische Studien nevezetes excursusát a »Hadith und Neues Testament« tárgyának szentelte, nem dolgozta fel a hadith viszonyát a zsidó hagyományhoz. Azt hiszem, ezt Goldziher el akarta végeztetni tanítványai-val. Nekem pl. kijelölte feladatombul, hogy a leghíresebb gyűjteménynek, Bucharjának aggádikus elemeit dolgozzam fel. Bizonyára sorját akarta ejtetni a többi nagy hadith-gyűjteménynek.

Ámde Goldziher nemcsak filológiai lelkiismeretességre, nemcsak filozófiai elmélyedésre nevelte rabbiképzői növendékeit, hanem a zsidósággal való lelkességével őket is lelkesítette.

VI. Goldziher Ignác egyéniségéről.

Goldziher Ignácban, a tudósnál, a tanárnál, a filozófusnál még sokkalta jelentősebb az ember, az egyéniség. Jóval több ő minden művében. Ezt az egyéniséget hűség, igazság, áhitat tüntette ki.

Hűsége megindító. Az a kidőlt-bedőlt székesfehérvári háziki úgy él emlékében, mint a szentek szentje, édes atyja, mint annak főpapja, édes anyja, huga, mint annak oltárai. Damaskusban ujjong a lelke, amikor megismerkedvén egy tiszteletre kiválóan méltó nővel, megtudja, hogy héberül úgy hívják, mint az ő hugát. Szüleinek, testvéreinek, fiának halálakor bibliájába iktatott bejegyzései vallásos megadás-sal viselt szent fájdalomról tesznek megható tanúságot.

Goldziher professzor hűséges a ház iránt, melybe beleszületett, az otthon iránt, melyet alapított, ama baráti kör iránt, melyet maga köré vonzott. Ha semmi más nem maradt volna fenn Goldziherre emlékeztető, mint a levelek és képek, melyeket kapott, akkor is már jelentős egyéniségre következtethetnénk. Barátai körébe tartoznak a legjobbak itt a hazában: Gróf Kuun Géza, Berzeviczy Albert, Hunfalvy Pál, Kohn Sámuel, Löw Lipót és Immanuel, Gyulai Pál, Kármán Mór, Beöthy Zsolt, Riedl Frigyes, Péterfy Jenő, Eötvös Lőránt báró, körükbe tartoznak a legjobbak a maga tudománya terén: Fleischer, Nöldeke, Snouck Hurgronje, De Goeje, August Müller, Robertson Smith, Harnack, Ed. Meyer, Max Müller, Landberg gróf, Rosen báró, Kautzsh, Budde, Bezold, Fraenkel Sigm., Becker

C. H., Littmann E., Söderblom érsek, Bevan, E. G. Brown, Macdonald, Derenbourg H., René Basset, Guidi, Griffini, Asin Palacios és igen sok más.

A Goldziher iránti elismerésben külföldön elsimultak az ellentétek, elmúlt az elfogultság. Jellemző pl., hogy Berlinben megszálalt Berlinernél s ugyanakkor meghívta őt Geiger Abraham, Steinschneiderrel és Barth-tal egyaránt tartja a barátságot. Nagyrabecsülte, kitüntette őt Renan, a szkeptikus s odaadással Massignon, a rajongó, mély, pietisztikus katolikus, hódolattal Cheikh, Lassmanns, a tudományos katolicizmus vezéralakjai. A zsidóság iránt elfogult Paul de Lagarde a Bibliothèque Nationale-ban kitüntetőleg köszönti, a zsidóság iránt rideg, szigorú Wellhausen odaszegődik Goldziher professzor ünnepelői közé.

Hűséges volt hazája iránt. Soha másnak, mint magyarnak nem érezte magát, — a magyaron kívül minden más nyelvet idegennek. Amikor az Eötvös Józseftől neki szánt főiskolai tanszéktől elűtötték, amikor a mindennapi megélhetésért nyűgös, roskasztó hivatalban görnyedt, akkor sem hallgatott kiválóból kiválóbb külföldi egyetemnek hívogató szavára. Még a keserű megpróbáltatás 1919., 1920-ban sem rendítette meg. Lemondhatott az akadémiai osztályelnökségről, de nem honfui érzéséről. Amikor ebben az időben egy (egyébként igen derék) emberünk külföldi meghívásának engedett, azt mondta nekem: »Kár, hogy megtette; én nem tettem s bizonytalán Ön sem tenné.«

Igazság! Goldziher professzor méltán vallotta: »Erkölc nem lehetséges ott, ahol igazság nincsen.« Ámde Goldziher professzor igazsága építő, alkotó igazság volt mindenkor. A Mythos bei den Hebräern korántsem állapodik meg a Szentírás mythikus csökevényeinek elemzésénél, a prófétai hirdetés himnuszává magasztosul. Az iszlám hagyományainak legélesebb bírálata sem csökkenti a megbecsülést, mellyel az iszlám iránt viseltetik; lendületes lelkességgel mutatja ki az eihikai mélységeket, érzületeket, lelkiismeretnek, intencionak jelentőségét az iszlámban. A féligazság rombol, a féligazságnál meg nem állapodó igazságszeretlet megnyugváshoz visz. Elvégre is ez a világ-egyetem fönnáll, a világtörténelem folyik; nem lehet tagadni a mindenséget, nem lehet tagadni az emberiséget. Az igaz lélek magyarázatot keres reá. Ezt a magyarázatot részben megadja a tudomány. De az emberiségnek, a mindenségnek nagy kérdéseiben csakhamar eljutunk a tudomány sorompóihoz. Itt kezdődik a hit birodalma.

Áhitat és hit Goldziher professzor egyéniségének legmélyebb alapjait. Az áhitat nem pótolhat semmilyen tudományt, de megnevelhet, megszentelhet minden tudományt. Megszentelte Goldziher professzor tudományát is. Maga mondta el nekem: ámbár mindennapi kenyerem az arab irodalom, a legmosdatlanabb száju irodalom, soha, de soha az ő tollára még erről az irodalomról sem jött léha szó. Lelke

kinondhatatlannal telve volt áhitattal, hittel, mely folyvást táplálkozott a Szentírásból, a vallásos irodalomból. És ez a hit zsidó hit volt, teljes, mely zsidó hit. Becker C. H. tesz róla tanúságot: »G. war Jude, Jude mit Bewusstsein und Stolz.«

Amikor az Európából meghívott tudósokkal Amerikába utazik, a rös hassónó hajón éri; áhitata magával ragadja zsidó uti társait. Jómkippurkor ő maga szokott előimádkozni válogatott, áhitatos gyülekezetnek.

Vallásos érzése, mely gyermekkorától megdicsőüléséig kísérte, élete végefelé még hatalmasabban megnyilatkozott. Vágyott az örökkévaló életre. Hittel várta a halált, mondván: »Hallga! barátom kopogtat, nyiss nekem!« Kevéssel halála előtt egy péntek este ott találtam ünneplőben az asztal mellett, előtte a Szentírás és egy arab mű. Áhitattól átszellemülten szólt: »Nem tudja, jól teszi-e, hogy még az arab irodalomba mélyed, pedig ma holnap ott áll, ahol csak azt kérdik tőle: נשאת ונתת באמינה becsülettel végeztél-e munkádat?« Mesterünk, halásan valljuk: »Becsülettel elvégeztél nagy földi munkádat.«

Budapest.

Dr. Heller Bernát.

Klein Miksa.

1888—1927.

Még élénken a fülembé csendül dr. Blau Lajos rektor-profeszorunknak, a mindent a történet szemüvegén keresztül boncoló, éles megfigyelésű megállapítása. A zsidóságot nem kényeztették el. Tűzpróbára volt téve az egész világon, minden éghajlat alatt. De ha életének folytonos megvédésére kényszerült is, a könyvet azért kezéből soha ki nem adta. Példa nélkül álló csodálatos jelenség a világ történetében, hogy ez az üldözött zsidóság a középkorban kerek számban buszezer önálló munkát produkált. Vallást és minden sakkörbe vágó világit egyaránt. És ettől függetlenül is, vagy ennek dacára, ugyanígy példa nélkül álló csodálatos jelenség, hogy a zsidóságról szóló tudomány még mindig nincs egyenjogusítva a többi tudománnyal.

Hogy a zsidó tudomány mégis emelkedett, ez három tényezőre vezethető vissza. Szinte hihetetlen, hogy ebből kettő egymással ellentétben van. A bibliát a vallás terjesztette el, a talmudot viszont a gyűlölet tette ismertté. A triumvirátus harmadik tagja pedig az első tényezővel tartja a rokonságot. Ez a rabbikar s a tudományos szent idealizmus világában járó álmódosók buvár serege.

De míg a rabbi teendői megszorodtak, a zsidó tudomány megsokszorozódott. A szorosan vett, minden rabbinak legelső és legfőbb alapstudiumát képező u. n. rabbinikus disciplina mellett, a

talmudista rabbin kívül ma már van sok speciális tudománykörű rabbi. Historikus, filológus, vallásbölcse, archeológus és így tovább. Ugyhogy a rabbisemináriumok nem csupán gyakorlati lelkészskédesre nevelő intézetek, hanem emellett eminenter tudományos főiskolák is.

Ennek a nehéz hivatásnak, ennek a sokágu tudománynak munkásokat nevelni kapott katedrát a Ferencz József Országos Rabbiképző Intézetben 1915. szeptemberében az idealista álmódosók tudós táborának méltó tagja, egy lobogó akarású, szent hevülésű ifjú rabbi, dr. Klein Miksa. Fiatal ember volt még. Alig pár hónappal előbb, februárban szerezte meg rabbioklevélét ugyanitt, ahol most maga is mesterré lett. 1888. december 27-én, a szemléni Tolcsvában látja meg a napvilágot. Vallásos vidék, ahol még a gyermek bölcse dalát is a talmud nyelvének éneklik. Apja is elsőrangú hebraista. Hova máshova vihet innen a fölserdülő tudásszomjas ifjú utja, mint Pozsonyba. A hegyaljai kis falu után új világ a felvidéki metropolis. De az élénk fantáziája gyerekenbent nem tudja lekötni egyirányú légköre. Hamarosan Budapestre jön, külföldi és felvételi vizsgákat tesz és 1904-ben már Rabbiképzőnk alsó tanfolyamának növendéke. A kis diák ettől fogva fogalom a maga körében az intézetben. Ha a nagykomoly tudós professzorok a lankadókat buzdítani akarják, Klein Miksát állítják oda mintaképül. Csiszolt külső habitus, finom belső gondolkodás, példás pedantéria, páratlan szorgalom, színjeles tanulás. Nagy szó ez ott, ahol naponta reggel 7 órakor már istentiszteleten kell lenni és 8-tól 12-ig, meg néha 1-ig és délután mindjárt folytatólagosan 2-től 5 óráig az iskolapadban kell ülni. Így kívánja ezt a héber teológiai tárgyakkal kibővített állami gimnázialis tanterv. Klein Miksa úgy fejezte be ezt az öt esztendeig tartó alsótanfolyami utat, ahogy elindult rajta. Színjeles érettségivel mind a a héber teológiai, mind az állami gimnázialis tárgykörből. 1909. őszén a rabbinövendék rabbijelöltté lesz s belép a tulajdonképeni teológiai felső tanfolyamra és párhuzamosan a Budapesti Tudományegyetem bölcseleti karára. Aki fogalom volt az alsó tanfolyamon, fogalom maradt a teológián és az egyetemen is. Ő itt is magamagát disciplinára fogó »tanuló« maradt és nem tanszabadságra jogosított »hallgató.« Emellett arra is volt ideje, hogy vallástani órákat adjon a pesti izr. hitközség középiskolájában. Az egyetemen »summa cum laude« szerzi meg a bölcsezetdoktori fokot, az 1915. február havi rabbiképesítő szigorlaton pedig feltűnést kelt a már különben két ízben tudományos pályadíjat nyert sokoldalú biztos tudásával és nagy tájékozottságu bibliografiai ismeretével, amelyet 5 esztendő könyvtári munkájával szerzett meg alma materünk hatalmas bibliotékájában. Mikor oklevélét kézhez kapja, ahelyett, hogy kipihenné a nagy munka fáradalmait, utnak indul, fölkeresi a német zsidó tudomány centrumait. Így telik el az egész nyár, így bővül a látóköre. Külföldi utjáról visszatérve, még képesítése évében, 1915. szeptem-

berében felé fordul főiskolánk bizalma. Megbizzák az alsó tanfolyamon a biblia és talmud tanításával.

Ritka szerencsés kitüntetés ez, de ritka szerencsés választás is volt a szeminárium részéről, a szeminárium javára.

Mert nehéz feladat leendő papok tanítójának lenni. S amikor ezt mondom, nem az lebeg szemem előtt, hogy az ilyen nagy tudást nem értékeli kellően, hogy az ilyen súlyos munkát csak kevés kiválasztottak kísérik megérdemelt figyelemmel. Inkább arra gondolok, hogy ehhez nem elég száraz tudónak lenni, hanem kell hozzá meleg szív, tiszta szeretet, mindent legyőző erejű idealizmus, lobogó lelkesedés, a zsidóság imádása, a tanítványnak saját gyermekekénti tekintése, a tudományért való olthatatlan lángolás, hitünk igazának átélése. Isten kegyelméből való ember kell hozzá. Olyan, amilyen Klein Miksa volt.

Ő nemcsak tudós tanárunk volt nekünk, hanem teológiai nevelőnk is. Mi őt nem diákosan félve tiszteltük, hanem gyermekien rajongva szerettük. Örültünk, ha az ő órája következett. A legszárabb arameus nyelvtani szabály az ő feltűnően világos, bájosan közvetlen előadása modorában élvezetes témává lett. Tóra vagy próféták, meg szent iratok, talmud, héber nyelvtan, rendszeres zsidó vallástán, Izrael története, — nem volt olyan diákja, akivel külön-külön mind-egyiket meg nem szerettette volna. Kívülről szavaltuk héberül a babilóniai száműzetés nagy szónok-prófétájának gyönyörű orációit, — mert Klein Miksa megtanított bennünket arra, hogy csak azt lehet »belülről« tudni, amit az ember megtanul »kívülről«.

Hogy a középkori héber krónikáknak jeles szaktudósa volt, hogy tudományos külföldi enciklopédiák munkatársul kérték, hogy héber, magyar szaklapok, művek hozták dolgozatait, hogy elsőrendű szervező erő volt és főiskolánk kiterjedt adminisztratív ügykezelésének fáradhatatlan munkása, — erről mostan ne is essék szó.

En Klein Miksában a hivatott pedagógust, a született vérbeli tanítót, a tanítványaival együtt érző, együtt örülő, együtt bánkódni is tudó atyai mestert, a diáklélek minden csínját-bínját ismerő, minden gondolatát megleső, minden apró-cseprő családi, egyéni, lelki, anyagi buját-baját egész odaadással magáévá tevő elhivatott nevelőt siratom.

Bennünk, imádott Rabbiképzőnk neveltjeiben, az alma mater iránt való tiszteletteladás, szeretetérzés, hála, ragaszkodás és hűség olyan erős és olyan benső, mint, merem mondani, sehol más tanintézetben. És épen ez a körülmény az, ami pillanatnyi megállásra készítet. Azt mondják, minden ember pótolható. Kérdés, hogy hogyan.

Nem egy katedra ürrült meg az Országos Rabbiképző Intézetben. Egy darab lélek szakadt ki belőle.

Jutalmazott pályaművei magyar és héber nyelven nyomtatásban is megjelentek. Munkatársa volt a Magyar Zsidó Szemlének, Hazofeh-

nek, az IMIT évkönyveinek és az Egyenlőségnek, hol főleg történeti és irodalomtörténeti dolgozatai láttak napvilágot. Ily irányu számos nyilvános előadást is tartott. Mint szerkesztő élete utolsó esztendejében kezdett felette szorgalmasan működni. A magyar és héber nyelvű Blau emlékkönyvek, az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat ifjúsági bibliája, legutolsó évfolyamában a héber tudományos folyóirat az ő szakavatott társszerkesztői munkáját dicséri. A Hazofehnek csupán két füzetét szerepel szerkesztői minőségben. A megjelenendő nagy héber-német enciklopédiának is szorgalmas munkatársa volt.

Klein Miksa 1927. április 15-én visszaadta nemcs keltét alkotó Urának s április 16-án már örök nyugalomra helyezték is.

Pécs.

Dr. Wallenstein Zoltán.

Brill Sámuel Lőw.

1814—1897.

Tisztelő hódolattal hajtjuk meg a hála és elismerés zászlaját a mester emléke előtt akkor, midőn az országos rabbiképző első igazi jubileumát, fennállása ötvenedik évfordulóját országszerte ünnepeljük.

Több mint száz éve, hogy született és harminc éve, hogy meghalt. A jelen dolgozat csak biográfiai vázlat. Ha taciturni rövidséggel akarnánk élni, akkor azt mondanók: amely házban 1814-ben született, abban 83 éves korában meg is halt. Ha a családi életet érinteni nem óhajtjuk, akkor még rövidebben azt állíthatnók: életét a zsidó tudománynak szentelte. Személyesebb könyvgyűjtőt alig ismertem. Hogy minden takaréksága mellett vagyont családjára nem hagyott hátra, annak oka abban keresendő, hogy minden fillért könyvekre adta ki. Könyvtára valószínűleg ritkaságszámba ment s ahol olyan héber vagy zsidó könyv jelent meg, amely érdekelte, nem nyugodott addig, amíg meg nem szerezte. Néha, mikor az élet és a mulandóság melankóliája szállotta meg, hozzám fordult, fátyolozott hangon kérde: »Mi lesz halálom után ebből a könyvtárból, amelyet olyan nagy áldozatokkal s olyan hangyaszigorommal gyűjtöttem?« Mit szólna ahhoz, ha megtudná, hogy hálás hitközsége halála után könyvtárát megvette és nobilis gesztussal a rabbiképzőnek ajándékozta, ahol a boldogult mester neve alatt külön csoportban kezelik.

Eleinte, mint édes atyja, Brill Azriel, ő is a pesti hitközségnek dajkaja volt, azaz mindazokra a kérdésekre s problémákra, amelyek a zsidó vallásos élet terén elsősorban a családban felvetődtek, megadta a haláláig, a vallásos törvény alapján a választ, a felvilágosítást, a megoldást. Később a pesti hitközség a rabbiság elnökének nevezte ki, de a táblájának tábláján mindvégig az a szerény cím volt olvasható: Rabbimatusessor, azaz rabbisági tanácselnök. Munkásságának súly-

pontja azonban mégis abban keresendő, ami minden vallásos zsidó előtt a főérdem marad: tanulni és tanítani, megőrizni s megselekedni, az isteni tanítás parancsolatait. Tekintsük őt leginkább tanítói működésében.

Ugy a pesti talmudtörában, mint a rabbiképzőben Brill rabbi a talmud előadását s tanítását vállalta s ennek a vállalkozásnak legmagasabb korig hűségesen meg is felelt. Hogyan és miképpen tanította a talmudot, mint iskolai tantárgyat, arra kissé bajos helyesen megfelelni, abból az egyszerű okból, mert a talmud methodologiája eddig tudommal megírva nincsen. Rabbí Sámuel Hanágid megírta ugyan a 11. században a »Bevezetést a talmud tudományába«, de ott inkább azt a módszert tárgyalja, s azokat a segítő eszközöket, amelyekkel a talmud tanítói s szerkesztői a halachai igazságokat és törvényeket igyekeztek megállapítani, de nem azt a módszert, amelyet a talmud előadásánál és ismertetésénél a különböző tanítók, mesterek alkalmazni, vagy mondjuk tudatosan használni szoktak. Pedig egészen bizonyos, hogy a talmud előadói minden időben más-más módon köztölték annak tartalmát tanítványaikkal, akár tudatos s rendszeres eljárást követtek legyen, akár mestereik példáját kövessék, akár pedig öletszerűen cselekednek. Kétségtelennek tartom például, hogy Rási az ő mestereinek, Rabbénu Gersom tanítványainak nyomdokaiban haladt, nemcsak a halachai eredmények tekintetében, hanem a talmud előadásának módszere dolgában. Sokkal szerencsésebbek vagyunk a tóra magyarázásának módszereiben. Már a legrégibb időben tudták, hogy a tóra értelmezésének négy fajtája van, amit ezzel az ujhéber *Paradisos* szóval jelöltek: *Pardesz*, ami nemcsak paradicsomot jelent, hanem a négy szó kezdőbetűiből van összeállítva: *Pesat*, *Remez*, *Derus*, *Szód*, azaz a tórát lehet értelmezni: 1. a szövegnek egyszerű, természetes, szó szerinti értelme szerint, 2. allegorikus módon, 3. bővebb, tágabb irányban, homiletikai módon kizsálesztve s végül 4. titkos rejtettebb értelme szerint, amelyből a későbbi kabbalisztikus fejtegetés származott. Égészen másképpen áll a dolog a talmud előadási módszerével. Itt minden attól függ, hogyan és miképpen adja elő a tanító a talmud szövegét, hogy azt mennyel hamarabb s mennyel biztosabban elraktározza a tanulók fejében. Föltéve természetesen mindig, hogy tudásra éhes, figyelmes, lelkes hallgatókkal állunk szemben.

A Budapesti Rabbiképzőben, amely ez év őszén ünnepli fennállásának első félézázados fordulóját, két ilyen halhatatlan mestere a szóbeli hagyománynak adta elő a talmudot (statarie, nem cursorie). Az egyik a tanári testület elnöke, Bloch Mózes a felső, Brill Sámuel Lőb az alsó tanfolyamokban. A két mesternek előadói módszere a talmud ismertetésében, mint iskolai tantárgyban, lényegesen eltért egymástól. Bloch, amikor az előadást a misnával megkezdte, már ugy tanította azt, mint olyan tudós, aki az egész nyomán és sorában keletkező talmudi vitákat ismeri és ismeretesenek feltételezi hallgatói-

nál. Brill azonban egyelőre megmarad az egyszerű misna értelménél, kikapcsolva mindent, amit a vita során a talmudban olvasni és találni fogunk. Szóval nem befolyásoltatta magát mindazoktól a függelékektől, amelyek a későbbi tanulmány folytán egészen más fényt vetnek a misna értelmére.

Brill magántanulmányaiban talmudpéldányához *séljegyzeteket* is csinált, amelyeket a szakember a Magyar Zsidó Szemle korábbi évfolyamaiban (hat közlemény) megtalálhat. Utóda a talmudi tan-székekben Blau Lajos, az intézet volt növendéke, majd később annak tanára s igazgatója, szerencsés kézzel válogatta ki és állította össze azokat a lapséljegyzeteket, amelyeket Brill talmudi példányában évtizedeken át hihetetlen szorgalommal és akribiával készített. Senki más nem vállalhatta volna ezt a nagy tudást, szakértelmet és tapintatot igénylő munkát, mint éppen Blau, aki ugyan tudommal nem volt közvetlen tanítványa Brillnek, de ugyánszint, elég alaposan behatolt annak tudományos kutatásaiba s a legérdekesebbeket tudomá-nyos folyóiratának le is közölte (Magyar Zsidó szemle 12., 13., 14. kötetében.) Ezekből a tudós lapséljegyzetekből magukból a szakember könnyen meggyőződhetik arról, hogy mily mesésen alapos ismeretei, jártassága és tájékozottsága volt Brill mesternek a talmud tengerének minden irányában, ez óriási épület minden zerge-zugában. De arról is, hogy a tudós leginkább azokat a frappáns ellentéteket látja meg, amelyek a talmud különböző állításai között lappanganak és vagy beéri azzal, hogy ezt az ellentétet megállapítja, vagy igyekszik csodás egyszerűséggel s könnyedséggel azokat kiegyenlíteni. Ez volt különben ősidőktől fogva a talmud nagy korifeusainak kedvelt módszere a Toszafót szerzőitől kezdve a legmodernebb decizorjainkig, a responzumok ügyes és szellemes válaszadóikig: igaz vagy látszó ellentétek között kapcsolatot teremteni, síma és egyszerű állítások közé éket verni.

És ha ezek után valaki ámulattal kérdi: miért nem jutott eszébe sohasem a mesternek, hogy átható szellemének e remek termékeit életében kiadja, miért nem ismertetette a világgal az emberi tudás e szellemes remekeit, úgy erre megint nagyon bajos a helyes feleletet megadni. Annyi bizonyos, hogy elég gyakran őva intette tanítványait attól a tudományosnak látszó módszertől, amelyet ő röviden németül így nevezett: *lernen sie, aber mischen sie nicht*, azaz tanuljon ön, de ne lapozzon, ne forgassa csupán a lapokat avégből, hogy külső eredményeket produkáljon, haragudott azokra a tudósokra, akiknek egész tudományos kutatása abból áll, a meglepett világgal tudatni, hogy valamely ókori műben hányszor fordul elő ez a kitétel: »nem tudom« és hasonló izü s irányú meddő, bár fárasztó, időt és ideget öltő mesterkedések. Pedig szerette ő is a hagyományok mellett a világ klasszikusait, ismerte is őket. Szellemes megjegyzései, bírálati, találó éleci s mondásai százával keringtek tanítványai, barátai körében.

Amikor valaki előtte s jelenlétében illetéktelenül valamely ügyben ítéletet elhamarkodva kockáztatott, azt szokta volt mondani: du sprichst ein grosses Wort gelassen aus (Goethe Iphigenie 1., 3.) Tudja ön, hol fordul elő ez az idézet? Goethe műveiben, valamikor én is foglalkoztam behatóan Goethevel s a többi remekíróval. Tanítványainak, akik jó stallumba kerülve, eldicsekedtek azzal, hogy jó dolguk van, szép jövedelmük s lakásuk, gunyosan megjegyezte: »Attól félek, az ön ebédlője szebb és kényelmesebb, mint irodája s azért több időt is tölt amott, mint emitt.« Ha pedig arról panaszkodott a volt diák, hogy szakálla hamarabb őszül, mint haja, mosolygva azzal magyarázta ezt a tünetet: »Ön talán többet dolgozik az állával, mint agyával« (többet eszik, mint gondolkodik s tanul). Nem félt senkitől és semmitől, bátran szembeállott mindenkiel, akiről feltételezhette, hogy tudását kétségbevonja. Az egyik talmudi vizsgáján, ahol a vezérlőbizottság egyik tagja olyan kérdést adott fel a szemináristának, amelyet ő sértőnek talált magára, mint tanítóra nézve, egyszerűen odavágta: »Kérem, menjen haza és tanuljon.« Nagyon bántotta, ha neki, mint a rabbiság elnökének, nem adták meg azt a tiszteletet, amely az ő fényes méltóságát megillette volna; rendszerint azt szokta volt felelni (rituális kérdést intéző félnek): »Kérem, melyik Brill urat keresi, mert van itt Pesten sok ily nevű ember, a kereskedőt, vagy a bankárt, a cipészt, vagy a szabót? Vagy ön talán a főtisztelendő rabbisági elnököt keresi, akkor miért nem szól?!« Mikor a Levy-féle nagy talmudi szótár (4 kötet) megjelent (1889), ő azt rögtön meghezatta és megkérdezte egyik kartársától: vajjon az is megszerezte-e már a korszakalkotó művet. A kartárs nyugodtan azt felelte: »Ráérek azt meghozatni, ha az antiquárnál olcsóbban megkaphatom.« »Hogyan, ríposztzott a mester, én már ötven és óta várok erre a munkára és ön azzal biztat, hogy megvárja, míg ócskán megszerezhető?«

Amikor tanítványai az egyházpolitikai küzdelmek idejében azokról a bajokról panaszkodtak, amelyeknek az új érában a papok általában és a zsidó pap különösen ki van téve, szomorúan azt felelte: »Édes gyermekeim, hálát adok Istennek, hogy ezekből a küzdelmekből és megpróbáltatásokkal teljes időkből kiőregedtem s nincsen bennök részem.«

Ha kissé ideges és heves természete néha türelmetlenné tették is, azért nagyon meg tudta érteni az idők intelmét és hivat meg tanítványait állandóan és szüntelen a tóra szeretetére, a zsidóság iránt való rajongó ragaszkodásra, a vallási és emberi kötelességek hűségese teljesítésére buzdította és nevelte. Tanítványaira mindig büszke volt és az Atyák fejezeteinek (1., 4.) igéje szerint cselekedett: »Házad a tudósok és bölcsék gyűlöhelye legyen.« Reá is illik a talmudi szózat, amelyet Isten ajkára ad (Szanhedrin 111. a.): »Kár és jaj azokért, akik elvesztik és pótlást nem találhatnak«, vagy amivel Antonius nagy

halotti beszédét befejezi a tömeg előtt (Shakespeare, Julius Caesar (III. 2.): »Ez volt Caesar; mikor jön más hasonló!«

(Részletes életrajz Blau Lajos munkájában: Brill Sámuel Löw, a pesti rabbiság elnöke 1814—1897. Élet- és Jellemrajz, Budapest, 1902., 108. lap.)

Kaposvár.

Dr. Herzog Manó.

Deutsch Henrik.

1822—1889.

Irjuk sírkövére: »Hetven éves korában fiatalon halt el. E sokatmondó szavakkal kezdte a Deutsch Henrikről szóló nekrológot tanártársa: Kaufmann Dávid.* Fiatal volt, noha a biblia jelölte kor volt mögötte, mikor elköltözött az élő emberek sorából. Több okból állítható ez róla. Mert dolgozott élete utolsó lehelletéig, — ha nem birta egymaga, szerettei segítségével — mint az ifjú, ki most kezd ismeretlen eredményekkel kecsegtető pályáját. Mert megoldatlanul és kidolgozatlanul hagyott sok-sok értékes anyagot, melyet nagy szorgalommal és tudással hordott össze. Élete folyása méltó és követendő példája mindazoknak, kik hivatalos iskolázatás híján maguk tesznek szert saját erejükből ismeretekre s érik el megérdemelten az oly tekintélyes hivatalokat és állásokat, mint amilyeneknek Deutsch Henrik lett birtokosa az idők folyamán. Vérteli tanító volt, pályájáért lelkesedő, élni-halni tudó ember, ezek ama jelzők, melyekkel az őt személyesen sohasem ismerő, az igaz érzéssel íródott Kaufmann cikk olvasása után őt felruházni készen nyilatkozom. Az életrajzi adatok pusztá felsorolása is lelkesítőleg hat, az autodidakta életének bámulatos eredményeit tartalmazzák. Amit tudott és amit elért, kettős értékű, mert minden a maga erejéből szerzett ismeret s az azt jutalmazó megbízatás volt.

Tanító ember volt s ebbeli működésének jelentős része fűződik a Ferencz József Országos Rabbiképző Intézetéhez. A felszázados jubileumot megülni készülő intézet hálás kegyelettel emlékezik róla, hiszen benne rendkívüli tanárát tisztelhette.

1822-ben született a trencsénmegyei Bán nevű községben. Az északnyugatmagyarországi zsidóságot jellemző nyugati szellem felé való hajlás megérzik minden írásán, melyek pontosságukkal, megbízhatóságukkal és külső szépségükkel is kitűnnek. Tanulmányainak, — itt tanulmányon az autodidaxist kell érteni — melyek egyrészt világi, olykor német, másrészt zsidó teológiai ismeretek megszerzésére irányultak, befejezése után tanítónak lesz. Mint ilyen, működik Lovasbényben 1845-től 1852-ig, majd Kecskemétre megy, hol 1858-ig

* Magyar Zsidó Szemle 1890. 23—27. oldal.

tölt be ilyen állást. Ekkor nevezik ki a pesti izraelita hitközség által fenntartott Talmud-Tóra intézet igazgatójává, amely állását 1861-ben ugyancsak a pesti izraelita hitközségnél vállalt hittanánársággal váltja fel. Ilyen minőségben szolgál 1868-ig, mikor meghívják az Országos Izraelita Tanítóképző Intézet igazgatói székébe. Ezen állását haláláig tölti be, ugyancsak az Országos Rabbiképző intézet egyik tanári állását is. Az 1877-ben megnyitott rabbiképzőnek — a tanterv előkészítő bizottságban Brill Sámuel Löb-bel együtt működött — szeretett volna igazgatójává vagy rendes tanárává lenni, de intézete vezetőségének kérelmére, miután nélkülözhetetlenségére hivatkoztak, elállott tervétől és beérte a rendkívüli tanársággal. Az intézetben tizenkét esztendeig működött, tanított mind az alsó, mind pedig a felső tanfolyamon. Az előbbin a pentateuchust, a héber és araméus grammatikát és a talmud cursoriet, az utóbbin pedig a talmudi bevezetést adta elő. A felső tanfolyamon előadott tárgya mindvégig kedvelt tudományköre, noha ehhez a tudományos munkásságának gyümölcseit, dolgozatait közre nem adta, egyes töredékes cikkeket tesztek emlékeztetésképpen a körből való működését. Önálló munkái részben bibliafordítások és magyarázatok, részben pedig tankönyvek a középiskolai vallás és héber nyelvtan oktatás számára. Az imakönyvet is lefordította. Pentateuchus kommentárját már beteg, tollbamondás útján fejezte be. Állandó munkában eltöltött, szorgalmas életének 1889. október tizenhétedikén vetett véget a halál. Elismerő méltatással szólt róla Kaufmann Dávid a halála alkalmából megjelent emléklapon: szeretettel irt sorait e szép és meghatározó szavakkal fejezi be: „Legyünk hálásak és kegyeltesek emléke iránt, teljesítsük rajta, amit ő maga oly fényesen, oly példásan bebizonyított, hogy erősebb a halálnál a szeretet, a siron tül hűség és megbízhatóság. Adja az ég, hogy példája termékenyítőleg hasson hazánkban, hogy a magyarországi zsidóság ismét lásson tanítót, akiben eszményiség, önmegfeledezés, tudomány, a zsidóság és a haza szeretele oly ritka módon szövetkeztek, mint Deutsch Henrikben, akinek a szent ige rég biztosította, hogy tündökölni fog neve, mint a csillag az égboltozaton.”

Befejezésül álljanak itt önálló műveinek címei:

1. Életforrás, Mózesi vallás tanítóképezdek és középtanodák felsőbb osztályai számára. (Nagy tudástiszteletet szíven bizonyítja, hogy ehhez a könyvéhez saját tanítványától, feledhetetlen emlékü Kohut Sándortól, az akkor már nagy tudományu rabbtól, ki nála a talmud-tóránban tanult, is kért approbációt).

2. Izrael könyörgései, az imakönyv magyar fordítása.

3. Kis szótár az elemi iskolában való vallásoktatás céljából tanítandó imákhoz.

4. A misnah methodológiája, adalék a nevelő-tanítás történetéhez.

5. Mózes öt könyve, masszoretikus szöveggel, magyar fordítással és nyelvtani és tárgyi magyarázatokkal.

6. Leitfaden zur gründlichen Erlernung der hebräischen Sprache mit vielen aus der heiligen Schrift entnommenen Übersetzungsaufgaben aus dem hebräischen ins deutsche und umgekehrt.

Cikkek a Bet-Talmudban és az Ungarischer Israeliten.

Ujpest.

Dr. Friedman Dénes.

Kohn Sámuel.

1841—1920.

A Ferencz József Országos Rabbiképző működésének első, korszakalkotó félszázada telt el. Az egész világ zsidóságában hovatovább mindjobban elismert magyar zsidó öserő, tudás rendszerbe foglalója, iskolázott utakra vezetője, a tudásnak tudományá emelője volt a rabbiképző és voltak neveltjei ez ötven év alatt. A feladatoknak tudatos vállalása és megoldása, a zsidó eszmekör minden ágának felkarolása, a szöszék és a hitközségek megmagyarosítása, az elindulási pontok határozottsága és a kivitel lelkiismeretessége főiskolánknak megbecsülést szerzett hivatott körökben.

Az ünnepi évfordulón a hála és elismerés tömjénillata szálljon fel azok emléke előtt, kik ez intézet életbeszólításánál, működésénél lelkük, szívük szeretetével tevékenykedtek, tanítottak, irányítottak és a főiskola által képviselt eszmekörbe bekapcsolódtak. Ezek sorában adozunk Kohn Sámuel emlékének.

Dr. Kohn Sámuel szóban és írásban, szöszéken és ujságok hasábjain, a kormány előtt és felekezeti értekezleteken a Rabbiképző felállításának legbuzgóbb szószólója volt. Ő vállalta az 1868-iki kongresszuson a Rabbiképző ügyének referensi szerepét. A kongresszus által kiküldött bizottságban ő dolgozza ki a rabbiszeminárium tervét; az intézet ünnepélyes megnyitásakor ő tart ünnepi beszédet a rabbiképző állandó bizottsága nevében. A miniszterium által kinevezett vezértől bizottságnak mintegy 25 éven át tagja; a rabbivizsgákon ismételt mint vezetőelnök, a rabbiavításokon, mint a bizottság szónoka működik. A rabbinövendékeket támogató Ecz Chájjim egyesület választmányának és az Ösztöndíjegyületnek évtizedekig odaadó tagja. És mindezen reprezentatív és felelősségteljes feladatokon kívül egy időben az intézet felső tanfolyamán, mint tanár, mint a homiletika előadója, önzetlenül tevékenykedik. Ha még hozzávesszük azon mélyreható és eredményes munkásságot, melyet a Rabbiképző tanárai val karöltve irodalmi szervek, orgánumok életbeszólításával végeztek,

ugy bátran állíthatjuk, hogy dr. Kohn Sámuel neve a *Rabbiképző felszázados történelével összeforrott*, ünnepnapunkon az Ő halhatatlan szellemét is invitáljuk!

Klasszikusnak nevezhető a kor, melyben meglepően sok, Isten-áldott tehetség egyforma mélységgel érzí meg az Idők szavát s őket a bensejükből kiinduló hajtóerő évtizedekre, évszázadokra szóló, a közösség erkölcsi és szellemi kincseit gazdagító és eredményező, csaknem mindenkor uttőri tevékenység kifejtésére készíti. Ilyen klasszikus kor volt a zsidóság számára a XIX-ik század, a nagy idők, nagy emberek saeculum. A zsidóság felszabadításának megmozdulása, a célhoz érése a fórumon, — a zsidó lelki világ, a zsidó művelődés, a zsidó tudományosság és rendszerbefoglalások felfejlődése Európázerte a felekezeten belül, — ez a kor jellemző képe.

S mint a nagy, egész Európát megmozgató eszmék, hazánkba pár évtizeddel később érnek, hol gyorsabb, hol lassabb a szél útja, a vihar sebessége, úgy a zsidóság politikai és irodalmi életének átalakulása is később ért hozzánk, de nem elhalkult s nem kisebb erővel. Az elvek, irányok és célok azonosak, csak a személyek és a harci készség foka változók. »Felragyog a napfény, meg letűnik.« (Koh. 1., 5.), »Nincs, mi elrejtőzhetnék a nap heve elől« (Zs. 19., 7.), a kultúra terjedő világossága elől és »a vihar körös-körül jár, északra is fordul, délre is tér« (Koh. 1., 6.), mindenütt megvívja harcát a kelő nap a tűnő homállal: a meglévő mindig ellenséget lát és támadót az újban, a keletkezésben. A német zsidóság már megvívta harcát. Berlin, Hamburg, Braunschweig, Breslau, Frankfurt a »korszerűek« és »hagyományhívek« harcától volt hangoz.

Holdheim, Buer, Friedländer Dávid, Jakobssohn és megannyi lelkes tulbuzgó újító egyik, *Flekesesz Eleázár, Hirsch Sámson* Rafael a jámborok másrésztől, már két táborra osztották a német zsidóságot s a harci zajból diadalmasan emelkedett ki — a tudományosság, a tanítómesterek, s a könyvet adók, az örök értéket alkotók klasszikus csoportja. A harcok nyomán sokszor terebélyes fa nő: a német zsidóság harcai nyomán: a *boroszlói rabbiképző*. Valamikor külön fejezetet szentel majd a zsidó történet és irodalomtörténet e főiskolának, különösen pedig a XIX. század középső évtizedeinek. Mesterek és tanítványok szinte hihetetlen értékelhalmozódásban együtt — ha nem is egykorra — egyazon időben élnek, dolgoznak, kutatnak, tanítanak a zsidó tudomány minden ösvényén, töretlen-járatlan utakra indulnak, alapokat raknak. Ott találjuk együtt *Graetz, Frankel Zakariás, Rosin, Joel, Freudenthal*-t — hogy csak a legragyogóbb neveket említsük — a mesterek sorában s ott *Bacher, Badt, Brunn, Kaufmann, Cohen, Lévi* Izraelt a tanítványok között. Itt tanul az a férfin is, kiről szólni kívánunk: Dr. Kohn Sámuel, akinek a jó sors kedvezése nagy, vezető szerepet juttatott a magyar zsidóság kialakulásában. Kialakulóban volt a magyar Izrael. Különösen *kettős*

irányú vágyakozás észlelhető. Az egyik a közvetlen környezet hatása, átszivódása nyomán. A magyar rendi alkotmány megdőlt; a demokratikus eszmék nyomán nagyobb tömegek érzik magukat a nemzettest tagjának; nemcsak az uri rend, a nemesség, hanem a polgári társadalom tagjai is Hungarus sum civis büszke érzésével, nagy lelkesedéssel ápolják és építik a nemzeti érzések kifejezőit, nyelvet, irodalmat, költészetet, ipart, kereskedelmet. A közélet hevülete a magyar zsidóságot is lelkes utakra ragadja. Megalakul a »Magyarító Egylet« (1843), folyóirat indul, német nyelvű, »Der ungarische Israelite« — szinte másolyra készítő — a magyarosítás előbbrevitelére. Megjelennek Löw Lipót tanulmányai a magyar zsidóság multjából német nyelven. Megalapítják a »Magyar Izraelita Kézmű- és Földmívelő Egylet«-et, itt is, ott is magyar szót kérnek a templomi szövegekről, az iskolától, maguk, az alkotmány sáncaitól távol álló zsidók, kik, mint Eötvös, báró mondta: »A haza terített asztalától távol állnak, a fal mellett meghuzódva nézik az asztal mellett, a jogok mellett ülők lakmározását.« A magyar nemzettest nemcsak megtűrt, de valóságos eleven része akar lenni a zsidóság intézményeiben is, jogaiban is. A szabadság leverése és az októberi diploma közötti évtized után, természetesen a közben leszorított magyar érzés még fokozottabban kívánczik előre: Magyar hitazonokat kíván a pesti zsidóság!

A másik vágyakozás épen Németországból jött hatás alatt ébred. A zsidó hagyományok, iratok tudásának tudományosság, iskolázottá tétele, a *ghetto tudományának akadémikus magaslataira emelése*, a humanizmus, a reneszánszsal lépést nem tartó, mert elnyomott zsidóság szellemi életének, külső megjelenésének, az istentisztelet rendezésének kulturfokra, napfényre emelése, — ez volt a másik, tudatos sóvárgás az intelligens magyar zsidóság keblében. Ezeknek vezetője volt elsősorban Löw Lipót, de épen így még néhány rabbi és világi vezető: Zipser Mayer, Steinhart Jakab, Meisel, Hochmut rabbik és Schey Fülöp, Schossberger S. W., Deutsch Ignác (Arad), dr. Hirschler Ignác, Mezei Mór, világiak. Mindkét vágyakozásnak megvolt a maga ellenese — zsidó körökben. A nagymihályi rabbigyűlés a zsidók egyenjogúsítása ellen dolgozik, miként egyéb korszerű rendezés ellen. Kétségkívül a konzervatívok körében volt tudás, talmudtudás. Számítalan külföldi nagyközösg magyarországi rabbait hív meg lelki vezetőjéül. De talmudtudásukból hiányzott a rendszeresség, az áttekinthető készség, a történelem és a — bibliatudás.

Ily előzmények után hívja meg a pesti hitközség a boroszlói rabbiképző növendékét, Kohn Sámuel, hogy egy új világ kezdetén majd vezető, utmutató és cselekvő legyen. Egyéniségéről elmondhatjuk, hogy *hálás volt a Sorsnak, mely őt nagy célok kijelölésére és végrehajtására jelölte ki; háláját a feladatok megoldásával viszonozta!* Minden léptében és cselekedetében, pápi munkájában és a felekezeti tanácskozásokban, irodalmi kutatásai megválasztásában és

intézmények életbeszólításában tudatosan járt el az első perctől kezdve, 52 éves működése befejeztéig: az első hazai hitközség első magyar papja volt, a nagy kötelességek minden következményeivel. Schol ingadozás, mindenütt az egyenes uton előre. A kor szava szólt hozzá, a mult, és ő megértte s e felismerés — akaratot és tetteket lehelte az ő jelenébe. A boroszlói klasszikus iskola ilyenmő nevelte a régi, őstalajból, magyar honból nőtt ifjút. A kor szavára ő cselekedetekkel felelt. A zsidó szellem bevágyakozása a nemzet lelkébe, bensejében fokozottabban élt. És ő, ki egész életében távollattartotta magát a politikától, mégis egész működése valami ideális, nemes, csodálatos politikum volt: a magyar-zsidó politikum megoldása. A történetész, a multnak nagy ismerője, végtelen hálás volt a magyar léleknek a vallási liberalismusért, eltelve iránta határtalan szeretettel és kötelességtudattal. *»Nem körülmények által kényszerítve, nem valamely kényur hatalomszavára, nem egy kisebbség zajos ellentmondása és tiltakozása mellett adták nekünk jogainkat, hanem egy egész magyar nemzet önként tette ezt.«* Így ír az emancipáció után, illetve így szónokol a gyülekezeten előtt. (Hogyan fogadjuk az emancipációt? 1868.) Vagy más helyütt a recepció idején: *»Oly időben, midőn szerteszét Európában a fajgyűlölet és felekezeti féltékenység még az erkölcsi közvéleményt is megtámadni merészkedik ugyanegy ország izraelita és másvallásu polgárai között, a magyar törvényhozás a nemzeti közvéleménynek majdnem egyhangu helyeslésével ősi hitünket a bevett vallások sorába készülni iktatni. Az izraelita magyar immár nemcsak a polgári élet sorompói közt tekintheti magát a haza gyermekének, hanem meggyőződése és érzülete teljes tartalmával a nemzet tagja lesz. Kötelességet ró e tényállás felekezetünk egyetemére, mint minden egyes hívére.«*

Állásából, méltóságából fakadó kötelességtudat vezette *háromirányú* működését: magyar nyelvű szónoklat a szószéken, a magyarhoni zsidóság intézményeinek kiépítése, életbeszólítása a fórumon, a magyar zsidó mult kutatása az irodalomban. Különösen ez utóbbiban mutatkozik szent odaadása. Tanárai és ottani kortársai nyomán a zsidóság nagy világtörténetéből merített kérdéseket is választthatott volna — mint majd látjuk — kutatás tárgyául, de egyetlenegyét kivéve, ő a magyar zsidó mult iránti kötelességből ez elszigetelt munkakört választja.

Két férfiú hatása látszik működésén: Graetz-é és Löw Lipóté. Mindkettő zsidó tudós volt, nagy történelmi és nagy teológiai készültséggel, — de nem azonos célokkal. Graetz a zsidóság történelmének felkutatásával, a részletmunkák összeillesztésével a zsidó történelem szellemét a tudomány nyelvén szólaltatja, az általános világ-történiát kiegészíti, nagy, gazdag részlettel, a zsidó nép történetét a bibliké mellé állítja, — neki történelmi céljai voltak — ő tényleg historikus volt. Löw is lezállott a mult tengerébe, de csak azért,

hogy a vallás szellemének szavát tisztábban hallja és hallassa, hogy az örök fejlődés elvét a vallásnál is kimutassa, — ő teológus volt. És még ezen felül, hogy a nemzeti szellem hazánkban is megköveteli a maga igazát, hogy a zsidóság a magyar nemzetnek integráns része, — ezt is a történelem adja — ezért is kellett Löw-nek a történelem, ezért is cikkeket a magyar zsidó multról, törekvéseikről, — ez is hatott Kohn Sámuelre... Melyik inkább? Különös, de mégis ugylátszik, hogy Graetz hatása nagyobb volt, pedig Kohn pap, mégis iratai, sőt a legélesebb helyzetekben elfoglalt álláspontjai a történelem szellemének tanúsítói (a papságot csak gyakorlatban művelte). Ennek oka az volt, hogy Kohn pár esztendővel később került a közélet színterére, mint Löw. Kohn látta már, hogy ha van is történelmi fejlődés, sőt ha az el is készült külső, erőszakos elnyomás hatása alatt, — mint a zsidó vallásnál — még sem lehet e fejlődést siettetni. Löw munkája, szereplése, hírdetései és iratai nyomán a jelenben is multat élők ijedten kapták fel fejüket: egy tapodtat sem a jelenből, inkább vissza s Kohn már nyílt harcban találta magát velük. S ő látta, hogy ha van is joga a jelennek, hogy a multat kritizálja, ha még a vallásban is itt-ott meglát eltorzulást, még sem lehet a történelmet a saját igazlításunk szerint továbbvinni. Várni kell, míg az *intézmények* megérlelik a helyesen előkészített jövőt.

Így lesz ő történetész s így lesz az intézmények tudatos munkása, így lesz ő az éles helyzetek bölcs elsimítója.

A harctól ő sem ijedt meg; de próbál békét, áthidalást. Mint a kongresszuson is, midőn összecsap a két küzdő fél, hogy vajjon beiktassák-e a hitközségek alapszabályaiba, hogy azok sulchan aruch alapján állanak, avagy azt mellőzzék. Ő azt ajánlja, hogy a sulchan aruch helyett a mosaiko-rabbinikus jelzőt használják. S midőn látja, hogy a két küzdő pártot nem lehet egy alapra hozni, nem ijed meg a szakadástól sem: Inkább két ut legyen, mely egymással párhuzamos, mint egy olyan ut, melyről kitagadva az egyik, avagy örök harcban, kusza utakon, hol az egyik, hol a másik felé rántva ingogjon a rud. Kell rabbiiskola, kell magyar nyelvű tudományos lap, kell magyar irodalmi társulat, — ezeket ő megteremtí — de akik nem jönnek táborunkba, akik a ghetto szerelmesei, azok *nem* ellenfeleink, de éljenek a maguk világában, csak haladjunk két, párhuzamos uton. S kimondja erre is a nagy talmudi elvet: *»Nincsenek pártok, csak különböző felfogások vannak a kongresszus tagjai között.«* (Kongr. napló, dec. 28.) Vagy még világosabban a szakadás megtörténte utáni beszédében (1870): *»A meggyőződésűek mindkét oldalon fejlődni fognak, mert ezek is, azok is egyazon Előisten utai.«* (Erubin 13., b.) Ámde azok viszont, kik már reáérettek, hogy szebb formában, kultúraltan éljenek hitükben, jöjjenek teljes lelkesedéssel építeni a jövőt, intézményesen, tökéletes formában.

És ő meg fáradhatatlanul a maga útján, alkalma van hatást

gyakorolni, mert tekintélye, nyugodt bölcsesége folytán elért befolyása nő. A népiskolai törvény alkotásánál (1868) a képviselőház tanügyi bizottsága meghívja, szakvéleményét meghallgatja. A kongresszuson, mint a felállítandó rabbiképző referense, oly hatással beszél, hogy a jelen voltak túlnyomó többsége elfogadja előterjesztéseit. Ezen beszédéről mondták, hogy az valóságos tett: volt. Általában, bár ő a kongresszuson a haladók feltétlen híve, de beszédeinek méltóságteljes hangja, az egészséges konzervativizmustól nem félő felfogása, mindig a legnagyobb tisztelettel biztosították előadásainak.

Ezenlül azután egész erejét, munkáját a haladó zsidóság szolgálatának szenteli. A rabbiszeminárium tervezetének kidolgozására bizottság alakul, melynek tagjai Zipser, Hirsch Márk, Steinhart, Hochhut, Deutsch Henrik és Kohn Sámuel s a munka oroszlan-részt ő végzi. A bizottság nevében ő tartja az avatóbeszédet a szemináriumi zárókövetésnél. Midőn az intézetet a magas kormány általmába ajánlja, melynek képviselői jelen voltak az ünnepségnél: Tisza Kálmán miniszterelnök, Trefort kultuszminiszter és államtitkára, Tamáry, Majláth György, a főrendiház elnöke, Ráth Károly főpolgármester, az egyetem és főiskolák, teológiai rektorai és számos közéleti vezérférfi előtt ékesszólásának tökéletességével tárta föl a magyar-zsidó kapcsolatot és a hon általmába ajánlja ez intézetet. A történelemből vesz példát, IV. Béla rendeleteiből, mely szerint: «Aki zsidó iskolát háborgat, az büntetést fizet.» Ismét a kapcsolatot a magyar-zsidó multtal! Általában szónoklataiban meglepő világosság, céltudatosság, öletszerűség és az alkalmi vonatkozások kitűnő felhasználása jellemzik előadási modorát. E téren Joel és Sachs hatása mutatkozik eredetisége mellett is. Témái nem általános filozófiai régiókban járó teológiai eszmék, melyek — szerinte — csak néhány léleknek gyönyörűségére és itt-ott logikai megbizonyosodására szolgáló tanítás, hanem a gyülekezet, a templom minden hallgatójához, a ma emberéhez, az életben élő emberhez szólt, kéznél fekvő témákat adott. Ezért is voltak alkalmi szónoklatai mély hatásúak. Homilettikai előadásai közben, melyeket a Rabbiképzőben, sokszor lakásán tartott, betekintést engedett nekünk az ő szónoklatkészítő műhelyébe. Mindig a hetiszakasz felhasználásával — sokszor, mint mondták, elég két-három szavas idézet — indult el a vázlatkészítés, de mindig az életből vett aktuális kérdés volt a központi gondolat. Nem ragadta el őt soha egy-egy szép midrási hasonlat, hogy annak kedvéért s ahhoz simítva, készítsen beszédet. Inkább legyen a midrás ismert, sokszor használt s a téma új, aktuális, mint megfordítva. A kezdő szónokok, rabbijelöltek prédikációiról tartott bírálatai, megjegyzései, az általa feladott témák, jövőendő hivatásunkról szóló gyakorlati tanításai megbecsülhetetlenek voltak számunkra. Különösen óvott bennünket, hogy pályánkon jövőendő hitközségünk gazdasági, adminisztratív ügyeibe ne avatkozzunk, gyűlésekre csak a valóban minket érdeklőkre jár-

junk, akkor emelkedik tekintélyünk! Tekintélyünk, mely nem magunknak, hanem hivatásunknak szól. Neki volt is feltétlen tekintélye!

Méltóság vette őt körül, baráti köréhez kevesen, de nagy tisztelői sorába tartozott az egész hitközség. A pesti előkelő zsidóság csakis az ő papi működését vette igénybe öröm- és gyásznapokon. S épen, mert csakis szorosan vett vallási ügyekbe avatkozott, kikérték tanácsát minden téren. Például az Arvaház építésénél sokszor naponta tanácskoztak vele, minden egyes árva ügyét elébe terjesztették. A zsidó liguimnázium alapítványa egészen az ő befolyására létesül (az alapító kórháznak szánta eleinte adományát).

De emelték tekintélyét irodalmi munkálatai is. Nem tartozhatik az ugynevezett «könyvtárösszeíró tudósok» közé, mert őt papi agendái hihetetlenül elfoglalták. Mindenki az ő működését kívánta, voltak idők, hogy napjában 20 funkció várt rá. Különben sem onthatta magából a könyveket, mert minden adatért sokszor napokig kellett kutatnia muzeumban, levéltárban.

Irodalmi munkálatai és azok iránya egy magasztos kötelességtudat teljesítményei. Kutatásai, egy témakört kivéve, azon ideális tudatból fakadók, hogy neki, mint a pesti hitközség első magyar hitközsökének, a magyar és zsidó mult kapcsolatát kell keresni. Még az említett egy kivételnek is megvan a magyar kapcsolata, amennyiben ez első disszertációs munkáját is dr. Perles József müncheni rabbi hatása alatt írja, neki ajánlja, aki pár évvel idősebb, szintén bajai születésű magyar zsidó volt.

A mű címe: De Pentateucho Samaritano... A samaritanusok bibliájának nyelvét és a fordítást ismerteti alapvető tökéletességgel, úgy ebben, mint a később megjelent Samaritanische Studien-ben (1868). A samaritanus nyelvű bibliafordítás, mely nyelv a hébernek a szir, kald-dal együtt közeli rokona, feltűnő hasonlatosságot mutat az aramnyelvű Onkelosz-fordításhoz. Kohn Sámuel bő példákkal mutatja a parafrázisnak mondható samaritan fordításon a talmud és midrás hatását az Onkelossal való összefüggést s azt, valamint egyéb zsidó hatást későbbi beszúrásnak vél.

Égész különálló, alapvető a magyarországi zsidók történetének tárgyalása s ezen nagy munkakör mellékhatásainak feldolgozása. Időrendben (1867) a török világ korának kutatásaival kezd, de már a következő évben a Nemzeti Muzeum zsidó tárgyú kéziratának rendszerez feldolgozását tűzi ki feladatául. Kezdve a «Vestigia Judaerum» dolgozatánál, mely a magyarok őstörténetében keresi a zsidó nyomokat, minden hozzáférhető kutfőt felhasznál, közzétesz és feldolgoz 1867-ig. Ezen hatalmas munkásság több kötetben kerül nyilvánosságra. Főmunkái: 1. A zsidók története Magyarországon, mintegy ötszáz oldalon; ezen standard work alapját képezi a 2-ik kötet: Héber kulforrások és adatok Magyarország történetéhez. 3. A sam-

batosok története, dogmatikájuk és irodalmuk. 4. Kohn Schwerin Götz bajai és bács megyei főrabbi. Ezen nagyszabású, köteles munkákon kívül — melyekben Graetz alaposságát, stíluszépségét, széles látókörű vizsgálódásait felismerhetjük méltó tanítványán — számos kisebb ily irányú publikálása jelenik meg. Huszonhét évig dolgozik a tárgykörön és minden kötetének alaposságát, az előadás tisztaságát, abszolút értékét, teljességét osztatlan elismerésben részesíti a kritika. A munkák mellékhatásaként több mint husz folyóiratban magyar, német és héber nyelven értekezik felekezeti és országos jellegű lapokban, folyóiratokban, akadémiai kiadványokban.

E magyar zsidó tudományos folyóirat 1884-iki legelső számának legelső cikke Kohn tollából jelenik meg, ebben is híven a helyhez, időhöz, a folyóirat jellegéhez: «A honfoglaló magyarok és a zsidók» címmel. A szombatosokról, a zsidózó-keresztényekről azért ír könyvet, mert ez a vallási alakulat is az erdélyi magyar székelyek között szenterjeszheti Eössi András kezdeményezésére, Pécsi Simon kancellár buzgó fejlesztésével keletkezik (1888-ban) és végeredményben a zsidóságba olvad.

Kötetes munkáihoz soroljuk: Mordecháj ben Hillel című tanulmányát. Ezen rothenburgi Rabbi Meir iskolájához tartozó talmudmagyarázó művének kéziratát a Nemzeti Múzeumban találta, azt a többi kéziratokkal összehasonlítja, az 1373-ban készült kézirat sorsát, utját kutatja, míg hozzánk került. Tehát ismét magyar vonatkozás.

Szólunk kell még arról a hatalmas tanító munkáról, melyet a Pallas Nagy Lexikon zsidó vonatkozású cikkeivel végzett. Ezen szakra menő cikkek rövidiek, tömörek, abszolút kritikai becsűek, de számára rengeteg időt igénylők voltak. Ám neki jutott mindenre mód és idő. Boldogult Mezey Ferenczel, Bacher Vilmossal, Bánóczy Józseffel és másokkal együtt életbe szöli az Izraelita Magyar Irodalmi Társulatot, a Goldziher által felvetett és Bacher, Bánóczy által felkarolt népszerű tudományos munkákat, felolvasásokat nyújtó intézményt, — sokáig elnöke is ennek Kohn. Vagy másfél évig folyóiratot szerkeszt Kayserling-gel, az Ungarisch-jüdische Wochenschriftot és ennek magyar mellékletét.

Munka, munka mindenütt, hol erre alkalom nyílik, — ez az ő jellemzője! Még inni fogunk egy más alkalommal Kohn Sámuelről, a papról, az emberről; szónokatait, pápi munkái, társadalmi hatásáról; baráti köréről; külföldi kapcsolatairól; kiváló őseiről; családi életének ragyogó harmóniájáról; a pesti zsidóságban elfoglalt helyzetéről; erről a méltóságteljes, tiszta, nemes lélekről: egész emberről!

* * *

Összefoglalva e kiváló férfiú működését, elmondhatjuk: mikor elindult pályáján Kohn Sámuel, szegény volt a magyar Izraeli, mikor eltávozott a földi utakról: az egész világon elismert rabbikép-

zője, tanítóképzője, gimnázium-alapítványa (azóta áll a gimnázium is), 36 éves, magasnövő tudományos folyóirata, Irodalmi társulata egész könyvtárra való kiadványokkal, magyar bibliája, tudományosan feldolgozott történelme, alapvető, tudományos könyvek sokasága, nagy homiletikai irodalma s mindebben dr. Kohn Sámuel munkás, önzetlen, melegérzésű szíve, segítő keze!

Budapest.

Dr. Kálmán Ödön.

Venetianer Lajos.

1867—1922.

Mikor az ujbpesti református papi szék elárult, hosszú tanácskozások egyetlen tárgya volt, miként tölthetnék be méltóan Mady Lajos örökét. A lelkes és szenvedélyes világ után megnyugvást a magyar igazságszolgáltatás egyik bölcs szavú bírāja teremtet, aki tömör szavakba foglalta a hívek lelki kívánságát: «Keressünk — mondotta — egy olyan ideális papot, aki egyházközségének olyan disze és büszkesége, mint dr. Venetianer Lajos, aki felekezete, városa társadalma és a tudományos világ megbecsülését szerezte meg.»

A közeleti pályán küzdők ismerik a tömeg szeretetének szeszélyes változását. A lelki értékekért önzetlenül fáradozó szellemek gyakran csak haláluk után jutnak el méltó elismertetésükhöz. Dr. Venetianer Lajos pályája kezdetétől szeretetet és tiszteletet vívott ki magának mindenütt, ahol működött, becsülték mindazok, akik ismerték nagy lelki értékeit.

Életrajz helyett a tanítvány hálás megemlékezései igyekeznek feleletet adni, mik voltak azok az emberi és pápi vonzó tulajdonságok, érdemek és alkotások, úgy, hogy más vallásfelekezet is meglátta benne a pápi ideált.

Kecskeméten született 1867. május 19-én. Atyja, Venetianer Albert rabbihelyettes volt. Szerény lelkületű, jóságos szívé, másokon mindig segíteni kész, békés természetű tudós ember. Méltó, jámbor-lelkű hitvestársával nagy gondossággal nevelte fel gyermekeit. Legidősebb fiuk külföldi tanulmányai idején messze eltávolodott a család vallásos hagyományaitól. Ez a család nemcsak a szülők lelki életében hagyott kitörölhetetlen fájdalom emléket, hanem Lajos fiuk is habozott, vajjon kövess-e hajlamait, megmaradjon-e az események után is ama szándéka mellett, mely a rabbipályát ohajtotta élethivatásul választani. Ekkor atyja döntötte el a kérdést, aki azt kívánta, hogy Lajos fia a rabbi pályán működj, tegye jóvá azt, amit bátyja vétett. Az ifjúknak ez az élménye még buzgóbbá tette hivatásszeretetét és korán szabtá meg komoly kötelességteljesítését.

A színmagyar alföldi szülővárosából hozta magával költői szépséggel zengő magyar nyelvét. Négy osztályt eminensen végzett a

kecskeméti piarista gimnáziumban, miközben atyjánál és Fischmann S. H. kecskeméti rabbinnál szerezte meg tekintélyes bibliai és rabbinikus tudásának alapját. 1881-ben belép a Rabbiképző Intézetbe, ahol ismereteit példás kötelességteljesítéssel és olthatatlan tudomány-szomjúsággal gyarapítja. Derült kedélye, szívos akaratereje, jószágos szíve, szerény modora, finom tapintata, önfeláldozó baráti hűsége, tanáraihoz fűződő mélységes ragaszkodása szeretetet és megbecsülést szerzett mesterei, mint társai körében. Jegyezzük fel diákkorának egyik kedves epizódját. Lázasan feküdt egyszer szerény otthonában. A hideg téli időszakban megfázott. Csendes, hónapos szobája ajtaján kopognak. Az esti látogató dr. Kaufmann Dávid, a szeminárium világhírű, tudós, jószágos lelkű tanára. Világosság, melegség töltötte be a rideg hajlékot. Már indulni készül, zsebébe nyúl s előkerül tea, citrom, cukor. Ilyen ember volt Kaufmann Dávid s a hálás tanítvány évtizedek múlva sem felejtette el a kitüntető látogatást, a gyengéd figyelmet.

A szerény szemináristából országos hírvé rabbi lett. A diákszoba álmai megvalósultak s ekkor Venetianer Lajos bekopogtatott beteghez, szenvedőhöz, gyászolóhoz, szegényhez, gazdaghoz egyaránt, vigasztalt, bátorított, így hálálta meg Kaufmann professzor jószágát. Nap-sugár és derű töltötte be azt a szobát, ahová belépett. Varázskéreje múlt szava, megnyugtatótt, mint a lágyan simogató tengeri szellő, vigasztalt, bátorított, felüdített, életkedvre serkentett.

1888/89. tanévet a breslaui szemináriumban töltötte és az egyetemi előadásokat hallgatta. Mindkét helyen tanított Graetz Henrik, kinek előadásaitól sokat várt Venetianer. Bár Graetz művei érdekesítő olvasmányok, de az előadásában nagyon csalódott, a katedrán egyhangú, unalmas volt, mindazonáltal tudományos működésére e történelmi studiumok üdvös hatással voltak.

Mély benyomást tett rá a német szellemi haladáson és tudományos alaposágon kívül egyrészt az a barátságos szellem, mely a tanárokat hallgatóihoz fűzte, mely a baráti hang melegségével és őszinteségével buzdított szellemi munkásságra, másrészt az a kollegialitás, mely a főiskolai hallgatókat zárt baráti körre forrasztotta. Általában az a nemzedék, mely a múlt század második felében nevelkedett, telve volt alkotó szellemmel és ideális tudománysszeretettel. Ez a szellem tükröződik egész életén át.

1890-ben a Királyi Magyar Tudomány Egyetem bölcsészeti karán a doktori szigorlatot sikeresen leteszi. Tudományos körökben elismerést aratott disszertációja, Schemtob ibn Falaquera középkori vallásbölcsész »A fokozatok könyve« című munkáját ismerteti. Az arab nyelvben, mint a középkori vallásfilozófia forrásainak ismeretében, a tudományos módszerekben való jártassága biztattak, hogy a tudomány sokat várhat még Venetianer Lajostól. 1892-ben rabbivá avatják. Községe nem volt még, Pesten nem óhajtott, mint vallásánár,

tovább működni, bár a VII. ker. áll. főgimnáziumban (Baresay-u.) kitünő nevelési érzékről tett tanúságot, tanítványai rendkívül megszerették.

Serdülő ifjú korában a modern rabbi ideális képét a nagy magyar zsidó hitszónokban, dr. Perl Ármánban látja, aki 1882–89. Kecskeméten működött. Gyakorlati működésére döntő befolyást dr. Löw Immanuel szegedi főrabbi gyakorolt, akinek oldalán fél évig — mint volontaire — működik. Ezt a hat hónapot gyakran emlegette. Beszédei — miként Kaufmannól tanulta és Löwnél látta — textusból indultak ki, a midrás alapján részekre osztotta, úgy, hogy a szentírás és a midrás magyarázása, kifejtése volt. A midrás adta meg beszédeknek zsidó jellegzetességét. Soha nem szűnő hálával emlékezett meg mindenkor Löw Immanuelről, aki atyai barátja maradt Venetianer élete végéig.

Az őszi ünnepeket már Csurgón töltötte. Venetianer életének legkedvesebb időszakát töltötte a kedves, barátságos szellemű, nagy történelmi multu városkában. A zsidósága igen liberális elveket vall ugyan a rituálék tekintetében, de erkölcsi érték és kulturális tekintetében a magyar zsidóság egyik legértékesebb része. Lelkesedéssel fogadták az ifjú papot, büszke volt a hitközség dr. Schreiner Márton méltó utódjára. Itt alapított családot, Szigetvárról hozta el megértő hitvéstársát, Ehrenfeld Reginát, akivel eszményi szeretetben töltötte el huszonkét boldog esztendejét. Szerény, komoly papné volt, aki a társadalmi életben csak erősítette férjének hivatásos működését.

Amikor az élet gondjai pápi házukat a későbbi években nem kerülték el, akkor szeretettel gondolt vissza csurgói napjaira: »Egyszer voltam nagy ur életében, száz forint volt fizetésem, abból is negyvenet elküldhettem jó szüleimnek« — mondotta egyszer meghitt körben. S ez a kijelentés rávilágít, milyen gyermeke volt szülőinek. Csurgón is tanult, fejlődött. Kicsiny számu gyülekezete előtt mindenkor irodalmi stílusban, előkészület után prédikált. A tudományt ápolta. 1894-ben. Berlinben jelent meg *Scéfer hamaalot*, a »Fokozatok könyve«-nek szövegkritikai kiadása. 1895-ben a Magyar Zsidó Szemlében találkozunk értékes tanulmányával: »Az eleuziszi misztériumok a jeruzsálemi templomban.« A csurgói református gimnáziumban is tanított s amikor a minisztérium tanári oklevél bemutatását kérte, leteszi magyar-német szakból a tanári vizsgát Kolozsvárott. Példát mutatott Venetianer Lajos, hogy a kisebb községben működve, még több időt lehet szentelni a tudománynak.

Csurgóról pályázott az ujpesti rabbi állásra a szokatlanul nagy számban meghívott pályatársaival együtt. Az ujpesti hitközség belső békéjét feldúlta a rabbiválasztás. Nehéz is volt 20–25 kiváló jelölt között dönteni. Már elfogadta a lugosi hitközség meghívását s Lugoson érte a felszólítás, hogy József főhercegnek vadászaton tragikusan elhunyt tizenhét éves fia felett tartson emlékbeszédet. A nehéz próbát

is fényesen megállotta s a rövid, nem teljes évi lugosi működése után elfoglalja az ország legnehezebb rabbi állását.

Ujpest a magyar Chicago. Száz évvel ezelőtt homokbuckák helyén alapítja a Löwy és Frommer család a kis telepet, 1890. körül alig egyharmada mai lakosságának s ma a főváros után Magyarország legnagyobb gyárvárosa, fejlett iparral, kereskedelemmel, nagyszámú kulturális intézménnyel, jelentős társadalmi élettel és sokat ígérő jövővel. Gazdasági haladását a főváros közelsége világosan megmagyarázza, de társadalmi életének, kulturáliságának fejlődése elválaszthatatlanul összeforrott dr. Venetianer Lajos negyedszázados ujpesti működésével. Ujpest városának kulturhistorikusa állapíthatja majd meg, vajjon fejlődése mai fokán állana-e Ujpest városa, ha kiragadnók belőle Venetianer negyedszázados munkásságát? Ujpestet a görög gyarmatokkal is összehasonlíthatjuk. Nem volt multja, a lakosai közül nem egy az élet hajótöröttje, aki becsületes munkásságának romjain keseregve, nem tudott volna új életet kezdeni. Ujpest befogadta s aki tisztességes munkával akarta kenyerét megkeresni, meg is kapta fáradozásának jutalmát. Magyarország minden vidéke hozzájárult Ujpest gyarapodásához s Venetianer Lajos kiváló egyénisége tudta a hitközséget békés táborba tömöríteni és az országnak tekintélyben és súlyban is egyik legjelentősebb hitközségévé fejleszteni. Az istentiszteletet esztétikailag rendezti, magyar és német nyelvű, irodalmi stílusú szónoklataival, kitűnő előadóképességével rendszeres templomlátogatásra szoktatja híveit. Amilyen lágy és szeretetreméltó volt hangja, oly erőlesen tudott sikrasszálni meggyőződéséért és községre becsületéért. Szószékéről és röpirattal küzd a zsidó elemi iskola felállításáért s melyet csak két évtizeddel később tudott megvalósítani. Szellemének fővonása a tudatos szerénység, az önértékes türelem. Bölcs mértékletességgel, következetesen a konzervatív irányt képviseli szószéken, gyűléseken és magánéletében. A kötelességteljesítés embere volt, évtizedeken át nem mulasztott kényszerítő ok nélkül egyetlen istentiszteletet. Nem ismert különbséget szegény és gazdag között. Casualiák alkalmával egyforma szeretettel és mértékkel prédikált híveinél. A vallásos élettől távolartott minden anyagiasságot. Önzetlensége és következetessége jellemzésül legyen szabad egy esetet elmondanunk. Meghalt egyik leggazdagabb híve, aki második házasságát csak a polgári anyakönyvvezető előtt kötötte meg. Venetianer elfogadtatta a Szentegylettel a határozatot, mely szerint nem működhetik közre rabbi azok temetésénél, akik házasságkötésüknél lemondottak a pápi funkcióról. Igyekeztek megkönyékezni, visszatartott minden kísérletet, szilárdan kitartott elve mellett, nem ment el temetésére.

Szólunk már emberszeretetéről, hogyan látogatott el gyászban, szomorúságban szenvedőhöz, beteghez. Nem tett hívei között különbséget, távol állott tőle a gondolat, hogy hívatásának gyakorlatát

anyagias gondolatától tegye függővé. Hányan keresték fel ügyes-bajos dolgaikkal. Szinte bámulni kellett, honnan vesz erőt és időt a tudományos munkásságra. Délelőtt tanított, ebéd után pihenés helyett híveit fogadta. Valóságos népiroda volt szobája. Akinek állása nem volt, aki gyermekét akarta taníttatni, akinek érdekében egy jó szót kellett elmondani, aki nyomorgott, szenvedett, kihez máshoz fordult volna. Atyja volt községének, minden igaz és emberi ügyben híveinek rendelkezésére állott. Uri gesztusa volt minden téren. Amint nem vették észre látogatói, mennyi kötelesség, munka várja, türelmesen foglalkozott mások ügyével, irt, eljárt ügyes-bajos emberek dolgában, úgy nem vették észre a szegények, vagy akik szolgálatot végeztek számára, miközben bőkezűen juttatott nekik, mennyi gond és küzdelem volt élete. Ujpesten és a fővárosban nap-nap után résztvevő emberbaráti és kulturális, felekezeti és közügyeket tárgyaló gyűléseken.

Községét akarta magához felemelni szeretetével, tudásával. Egyaránt küzdött a testi és lelki nyomorúság ellen. Ezért megalapította a Kereskedő- és Iparosifjak Egyletét. Hetenként egy-egy estét töltött körökben, tanított, előadást tartott, ebből fejlődött később az Izr. Közművelődési Egyesület, mely Venetianer Lajos nevét címébe is felvette nagynevű alapítójának halála után.

Külföldre is elvitték írásai, tudományos dolgozatai nevét és éveken át gondolt a bécsi nagy hitközség arra, hogy Jellinek és Güdemann örökét vele töltsék be. Nem akart Bécsbe költözni. Ekkor már nagybecsű volt nemcsak lelki hitvese, másrészt hangoztatta, eddig Kossuth Lajos szellemében volt magyar zsidó pap, hogyan tudna elmenni a fekete-sárga császárvárosba. Klasszikus németességgel szónokolt és a háború előtt Bécsben a zsidóság messiási reménységéről tartott előadása nyelvi és formai tekintetben is nagy elismerést szerzett számára. A szomszédos Ausztria fővárosa észrevette az ujpesti rabbit.

Csak röviden jellemezhetjük ez alkalommal tudományos munkásságát. A modern tudomány csak szaktudósokat ismer. A polihistorok kora elmúlt. Egy-egy tudományágon belül is kiválasztják a tudósok speciális érdeklődési körüket. Venetianer nem ezt az irányt képviselte. A teológia segédtudományait is művelte. Kaufmann hatása alatt vallásbölcsezzettel kezdte működését, melyhez Goldziher halála után mint szemináriumi tanár tért vissza, de nem lett hozzá hűtlen a közbeeső időben sem. Nagyon kedvelte az asszirológiát, hazánkban talán leggazdagabb magángyűjteménye volt az ékíratok tudományából. Az egyetemes és magyar zsidó történelméről nagy alkotásai: »A zsidóság szervezete az európai államokban« című hatalmas műve és »A magyar zsidóság története a honfoglalástól napjainkig.«

Nagyon becsült tanítványa volt Bacher-nek, akinek hatását bib-

liai tudomány körébe eső szellemes és értékes tanulmányai bizonyítják.

Amidőn elvezette hitvesét, bántották a felekezeti közállapotok, a munka volt az élet sorscsapásai közepette vígasza. A kommunizmus napjaiban napi 4—5 órát a török nyelv elsajátítására fordított, bár ekkor már panaszkodott, hogy idegei érzik: három ember helyett dolgozott és éveken át nem tudott pihenni, szabadságra menni.

Irodalmi munkásságának külső jellemzésére ideiktatunk néhány adatot. 19 önálló műve, 12 prédikációs füzet, 143 tudományos cikke, tanulmánya jelent meg 34 hazai és külföldi folyóiratban, enciklopédiában, gyűjteményes munkában. Négy önálló műve még kéziratban vár kiadásra.

Élete munkásságának legjobb elismerését szemináriumi tanárságát tekintette. Maradandó nyomot hagyott tíz évi docensi működése. Az alsó tanfolyamon *rendszeres zsidó vallástant*, a felső tanfolyamon a *zsidó felekezet jogviszonyait és a hitoktatás módszertanát* és rövid ideig vallásbölcseletet adott elő. Kitűnő előadói képessége, bájos lényé hallgatóit varázskörébe vonták. Tanítványai otthonában is sűrűn felkeresték, gyakorlati és tudományos kérdésben szívesen kértek tőle tanácsot. Amint híveinek, úgy hallgatóinak is legnemesebb értelem-ben vett lelki atyja volt. Nemcsak a pedagógiai tudományban volt nagy olvasottsága és jártassága, hanem kitűnő gyakorlati pedagógus is volt. Gyermekkel, felnőtellel, a társadalom minden rétegéhez tartozó egyénnel kitűnően tudott bántani, beszélni. Egyike volt a legkiválóbb egyházi szónokoknak és népszerű előadóknak. »Száz dolgokból is tudott mézet szedgetni.«

Említsük-e még fel, milyen hűséges barátja volt pályatársainak. Mint az Országos Rabbiegyesület jegyzője, majd alelnöke, önzetlenül és lelkiismeretesen fáradozott kartársaiért és a rabbikar tekintélyének emeléséért. Az elnökség hosszú ideig vidéken lévén, nagy támasza volt dr. Schnitzer Árminnak, majd dr. Neumann Ede elnököknek. A közbizalomból ráruházott tisztséget kötelességnek s nem dísznek tekintette. Boldog volt, ha valakinek szívességet, szolgálatot tehetett. A jót magáért a jótétért cselekedte, nem kért, nem várt érte elismerést, hálát, köszönetet. A magyar névnek is csak becsületet és tiszteletet szerzett a határokon belül és kívül.

A nagy megpróbáltatások idején vigaszul és segítőtársul küldötte a Gondviselés Pásztorát, akivel 1918. nyarán kötött házasságot. E művelt lelkű és jóságos szívű urinál önfeláldozó szeretettel állott oldalán a megpróbáltatás napjaiban.

1921-ben töltötte be ujjpesti működésének huszonöt éves évfordulóját. Szabadkozott minden ünneplés elől, végül engednie kellett. Aki mások érdemét oly sokszor méltatta, egyszer az ünneplések középpontjába került.

Meghívták Amerikába felolvasások megtartására. Talán megszembre gondolt, más céljai is lehettek. 1922. október 5-én megkapta hajójegyet is. »Kopik a szerszám« — írja magáról. Október 19-én ágyának dől, orbánc támadja meg. Orvosok tudománya, hitves és gyermekek önfeláldozó ápolása, híveinek zsol-tárai, az ujjpesti római katolikus templomban háromszor elhangzott mise sem tudták a földi életnek megmenteni.

Néhány hónappal halála előtt, 1922. június 16-án írja egyik levelében: »... olyan különös gondolataim vannak, hogy azt hiszem, mintha szorgosabban kellene dolgoznom, hogy elvégezhessem kiszabott feladatokat a még rendelkezésre álló időben. Persze túl vagyok az ötvenötön s még sok a tervem...«

»Királyok meghalnak, — mondja a midrás — koronájukat gyermekükre hagyják, a gazdagság az utódokra száll, ámde, amikor a tudós élete véget ér, magával viszi minden tudományát.«

Dr. Venetianer Lajos is magával vitte minden tervét, ámde emléke tovább él és áldást fakaszt.

Nagykanizsa.

Dr. Winkler Ernő.

Feldmann Mózes.

1860—1927.

Feldmann Mózes 1860. január 10-én, Pazdicson, Zemplén-megyében született. Már újkapja is ott élt és uradalmi bérlő volt. Atyja is, mint bérlő, megszerzte köztisztletnek örvendett, vallásosság, igaz jámborsága és jótékonyága által tünt ki.

Fiát korán kezdte tőrára taníttatni, aki annyira haladt a zsidó ismeretekben, hogy 6 éves korában talmudi előtanulmányokkal foglalkozhatott. A talmud alapismereteibe a neves nagymihályi Rubín Ezra vezette be. Midőn bármicvó lett, tanítója, a nagymihályi rabbi, Bisztríc Aron elé vitte vizsgatételre. A 13 éves fiú nemcsak megállotta jól a helyét, hanem engedélyt kapott a jeles rabbitól az önálló talmudtanulásra és siur-előadások látogatására. Bármicvója után a szikszói talmudiskolában, Ehrenfeld Sámuel főrabbinál, a Chászám Sofer unokájánál tanult. Mestre magával vitte kedvenc tanítványát Nagymartonba, ahol később főrabbivá választották. Nála tanult 19 éves koráig. Már mint 17 éves ifjút, a »morenu« címmel tüntette ki tanítómestere. A kitüntető okmányban a nagymartoni főrabbi magasztalja jeles növendékének alapos tudását és mélyeséges vallásosságát. Midőn 19 éves korában tanítómesterétől búcsút vesz, az bizonyítványt ad neki, melyben többek közt a következőket írja: »Feldmann Mózes az egész Sulchán Aruchot kitűnően ismeri, sok részletét betéve, könnyű nélkül tudja és fiatal kora ellenére hitközség vezetésére alkalmas.« Otthoni tartózkodását világi ismeretek szerzé-

sére használta. Elkészült a nyolc gimnáziumi osztály tananyagából és levizsgázott a közeli sárospataki kollégiumban. Huszonkét éves korában Friedmann Simon, galántai rabbi, a híres »Simon Neutra«, leányát feleségül adta neki. Esküvője (1882.) Chanuka ünnepén tartott meg. Ebből a házasságából tizenkét gyermeke született. Tizen élethen vannak, kettő kicsiny gyermekkorban halt meg. Életben maradt gyermekei a következők:

1. Dávid, lakik Pittsburg városában, Amerikában, foglalkozása: kereskedő.
2. Dr. Feldmann Artur rabbi, aki jelenleg Hamilton városában, Kanadában, működik.
3. Leánya, Sára, férjzett dr. Urbach Henrikné, a zimonyi főrabbi neje.
4. Ráchel, férjzett dr. Adler Ignácné, a gyulai főrabbi neje.
5. Dr. Feldmann Sándor orvos, ideggyógyász, lakik és működik Budapesten.
6. Simon, kereskedő, lakik Pittsburg városában.
7. József, lakik Párisban, foglalkozása aranyműves.
8. Fülöp, mérnök, lakik Budapesten.
9. Bella, férjzett Berger Istvánné, budapesti kereskedő neje.
10. Legfiatalabbik fia, Jenő, szigorló orvos.

1880-ban rabbiképesítő oklevelet, »határát« kapott Áron Bisztricz nagymihályi, Fuchs Mór nagyváradai és Feiwei Plaut nagyvárányi főrabbitól, korának legjelesebb talmudtudósaitól. Kilenc évig apósa házában élt, éjjel-nappal egyedül a tanulásnak szentelve minden idejét. Apósának 1891-ben bekövetkezett halála után őt választották meg galántai rabbivá, s egyuttal ő vette át az ottani jesiva vezetését. A talmudiskola, az ő céltudatos vezetése alatt, virágzásnak indult. Jeles tanítványokat nevelt. Tanítványai közül többen később elismert rabbik és tudósok lettek. Büszkén emlegette Gottlieb Sámuel, a jelenlegi pápai orth. rabbi, dr. Braun Aront, majnafrankfurti vallásánárt és dr. Hoschander Sándort, a new-yorki orth. szeminárium kitűnő tanárát, mint legkiválóbb tanítványait. 1901. sabuothkor, a tóra kinyilatkoztatásának szentséges ünnepén foglalta el rabbiszékét, Brill Sámuel Löw örökét, a pesti izr. hitközségben. Maga mondomta el, hogy mi vezette ezt a lépését. A vallásos életmód, különösen a kaszusz tekintetében való fejlesztésnek programjával jött a fiatal orth. galántai rabbi a fővárosba. Huszonhat évig méltó módon töltötte be magas szentes hivatását. Feldmann Mózes működése nagyban hozzájárult ahhoz, hogy a pesti zsidó hitközség vallásossága megerősödött. A rabbinátus elnöke és a rabbikollégium nesztorja volt, tudását, bölcsességét és tekintélyét paptsárai elismerték. A rabbikollégiumban rendszeren ő döntött a felmerült halákhikus kérdésekben. Közismertté vált hácaá (הצעה וכו') című klasszikus héber-

séggel irt responsuma, amellyel a hadiözvegyeket felszabadította az elhagyatottság rabbilincseiből.

Komoly, alapos és mély tudása, vallásos szent élete, biztos judiciuma, tiszta szívjósággal párosult bölcsesége, fenkölt gondolkodása, mesteri vallásos előadásai, az emberszeretet szellemétől áthatott hitazonoklatai magas polcra emelték őt. Dr. Guttmann Mihálynak az Orsz. Rabbiképző Intézettől való megválása után Feldmann Mózes bízott meg a szertartást: a »Sulchan Aruch« előadásával. Nagy buzgalommal, emyedetlen szorgalommal és kiváló szakértelemmel látta el tanári tisztét. Tanártársai körében köztisztletnek örvendett. Megbecsülték értékes pedagógiai munkáját és alapos rabbinikus tudományát. Tanítványai pedig, atyai jóakarata, jóságos buzdítása és megértő lelke miatt rajongó szeretettel csüggték tanítómesterükön. Jeles tanítványa, Friedman Dénes, így nyilatkozik róla: »Nem volt vérbeli tanár s mégis voltak vérbeli tanítványai. Halkhangú előadását, melyben gyors egymásutánban következtek a különböző zsidó döntvénytárakból és hagyományos irodalomból vett idézetek, csak akkor lehetett követni és jól megérteni, ha a hallgatók az előadás anyagából előzetesen alaposan elkészültek. És mi mégis szerettük őt, s rajta keresztül a szertartást: a »Sulchan Aruchot«. Ő képviselte a régi előadásmódot, a pregalást. Feldmann Mózesben érdekesen és helyesen egyesült a régi az újszerűvel. Az újszerűt nála a tanítványok sikere alkotta. Legszívesebben diákjaival erről beszélt. Egyetlen közéleti alak említésénél sem mulasztotta el megjegyezni, ha csak tehette: »Ez is, az is nálam tanult.« Rajongással beszélt tanítóiról, különösen a nagymártoni R. Sámuel Ehrenfeldről, apósáról, R. Simon Neutráról. Talán róluk szolt utolsó szava is a katedrán.«

Bele tudta oltani tanítványai szívébe a tárgya iránt, saját maga által táplált, rajongó és olthatatlan szeretetét. Jóllehet a Ferenc József Orsz. Rabbiképző Intézet katedráján mindössze öt évig (1921—26.) tanított: mégis örökre beírta nevét intézetünk történetébe. Tanártársai igaz szívvel gyászolják és siratják a súlyos veszteséget, amely a megdicsőült mester elhunytával érte alma materünket. Híven fogják megőrizni ügybuzgó, hűséges és nagytudományu kartársuknak emlékét.

1926. február havában, huszonhat éves működésének jubileuma alkalmából a Pesti Izr. Hitközség eljárósága azzal honorálta a hitközség szolgálatában szerzett elévülhetetlen érdemeit, hogy az ösválasztók közgyűlésével szankcionáltatta az azelőtt rabbivá történi választását. Háromnegyed évvel halála előtt, körülbelül az 1926. évi őszi főünnepnek előtt támadta meg szervezetét egy súlyos és makacs idegbaj, amely miatt kénytelen volt a katedrától visszavonulni. Ezen kör ellen, orvosainak tanácsára, Meránban keresett gyógyulást. Hűséges élettársa, szül. Friedmann Perl, elkísérte őt a gyógyfürdőbe és féltő gondnal, éjjeleit nappalokká téve, ápolta. Az egész szót Merán-

ban töltötték. Nyáron pedig Trencsénteplecen keresett kimerült idegzetére enyhülést, ahol súlyosan megbetegedett. Szeretettel hazahozták, éppen Tisebov gyászos napján, augusztus 7-én, hozták haza, de az emberi tudomány nem tudott rajta segíteni: 1927. augusztus 11-én, csütörtök este hét órakor, a Pesti Chevra Kadisa Szeretetházában, utolsó lehelletéig az Úr szolgálatában állva, imabenedikciókat és zsolozsmákat mormolva, visszaadta nagy és tiszta lelkét mindenható Teremtőjének. Temetése 1927. augusztus 14-én, vasárnap 10 órakor ment végbe. A nagy szertartási terem szűknek bizonyult a gyászolók befogadására, ezért a bucsuzató beszédeket a terem előtti szabad téren mondták el. Rengeteg ember zárandokolt el a nagy pap végtisztességére s megindult lélekkel, könnyektől csillogó szemekkel állották körül a nagy halottnak egyszerű deszkakoporsóját.

Ott voltak teljes számban a Rabbikollégiumnak Budapesten időző tagjai, a Pesti Izr. hitközség előjárósága és az orth. hitközség előjárósága. Képviseltették magukat a budai, óbudai, köbányai, pest-erzsébeti, kispesti s a többi környékbeli hitközségek, rabbijaikkal és elnökeikkel egyetemben. Azonkívül megjelentek a Rabbiképző Intézet tanári kara a növendékekkel, a hitoktatók és a tanítók testülete. Gyászbeszédet mondtak ravatalánál: dr. Hevesi Simon vezető fő-rabbi, dr. Weisz Miksa pesti rabbi, dr. Eulenberg Salamon udv. tanácsos, elnökhelyettes, veje dr. Adler Ignác gyulai főrabbi, dr. Ostern Lipót templomi előjáró és dr. Grossmann Zsigmond pesti rabbi a sirnál.

Feldmann Mózes földi maradványait a rákoskeresztúri izr. temetőben, megdicsőült paptársa és násza, dr. Adler Illés főrabbi sirja mellett hantolták el. Méltó, igazi nagy temetés volt. 1927. szeptember 4-én, délután 6 órakor, az esteli ájtatosság keretében, a Pesti Izr. Hitközség összes templomaiban gyászistentiszteletet tartottak az elhunytak emlékére.

Irodalmi munkássága szorosan a rabbinikus irodalomhoz tartozik. Megjelent cikkeit és responsumait ép úgy, mint kéziratban meglévő kiadatlan műveit héber nyelven írta. Valamennyien halakhikus és agadikus magyarázatok, a rabbinikus tudomány gyöngyei, az úgynevezett novellisztikus, chidusim irodalom jellegét viselik. Legértékesebb közülük a vallásos döntvények, amelyek korszerűségüknél fogva nagyon érdekesek és tanulságosak, s mind a pesti huszonhat éves működése alatt keletkeztek. Nagy hirre tett szert a nyomtatásban megjelent fentemlített hacáá responsuma. Kéziratai között találtam két kötet halakhikus tartalmu értekezést. Az elsőnek a címe: שכלי חכמה. A második hasonló jellegű és tartalmu, ugyancsak kiadatlan művét: ענין חכמה-nak nevezte el. Szentírásmagyarázatai, két kötetben rendezve és összegyűjtve, várják a vállalkozó kiadót. Fiatal korában héber verseket írogatott, Salamon ibn Gabirol

és Juda Halevi klasszikus költeményeire épülve s nagy szellemüktől megihletve. Azok külön kötetben vannak összegyűjtve. Még meg kell említenem használt könyveinek lapszéljegyzeteit, melyek temérdek kincset tartalmaznak. Néhány héber cikke a Blau Lajos és Hevesi Simon által szerkesztett héber Hacoféban látott napvilágot.

»Az irástudó, ha meghal, nincsen aki pótolja.« Ki fogja ezentul boncolgatni a halakhának nehéz problémáit és kibogozni bonyolult, összekuszált szövevényeit?! Ki fog dönteni vallásos kérdésekben és ki fogja tanítani a hagyományos ismeretekre szomjuzó ifjúságot?! Elárult az Országos Rabbiképző Intézet rabbinikus tanszéke! Elárult a Rombach-utcai templom szószéke, ahol hagyományos módszerrel, nemes tartalommal és ihletett ajakkal tanította a tórát! Elárult a Szentírás tudománya, melyet alaposan, minden magyarázatával együtt tudott, s melynek nyelvét oly mesterien kezelte. Mint első főpapunkat, Aront, őt is őt kiváló tulajdonság ékesítette: bölcsesség, tetterő, imponáló külsejű megjelenés, szellemi kincsekben való gazdagság, és évei alkotásokban bővelkedtek. Papi hivatását méltó módon, a próféták szellemében töltötte be. Igaz tan volt az ő szájában: nem tiltotta el a megengedettet és nem engedte meg azt, ami tilos. Békességgel és egyenességgel járt Isten előtt, nem töprengett Istennek titkos és kifürkészhetetlen utjain, hanem feltétlenül alárendelte magát az ő akaratának. Sokakat térített el a bűntől a tóra tanítása által, mert a pap akjai megőrizték a tudás titkát. Tórát akartak hallgatni az ő szájából, mert a seregek Urának küldöttje volt ő, állhatatos a jámborságban és rendületlen a hitben. Talmid cháchám volt a szó legnemesebb értelmében. Bölcs maradt, mert állandóan tanult, haladt, fejlődött és művelődött. Nemzedékeket nevelt a tudásnak és gazdagította tanítványainak lelkét. A tórának szentelte egész életét, abban lelte örömét és minden boldogságát, abban merítette ki élete erejét. Mint a szövétnek, amely elég, mikor lángjával megvilágította a sötétséget, úgy emésztette fel erejét, a tóra buvárlatában. Égi fényesség mosolygott tudásában, mert vallásossága mellett, amellyel az Istent szolgálta, az emberszeretet prófétája volt. Feldmann Mózes szellemére szüksége van a pesti zsidóságnak, mert az égi olaj olyan, mint az, amely a földből fakad: kivonnak belőle egy részt világításra, gépek hajtására és orvosságok készítésére, — az égi olajból is elvonnak részeket, az egyik csak a világításra fordítja, a másik a hajtóerőt keresi benne, a harmadik az orvosságot veszi ki belőle. Feldmann Mózes szellemében a hit olaja egy volt: az egészet akarta, kereste, a hitben a beteg lelkek gyógyító eszközét, a hajtó erőt a jó és nemes cselekedetek útján és a világító fáklyát, amely eszméket felrész a sötétségben és a zsidóság dicsőségét megnyilatkoztatja az egész emberiség javára. (Idézet dr. Hevesi Simon gyászbeszédéből.) Ha a tóra ékes koronájából kihull a drágakő, egyik fényes, csillogó és ragyogó drágakőve, akkor az egész zsidóság égboltjára sűrű és kiellen sötétség

borul! «Nemcsak egy templomnak, egy csoportnak papja volt ő: lelkipásztora volt az egész hitközségnek, az egész magyar zsidóságnak, az egész világ zsidóságának!»

Budapest.

Dr. Farkas József.

Bánóczi József.

1849—1926.

Minden magyar iskolának elsőrangú feladata a magyar nyelv és irodalom tanítása mellett a nemzeti irányú nevelés, amely főképp a magyar irodalom s a magyar történelem oktatásában nyilvánul meg. A magyar zsidóság alma matere hivatásának teljes tudatában volt ezirányban is, amidőn programjába iktatta, hogy: «A hazai nyelv ápolásában az intézet biztosítékot lát arra nézve, hogy működése — a hazai szellem emelése által — a zsidó iskolákban és Magyarországon zsidó községeiben a hazának üdvére fog szolgálni.» Az intézet nagy szerencséje és örök dicsősége, hogy a nemzeti irányú nevelés első mestere, a magyar nyelv és irodalom s a magyar pragmatikus történelem első tanára Bánóczi József volt, aki az intézet megalakulásának második évétől kezdve 1893-ig tagja volt a nagymultu iskola tanári karának.

Bánóczi József (születési nevén Weisz) 1849-ben született a veszprémmegyei Szentgálon. Szülőhelye a dunántúli magyar vidék, amely a költő Zrinyit, a két Kisfaludyt, Vörösmartyt és Deákt ajándékozta a magyar nemzetnek. Középiskolai tanulmányait Veszprémben és Pesten folytatta, majd az annyira háládatlan és mégis annyira magasztos tanári pályára lépett.

Filozófiai tanulmányait a pesti egyetemen kezdte, Bécsben, Göttingában, Lipcsében, Párizsban és Londonban folytatta. Természetes, hogy a tudomány külföldi metropolisaiban szemköre kitágult és nagymértékben nyílt alkalma a különböző esztétikai és filozófiai módszerekbe való betekintésre. 1875-ben a lipcsei egyetem a bölcsélet doktorává avatja, a doktorátus alapjául szolgáló német nyelvű értekezése Kantnak tér- és időelméletéről szólott.

A tanulás éveit a tanítás követi. Bánóczi Budapestre kerül, ahol a VIII. kerületi reáliskola (a mai Vörösmarty-reáliskola) tanárává lesz. Innen 1878-ban az előző évben megalakult rabbiképző intézet tanári székébe kerül s ezt az állását 1893-ig tölti be. E közben a budapesti egyetemen 1878-ban magántanárrá habilitálják és 1879-elnyeri a magyar tudóst érhető legnagyobb kitüntetést: a Magyar Tudományos Akadémia tagjává választja.

1893. februárius 28-án az országos izraelita tanítóképző igazgatóságával cseréli fel a rabbiképző intézeti tanári székét s az igaz-

gatói állást, ezt a diszes, de sok munkával, fáradsággal járó pozíciót egészen haláláig betölti.

Szép, munkás öregség után 1926. november 20-án érte el Budapestet a halál, hetvenhét éves korában.

Bármilyen értékes is a zsidóság és az országos oktatásügy szempontjából Bánóczi direktori működése, bármilyen értékes irodalomtörténeti munkássága és bármilyen értékes tevékenysége, mint a magyar bölcséleti műveltség megteremtőjéé, mi e helyen Bánócziban elsősorban a rabbiképző intézet első magyar, történelem- és bölcsélet-professzorát látjuk.

Bánóczi — mint az imént említettük — 1877-től 1893-ig volt tanár a rabbiképző intézet első tanfolyamán. Ezalatt kezében tartotta a magyar nyelv és irodalom, a magyar história és a bölcsélet tanítását s az első években az egyetemes történelem egyes korszakait (ő- és középkor 1273-ig) is ő tanította. Az intézet helyi tanterve meg lehetőséget enged a tanárnak az olvasatásra váró materia kiemelésében.

Az I. és II. osztály olvasmányaiban évről-évre alig van változás Bánóczi idejében. Ellenben az ekkor együtt tanuló III. és IV. osztály olvasmányai két egymást követő évben az együtt tanulás miatt nem lehetett azonos, gazdag választékban tárja a tanulók elé Bánóczi az esztétikai magyarázatra váró drámák sorozatát, a görög tragédiától Shakespeare-n és Molière-en keresztül Bánk bánig, a legmagyarabb drámáig.

A két alsó osztály magyar tanításának középpontjában a nyelvi szempontból is legértékesebb költőnk, Arany János állott. Az első évben Toldit olvasták, amelyet — a teljes művet — memoriter is megtanultak. Így a tősgyökeres magyar szólások átmantek a tanulók nyelvkincsébe és e mellett már korán megszokták a papi pályán annyira fontos betéve-tanulást.

A második évben Bánóczi irodalmunk legremekebb alkotásait tárta tanítványai elé: Arany balladáit. Ezeket is sorra memorizáltatta az ifjúsággal.

Ezután az előkészítés után, amelyet néha Petőfi örökségű lírája egészített ki, a dráma következett. Coriolánust, Julius Caesart és Antigonet, vagy A tudós nőket olvasták, míg a magyar drámák közül A kérők, Csalódások és Bánk bán került sorra. Ezen kívül ez évben a retorikai tanulmányokat szolgálták Kölcsénynek vagy Gyulainak emlékezésedéi és egyszer, próbaként Aristoteles Retorikája.

A bölcsleltben Descartes-ot olvastatta Bánóczi, többnyire a Discours de la méthode-ot, miközben a megállapított anyagot tanulták.

A történelemben nem az évszámok, nem a csaták sorozata volt Bánóczi előtt a fontos, hanem a kapcsolatok, az összefüggéseket s a művelődési tényezőket vetette a tanítás középpontjába.

A tanítványaival nagy szeretettel foglalkozott Bánóczi. Eunek az lett a következtése, hogy — mint az évvégi iskolai termés betakarítása mutatja — nem hullott a mag terméketlen földre. Feltűnően kevés az elégtelen osztályzat s bár eleinte a jeles is ritka, később ennek száma elég nagy.

Bánóczit, mint tanárt, egyik tanítványa így jellemzi: „Nevelőnk, tanítónk, atyai jóbarátunk volt... óráin nemcsak tanultunk, hanem művelődtünk, civilizálódunk...”

Bánóczinak ez időbeli műve a ma Bacher Vilmos nevét viselő ifjusági önképzőkör. Első évben, 1878/79-ben ő volt az akkor protektor-elnöknek nevezett vezetőtanár. Később évenként felváltva vezette az önképzőkört, ő, mint a magyar nyelv tanára és Bacher professzor. Saját könyvtárát a kör tagjainak rendelkezésére bocsátotta, majd megteremtette a körnek maig fennálló könyvtárát is.

A tanári kollégium 1893. június 22-én jegyzőkönyvben örökíti meg a nemzeti tárgyak első mesterének érdemeit, amelyeket a magyar érzésű, magyaros beszédű, magyar irodalmi műveltséggel ellátott zsidó papok hosszú sorozata ércnél maradandóbban mutat.

* * *

Bánóczi József irodalmi munkássága kettős irányú. Fiatalabb éveiben a magyar irodalomtörténetnek újabb szakaszaival foglalkozott, később erejét a nagy filozófusok magyarra ültetésére szentelve, a magyar filozófiai műnyelv egyik megteremtőjévé lett.

Az első iránynak három nagy alkotása van. Ezek: Révai Miklós élete és munkái, Kisfaludy Károly élete és munkái c. műve és a szerzőnek akadémiai székfoglalója, A magyar romanticizmus.

Révainak két életrajzát találjuk irodalmunkban, Bánóczién (Budapest, 1878.) kívül a ritka nagytudományú Csaplár Benedek piarista tanárét. Bár a Bánóczi-féle biográfia a Magyar Tudományos Akadémia Fraknoi-Horváth-jutalmát elnyerte, Csaplár véleménye szerint szép stilusa, magyaros nyelve ellenére több része revizióra szorul. Ezért a tudós piarista megírta négy kötetben Révai Miklós életrajzát. Noha Csaplár műve egyike a legalaposabb életrajzoknak, népszerűség szempontjából még sem közelíti meg Bánóczi Révaiját. Hiányzik ugyanis minden tudománya mellett is Bánóczi előadó-művészete. Egyébként Bánóczi műve a nagyközönségnek szól, míg Csaplár alkotása inkább szakközönség és pedig tudós szakközönség részére való.

Mindhárom irodalomtörténeti műben az esztétikai elemé a vezetőszerző. Olvasmányoknak mind a három épp oly vonzó és érdekes munkák, mint amennyire bővelkedők a körültekintő, fáradhatatlan kutatásnak napfényre bennük elsőben hozott eredményeivel és tanulságos, irányzó vagy legalább gondolatébresztő új szempontok-

kal — mondja róluk irodalomtörténetünk nagymestere, Beöthy Zsolt. Az ő véleménye teszi *Kisfaludy Károly és munkái* (Bp., 1882—83.) életrajzaink előkelő pozíciójára és helyét Gyulai s Mikszáth egymástól eltérő életrajztipusa közzé középutra. Különösen két részletre utal Beöthy, Kisfaludy lírájának jellemzésére és a költő drámáinak beillesztésére drámánk fejlődésébe. Kétségtelen, hogy legnagyobb sajtósága a műnek a lélekbuvár működése, amellyel Bánóczi kilép az adatok merev felsorolásából és közvetlenül, elevenen, színesen adja elő mondanivalóját.

E művének egyik szakaszával, *A magyar romanticizmus* (Bp., 1882.) külön is foglalkozott, és elmével megállapítva a romanticizmus sajátosságait és helyét.

E három nagyobb műven kívül a Budapesti Szemle, Magyar Nyelvőr s más irodalmi lapok hasábjai tanuskodnak Bánóczi tudományos működéséről, főképp az irodalmi kritika s a nyelvtudomány terén. Különös értékű a Nyelvőrben több évfolyamon keresztül folyó *A bölcsélet magyar nyelve*, amelyben az előtte működő magyar filozófusok terminusanyagát alaposan felhasználja. Néha (*A butaság synonymikája*) kedvvel állít össze a Tájszótárból s népi nyelvi adatokból is. Értékes kiadványaival szintén nagy szolgálatot tett irodalmunknak.

Filozófiai munkássága enemü doktori értekezésén kívül *Leves* könyvének (*A philosophia története Thalestől Comte-ig*) átültetésével kezdődik s nagy teljesítménye a filozófia vezérszellemeinek magyar nyelvre való fordítása. A *Filozófiai Írók Társulat* szerkesztette Alexander Bernát professzorral együtt s főérdeme, hogy az e sorozatban megjelent munkákban (elsősorban Kant-, majd Schopenhauer-fordításai-ban) szerkesztő társával együtt megteremtette a magyar bölcséleti műnyelvet, felhasználva természetesen ezen a téren elődeinek is a munkásságát. A fordításokhoz bőséges commentariusok csatlakoznak, amelyekkel a nehéz bölcséleti munkákat megvilágítja a fordító. Nagy körültekintés, ritka lelkiismeretesség és kiváló elmeél e commentariusok jellemzője.

A magyar-zsidó irodalom két legfőbb szerve is részben Bánóczi alkotása, illetve továbbfejlesztése. Egyik az *Israelita Magyar Irodalmi Társulat* s annak egyik legfontosabb alkotása, amelyben az iniciátiva s a közreműködés őt illeti meg, a magyar Szentírás. E társulatnak közel harminc évig titkára volt. Másik a *Magyar Zsidó Szemle*, amelynek hét éven át társszerkesztője volt. Mindkét alkotás tuléte a mestert és a jövőben is fentartják Isten segítségével Bánóczi József emlékeztét és bizonyítják, hogy Rabbiképzőnk rektora joggal nevezte őt a zsidó irodalom Kacinczy Ferencének.

Láttuk Bánóczi Józsefet, mint tanárt, megállapítottuk a tudós-
nak is jelentőségét. Ha már most felvetődik a kérdés a *Ferenc*

József Országos Rabbiképző Intézet szempontjából miért illet meg az elismerés babérja Bánóczit, a feleletünk a következő: ő kezdi meg a nemzeti irányú nevelést, ő vezeti be az általános, az európai műveltséghez tartozó ismereteket, ő teremti meg a mai napig virágzó önképzőkört, végül szerencsésen egyesíti önmagában a tudóst a szeretőszívű tanárral s örök időre példát nyújt utódainak.

Budapest.

Dr. Csetényi Imre.

Bein Károly.

1853—1907.

Az 1867-i kiegyezéssel járó politikai változás, a demokratikus és liberális szellem, mely főleg Eötvös hatására a magyar közéletet áthatotta, minden téren, különösen gazdaságán, nagy fellendülést idézett elő. A zsidók emancipációja sok addig lekötött energiát szabadított fel és hasznosított az ország javára.

Sok tehetséges zsidó fiú küzdött fel magát e korban a legszegényebb sorból a közélet szereplő férfiává. Mint jeles tudósok, neves írók, híres művészek, kiváló kereskedők és iparosok gyarapították a nemzet anyagi és szellemi kincseit s játszottak az életben jelentős szerepet.

Ez érdemes férfiak sorában méltó hely illeti meg Bein Károlyt, az Orsz. Rabbiképzőnek 29 éven át volt tanárát. Szemináriumunkból az első évtizedekben kikerült rabbik neki köszönhetik a modern műveltségben fontos szerepet játszó, természettudományi ismereteiket. Sok derék tanítót nevelt az országnak 2 évtizedes képzőintézeti tanároskodása alatt. Hirnevét messze az ország határain túlra elvitték szak tudományának terén elért eredményei.

Bein Károly a baranyamegyei Mágócsón született 1853-ban. Szülei nagyon szegény emberek voltak. Már az elemi iskolában kitűnt éles eszével, nagy szorgalmával és kitűnő memóriájával. Mindig nagy kedvvel, valóságos élvezettel tanulta a szentírást és a Rásit.

„Anch' is sono...”, kezdte egyszer Bánóczira mondott felköszöntőjében és elhallgatott, amikor szomszédja ki akarta segíteni, hogy „pittore”, ő folytatta: „nem pittore, hanem bentore.” És találó szentírási idézetekkel ékes beszédével tanúságot tett arról, hogy milyen élenken élt még akkor is lelkében a mágócsi iskolában magába szívtott bibliai tudás. Pedig akkor már vagy 35 éve egészen másfajta tudományokba mélyedt el és lett elismert szaktekintély.

13 éves korában elhagyta a szülei házat, tanítónak szegődött el egy falusi zsidó családhoz. Négy évi tanítószkodás után Pécsért letele a reáliskola I. és II. osztályából a magánvizsgálatot és belépett

a III. osztályba. 1874-ben jeles eredménnyel végezte el az akkor 6 osztályos reáliskolát.

Októberban beiratkozott a műegyetemre. Mint sok más szegény főiskolai hallgató, ő is tanítással szerezte meg a legszükségesebb megélhetést. Később ábrázoló mértani jegyzetek sokszorosításából már annyit keresett, hogy szüleinek is küldhett egy-egy kis segítséget. Mint legszorgalmasabb első évesnek, neki ítélte oda a műegyetem tanácsa a 300 forintos szorgalmi díjat, de a pénzt nem kaphatta meg. Közben megérlelődött benne az elhatározás, hogy tanár lesz, lemondott a neki vagyont jelentő 300 forintról és átlépett a Tanárképzőbe. Az akkor 3 éves kurzust bevégezvén, 1877. decemberében megkapta középiskolai tanári oklevelét.

A következő évben pályázott a fővároshoz polg. iskolai tanítói állásért, de dacára kitűnő diplomájának, nem kapott állást. Szeptemberben megnyílt az Orsz. Rabbiképző Intézet alsó tanfolyamának III. osztálya is és Bein heti 10 órával segédtanár lett. Mikor 1880. szeptemberében az V. osztály is megnyílt, teljes óraszámmal rendes tanárnak nevezték ki. 1883-ig Kont Gyula tanította a fizikát, akkor Bein vette át és 1906/7. tanév végéig heti 23 órában tanította a mennyiségtant és a természettudományt.

A véletlen vagy talán az Orsz. Rabbiképző vezetőségének éles szeme, olyan tanárhoz juttatta az új intézetet, ki méltón illeszkedett bele az intézet válogatott tudós tanári karába. Pedig az akkor még csak 25 éves fiatal emberről csak azt tudták, hogy a Tanárképzőnek egyik legszorgalmasabb és legtehetségesebb hallgatója volt. Bein azonban megvalósította a hozzá fűzött reményeket, sőt azokon még túl is tett.

Domború magas homloka mélyen gondolkodó főre mutatott, jóságot sugárzó nagy szürke szeme, kedves modora mindenkiben az első látásra rokonszenvet keltett. Külsejére igen nagy gondot fordított, mindig kifogástalanul, szinte választékosan öltözködött; évekig eljárt ugyanabban a világos szürke ruhában, anélkül, hogy ruhája csak kissé is viseltesnek látszott volna.

Nemcsak példájával, de szóval is gyakran intette tanítványait, hogy szokjanak rendre, tisztaságra és csinosaságra. A lomposágot sehogyszen szenvedhette. Tudta, hogy az életben való boldogulásnál milyen nagy szerepet játszik a külső. Nagy súlyt helyezett a világos, szabatos, folyékony előadásra. Nagy türelemmel oktatta, szoktatta tanítványait; nemcsak tanítójuk, hanem nevelőjük is volt. Matematikai előadásai nem voltak szárazak. Mindig ügyelt arra, hogy tanítványai világos és logikus gondolatmenetet követhessék, így aztán mindig le is tudta kötni figyelmüket. Természettudományi előadásai pedig gyakran valósággal költői lendületet vettek. Fiatalabb éveiben a természettudományokért lelkesedett. Minden új felfedezés, új elmélet érdekelte.

behatóan foglalkozott velük; amint azt különösen a Pester Lloydban megjelent legkülönbözőbb tárgyú cikkei mutatják. A legelvontabb teóriákat is meg tudta magyarázni a laikusnak is. Így azután érthető, hogy már fiatalon kitűnő pedagógus hírébe került. Ha a nála 4 évvel idősebb Bánóczi nem lett volna már akadémikus, egyetemi tanár, híres író, bizonyára rábízta volna a preparandia igazgatóságát. A gyakorló gimnáziumban egy ideig vezető tanár is volt a 90-es években.

A 90-es évek közepén a matematikának egy gyakorlati szempontból nagy jelentőségű ága, a biztosítási matematika, költi le érdeklődését. 1901-től kezdve a Pester Lloydban és a Magyar Pénzügyben megjelent cikkei már mind biztosítási és nyugdíjügyekkel foglalkoznak. Ezirányú munkái tették nevét messze az ország határain túl ismertté és megbecsültté. Itthon pedig az akadémia elismerését szerezte meg neki. A Politikai számtan-nak, melyet Bogdy és Havas tanárokkal együtt írt, 3 nagy biztosítási mennyiségtannal foglalkozó fejezete az ő tollát dicséri. E munkát 1907. májusában a tud. akadémia a Fáy András-féle 6000 K-ás pályadíjjal tüntette ki. De már az előző évben nagy kitüntetés érte Beint. Az 1906. évi szept. 15-én Berlinben ülésező V. nemzetközi biztosítási kongresszus, hol, mint a kormány kiküldöttje volt jelen, egyik alelnökének választotta meg.

Mint biztosítási matematikus, igen sok megbízást kapott nyugdíjtervezetek készítésére. Emiatt volt kénytelen már 1900-ban a preparandiában vállalt matematikai és fizikai óráiról lemondani. Fiait zsidó tanár volt már akkor bőven, biztosítási matematikus még kevés.

Bein munkaszeretete és munkaképessége bámulatraméltó volt. A Rabbiképzőben heti 23, a Tanítóképzőben 13 órát adott és még eleinte magánórákat is vállalt. Az épen nem erős szervezetű ember rendszerint késő éjszakáig dolgozott.

Munkaerejének teljében támadta meg a gyilkos betegség és 54 éves korában, 1907. október 18-án, velett véget nemese életének.

20 esztendeje, hogy az Országos Rabbiképző elvesztette Bein Károlyt. A régebbi növendékek, kik a mostani 50 éves jubileum alkalmából kegyelettel áldoznak egykori nagyírú mestereik emlékének, bizonyára a legnagyobb szeretettel idézik fel a szelid lelkű, mindig igazságos és jóindulatu tanárnak, az atyai jóbarátnak, Bein Károlynak emlékét. Nem is annyira nekik szól ez a kis megemlékezés. Inkább a fiatalabb generációnak. Nekik szolgáljon ragyogó példaként Bein vasszorgalma, páratlan munkaszeretete. Csak az ő példáját követve, folyton fáradhatatlanul munkálkodva, tehetjük újra nagygyá és boldoggá megcsonkított hazánkat.

Budapest.

Hausbrunner Vilmos.

Bloch Henrik.

1854—1923.

Nincs az a rossz, aminek jó oldala ne lenne, — tartja egy régi szentencia. Ezt meg is fordíthatjuk cum grano salis: a jóból nem ritkán rossz is származik. Beigazolva látjuk ezt az újabbkori zsidóság egy korszakos eseményénél, az emancipációnál.

Az emancipáció kétségkívül áldás- s üdvözhöz volt a zsidóságra. Kivezette azt a ghetéből, kiszabadította az elmaradottság s sötétség börtönéből s a haladás s fölvilágosodás útjára terelte. De vallásilag nagy kárt okozott a zsidóságnak. Az emancipáció előtt a zsidóság a szellemi táplálékát a zsidó irodalomból merítette, a béth-hamidras látogatása, akár iparos, akár kereskedő volt az illető, napi szükséglet volt, így a zsidó hívő jócskán szert tett zsidó ismeretekre. Megismerte a zsidóság lényegét, szellemét, etikai tartalmát, valamelyest magasztos történetét s szívvel-lélekkel volt zsidó, más szóval, *tudatos* zsidó volt.

Az emancipáció elnyerésével új életlehetőségek tárultak fel a zsidóság előtt. A zsidó ember számára immár szabaddá voltak téve a szellemi életpályák is, válhatott most már belőle ügyvéd, tanár, mérnök is. És a zsidóság egyéni hajlamainál s szellemi fejlettségénél fogva előszeretettel fordult a szellemi élethivatások felé. Így egy új szellemi atmoszféra támadt a zsidóságban s ebben az új légkörben kereste is, találta is ezentúl szellemi kielégülését. Ekkép a zsidóság intellektuális rétege, éppen az, amelyik vezetésre lett volna hivatott, a sötétben botorkálónak lett a zsidó ismereteket illetően.

Ez alapján rendítette meg a zsidóságot.

Növelte még a bajt, hogy, ugyancsak az emancipáció folytán. épen a buzgóbb, a konzervatívabb rész szakadt el a zsidóságtól, míg a lanyhább, közömbösebb rész serkentő s költögető nélkül magára hagyott.

Szerencsére, mint annyiszor a zsidóság történetében, az utolsó órában megjött a segítség az Orsz. Rabbiképző képeiben, mely művelt, képzett papokat adott a zsidóságnak, kik alapos készültségükkel, imponáló tudásukkal hozzáférközhettek az elvilágiasodott zsidósághoz s a hívek szívébe s lelkébe plántálhatták a *zsidó tudatot*.

Ebben kell látni főképp a Rabbiképző vallási s valláskulturái jelentőségét a honi Izraelben, — akármit mondanak a konzervatív oldalon.

Rabbiképző nélkül, művelt papok nélkül a haladó zsidóság, a zsidóság intellektuális rétege, az elsorvasdás, az elenyészés veszélyének lett volna kitéve.

S a művelt papok képzésében nagyon buzgó, nagyon lelkes

tevékenységet fejtett ki boldogult kiváló mesterünk, dr. Bloch Henrik.

A történelmet tanította (a német s görög melléktárgya volt) az alsó tanfolyamban. De nem érte be a középiskolai mértékkel, annak határán túlmenő források ismertetésével széles s mély perspektívát igyekezett számunkra nyitni az előadott eseményről.

Ebben volt Bloch Henrik nagy pedagógiai jelentősége. A történelmet elfelejthettük, de a módszer megmaradt. Megtanultuk tőle a széles s mély mederásást szellemi munkásságunkban.

A tanítás mellett gazdag irodalmi tevékenységet fejtett ki Bloch Henrik.

Ebbeli munkásságára vonatkozóan a halála évében megjelent Rabbiképző Intézeti Értesítő a következő tájékoztatót adja:

„Első nagy tanulmánya: *Die Quellen des Flavius Josephus in seiner Archeologie*. (Leipzig, 1879.) Számos cikke jelent meg előkelő napilapokban (Pester Lloyd, Frankfurter Zeitung, Münchener Allgemeine Zeitung). Tanulmányait közölte a magyar zsidó időszak irodalom (Magyar Zsidó Szemle, IMFT Évkönyvei), a külföldi tudományos irodalom: Mitteilungen aus der historischen Litteratur (Berlin), Oesterreichische Wochenschrift für den Orient (Wien), Le moyen age (Páris).»

Csehországban született (Herman-Mestec, 1854. február 4.), de csakhamar magyarrá lett. Csodálatos gyorsan tanulta meg a magyar nyelvet, melyet szóban és írásban jól kezelt.

Méltó fia volt a nagy Bloch Mózesnek, dicsőült mesterünknek. A kiváló zsidó származás meglátszott rajta, vallásosságában, szép zsidó tudásában. Amit a Talmud Sámuel amóráról mond: „Járatos miként a föld útjain, az ég útjain is”, azt variálva róla állíthatjuk: A zsidó történelem tájain époly járatos volt, mint a világtörténelem birodalmában. Flavius Josephus époly ismert volt előtte, mint Manetho vagy Diodorus Siculus.

Meleg, jóságos szívről tanuskodik, hogy harminc éven át adminisztrátora, spirítus rektora volt a Rabbiképző kebelében fennálló jóléti intézménynek, az Écz Chajim Egyesületnek.

Tanítványaihoz való viszonyában jóság, kegyesség s szeretet vezérelte. Jellemző szelidlelkűségére, hogy a buktatás fegyelmi eszközét növendékeivel szemben sohasem alkalmazta.

Fájó szívvel gondolunk arra, hogy a Rabbiképző ötvenéves fordulója nem találja már életben a nagyokat, a dicsőket, kik nevükkel fényt árasztottak intézetünkre, kik ismertté tették azt az egész világon — s Bloch Henriket sem, a Rabbiképző Benjáminját. De neve amazokéval együtt glóriásan élni fog a Rabbiképző történetében, emléke el nem múlón halás tanítványai kegyeletében.

Szekezsárd.

Dr. Rubinstein Mátyás.

Schill Salamon.

1849—1918.

Manapság, mikor a rohanó sikervadászat minden téren kimélet nélkül törí magát, hogy mennél előbb ülhessen mennél ragyogóbb és hangosabb diadalt, és a cél iránt száguldozva, azt sem nézi, ismeri-e a kellő utat és módot és van-e hozzá elég képessége és képzettsége; manapság, mikor a hír imádatában csekélyke sikert is nagygyá tüntet a szerző hiu türelmetlensége, mert holmi ügyességgel könnyen lehet híresedni; ma, mikor még a tudományban is, legalább a látszat szerint, csaknem jogot nyert az ipari termelés és a rosszabbfajta hirdapírás az alaposság és a biztosság rovására: megbecsüléssel tekinthet vissza az ember az olyan férfira, mint aminő a Rabbiképző elhunyt jeles tanárainak egyike, Schill Salamon volt.

Ugy élt, mintha az örökkévalóságig tartana élete ideje, ereje és nyugalma, nem azért, hogy henyejljen, hanem, hogy nyugodtan és biztosan haladjon lépésről-lépésre. Nem a csillogó kevelység csalogatta előbbre, hanem a tudás uralma, az, hogy önmagával csöndes magányában megelégedhessék. A tudást a tudásért szerette és nem sietett, hogy minden kis apró eredményt földolgozzon. Mélyre tekintett, a logika furóásával dolgozott, nagy eredményeket várt önmagától és azt hitte, hogy csak a nagy, csak az igen nagy dolgokat kell megírni. Ebben nem volt igaza. Ezer olyan gondolata is volt latin meg görög nyelvi jelenség magyarázatára, mit hasznos lett volna kinyomatni. De hihetetlen gyors és biztos logikai képessége és nem ötletekben kimerülő, — de állhatatos gondolkodásban fáradó elméje mellett valami keleties nehézkesség volt benne. Mégis nehézkességének, jobban mondva huzódózásának más volt igazi oka, nem a keleti phlegma. Restellte volna, hogy ki-kiálljon olyasmivel, mit jelentéktelennek gondolt, — holott nem volt jelentéktelen. Nagyon szerény ember volt, nem merte sokra tartani magát. Valami olyasfélét érzett, mintha szerénytelenség, hiúság volt volna szóvátenni ezt vagy amazt.

De szóvá tett ezer olyan dolgot az írók nyelvének magyarázatában, mit más érdeme sem vez, az iskolában. Ezért érdemes szólni felőle ma is, ezért érdemes az ő emléke azok haláljára, akik tanultak tőle. Mert nagy hősiesség és önzetlenség kell ahhoz is, hogy valaki buvárkodása eredményeivel tanítványai elméjét csiszolja, fegyelmezzze, szisztematikus komoly munkára nevelje, önmagának semmit nem kívánva, sőt a külső világ előtt szinte titkolva igaz értékét.

Területe a classica philologia volt és pedig a sok disciplina közül a grammatika és a syntaxis. Ma — hála az igazi philologia egyetemes összefogó érdeklődésének — azt lehet mondani, vége már a félszeg egyoldalúságnak és a kárhuzatos száraz tanításnak. Irodalmi,

művészi, politikai és szociológiai szempontok uralkodnak. Az ókorra vonatkozó tudományok nagy eredményei erre képessé is tehetnek bennünket. De a divat kedvéért szabad, amint látszik, a művészet szólamaival igaz tudás híján is diszelegni, művészkedve beszélni vagy írni, a lelkesedőt adni és kritikai képesség nélkül kritikát gyakorolni. Ez persze gyarló szélsőség. De Schill Salamon idejében, nem tudom, nem akadt-e több példa rá, mint mostanában. A mesterségesen gyártott fölületesség, a sok helyütt becézett logikai szeleburdiság látára azt kívánta, hogy először is tanulja meg az ifjuság a nyelvet és a fegyelmezett gondolkozást. Azt vallotta, első dolog a nyelvet tudni, a latin nyelv éles gondolkozását és a görög finomságát, valószínűleg a latin nyelv éles olvasva, elsajátítani, akkor következik mind a többi követelmény. Előbb való a magunk építette biztos alap, önálló gondolkodás és erős munkabírás, akkor a többi, mintegy diszes oromzat. Habár tárgyi tekintetben tulságos zárkózott volt is Schill tanítása, másrészt a szűkre határolt területen sokat követelt, meg lehet látni, nagy ethikai erő élt az ő szigorú követelésében. De hamar mutatkozott betegsége, korábban, semmint maga észrevette; és akkor már nem annyira magyarázott, mint kérdezett. Am, aki megértette kérdéseit, sokat megértett és úgy ráterelődött a helyes gondolkozásra és úgy rákényszerült az önálló munkára, hogy nagyon sokat nyert általa. Sokat tanultak tőle tanítványai olyat, amit tisztára magukénak vélték, észre sem véve, hogy neki köszönhetik. Nagyon könnyű dolog a syntaktikai és logikai tanulni valót haszontalan középkori lim-lomnak megtenni és tanítását torturának mondani, holott a tökéletes nyelvi analysis és az író gondolatába való bemélyedés, a nyelv szellemének megértése ezerszerre többet ad a tanulóknak, mint akármilyen oly szellemes méltatás, ha nem támaszkodik megbízható alapra. Schill görög grammatikáját itt nem kell méltatnom a szaktudomány követelményei szerint. De megismételhetem, mit már kifejtettem egyszer, hogy jobb az eredetnél, a Hintner-féle német könyvnél, melyet átdolgozott. Iskolák számára írt egyéb könyvei (Görög régiségek és a görög művészet története, — Görög irodalomtörténet) hasznos kézikönyveknek bizonyultak. Legjobban mutatja nagy tudását az Izr. Magy. Irod. Társulat kiadványai közt megjelent könyve, mely Philonak a Cajus Caligulánál járt küldöttségéről szóló jelentését magyarul tolmácsolja. Kitűnő munka; meglátszik rajta Schill angol egyetemen nyert képzettsége. A tartalom tette, a Philo lelke, a meggyőződés, a zsidó apologia. Schill Salamon tanár, a jeles classicus philologus, igazán a zsidóságban gyökerezett, abban állt testestül-lelekestül. Sok mély ismeret hozott magával apja házából örökségül. Hozzáértők mondják, hogy kitűnően értette a héber nyelvet. A latin meg görög órákon legszívesebben a héberrel való analógiát vagy általán a héber nyelv jelenségeit fejtegette. Feltűnők voltak a Magyar Zsidó Szemlében megjelent héber szöveg-kritikai megjegyzései a Bibliára nézve.

A Misnának mélyreható interpretátora volt. A Deutsch-féle imakönyvben közölt fordítása máig a legjobb. A Bibliát nagyon ismerte, állandóan olvasta, legtöbbit, mikor már beteg volt és mozdulatlanul ült székében. Vallásos életű volt. Hite tudatos és bátor; derült, zavartalan és megrendíthetetlen egész utolsó percéig. Tudatos zsidó életet élt, ezt újra kell mondani, feleségével együtt, kire mindig tisztelttel tekintett. Idősebb fia tudós orvos, Kisebbik fia (sokszor sóhajtott miatta szegény, mert nem akart görögül tanulni) Palesztinában működő jeles mérnök.

Schill Salamon kemény jellemű, tudós elméjű, erős zsidó ember volt és azt akarta, hogy a szeminárium tanítványai sokat tudjanak. Gondolkozása, alapvető szigorúsága és állhatatossága egészben egyik nevezetes alkotó eleme annak a munkának, mely megalapította a Szemináriumot. Ritka jeles tudósok és tanítók emlékét ünnepeljük a jubileumon.

Budapest.

Dr. Dercsényi Móric.

Lazarus Adolf.

1855—1925.

A világhírnévre jutott pesti kántorok között Friedmann és Bachmann (Ocar Jiszr. IV. 262.) után a harmadik. Az előbbinek közvetlen utódja, munkásságának, a sulzeri, modern liturgia-ének meghonosításának folytatója és beteljesítője. Maga szívvel-lelekkel Sulzer követője, aki szerint az új irányzatnak útja »von dem Bestehenden ausgehend, an das Alte anknüpfend, zu dem Werdenden fortschreitend und zu dem Neuen hinleitend, auch eine vermittelnde Mission zwischen Vergangenheit und Zukunft vollziehend« (Schir Zion II. Teil, Vorwort.) Az IMIT 1905-i Evkönyvében meleg megemlékezésben ünnepli a zsidó »klasszikus templomi zene« megeremlőjét, — Sulzer születésének századik évfordulóján — akit »lehetetlen mellőzni, hát még elhagyni« s akinek »szent zsolozsmái tovább élnek Izrael templomaiban.«

Lazarus Adolf 1855. február 20-án született Stomfán, Pozsony-megyében. Jámhor szülői a kereskedői pályára szánták, de előbb — abban a környezetben és lelki légkörben nem történhetett más — vallásos és tanult zsidó emberré akarták nevelni, amiért is 13 éves korában a közeli és nagy hírű pozsonyi jesivába adják, melynek Schreiber Benjámin Wolf (Ketáb Szófer) a vezetője. Másfél évig szorgalmas tanítványa a nagy mesternek, de közben ráébred büszke csengésű hangjának szent kincsére és az elhivatottság meleg érzése és áhitatos szívének serkentő buzgalma, hogy hangjával szolgálja Istent (עֲשֵׂה וְכַבֵּד ד' בְּקוֹלֶךָ Pesz. r. 127. a.), új irányokba tereli élete útját.

Winter Lázár protekciójával Bécsbe kerül, hangját képezte, tanul, szorgalmasan vetekedik csodásra bontakozó tehetségével, úgy, hogy az alig 18 éves ifjút a lundenburgi hitközség hívja meg kántorának. Négy évet tölt itt, de a körülrajongott fiatal embert nem szédíti el korán megérett dicsősége, magasabbra törekszik és tudja, hogy céljait csak vasszorgalommal, csak tehetségének művészi kifejtésével érheti el. A zongorán is mesterré képezi magát, zeneelméleti és zeneszerzési tanulmányokba mélyed el.

Fölfelé haladó életutja mindig újabb feladatok elé állítja s szinte rákényszeríti, hogy lelkét is művelje, egyoldalúságtól óvakodjék és szelleme horizontját tágítsa. Märisch-Kronmauban, majd rövid 3 év után Märisch-Ostrauban működik. Az előbbi helyen egyben hitközségi jegyző is, az utóbbin rabbihelyettes, papi funkciókat végez, prédikál. A virágzó és művelt morvaországi zsidó hitközségek élete már akkor hanyatló tendenciát mutat, de a zsidó tudással egybekötött magas kultúrnívó még nem rendült meg. Kitiűnő iskola ez a stomfai, majdnem középkorvégi, zsidó ghetéből kikerült fiatal és lelkes kántornak. Lelkesedéssel hallgatják mindjobban kiférfiadott baritonját, de elvárják tőle, hogy modorában, beszédjében kicsiszolódott európai ember legyen, jegyzői írásaiban, majd templomi beszédekben tiszta és szép németiséget használjon, héber szókiejtése német módú és grammatikailag precíz legyen. Mind olyan erények és kiválóságok, melyek őt számos pályatársa fölé emelték és egyéni értékét — művészi kvalitásain felül is — teljessé tették.

Teplitz-Schönauban, hol hangversenyeivel felekezetén kívül is sok tisztelőt szerez és Hannoverben már messze csengő hírnév veszi őt körül. Ide érkezik a pesti izr. hitközség meghívása, mely a nagynevű Friedmann Mór örökébe szolítja, a dohány-utcai templom főkántori állásába. 1891-ben kerül a magyar főváros nagyszerű lendületet vett hitközségének főtemplomába és az 1891/92. tanévben veszi át az *Országos Rabbiképző Intézetben* is Friedmann örökét, az ének-tanárságot.

Harmincöt éven át lankadatlan buzgalommal, példátlan eredményekkel végezte e kettős élethivatását és nincs egyetlen zökkenő, egyetlen törés magasra ívelt pályáján.

Csodálatos erejű, csorbátlanul tiszta zengésű énekes, fenség és méltóság árad el előadásán, harsog és szárnyal, borong és fuvaláz, akár klasszicitásban edzett művészetet ad, akár ősi dallamok felütéseit cizellálja. Mindig meleg és mindig öntudatos, nem szabadoskodó improvisátor, de ha szíve után megy, akkor is tudja, mit cselekszik. Művész és zseni. Mint a zsoltár-költőnél: egyszer az ihlet kelti a dalt, máskor a dal ébreszti az ihletet (Pes. 117. a.). Tele van melódiával (קול ערב) és csupa izlés (נעימה) (Taan. 16. a.). Egyszerű szombatnapokon, akárcsak a nagy ünnepeken lehántja a hallgató lelkéről a

kőznapi hangulatát és viszi, szárnyaltatja melengető áhitatok magaságaiba, Tóra-, de kiváltképp megilla-olvasása feledhetetlen élmény.

És a művészet kormánykerekénél a tudomány áll, nem csupán a szoros értelemben vett szaktudás, hanem a szent nyelv értelmi, grammatikai, fonetikus tudása. Ő a héber szókiejtés klasszikusa és soha a dallam nem rombolhatja szét az érzelmet, a פרוש המלות-t. Messze túlmegy a tagolás (שיהיה תוך בשפתו Ber. 31. a.) és a Preciz kiejtés (Meg. 24. b.) talmudi követelésein. Dáges, s'vá, meteg, nem hiábavaló ballaszt nála és hangsúlyozása époly exact, mint természetes.

Ez volt az ő áhitatos konzervativizmusa, aminthogy mélységes, áhitatos vallásosság, az עבודה שכלך töltötte be egész lényét, istenszolgálat volt szolgálata, hangja szívéből ébredt és a szíve tökéletes és egy volt imádságával (כרי שיהא לכו שלם תפילה) Taan. II., 2.). Innen minden kiválósága, ez a legbelső motor, mely ezt a nagyszerű egyéniséget mozgatja. Azért nincs benne semmi hivalgás, semmi abból az embereknek tetszeni vágyásból, mely a kántoroknak örök botlasköve, s mely miatt a midrás (Koh. r. 7. 5-höz és Jalk. u. o.) óta erkölcs-tani írók (Bachja: Chob. Haleb. X. 5.) és halachisták (R. Aser resp. IV. 22.) nem győzik feddeni őket. Az Isten előtti ének kigyomlált, lenyesett (זכר) szó magyarázata Men. Hamáor III. 3. l. 3.) lelkéről minden kicsinyességet, hívságot, ezért volt embernek is eszményi.

Merő aestheticum, megjelenése, hivatásteljesítése, érintkezése, szava, az az aestheticum, טוב אשר יפה (Koh. 5., 17.), mely kedéllé, lelkületté, bölcseséggé, harmóniává és jóssággá lesz az emberben. Meleg szív, hű barát, igaz ember. Számos tanítványt nevelt, mindnek segítő mentora, pályájuk buzgó egyengetője volt. Különösen benső viszony fűzte őt intézetünkhöz, tán az volt életének legszebb büszkesége, hogy a rabbiképző tanára lehetett és résztvehetett a rabbinemzedékek nevelésében. Tanító-lélek volt, a szívével tanított, a modern zsinagógai ének szeretetét és a régi, szent dallamok konzerválását törekedett növendékei lelkébe plántálni, s ha templomainkban országszerte ez a törekvés lett általános, főleg az ő érdeme. Kedves vonása lelkének, hogy tanítványait a sajátjából látta el kottafüzetekkel.

1925. február 18-án meleg ünneplésben volt része 70. születésnapja és a pesti főkántori és tanári működésének 35 éves jubileuma alkalmából. Alig egy hónapra rá, április 14-én elhunyt és a magyar zsidóság egyik kiváló értékű egyénisége szállott sirba vele.

A jóbél-évet ünneplő Rabbiképző Intézet történetében örök név és feledhetetlen emlék maradt utána.

Monor.

Dr. Pfeiffer Izsák.

Schreiner Márton.

1863—1926.

Az Országos Rabbiképző Intézet 50 éves fennállása alkalmából felkértem, hogy szeretett, szegény barátomnak, Schreiner Mártonnak egy emléklapot szenteljek az ünnepi iratban, bizonyára ázáltal indítatva, hogy az intézet egykori hallgatói közül senki sem állott az elköltözötthöz oly közel, mint én, noha mi hajlandóságaink és elhelyezkedésünk folytán a nagy életproblémákkal szemben ellenlétés nézetlen voltunk. A kérdésnek mélységes fájdalommal teszek eleget, hiszen a megboldogult oly korán szólítottatott el az alkotásból, a zsidóság tudományáért és a zsidóságért való áldó munkából, aminthogy idegenszere a tulerőltelettség folytán megroppant és ő élte delén, 39 esztendő korában szellemi sötétségbe hullott alá. Csak a mult esztendőben, megbetegedése után való 24. évben, október 9-én, egy szombati napon váltott meg ettől a szomorú földi bolyongástól. Egykori tisztelőinek, tanítványainak és híveinek kicsiny serege kísértel el utolsó útjára a mult év októberének 12. napján. Földi maradványai a berlini zsidó hitközség temetőjében diszír helyen vannak elhelyezve. Az ismert író, Franzos Károly Emil mellé temették, miután egykori tanítványa, dr. Baek berlini rabbi, egyszerű, megkapó szavakban elköszönt tőle és az ő jelentőségét, a zsidóság tudománya szempontjából, az isteni tanért való szent lelkesedését, mely őt belsőleg felemésztette és lényét jellemezte. Az utóbbi évben vesztette el az Országos Rabbiképző Intézet és a zsidóság tudománya dr. Klein tanárt, ki szintén 39 éves korában szólítottatott el a földi világból. Mindkét tanerőre alkalmazható az írás szava, mely a bibliai József-ről szól: **אשר**, ami a bölcsék magyarázata szerint annyit jelent: »Noha fiatalok, mégis a tudásnak és a bölcseségnek mesterei voltak.«

Ha az utóbbi esztendőben meglátogattam megbetegedett barátomat, aki Lankwitzban, dr. Fränkel ideggyógyintézetében volt elhelyezve s elem lépett, mialatt szeme az ürességbe meredt, bár a valóság és az élet számára már elhalt, felvetődött bennem a régi kérdés: »Ez a tóra és annak jutalma?« De mégsem fájdalmas érzéseknek akarok itt helyet adni, hanem nyujtani kívánom a megboldogult működésének és alkotásainak rajzát, jellemezni, amint én láttam, az ő személyiségét és megkísérlem megvilágítani azt a tevékenységet, amelyet az ő munkája a zsidóság tudományának és a zsidó élet megtermékenyítésének jelent. Természetszerűleg a mi korai barátságunknak idejéből személyes emlékezők is tolnak fel bennem.

Akkor láttam először Schreinert, amikor ő, mint 18. esztendő ifjú, érettségi bizonyítvánnyal, melyet szülővárosában, Nagyváradon szerzett volt, kitüntetéssel, az Országos Rabbiképző Intézet felső tanfolyamába hallgatónak belépett. Ez 1881-ben történt, amikor az

intézet első növendékei az érettségi vizsgát letették és az ott szerzett előképzettséggel a rabbiképző és az egyetem hallgatói lettek. Az alapítás óta csak 2—3 hallgató vehetett részt a felső tanfolyam előadásain. Minthogy ő teológiai, rabbinikus előképzettségét nem az intézetben szerezte, nem tekintették hallgatótársai eleinte őt valódi növendéknek. Természetesen akkor kerültem Schreinerrel közelebbi érintkezésbe, amikor magam is, az alsó tanfolyam tanulója, a letett érettségi után, 1884-ben hallgatóvá lettem. Amint ez bizonyára manapság is igaz, a hallgatói világa más, mint a tanulóé, akik az intézetben gimnáziumi kiképzetésüket nyerik. Ha az előrehaladottabbak Bloch rektor előadásánál együtt is voltak a hallgatókkal, széles űr volt az mégis, mely a hallgatókat a tanulóktól elválasztotta.

Schreiner tanult ember fia volt, aki héber ismeretekre tanította fiát, sőt a talmudba is bevezette; ha nem tévedek, atyja valamelyes kis állást töltött be a nagyvárad ortodox községnél, amely nagyon szűkös jövedelemmel volt összekötve, mert meglátástok a fiatal jelöltön, hogy lemondásokban gazdag ifjuság áll mögötte. Ha emlékezetem nem csal, elhalt az apa röviddel azelőtt, hogy Schreiner az Országos Rabbiképző Intézetbe belépett. A család nagy nyomorban élt. Otthonról nem várhatta természetesen Schreiner a legcsekélyebb támogatást sem, sőt neki magának kellett, mint hallgatónak, szűkös jövedelméből, melyet leckeadásból szerzett, valamit övéi számára megakarítani. A nagyvárad hitközség nem »vigyázott« Schreinerre, »a szegény gyermekre«; a tehetséges és törekvő ifjunak semmit sem juttatott, talán, mert az ortodoxok nem kedvelte intézetnek lett növendéke. Így a legnagyobb nélkülözések között folytatta tanulmányait, teljesedésbe vitte a bölcsék szavát: »Ha a tórának ismerője akarsz lenni, kenyérrel, sóval és kemény fekvőhellyel kell megelégedned.« Valóban az első években Budapesten, mint annak idején Mendelssohn, gyakran felosztotta a száraz kenyeret, hogy több napra legyen elégséges, — sokat éhezett és koplalt. Amikor az intézetbe belépett, még hiányokat mutatott fel a talmudi diszciplinákban s ezért nem ismerte el a többi hallgató. De a törekvésével és szorgalmával hamar pótolta e hiányokat, a vallásbölcséletben a többi hallgatót túl is szárnyalta, miután meleg lelkesedéssel és szenvedélyes odaadással elmélyedt Goldziher professzor vezetése alatt az arabok és az arab vallásbölcsélet gondolatvilágába, utána járva a középkori zsidó vallásbölcséletkel való összefüggéseknek. Már hallgató korában ezen a téren bizonyos mesteri fókig vitte, amint ezt Kaufmann professzor a rabbivizsgán ki is emelte. Még visszaemlékezem, mennyi lágysággal és örömmel forgatta Schreiner Alfarabi és Averroes vörös kötetét, még mielőtt ezeknek a mohammedén íróknak és filozófusoknak gondolkodásába elmélyedt volna, amiért sok éjszakai órát áldozott fel készséggel és örömmel. Kicsiny termetű volt, vonszolt járása, hanyag testtartása mutatott, hogy a külsőnek nem nagy fontosságot tulajdonított. Duzzadt ajka,

melyet hajusz vett körül, jellegzetes tekintete, később szakállas arca nem volt nonszépnek nevezhető. Erős öntudatossággal telítve — igen érzékeny is volt — másokról alkotott sokszor lenéző ítélte és ennek kinyilvánítása nem tették épenséggel kollégái előtt rokonszenvenné, sőt sokszor kijelentései által tanárai előtt is kellemetlen lett. De magas, ideális lendülete, becsületes törekvése, kérelhetetlen egyenessége és nem közönséges ismeretei elismerésre találtak, személyiségének nagyra-becsülését és értékelését ébresztették fel. Velünk, fiatalabb hallgatókkal szemben, akik az ő szellemi fölényét elismertük, mindig barátságosan viselkedett, készséggel nyújtotta nekünk segítségét s állandó buzdítónk lett. Kemény és nélkülözésben gazdag ifjúsága bizonyos bizonytalanságot kölcsönzött lényének, bizalmatlanságot az emberekkel és környezetével szemben, úgy, hogy nehezen megközelíthető jellemű lett. Ezzel szemben felette érzékeny volt, nagy, érző lélekkel viseltetett azok iránt, akik bizalmát élvezték és megszerették.

Már mint hallgató, kísérletezett irodalmilag, megjelentette több tudományos dolgozatát a Graetz-Frankel-féle Monatschrift für die Wissenschaft des Judentums-ban már az 1885/86-os években, nevezetesen:

1. Al Jakubi über den Glauben und über die Sitten der Juden.
2. Ibn Hazm über die Verbreitung der Karäer.
3. Zur Charakteristik Samuel b. Chofnis és egyebek.

Doktori értekezése a »héber kiejtés történetéről« szólt. Dolgozata tudományos alapossága, a forrásokra való visszamenése által az ilyen munkák átlagát messze túlhaladta, olyannyira, hogy Stade lapja, a »Zeitschrift für alttestamentische Wissenschaft« azt közölte. Ennek az eredményei oly figyelemre találtak, hogy egy olasz folyóirat is kérte a kiadási jogot. 1887-ben tette le Schreiner a rabbi vizsgát az intézetben; azonnal megválasztotta a csurgói község rabbijának. Mint rabbi és tanító szigorúan vette kötelességeit, bizonyára nem keveset követelt tanítványaitól, minthogy a maga részére is szigorú mértékkel mért. De nem sok örömet okozott neki a rabbiműködés, minthogy hivatásszerű tudós volt, aki tanulmányaiban és munkáiban megelégedését és belső emelkedését találta. Ezeket a tanulmányokat nem versenyzésből folytatta, hanem a zsidóság szolgálatának tekintette. Világerőteljes életmódja és lénye nem kereste a községe tagjaival való érintkezést. Nem tudott törődni az egyszerű vidéki zsidó gondjaival és szükségleteivel s tekintettel lenni ennek mentalitására. Községének legtöbb tagja távol állott tőle, mert noha tisztelték a tudóst és a kötelességet teljesítő rabbist, gondolkodását követni nem tudták. Különben is Schreiner, minthogy gondolatait mindig magában dolgozta fel, ritkán figyelt a beszélő szavára. Nem volt sohasem hallgató, a barátságos mosolygás ajkának csöndes mozgása volt, a jele annak, hogy helyesli a másik kijelentését. Nem érintkezett a külvilággal és környezettel. Ezért sehogysem tudta életmenetét megmásítani. Amikor

Csurgón, néhány hónappal állásának elfoglalása után, meglátogattam, a butordarabokat kellett először összeraknom, hogy kissé otthonosabbá tegyem lakását. Csurgón több tudományos munkáját fejezte be, melyek részben a »Zeitschrift der Deutschen Morgenländischen Gesellschaft«-ban, részben pedig a »Revue des Études Juives«-ben jelentek meg. Az előbbiben láttak napvilágot a következő dolgozatok:

1. Zur Geschichte der Polemik zwischen Juden und Muhammedanern.
2. Bemerkungen zum Koran.
3. Bemerkungen zur Chronik Joseph b. Isak Sambari.
4. Al-Sabti, der Sohn des Harun al Raschid.

Az utóbbiban jelent meg 1888-ban a »Les Juifs dans al Beruni továbbá Mózes ibn Ezra poétikájának és forrásainak tüzetes méltatása. Amikor 1890-ben Stockholmban az orientalista kongresszus összehívult, noha személyesen nem vehetett részt a tanácskozáson, a kongresszus résztvevői elé egy alapos és a tudományban fontos munkát terjesztett »Az Aschariták történetéhez« címmel. Még csurgói tartózkodása alatt jelent meg tőle egy hosszabb tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia kiadványai között »Az arabs vallásbölcselet kezdetei« címmel. Csurgón tartott szónoklatának gyűjteményét is könyomatta; ezek magas ideálizmusáról tesznek tanúságot, azonban gondolatmenetük hallgatóinak világlátását túlhaladja. Maga is meg volt győződve arról, hogy a rabbi állás nem neki való, az ehhez való helyes hajlandóság hiányzik benne, minthogy a másokra való hatóképesség is hiányzott benne. Egy önálló háztartásnak örömeit sem élvezhette, minthogy gondoskodnia kellett Nagyváradon levő övéiről; csak a tanulmányoknak élve, Ben Azaihoz hasonlóan, nem keresett élettársat magának, nem alapított családot. Ezért fogadta örömmel a meghívást, amikor 1892-ben, 4 évi rabbiműködés után, Csurgót ott hagyhatta, minthogy a magyar királyi közoktatásügyi miniszter őt a budapesti Országos Izraelita Tanítóképző Intézetre a héber tárgyak és a zsidó vallás tanárává kinevezte, hogy a tanítójelölteket jövődó hivatásukra előkészítse. Tanítói működése mellett, melyet szigorú lelkiismeretességgel és nem kevés pedagógiai ügyességgel töltött be, amint ezt Bánóczy igazgató és az állami felügyelő, Kármán professzor, tanusították, megbizta őt a pesti zsidó hitközség a gimnáziumi és középiskolai tankönyvek írásával. Ennek a feladatnak ő a »Bibliai Szemelvények« sorozatban felelt meg, két kötetet el is készített. Két évvel később budapesti állását még megtisztelőbel cserélte fel a berlini »Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums«-on, hogy a következő rabbinmunkáit szellemileg képzeze és hivatására előkészítse.

Ugyanis Cassel Dávid tanár elhunytával nagy szorultságban volt az intézet kuratóriuma, hogy miként találhatja meg a helyes utánpótlást, mert a zsidó tudomány nagyjaiban nagy hiány volt, akik ren-

delkeztek ama képességgel, hogy ezt az állást betöltsék. Németségban hiányzott a megfelelő utód. Kapóra jött a kuratoriumnak, hogy figyelmét Lazarus professzor Schreinerre irányította. Goldziher professzor, akivel Lazarus összeköttetést keresett, Schreiner személyiségének és tudományos működésének alapos méltatásával őt a legmelegebben ajánlotta, a tanári állásra a legalkalmasabbnak nyilvánította, minthogy nemcsak tudós, hanem a zsidóság lelkes teológusa is, aki Geiger utjain halad, Bacher és Kaufmann professzoroktól is kapott a kuratórium ajánlást Schreiner érdekében. Schreiner eleinte vonakodott a hívásnak eleget tenni, mert nem szívesen cserélte fel a biztosított állást egy magánalkalmaztatással, minthogy a berlini intézet tanárai, az iskola nem lévén államilag elismerve, magánpénztárból nyerték fizetésüket. De Lazarus professzor egy személyes megbeszélésnél, ezért ment Schreiner Leipzigba, elosztatta az aggodalmakat s részére jelentős fizetést helyezett kilátásba. Schreiner szerény életmódja dacára is megfelelő jövedelemre volt utalva, minthogy övéiről is kellett gondoskodnia. Éppen ebben az időben vállalt testvére férjhezmenetele alkalmából nagyobb kötelezettségeket magára. 1894-ben kezdte meg előadásait Berlinben, exegézis, történelem és a vallásbölcselet köréből. Egyidejűleg iparkodott nevelőn és buzditólag hatni a hallgatókra. Lankadatlanul dolgozott továbbképzésén, tudományos kérdésekkel foglalkozott s az összehasonlító vallástörténelmen belül a zsidóság eszméinek és gondolatvilágának jellegzetességére új teológiai rendszert tervezett. Sajnos ez az ő nagy életmunkája, amely őt években keresztül foglalkoztatta, töredék maradt és kiadatlan.

Mint az értesítők tudományos mellékletei, 1895-ben és 1900-ban két nagyobb munkája jelent meg Schreinernek. »Der Kalām in der jüdischen Literatur«, amelyben a mohammedán skolasztikus filozófiának és a mutaziliták szemléletének hatását mutatta ki a középkor zsidó gondolkodóira: nevezetesen: Szádjára, David b. Merwanra, Bachja ibn Pakudára, Josef ibn Zadikra, Jehuda Hadassira, Ábrahám ibn Ezrára, Mózes b. Maimunra, a két karaitára, Áhron b. Josefre és Áhron b. Eliára. Kimutatta, hogy mint őrizték meg mégis a zsidó gondolkodók függetlenségüket, különösen Maimuni. Ehhez az alapvető munkájához a berlini és leydeni könyvtárak több kéziratát használta. Schreiner figyelmét a karaiták felé is fordította, megvilágítva egy dolgozatában, mely a 11. században élő Jeschua b. Jehudáról szól, a kiváló, idősebb karaita tanítónak nézeteit és az uralkodó mohammedán teológiától való függését. Ennek a karaita tanítónak az első hetiszakaszokhoz való magyarázatát és vallástörvényi munkájához való bevezetést ki is adta.

Aki Schreiner lényét ismerte, csodálkozott, amikor a nyilvános közsépolitikai élet terére lépett, 1898-ban belépve a »Liberaler Verein der jüdischen Gemeinde«-ba. Mint történetileg iskolázott valláskutató, éles kritikai természet volt, nézeteit vissza nem tartotta, úgy,

hogy sokak előtt »radikális«-nak tetszett. Mindamellelt szigorú, majdnem askéta, jámbor életmódot folytatott. Noha meleg hévvel volt a zsidóság továbbképzése és fejlesztése iránt eltelve, mégis elismerte a fennálló vallásos berendezkedésnek a zsidó életre való hatását, s ezért teljességgel a reform ellen fordult, távol állva a reformköszegtől. Ennek szemére vetette, hogy ők a történeti összefüggést nem őrizték meg és a zsidóság eszmei tartalmát is feláldozták. Amikor aztán a liberális egyesülés programjába egy, a zsinagógákban való ünnepélyes vasárnapi istentiszteletnek követelését is felvették, Schreiner két »Zu den Repräsentantenwahl« című cikkében megragadta a szót, felhívta a választótömegeket, hogy a liberálisoktól a pártfogást vonják meg. Ez a követelés előtte szinkretisztikus kísérletnek tetszett, amely a zsidó élet jövője szempontjából aggodalomteljes következményekkel bírt.

Meglátta és élte a zsidóságot a maga teljességében. Ha a bibliatudomány eredményeit magáévé is tette, még sem volt egyoldalú bibliokrítikus, tekintetbe vette és méltányolta a hagyományos felfogást és a középkor exegézisét. Történeti, kritikai gondolkozása nem hajlott a talmud dialektikájára, a pilpul felé. Mégis meg tudta érteni a bölcsek tanításainak és nézeteinek összefüggését a bibliai könyvekkel, felismerte a talmudi kor jelentőségét a zsidó élet fejlődése szempontjából. Amint a szóbeli tan Zunz szavaival, szükségsszerűségről és erkölcsi előrehaladásból, új ideákból és megváltozott körülményekből származott és új fejlődésnek adott utat, sok tekintetben a bibliai nézeteket kiszélesítette és magyarázta s úgy az intézmények és vallásos szimbólumok alapítása által a prófétai ideáknak formát és alakot adtak és az életet megtermékenyítették. Követelte Schreiner, hogy a középkor vallásbölcselete a zsidóság vallásos idea-tartalmának elmélyítése és világossá tévése érdekében ne hagyassanak figyelmen kívül, méltányolta a misztikusok működését is, mint amely a zsidóságot az egyoldalú intellektualizmustól őrizte és amelynek a vallásos érzésnek bizonyos biztonsága, bensősége és gazdagítása köszönhető. »Ő«, amint Baeck emlékiratában kiemelte, »beillesztette a zsidóságot és történetét minden vallás- és világnézet történetébe s ezáltal lett a zsidóság és helye jellegzetességének annál biztosabb és öntudatosabb ismerője.« Találónan jellemezte Schreiner metodusát: »Nemcsak üzte a maga tudományát, hanem lelkesedett is érte, ezért volt szorgalma is emésztően nagy. Neki a tudomány, a zsidóság tudománya egyszersmind vallásosság volt minden askézisével. A hozzá vezető út nála a szentélybe vezető út volt. Mint igazi jámbor ember szolgált az.«

Szellemi összeroppanása előtt, 1902-ben, még megírta azt, ami lelkét nyomta: Helyes világításba helyezni a tudásköszöknök a zsidókról és zsidóságról alkotott hamis ítéleteit. Íratában, mely »Die jüngsten Urteile über das Judentum« címet viseli, megvilágította a

zsidóságot a vallástudományban a legkülönbözőbb szempontokból, leszerelni iparkodott a legújabb támadókat, Paul de Lagardeot, Eduard v. Hartmann-t, Eduard Meyert. Erélyesen válaszolt Houston Stewart Chamberlain tételeire, aki iratában a »Die Grundlagen des 19. Jahrhunderts«-ben veszélyes dillettantizmusával germánokról és zsidókról apodiktikusan formált ítéletével, melyek minden tudományos alapot nélkülöztek, támadta a zsidóságot. Schreiner könyve még ma is harc a jogért és igazságért, értékes fegyvertár igazságtalan és egyoldalú beállítások ellen. Az »Im Deutschen Reich« című folyóiratában a Zentralvereinnak méltattam Schreiner védelmi iratát, de erről a megbeszélésről már nem szerezhett tudomást, mert szerencsétlenül már kialakult ekkor szellemi ereje és barátai és hallgatói mély gyászára véget ért működése és tevékenysége éltének delén. Mégis sorsa tragikuma fölött érzett fájdalomunkban vigaszul szolgálhat, hogy élete műve nem marad hatástalanul s teléli az ő sirját.

Landsberg a/M. (Németből: F. D.)

Dr. Elsass Bernát.

Büchler Adolf.

Amidőn a magyar származású, poroszországi Königsbergben működő dr. Perles Félix rabbi a »Jahrbuch für jüdische Geschichte und Literatur« XVIII-ik kötetében (Berlin, 1915) megírta Bacher Vilmosról szóló nekrológját (177—191. II.), közleményét a következő szavakkal fejezte be: »Bacher Vilmos működése a szó legnemesebb értelmében »iskolát alkotott« és már életében megvolt az az elégtétele, hogy tanítványai köréből a zsidó tudománynak igen jelentékeny művelői szép számban akadtak. Ezen a helyen kettőt nevezünk meg; az első sorban álljon utódja, Blau Lajos, míg a másik helyen megemlítjük azt, aki a londoni Jews' College élén áll, Büchler Adolfot.« Amidőn tehát alma materünk félévszázados fennállási ünnepét örömmel akarjuk megülni, lehetetlen annak a férfinak a nevét mellőznünk, akit a nagy tudományu königsbergi rabbi és egyetemi tanár olyan dicsőreően aposztrofálva nevez meg, annál is inkább, mert neve ma már nemcsak Angolországban, hanem a hatalmas nagy Brit Birodalom minden területén zsidó hitfeleink körében általánosan ismeretes és hirdeti mindenütt a magyar rabbiképző dicsőségesen ötvén esztendőn át végzett nagy feladatát, hervadhatatlan érdemeit.

Budapesti Rabbiképzőnknek ugyanis azon elismerés jutott osztályrészül, hogy külföldi szemináriumoktólünk, volt növendékei közül, vettek tanárokat. Így a tulajdonképpen anyaszemináriumnak nevezhető breslaui (boroszlói) intézetben van Guttman Mihály, a berliniben működött, tragikus végzetű Schreiner Márton, a bécsi

áldásosan feladatának élő Krausz Sámuel, a londonit vezeti Büchler Adolf.

Dr. Büchler Adolf, aki mint 15 éves gyermek került a buda-pesti Rabbiképző Intézetbe, a gyökeres szeminaristák egyik disze, ugy nagy képzettsége, mint szilárd jellemű zsidó gondolkozása folytán.

Büchler (eredetileg Bichler) Adolf a töröcmegyei Prikupa kisközségben született, 1867. október 18-án. Az egyszerű zsidó szülői házból gyakran hallotta említeni nagybiccsei születésű nagybátyjának, Neubauer Adolfnak nevét, aki mint az oxfordi Bodley-könyvtár könyvtárosa, összeállította a könyvtár héber kéziratának (számszerint több mint 2500) katalógusát és aki uttörő munkát végzett »La Géographie du Talmud« (Paris, 1868) című művével. Ezen kiváló orientalista hirnevesarkalta a korán érett rokongyermekek és a tudás-szomjat lelkébe oltotta. Nagybátyja tanácsára, 1882. őszén belép, a tanárai révén már akkor külföldi tudományos körökben nagyra értékelt Rabbiképzőnkbe, melynek gimnáziumában 1887-ben érettségizvén, 1892-ben rabbivá avatják. Közben az 1889—90. iskolai évben a breslaui szemináriumot látogatja, a leipzigie egyetemen szerzi meg a filozófiai doktorátust »Zur Entstehung der hebräischen Accente« című disszertációjával, mely 1891-ben a »Sitzungsberichte der Wiener Akademie der Wissenschaften« közlemények között közzétételt.

Már gimnáziumi és felső tanulmányai ideje alatt feltűnt a közepes felülmúló képzettségével és ernyedetlen szorgalmával, elannyira, hogy összes tanárai nagy jövőt jósoltak neki. A doktorátussal és rabbiképesítéssel ellátott 25 éves fiatalember 1892-ben készülségének bővítése céljából Oxfordba megy, ahol nagybátyjának, Neubauer Adolfnak, vezetése alatt dolgozott és ott adta közre: »The reading of the law et prophets and triennial cycle« (A törvények és próféta olvasása három évi ciklusban) című dolgozatát. Mindez a vezetőkörök figyelmét nem kerülte ki és amidőn Bécsben az »Israelitisch-Theologische Lehranstalt« 1893. őszén megnyílt, Büchler Adolf meghívott tanárnak. Tizenkét éves bécsi működése alatt nagy képzettségének, munkaerejének, kiváló rátermettségének annyi jelét adta, hogy 1905-ben a londoni szemináriumba hívatott meg. Bécsi tartózkodása alatt irt kiváló művei közül csak a következőket említjük meg: »Die Priester und der Kultus im letzten Jahrzehnt des jerusalemischen Tempels« (Wien, 1895); »Die Tobiaden und Oniaden im II. Makka-bäerbuche« (Wien, 1899); »Das Synhedrion in Jerusalem« (Wien, 1902); »Der Galiläische Am-Haarez« (Wien, 1904).

Azonkívül számos dolgozatát publikáltatta:

»Jewish Quartely Review«; »Revue des Etudes Juives«; »Monatschrift für Geschichte u. Wissenschaft der Judentums« és

az Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyveinek különböző évfolyamaiban.

Büchler Adolf új helyén működésének 22. évét tölti jelenleg. Sok kemény harcot kellett neki vívnia, míg új környezetét teljesen megnyerte eszméinek és terveinek. Fáradozását, iparkodását, szorgalmát, nagy tehetségét siker koronázta. A nagy birodalom minden részében hódoló tisztelettel tekintenek feléje. Igazgatói, tanári és szervező képessége utat tör magának minden akadályon. Örömmel üdvözljük őt születésének hatvanadik évfordulóján, amely csak két héttel késik a mi intézetünk félszázados emléknapja után.

Tudományos működésének nagy jelentőségét azzal akarjuk jelezni, hogy könyveinek és tanulmányainak a felsorolása több száz címszót venne igénybe, melyről szűkre szabott jelen közleményünkben eltekinteni vagyunk kénytelenek.

Hármat óhajtunk csupán megemlíteni: »The political and social leaders of Sepphoris in the second and third centuries (London, 1908). »The economic conditions of Judaea after the destruction of the second temple« (London, 1912) és »Types of Jewish Palest. Piety from 70 B. C. E. to 70 C. E.« (London, 1922). Főiskolánk örömmünnepe az elismerés borostyánkósszerűjét nyújtjuk távolra szakadt hazánkfiának.

Tata.

Dr. Goldberger Izidor.

Krauss Sámuel.

1884. szeptemberében az Országos Rabbiképző Intézetben igazgottan járt-kelt egy egész sereg fiatal fiú, köztük magam is, a második emelet folyosóján. Valamennyien lestük a pillanatot, hogy szigorú biránk elé, a vizsgáló tanár elé lépve, igazoljuk-e rátermettségünket a Rabbiképző Intézeti növendék névre. Akik gimnáziumból jöttek, a héber tantárgyakból, a jesiva bachurjai a gimnázium tárgyaiból készültek a felvételre. Krauss Sámuel az utóbbiakhoz tartozott. Ott állt a könyvtári teremmel szemben lévő ablaknál és valami könyvben igazgottan lapozgatott. Hórihorgas, sápadt fiú volt, álla már pelyhedzeni kezdett, alakja és testtartása éppenséggel nem tette a daliás ifjú férfiszépség benyomását. Ez a negatív tulajdonsága volt első rokonérzésemnek megindítója Krauss iránt. Nem rabbinövendékhez méltó istenes mentalitásból eredt ez a szimpátia. Úgy éreztem, hogy most találkoztam valakivel, akinél szépség tekintetében még én is fölényben tudom magam. Nem tudom, mennyi önhittség volt ebben az örömben, de tény, hogy örültem és tény, hogy fölényes érzettel tekintettem bajtársamra, akivel később — azt hiszem, joggal dicsekedhetem vele — baráti kötelékbe léptem.

Ez volt Kraussal szemben legelső diadalérzetem, de az utolsó

is. Mert ha ebben az összehasonlításban magamat különbnek is tartottam, más téren sehogysem hittem, hogy az elsőbbséget vele szemben kivivhassam. Amint az iskola padjaiban ültünk, már az első napon valamennyien Krauss Sámuelre tisztelettel és csodálattal kezdtünk tekinteni. A Rabbisemináriumban a tudásnak nagy becsülete volt és Krauss — ezt valamennyien már az első napon konstátáltuk — tudott mindent, aminek a mi szemünkben értéke volt: bibliát, talmudot, a latin és német klasszikusokat és mindent úgy, ahogy azt a mi megérzésünk szerint csak a kiválasztottak tudhatják. Ha a tanár felszólította, az ő feleletei mindig olyas valmit is tartalmaztak, amire mi, még ha jelesre is megtanultuk a leckét, nem gondoltunk. Nyelvtani és etymologiai érzékét valamennyien bámultuk és a tanév első hónapjában Krauss már úgy szerepelt a növendékek előtt, mint akinek valamikor a tudományos világban neve lesz. A felsőbb osztálybeliek, de még a felső tanfolyam hallgatói is tudományos vitába ereszkedtek vele, véleményét nehéz problémákban kikérték.

Már a Rabbiképzőbe is nagy nyelvismeretet és nagy nyelvtani erudíciót hozott magával. Biblia, talmud, latin neki nem okozott nehézségeket és a leckekezsűlésre való időt ő olvasásra használta fel. És szorgalmasan olvasott. A műveltebb zsidó teológusok abban az időben Zunz, Grätz és Weisz műveinek varázsa alatt álltak és az akkori idők zsidó tudományos irányait követve, leginkább a zsidó történet, a zsidó szellemi élet és a zsidó nyelvtörténetnek tudományos módszerekkel való megállapításán dolgoztak. Felkerestek minden területet, ahol zsidó értékeket sejtettek, hogy az egész zsidó nép lelkét, mentalitását és vallási elgondolásait rekonstruálják. A gimnázista Kraust is magával ragadta ez a kutatási láz. Talajnak az egyházyákat választotta, főleg Jeromost, aki tudvalevőleg zsidók utmutatásai mellett készítette a Vulgátát. Első tudományos kísérleteit az Önképző Körben mutatta be. Dicséretére legyen mondván, hogy a nagy elismerések, melyekkel társai elhalmozták, nem kapták el és a nála még később is irányelvve emelkedett Nonum prematur in annum visszatartotta attól, hogy szárnypróbálgatásaival a nyilvánosság elé lépjen. A Jeromosról szóló tanulmányát később, mint a Rabbiképző teológiai hallgatója, tette közzé a Magyar Zsidó Szemlében, 1890-ben.

De már akkor a filológiára vetette magát. Bacher és Kaufmann hatásai eredőjeként nála olyan tudományos munkáirány jelentkezik, mely nyelvi megállapításokból próbált világosságot deríteni a zsidó élet megnyilatkozásaira. Doktori disszertációját a görög és latin lexicográfiának zsidó forrásokból való megvilágításának szolgálatába állítja. Ezt a munkáját bővíti és 1893-ban elnyeri a Lattes pályadíjat. A bírálbizottság tagjai: Bacher, Kaufmann és Schill voltak, akiknek megjegyzéseit figyelembe véve, Löw Immanuel kritikái

közreműködésével 1898-ban közzéteszi első nagy művét: Griechische und lateinische Lehnwörter im Talmud, Midrasch und Targum.

Közben magyar nyelven is gazdagítja a zsidó tudományos irodalmat és résztvesz a zsidó vallástársadalmi munkában. A Pesti Izr. Hitközség megbízásából megírja a Zsidó rendszeres vallástant (1895), az IMIT megbízásából a Talmudi életszabályokat és erkölcsi tanításokat (1898) és azonkívül Bánóczy, Bacher- és Blauval résztvesz az IMIT magyar nyelvű bibliájának szerkesztésében. Tanítóképezdei tanári minőségében Lazarus Adolffal együtt kántortanfolyam felállításán fáradozik és mint különböző tudományos társulatnak a tagja, azoknak folyóirataiban jelenteti meg egyes idevágó cikkeit és értekezéseit.

A filológiától a zsidó archeológia felé fordul kutató szelleme. Filológiai tanulmánya alatt történeti látóköre is bővül és a két foglalkozásnak eredménye a Griechen und Römer c. kötele a Monumenta Talmudica-ban (1914). Tisztán történeti vonatkozásu az Antoninus und Rabbi (1910) és legkiválóbb alkotása a három kötetű Talmudische Archäologie (1910—1912), mely **התלמוד הירושלמי** néven héberül is megjelenik. Az archeológiába vág a Synagoga Altertümer (1922) és a Die galiläischen Synagogenruinen (1912).

Az archeológiával függ össze történelmi hajlama is. És amit archeológiai kutatásai között fel nem használt jegyzeteiben összegyűjtött, azt tanulmányok alakjában feldolgozza. Így adja ki a Studien zur Byzantinisch-jüdischen Geschichte c. művét (1914) és Das Leben Jesu aus jüdischen Quellen (1902) és nagyobb művekben a bécsi 1421-iki gezérát Die Wiener Gezerah vom Jahre 1421. és önálló kutatások alapján egyik ősenek, Joachim Edler von Popper, életrajzát (1926). Weisz Miksával együtt adja ki a Bloch emlékkönyvet és egyedül szerkeszti a Schwartz Festschrift-et. Héber nyelvű Ezsajas kommentára és egyéb héber kiadványai gondos és lelkiismeretes munkásságának a tanui.

Életrajzi adatai a következők:

Született 1866. február 18-án, Ukkon (Zalamegye). Szülei: Krauss Miksa és neje, Fanny, szül. Kohn. Az elemi iskolai tárgyakra az apja tanította, annak elvégeztével a jánosbázi Lo Almon Jisrael talmudiskolájába került, ahol König és Deutsch tanító a talmud elemeibe vezették be. Innen Pápara ment dr. Breuer Salamon jesivájára és három és fél évi itt tartózkodás után házitanítóságot vállalt, hogy az így szerzett pénzzel Pestre mehessen. Mint tanító, autodidaktikus uton megtanulta a gimnázium négy alsó osztályának tárgyait és 1884-ben az Országos Rabbiképző Intézetnél felvétellel jelentkezett, ahol fel is vették. 1889. június 30-án jeles eredménnyel érettségizett, teológiai tanárai Bacher Vilmos, Kaufmann

Dávid, Deutsch Henrik és ennek halála után Blau Lajos. Az érettségi vizsga letétele után, mint felső tanfolyambeli hallgató, a Budapesti Kir. Egyetemre is beiratkozik és itt, Gyulay Pált (magyar irodalom), Hatala Pétert (arab), Kármán Mórt (ethika), Alexander Bernátot (filozófia) és Ponori Thewreyk Emilt (latin) hallgatta, mellékesen tanult még történetet, nyelvészetet, nyelveket és pedagógiát.

Mint harmadéves hallgató, 1881-ben Berlinbe megy és ott az egyetemre és a Hochschule-ra beiratkozik. Teológiai tanárai: Müller, Cassel, Maybaum és Steinthal, az egyetemen pedig: Treitschke, Hübner, Barth, Paulsen és Bunze. A rákövetkező évben Giessenben megszerzi summa cum laude a doktorátust bibliából és szir nyelvből, történet- és bölcsletről. Disszertációjának címe: Zur gr. u. lat. Lexicographie, amely elmunkálata a Lehnwörternek.

Külföldről visszaérkezvén, a pesti izr. hitközség hittanárnak választja, de ezt az állását csak alig két évig tartja meg, mert már 1893-ban az Orsz. Izr. Tanítóképzőnek lett a héber tanára. Nagy tudását és munkásságát elismerve, az Országos Rabbiképző Intézet kara elengedte a 10. szemeszter hallgatását és a szokásnál egy évvel előbb, 1894-ben rabbivá avatták.

Budapesti működése alatt több tudományos társulatban élénk tevékenységet fejt ki. Tagja: az IMIT, Néprajzi Társaság-, Philológiai Társulat- és egyéb egyetnek, — mindenütt nagy munkásságot kifejtve.

1906-ban Bécsbe hívják az Isr. Theol. Lehranstaltba tanárnak a biblia, héber nyelvtan, történet és liturgiára. Itt is társadalmi uton dolgozik és a Verein für Jüd. Geschichte und Literaturnak az elnöke.

Megnősül Budapesten 1895. december 3-án. Neje Tedesco Irén. 4 gyermeke van, 3 leány és 1 fiu. Egy unokája is van. Irodalmi munkásságának termékeiből alábbiak felsorolására szorítokunk:

1. Rendszeres zsidó vallástan. Budapest, 1895.
2. Talmudi életszabályok és erkölcsi tanítások. Budapest, 1898.
3. Griechische und lateinische Lehnwörter im Talmud, Midrasch und Targum. 2 Bände. Berlin, 1898—1899.
4. Das Leben Jesu nach jüdischen Quellen. Berlin, 1902.
5. Talmudische Archäologie. 3 Bände. Leipzig, 1900., 1911., 1912.
6. Antoninus und Rabbi. Wien, 1910.
7. Studien zur byzantinisch-jüdischen Geschichte. Wien, 1914.
8. Griechen und Römer. Monumenta Talmudica V. Wien und Leipzig, 1914.
9. Festschrift. Adolf Schwarz. Wien, 1919.
10. David Kaufmann. Berlin, 1901.

11. Kadmonijoth ha-Talmud. Odessa, 1914.
12. Synagogale Alterthümer. Berlin, 1922.
13. Héber-Ezsaiás kommentár. Zitomir, 1905.
14. Die Wiener Geserah vom Jahre 1421. Wien, 1920.
15. Gibeath Saul, kiadás. Wien, 1923.
16. Mischbezeth ha-Tarshisch, kiadás. Wien, 1926.

Budapest.

Dr. Frisch Ármin.

Guttman Mihály.

Ha most, főiskolánk életének első ötven esztendeje után, e jelentős fordulónál azt vizsgáljuk, mennyiben vált a magyar zsidóság javára és mennyiben szolgált megbecsülésének emelésére, a sok szempont között bizonyára egyik legjelentősebb lesz, hogy mennyivel járult hozzá a külföldön a magyar zsidó tudomány tekintélyének megszilárdításához. Óriási eredményeket látunk e téren. Nemcsak azt tapasztalhatjuk, hogy a külföld sok nagy, tekintélyes közséje pesti szemináriumot végzett férfiakat hívott meg rabbijának, hanem azt is láthatjuk, hogy több tanintézet mesterei, sőt vezetői között vannak magyarok, akik működésükkel fényt árasztanak intézetünkre. Mind e férfiak közül az említett szempontból kiváló hely illeti meg dr. Guttman Mihály professzort, aki már eddigi rövid, tüneményes, sikerekben és eredményekben gazdag életpályája betetőzéseül a breslaui szeminárium Seminarabbiner székebe került. Ezt az életet próbáljuk meg a következőkben ismertetni.

Guttman Mihály Biharfélegyházán született 1872. február 7-én. Apja metsző volt és maga is szívesen foglalkozott a hagyományos tudománnyal, gyermekfiát is igyekezett e tudományba bevezetni. Otthon taníttatta, később pedig, amikor Biharból a távoli Hidasra került, fiát a legközelebbi város, Bonyhád jesivájába adta, ahol akkor Pollák Mózes volt a rabbi. Szorgalmasan tanult itten a kis Michóel a hétköznapiakon, szombatra pedig egy-két bócher-társát magával vive, mindig hazatért Hidasra, hogy az ottani templomban a minjánt biztosíthassák. Társai szívesen kísérték el, mert szerették jókedvű modoráért és már akkor érezték, hogy az együttlét hasznukra válik tanulmányaikban.

15–16 éves korában elhagyta a bonyhádi jesivát és Pozsonyba, a zsidó élet egyik legnagyobb központjába ment, ahol a híres talmudiskolában tovább tanult. Komoly buzgalommal mélyedt el a talmud tanulmányozásába. Társai már itt felismerték alaposágra és rendszerezésre való hajlamát, csodálták emberfölötti türelmét, amellyel fáradozott egy-egy nehéz talmudi hely megértésén és megvilágításán.

1895-ben a pozsonyi jesivától is megvált és belépett a rabbiképző intézetbe. Ettől kezdve fejlődése újabb lendületet vett. Itt már

nemcsak a bibliai és talmudi studiumokkal foglalkozott, hanem avatott mesterei irányítása mellett a világi tudományok útja is megnyílt előtte. Tudományos hajlamát tanárai — mintaképei — fejlesztették. Blochtól megtanulta, mint lehet a talmud tudományát szélesebb alapokra fektetni, mindjobban kiterjeszteni. Brill előadásai elméjét csiszolták és rabbinikus ismereteit bővítették, Schill szigorú precizitása fegyelemhez szoktatta, de legmélyebb hatással voltak rá a matematikai órák, amelyeken Bein rendszerező lehetőségét csodálhatta, lenyűgözték a matematika mély problémái. Minden uton, amely a szemináriumban megnyílt előtte, egyenlő, biztos, határozott komolysággal haladt előre, már az első évben kivált társai közül. Tanítói méltányolták is törekvéseit, megengedték, hogy mind az alsó, mind a felső tanfolyamon az öt éves anyagot négy év alatt végezze el.

Nemcsak a hivatalos szemináriumi anyagot végezte ez idő alatt. Magánzorgalmával három ízben bizonyult pályadíjra érdemesnek: az 1901., 1902. és 1903. években. Mindhárom esetben Bloch bírálta dolgozatát és méltónak találta a dícséretre és jutalomra. Szorgalmas munkása volt az önképzőkörnek és a teológiai egyesületnek is. Még a szemináriumi években, érettségi után (1899) megnősült. Felesége puritán egyszerűségével, intelligenciájával és szeretetével még inkább ösztönözte a komoly tanulásra és értékes művek alkotására.

A felső tanfolyammal egyidőben a pesti tudományegyetem bölcsészeti karát is látogatta. Kedvelt studiuma itt is a matematika volt. Disszertációja témáját is e tárgykörből választotta: „Euclides elveszett munkájának héber nyelven fennmaradt töredékei. (Abraham bár Chijja Savasorda geometriájának III. fejezete, mint adalék Euclides *Peri diáresteuon* című elveszett könyvéhez).” Már hallgató korában oly elismert volt matematikai tudása és praktikus tehetsége, hogy egy pesti nagy bank vezető tisztviselőjének hívta meg, kétszer annyi fizetést ajánlván fel, amennyit a rabbiállás jövedelmezhet. Guttman visszautasította e meghívást, mert inkább érzett hivatást és kötelességet a zsidó tudományok művelésére. Még egy ajánlatot utasított vissza, amely hivatásában késleltette volna. Több éven át tanította báró Weisz Manfréd fiát, a gimnáziumi tárgyakkban volt segitségére. Mikor Guttman tanulmányait befejezte, kérte Weisz Manfréd, maradna fia mellett annak érettségi vizsgájáig, de minthogy ő erre nem vállalkozott, közséjébe kísérte a báró fia, hogy ne kelljen a megszokott és megszeretett tanító oktatását nélkülöznie.

Még abban az esztendőben, amelyben tanulmányait befejezte (1903), rabbivá választották Csongrádon. Feltűnést keltett megválasztása, mert a másik jelölt, a nagy hírű tudós, Schück Salomon, karcagi rabbi volt. Fizetése nem nagy volt, mindössze havi 120 forint. Ebből 70-et költött könyvek vásárlására, 50-et fordított a háztartás költségeire.

Csongrádon a hitéletet nagyon elhanyagoltan találta, különösen a gyermekek vallásos nevelésére fordítottak kevés gondot, azért legelső teendőnek látta e téren javítani. Mindjárt az első évben bevezette az elemi iskolába a hitoktatást. A csongrádi hívek hamar megszerették, tekintélye is szilárd volt, tudása és erőve mindenütt imponált. Mint a csongrádi iskola tanára, kötelességének tartotta, hogy a rabbinikus tudomány mellett más tudománnyal is foglalkozzék. Irt egy tanulmányt a nap-, hold- és csillagokról. Ugyancsak Csongrádon jelent meg egy értekezése a Ludolf-féle számról. Ez értekezést az akadémia dícséretére méltónak találta. Ottani működésének idejére esett a chevrá-kadisa centennáris ünnepsége, amely jubileum alkalmával ünnepi füzetet adott ki és ebbe **מפתח אורח** címmel cikket is írt.

A talmudtudomány terén kifejtett munkálkodását is Csongrádon kezdte el. Már a második évben (1905) nagy tanulmánya jelenik meg a Bloch Mózes tiszteletére kiadott emlékkönyvben és a következő évben megjelentette első füzetét élete legnagyobb művének, a **מפתח התלמוד** című talmudi enciklopédiának. A **מפתח** mindjárt megjelenésekor óriási feltűnést keltett. Örömmel üdvözölték mindazok, akik a talmud tanulmányozásával tudományos alapon foglalkoznak, mert már az első füzetből is láthatták, mily alapos, hasznos, szinte nélkülözhetetlen kézikönyvet nyert a zsidó irodalom. A **מפתח** ban megfelelő címszó alatt mindent megtalálhat a kereső, ami egy talmudi szó, vagy fogalom megértéséhez szükséges és mellette csoportosíthatja a talmudi irodalomnak az illető fogalomról való felfogását. Különösen nagy feltűnést keltett az előző irodalom alapos ismertetésével és a tárgy rendszerezésével. A rendszer később még inkább tökéletesedett, mivel a szerző a beosztásra és elrendezésre vonatkozóan szívesen fogadta meg a szakemberek tanácsát — különösen Blau professzorét a M. Zs. Sz.-ben — és aszerint rendezte az újabb füzeteket.

Tudományos szorgalma és készsége felkeltette a rabbiképző intézet érdeklődését, a tanári kar és a vezérőlbizottság egyhangu határozata méltónak találta arra, hogy az intézet tanára legyen. Meghívja, hogy a talmudi tanszéket, amelytől Bloch, tekintettel 93 éves korára, visszavonult, elfoglalja. Örömmel fogadta a meghívást és öttagú családjával együtt a fővárosba költözött.

A szemináriumban kiváló pedagógusnak bizonyult. Hivatásának tekintette a tanítást, nem hivatalnak és különös lelkesedéssel fáradozott azon, hogy a rábizott ifjakat járatosná tegye a talmud zerguzos labirintusában. Az alsó tanfolyamon magyar nyelvre fordította a talmudot. A legnagyobb pontossággal fordította a szöveget, amellyel mindig megtalálta a helyes kifejezést, amely a mely értelmet visszaadja. A pontosság nem ment a magyarosság rovására, sőt mindig igyekezett a modern jogtudomány nyelvezetét alkalmazni. Az egyes törvényeket összehasonlította a korabeli hasonló irányuakkal és

a ma érvényben levőkkel, legtöbbször lelkesedéssel rámutatva a talmud fölényére és arra, hogy szelleme mily sokban előzi meg a mai kor szemléletét is. Budapesten az új környezet még több lehetőséget nyújtott a munkálkodásra és Guttman úgy érezte, hogy többre is kötelezi. Amellett, hogy az intézet alsó és felső tanfolyamában hetenként 15—20 órán át előadott, serény szorgalommal folytatta nagy művét és közben időt szakított arra is, hogy a magyar és később a héber tudományos folyóiratban értekezzék és minden tudományos mozgalomból kivége részét. A M. Zs. Sz.-ben jelentek meg egymásután cikkei (XXIII. évf. 315. I., XXV. 96, XXVII. 117, XXVIII. 90, XXXI. 11, 240, XXXIV. 196, XXXV. 122), ugyancsak a Hazofeh-ban (I. 1, 70, 104, II. 20, 39, 165, III. 140, V. 17, 113, VI. 273, VII. 346, IX. 283, X. 77). A Hazofeh-nak egy ideig társszerkesztője is volt dr. Blau Lajos rektor mellett. Ugyanebben az időben belső munkatársa volt a J. D. Eisenstein kiadásában megjelent **מפתח אורח** című tíz kötetes nagy héber enciklopédiának. Ő írta az intézet 1909. és 1903. évi értesítőinek tudományos mellékletét: Bevezetés a halachába I., II. az unifikációs mozgalmak idején értekezést írt a Sulchán Aruchról, melyet »A Sulchán Aruch és a magyar zsidóság« címmel adott ki és amelyben az említett kodex ismertetésén kívül kifejti, mily álláspontot kell vele szemben a magyar zsidóságnak elfoglalnia. 1915-ben kiadja Harmos Sándor tanítóképzőintézeti tanárral együtt Péchi Simon Imádságos könyvét. 1915. november 2-án az Orsz. Rabbiegyesületben nagy, tudományos felkészültséggel tartott előadását a Magyar Izrael közölte teljes egészében.

Magyarságáról, hazafias magatartásáról meggyőződhetnek azok, akik környezetéhez közel álltak. A világháború kitörésének napjaiban klasszikus szépségű héber imát írt a királyért és hazáért. Nem elégedett meg azzal, hogy az imát az előimádkozó kis rabbinövendék elmondja, ő állott minden reggel az előimádkozó asztalhoz és kellemes hangján, igaz áhitattal recitálta. Köztudomású volt hazaszeretete és ezért a forradalmak idején sok kellemetlenség érte, sőt a kommun alatt egy vörösrőt szállásoltak el erszébetfalvai kis házában — ahol pedig nem volt felesleges férőhely — és általa bizony a szó valódi értelmében tapasztalhatta a már nem fiatal tudós a szovjet kemény öklét. Nem csoda, ha ezek után örömmel köszöntötte a rémuralom megszűnését. Azt hitte, hogy nyugalom következik, de helyette a gyűlölet újabb és talán vadabb kitörését tapasztalta. De türt volna mindent, csak akkor rendült meg bizodalma, amikor látta, hogy a zsidó ifjúságot a tanulásból kirekesztik, sőt Sándor fiát, aki azóta már a berlini vakok intézetének vezető tanára, jóllehet a kizáró törvény keretein belül, jeles bizonyítványa miatt felvették a tudományegyetemre, a felelőtlen csöcselék elűzte a tanulástól. A nyomászó anyagi helyzetet jobb reményében még türt volna, de ezt már nem

hirta elviselni és ha eddig visszautasította is a külföldről jövő meghívásokat, most gyermekei továbbtaníttatása végett elhatározta, hogy kivándorol. Akkoriban két meghívás között választhatott: New-Yorkba és Breslauba hívták. A breslaui fogadta el és az 1921—22. tanévben elfoglalta az ottani rabbiképző intézetnek talmudi tanszékét.

Breslauban lelkes örömmel és illő tisztelettel fogadták, mindjárt az első évben Semínarrabbiner-ré választották. Az intézetben addigi tárgyait, talmudot, halachikus midrásokat és kodexeket adja elő. Gyermekeit is elhelyezhette a megfelelő iskolákban.

Tudományos működését Breslauban fokozott mértékben folytatja. Nagy művének, a מפתח התלמוד-nak még Magyarországon elkészített anyagát ott rendező sajtó alá és 1924-ben már ott jelentette meg a harmadik kötetet. Közben — ami Guttmannál természetes — egyéb tudományos munkásságot is fejt ki. Többek között ő írta az intézet 1924. évi értesítőjének mellékletét, amely אסמכתא cimen jelent meg.

Előrelátható volt, hogy ez a nagy tudás és szorgalom magára vonja a távolabbi külföld figyelmét is. 1924-ben a jeruzsálemi zsidó egyetem megnyitásakor professzornak hívták meg a Szentföldre. Ő azonban csak ideiglenesen fogadta el a meghívást, nem akarván tanszékét másodszor is felcserélni. Szentföldi útjáról fiának baráti leveléből értesültem, aki szinte nem volt képes leírni azt a nagy lelkesedést és tiszteletet, amellyel édesapját fogadták. Mindössze egy fél-évet töltött Palesztinában és 1925. tavaszán visszatért és folytatja most már nemcsak a szorosabb értelemben vett talmud tudományos munkálását.

Tudvalévő ugyanis, hogy Németországban is erős antiszemita áramlatok vonulnak keresztül. Egy ilyen perben a bíróság Guttmann professzor véleményét kérte ki, aki ennek folytán oly lelkiismeretességgel látott a kérdés tanulmányozásához, hogy munkája közben igen megszerette a tárgyat és azóta egymásután kerülnek napvilágra az apologetika köréből irt terjedelmes dolgozatai. Azelőtt dolgozott a zsidóságnak, most a zsidóságért! Mint a Central-Verein tagjának, igen sokszor volt alkalma a zsidógyűlölet vádaskodásait megcáfolni a hagyományos irodalomból és tiszta gondolkodásából fakadó érveivel. Most van sajtó alatt ebből a tárgykörből egy hatalmas két kötetes műve: Das Judentum in seiner Umwelt.

Virágja teljében élő tudósról íródott ez életrajz-vázlat, kitől még sokat remél a tudomány és a hitfelekezet.

Szeged.

Dr. Frenkel Jenő.

Neumann Ede.

1859—1918.

Ha 50 év után visszatekintünk az Országos Rabbiképző Intézet kezdeteire, azt látjuk, hogy a nagy tanítók köré jeles tanítványok csoportosultak mindjárt az elején. Az évtizedekig tartó nehéz küzdelem, melyet legjobbaink, világiak és papok egyaránt folytattak az intézet felállításáért, szélesebb körökre hatott, eljutott a tanuló ifjusáig, amely valósággal várta a szeminárium megnyitását. Lelkes ifjak jelentkeztek az alsó (gimnázialis) tanfolyamba, 25 az első két osztályba, a felsőbe, kik már érettségiztek, összesen 5, kik között Neumann Ede is volt, mint az idők mutatták, az intézet egyik legjelesebb neveltje. Nem érte meg az imádott alma mater örömnépét, a háboru idején fáradhatatlanul teljesített különféle szolgálatban legyengült szervezete nem birkózhatott meg a spanyol kórral, melynek férfi korában, alkotó ereje teljében, áldozatul esett. Fényes alakja nem homályosult el az azóta letelt években, az örömnép alkalmából feljuttam ez igénytelen sorokkal az intézet első hallgatójának nemes emléké, felhasználva egy régebbi méltató cikkemet.

Neumann Ede, jámbor szülők gyermeke, tiszta lelkesedésből lépett a rabbipályára, melyre zsenge gyermekora óta készült. Ő volt az első, ki 1877-ben az Országos Rabbiképző Intézet felső tanfolyamába belépett és ehhez képest az első rabbi, ki az intézetben (1883) felavattatott. Nagy tehetségeihez és jeles képzettségéhez képest kezdődött pályafutása, a 25 éves fiatal embert a tekintélyes nagykanizsai hitközség választotta meg főrabbiául, mint Fassel B. H. utódját. A buzgalom, amely a lelkes fiatal rabbit áthatotta, soha nem lankadt, 36 éves tevékenysége alatt inkább mélyült és tisztult. Példás lelkiismeretességgel látta el az összes rabbi teendőket, a szószéken és tanítói kathedrán, a hivatalban és társadalmi téren egyaránt. Mindenhelyre vitt ideje és ereje, érzéke és kedve. Igaz pap szellemében állandóan és buzgón ápolta a felekezetek között a társadalmi békét, a város minden nemes ügyének kész szolgálója és támogatója. A város közművelődési törekvéseinek valóságos oszlopa, végül a polgárok bizalmából vezére, mint a közművelődési egyesület elnöke. Széles, általános műveltségénél fogva e tisztségre valósággal rátermett, maga is szóban és írásban gyarapította a közműveltséget. Az egyoldalúság és specializálódás, melyek korunkat jellemzik, Neumann Ede fölött nem tudott urrá lenni. Hajlamainál és tudásánál fogva a tudományos munkálkodásra volt predesztinálva, de tudott a közjóért személyi áldozatot

hozni. — hívatása és hívatása érdekében egyéni hajlamait háttérbe szorította. Elsősorban pap volt és hol ez a hívatás szólította, készséggel engedelmeskedett. Időt és fáradságot nem kímélve, hitközségén kívül is nagy papi tevékenységet fejtett ki. Példaadó rabbi volt. Példaadó volt a Rabbiképző, az alma mater tiszteletében is, melynek, mint a vezérlo bízottság régi tagja, kiváló szolgálatakat tett.

Rabbi működése hitközsége körét messze túlhaladta nagyarányu tevékenysége által, melyet mint az Országos Rabbiegyesület ügyvezető alelnöke, majd elnöke kifejtett. Nemcsak egyik alapítója volt ennek a nehéz alkotásnak, hanem valósággal lelke is. Vezére és szolgálja egy személyben. A nagy átalakulás, amelyen a zsidó hívek az utolsó két emberöltőn átmentek, természetesen a rabbikart sem hagyta érintetlenül. Az árnyalatok, melyek megvannak a hitközségekben, legalább oly mértékben vannak meg a rabbikban. A különféle lelkületű, nevelési, műveltségi, gondolkozási, érzési rabbikak egy kalap alá hozni lehetetlennek látszó feladat volt, éppugy ezeket együtt tartani. Ez csak Neumann kitartásának, ügyességének és főképp finom tapintatának sikerült, amellyel minden ellentétet és nehézséget el tudott simítani. Ebbeli érdemeit csak az tudja kellően értékelni, aki az ügyeket belülről ismeri és a dolgokat úgy látja, ahogy történtek és nem úgy, ahogy gyűléseken, beszédekben és írásokban festettek. Ha valamire, úgy a rabbiegyesület elnökségére illik a talmud mondása: nem uralkodást, hanem szolgaságot adok nektek. Neumann azonban, ki belső meggyőződésből, az úgy iránt érzett tiszta lelkesedésből vállalta ezt a tisztséget, semmi sem kedvetlenítette el. Egyenesen, céltudatosan haladt a jónak felismert uton. A rabbiegyesület volt az eszköz, mellyel a rabbiállás erkölcsi és anyagi emelését el akarta érni. Kiváló egyéni tulajdonságaival a legalkalmasabb ember volt a cél elérésére. Megnyerte törekvésének a mértékadó tényezőket. A közvélemény kedvező hangulata a rabbiállás emelése iránt jórészt Neumann állhatatos és következetes tevékenységének folyamánya. Az ORE tekintélye a hatóságoknál és más felekezeteknél határozottan az ő érdeme. A látható sikerek is jelentékenyek úgy a kormányzatnál, mint a hitközségeknél. Neumann figyelme az összes kérdésekre kiterjedt, egyik főtörekvése a rabbik nyugdíjintézetének megteremtése volt, ami annyi balsors után a megvalósulás útján volt és végre meg is fog valósulni, miután a Neumann kezéből kiesett zászlót az ORE elnökségében utódja vette kezébe. A hitoktatás tantervének megreformálása, az istentisztelet egyöntetűvé tétele és sok más ügy kiváló gondját képezte. Ezek mellett maga végezte a rengeteg munkát és időt igénylő adminisztrációt, szerkesztette, jórészt maga írta az Egyesület hivatalos közlönyét, a *Magyar Izráelt*. Mindent díjtalanul, sőt hivatalos személyi költségeinek a sajátjából való fedezésével. A rabbikar ügyének valóságos rajongója volt, mintegy életcéljának tekintette. Volt benne valami a próféták és nagy rabbik önzetlenségéből, a közért való lelkesedéséből,

ből, ami modern embernél ma már nagy ritkaság. Aranybetűkkel írta be nevét a magyar rabbik történetébe.

E kiterjedt gyakorlati tevékenysége mellett, amely annyi gondal, nem ritkán izgalommal járt, még maradt ideje és ereje irodalmi tevékenységhez, miről az alább következő bibliográfia képet ad. Sokoldalú tudás, szilárdan megalapozott általános műveltségen felépülve, vas szorgalommal párosult nála. Ügyesen forgatta a tollat, finoman és lelkesen, amilyen egyénisége volt. Írásait stílusukról fel lehet ismerni. Leginkább a teológiához és történethez vonzódott, valamint a vallásbölcsészethez és pedagógiához. Mindezekben nagybecsű alkotásai vannak. Sok irodalmi terv foglalkoztatta és áhítozott azon idő után, midőn ezeket szíve szerint megvalósíthatja. A gondviselés, fájdalom, másképp döntött. Tudására és szellemi irányára elsősorban *Bacher Vilmos* és *Goldziher Ignác* hatottak, kikhez igaz tanítványi hálával és szeretettel ragaszkodott és kik őt nagyon kedvelték és reá büszkék voltak. Első nagyobb publikációja után ítélve, e nagy tudósok mintájára dolgozott volna ő is, ha életfolyása más terekre nem sodorja.

Ecseteltem ezekben nagy vonásokban *Neumann Edét*, mint a köz emberét, utóljára hagyva azt, ami benne a legvonzóbb volt, — a magánembert. Bájos ember volt, kedves férj, szerető atya, hű barát. Családi élete, melyet a hozzá méltó nagy asszonnyal, Kayserling Mayer dr. leányával élt, a legszebb példa volt híveinek. Boldog volt a szeretetben, mellyel gyermekei és unokái körülvették és e boldogságot kedves egyéniségének, igaz jóságának köszönhetette. Szeretetet vetett és szeretetet aratott. Ez övezte a kedves jó embert barátai körében is, kikhez törhetetlen hűséggel ragaszkodott. Elragadó értékes egyénisége felekezeteinkön kívül is barátokat szerzett számára, kik korai távozása fölött megbató szavakban fejezték ki fájdalomukat, részvétüket. *Neumann Ede* szép emléket hagyott hátra mindenkinek, kívül érintkezett, örök hűséget biztosított magának azoknál, kiket barátságával megajándékozott. Nekem is felejthetetlen jó barátom volt.

Neumann Ede egész ember volt, egyaránt kiváló, mint ember, mint rabbi, mint író. Minden irányban hervadhatatlan érdemeket szerzett és fényes lap illeti meg a rabbikar és a magyar zsidóság történetében.

Irodalmi munkásságából, amely sokoldalú és gazdag, a következőket említem:

Önálló könyveik:

- A muhamedán József monda eredete és fejlődése, 1881.
- Hitszónoklatok és beszédek, 1886.
- Zsidó vallástörténet. 2 kötet, 1894—1897.
- Rövid héber nyelvtan, 1895.

Kaysersling M. 1908.

Az Asszír korszak prófétái és a zsidók története. 1908.

Az Izraelita Magyar Irodalmi Társulattól kiadott Szentírás számára a három nagy próféta fordítása. 1903.

Magyar Izrael I—IX. szerkesztése.

Értekezések:

Magyar Tanügy, 1878.

Kaysersling: A tisztaeszlári vérvád, 1882. és Az uzsora és a zsidóság, 1882. Fordítás németből.

Magyar Zsidó Szemle. I. 1884., 1885., 1886., 1887., 1889., 1890., 1895., 1897., 1901., 1904.

Cikkek a Nezeitben, az Allgemeine Zeitung des Judentumsban, Egyenlőségben, a Jewish Encyclopediában és politikai lapokban.

Zalavármegyei évkönyv a milleniumra: A nagykanizsai izr. hitközség multjából. 1896.

Izraelita Magyar Irodalmi Társulat Évkönyve: 1895., 1896., 1899., 1901., 1908., 1910., 1913.

Magyar Zsidó Almanach: Geiger Ábrahám 1911.

Cultur Almanach II. A zsidóság optimizmusa, 1912.

A nagykanizsai izr. hitközség iskoláinak értesítőjében (1889) a hitoktatás a zsidó népiskolában.

Budapest.

Dr. Blau Lajos.

Ziegler Ignác.

Nemes metszésű arc, tüzes tekintet, bátor, tiszta vonások, fiatalos fellépés, — ez a külső rajza. A lélek portréját megfesteni sokkal nehezebb feladat, hiszen annyi szín fonódik benne össze, olvad nemes, harmónikus egységbe, hogy csak mesteri kéz ecsetvonásai képesek hűséges tónusokba foglalni össze az egésznek varázsos, lenyűgöző szépségeit.

Nekem nem adatott meg a mesterkéz művészete és ezért félek: rajzom halványabb lesz a kelletténél. Csak annyit, hogy **תוכו כהר** a nemes külső hasonlatosan nemes belsőnek felel meg, a szemek tüze a lélek tűzét tükrözteti vissza.

A konturrok a következők: pap, tudós, szónok, író, propagátor,

humanista, jótéltélek, de e konturrok mögött évtizedes szakadatlan, lelkes munka tartalma, komolysága és mélysége rejlik.

Ahol az egész szenvedő emberiség összejön, a nagy gyógyasylumban, méltóképpen reprezentálni a mi fenséges tiszta vallásunkat, — mily magaslatos és milyen nehéz feladat.

Aho! a világ minden tájáról összesereglenek gyógyulást kereső hittestvérek, bigóták és fanatikuskok, reformerek és konzervatívok, közömbösek és buzgók, hidegek és lángoló, földhözragadt szegények és szédítő világvagyonok urai, cionisták és patrioták; száz és száz nemzetiségbeliek e nagyszerű gyülekező helyén, annyi ellentétes nézet, egymásnak futó ellentét, szöges véleménykülönbség dacára is az egymásnak ellentmondó irányzatok és áramlatok sodrában megállani, kitarítani, a vallott igazsághoz rendületlenül ragaszkodni és mégis mindenkinek adni valamit a tanítás sugaraiból, mindre hatni, mindet lelkesíteni, mindben fellobogtatni a hit tűzét és a vallás erejét, a meggyőződés poézisét, — mily fenséges, mily grandiózus és mégis mily ámulatosan nehéz feladat. Ezt a feladatot tökéletesen oldotta meg dr. Ziegler Ignác.

Mint pap és igehirdető, a legérdekesebbek egyike. Tanítása tömör és tartalmas. Sokszor merész kritikát is gyakorol, de sohasem a társadalmi bajokat ostorozó orátor patétikus hevületével, inkább a szatirikus elnéző derűjével. Tud értékeket találni a jelen életében is, nem akar meddő *laudator temporis acti* lenni. Az exegézis mestere, szellemes szövegkezelése, ötletes magyarázatai hajlékonyan simulnak gondolataihoz és kítűnő eszközei szónoki művészetének. Eszközei igen egyszerűek egyébként. Távol van tőle a bombaszt, a frázis, nem veszi fet a templom falait hasogató szónokok allűrjeit, — nem is annyira a szívre, az érzelmvilágra, mint inkább az értelemre akar hatni. Ezért minden beszéde szoros logikai egység, előadása pedig közvetlen, érdekes tanító beszéd. Könnyeden kezd, mintha csak csevegne, és ime, pár pillanat múltán bent vagyunk a probléma közepén, magaslatoakra emelkedünk, mélységek tárnak elénk, összekapcsolódik a jelen a multtal, megnyílnak a jövő perspektívái, felhangzik a Törvény harsona-szózata és egyszerre érezzük, mint ragad magával, nem annyira a beszéd heve, lendülete, szárnyalása, mint inkább a logika vasereje, a kapcsolatok meggyőző hatalma és így legtöbbször pusztán értelmi gondolatfűzések által lelkesedésre hangolódik kedély-

világunk. Előadásmódja is kedves, közvetlen. Nincsenek nagy gesztusai, széles mozdulatai, jellemzően tanító modorban beszél. Sokszor kérdez és pedig oly módon, hogy a feleletet elhallgatja. A felelet bent van egy lemondó, szomorú, méla gesztusban, egy fejcsóválásban, pillanatnyi néma csöndben — és a közönség mégis világosabb választ kapott a felvetett égető kérdésre, mintha szófüzérek koszorúi követék volna azt.

Mint tudós és író bőséges tudást, széleskörű ismereteket, rendkívüli műveltséget párosít éleselműjűséggel, szellemességgel, átfogó pillantással, sokszor szókimondó merészséggel, mely tévedéseieért is helytáll, mindennekfölött és mindenekelött pedig ragyogó irállyal, csillogó stílussal, mely az igazán nagy írókat jellemzi. Kínai bölcsesség, ind filozófia, modern és klasszikus irodalmak, természettudományok, a legelterjedtebb nyelvek ismerete, harmónikusan egészítik ki mély bibliaismeretét, talmudtudását, a rabbinikus litteratúrában való nagy-szerű jártasságát. Érdeklődési köre igen nagy, munkálkodása kiterjed a zsidó vallás teológiájától és filozófiájától a zsidóság szociális helyzetének felderítésén át a mágia, varázslás és babona tárgyáig, minden, a zsidóság köreit csak érintő problémára. Profétizmus és rabbinizmus, a zsidóság és leányvallásai, a vallások fejlődésének története nyitott könyv előtte, melyből hűségesen és bőségesen merít, hogy adataival éles világosságba helyezze a tárgyat, mely szellemét foglalkoztatja.

Karitatív működését is a legnagyobb elismerés, sőt hódolat illeti meg. Az össz-zsidóság nagy problémái, a társadalom betegségei és bajai megértintik az ő melegen érző szívét és ha egy-egy nagy akció kereteibe állítja munkaképességét, propagatív erejét, úgy biztos, hogy a nemes cél eléretik. Egy charneur kedvessége, egy szuggerátor-akaratereje, egy jóságos lélek varázslatai az ő fegyverei, amelyekkel nemcsak munkára serkent, tette buzdít, de ami a legnehezebb, elővarázsolja az anyagi eszközöket humanitárius eszméi megvalósításához. Neki mindenki szívesen ad, ha ő kér, nincs, aki elzárkózna. Így hozta létre a karlsbadi hospiciumot, melyben a világ minden birodalmából rekrutálódott szegény betegek nyernek ellátást és gyógykezelést, legtöbbször díjtalanul. És így fogja létrehozni, megalapítani és megépíteni legújabb kedvenc ideáját, az aggok házát, melynek költségeit csodás buzgalommal és agilitással egymaga hozta össze.

Büszke lehet őrá a magyar zsidóság és a jubiláló rabbiképző intézet, mert működése igaz dicsőséget derít mireánk is, hiszen neveltetésének és tudásának alapjait hazánkban és alma materünk falai között rakták le lelkébe.

Ziegler Ignác született 1861. szeptember 29-én, Alsókubiban. Gimnáziumi tanulmányait Rózsahegyen és Trencsénben végezte, majd a rabbiképző intézet növendéke lett Budapesten, ahol 1888-ban avatták rabbivá. Doktori diplomáját a pesti egyetem bölcsészettudományi karán nyerte el.

Számos cikkén kívül, melyek főleg az »Allgemeine Zeitung des Judentums«-ban jelentek meg, következő önálló műveket adta ki:

1. Maleáchi próféta. (Bölcsészettudori értekezés.) Bpest, 1887.
2. Die Haptharoth für Sabbath — und Feiertage. Wien, 1891.
3. Religiöse Disputationen im Mittelalter. Frankfurt a/M. 1894.
4. Die Geschichte des Judentums. Prága és Boroszló, 1900.
5. Judentum und Christentum in den drei ersten christlichen Jahrhunderten.
6. Die Königsgleichnisse des Midrasch. Breslau, 1903.
7. Die Geistesreligion und das jüdische Religionsgesetz. Berlin, 1920.
8. Volksschriften über die jüdische Religion. (Kiadmány. I—II.) Frankfurt a/M., 1912/13. és 1913/14.
9. Dokumente zur Geschichte der Juden in Karlsbad. Ugyanott, 1913.
10. Das magische Judentum. Leipzig, 1923.
11. Die sittliche Welt des Judentums. I. Leipzig, 1924. A II. kötet kiadás alatt.

Székesfehérvár.

Dr. Hevesi Ferenc.

A Ferenc József Országos Rabbiképző Intézetén felavatott rabbik életrajzi adatai és irodalmi működése.

Jelen összeállításnak a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet 50 esztendőjének megjelent ünnepi iratban kellett volna napvilágot látnia, onnan helyszűke folytán kimaradt s itt kerül kiadásra. Még boldogult Klein Miksa dr. kérte be az avatott rabbiktól az életrajzi adatokat s irodalmi munkásságuk jegyzékét, de egységes rendszerbe az adatokat korai elhalálása folytán nem önthette. Ez a feladat reám hárult. A hibák, de különösen a hiányok az eredeti kéziratokból, levelekből származnak, ezeket ellenőrizni módomban nem állott. Az egésznek iparkodtam egységes formát s ezáltal könnyű áttekinthetőséget adni. Az alma materrel szemben érzett hódolatom, Klein Miksával szemben érzett kegyelem adóját óhajtottam leróni dolgozatommal.

Az intézetén végzett munka folyamán sokszor érezhető volt ily fajta összeállításnak hiánya. Sok minden adminisztráció könnyebben bonyolítható le, ha az adatok rendszerben rendelkezésre állanak. A magyar zsidó művelődéstörténetnek is szolgálatot véltünk tenni összeállításunkból, mert dolgozatunkból kitetszik az a nagy tudományos szolgálat, melyet a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézetén felavatott rabbik irodalmi munkásságukkal végeztek. A bejelentett önálló munkákat valamennyit felsoroltam, végül pedig azon folyóiratokat melyekben az illető tudományos cikkei napvilágot láttak. Kézírtos munkák közül csupán a háborús esztendőkből benyújtott doktori értekezéseket regisztráltam, minthogy ezek az egyetemi könyvtárban hozzáférhetők. Az egyes szerzők minden dolgozatának bibliográfiai felsorolása egész kötetet vett volna igénybe, amely okból ettől térhiány miatt sajnálatomra el kellett tekinteni. Remélhető, hogy ily összeállításra más alkalommal még sor kerülhet.

A használtam állandó rövidítések a következők:

sz. = született; vm. = vármegye; I. n. = intézetünk növendéke; D. a. = doktorrá avatott (itt — ha különösebb megjegyzés nincs — a budapesti tudományegyetem bölcsészeti karán szerzett oklevél értendő); R. a. = rabbivá avatott; ó. = óta; r. = rabbi; I. m. = irodalmi munkássága; d. = disszertáció; Mh. = meghalt.

Dr. Adler Vilmos sz. Paks (Tolna vm.) 1867. VI. 13. I. n. 1885—1895. D. a. 1894. R. a. 1896. II. 24. 1896. ó. r. Halvan.

I. m.: Onkelosz parafrázisainak viszonya az agádához, Budapest, 1894. (d.) Cikke a Bloch-emlékkönyvben.

Dr. Bände Zoltán sz. Ráckeve (Pest vm.) 1883. X. 27. I. n. 1897—1907. D. a. 1906. R. a. 1908. II. 26. 1908. ó. r. Csongrád. 1912. ó. r. Kispest.

I. m.: Jusuf al Baszir Kitab al Muhtavi c. munkája. Budapest, 1906. (d.) Cikke a Magyar Zsidó Szemlében.

Dr. Bárány József sz. Nádudvar (Hajdu vm.) 1856. XII. 11. I. n. 1877—1885. D. a. 1885. R. a. 1886. II. 18. 1887. ó. r. Debrecen, 1888. ó. hitk. tanf. Budapest, 1891. ó. r. Kecskemét. Mh. 1916. IV. 15.

I. m.: Gabirol bölcelete. Budapest, 1885. (d.)

Dr. Bernát Miklós sz. Kápolnok-Monostor (Szolnok-Doboka vm.) 1885. I. 7. I. n. 1906—1916. D. a. 1915. R. a. 1917. II. 15. 1917. ó. r. Tapolca, 1923. ó. hittanár, Budapest.

I. m.: Az etimológia a hagyományos irodalomban, Budapest, 1915. (d.) Cikkei a Magyar Izraelben.

Dr. Bernstein Béla sz. Várpalota (Veszprém vm.) 1868. I. 7. I. n. 1882—1889., 1890—1892. (1889/90. tanévben a boroszlói Jüdisch-theologisches Seminarban). D. a. 1890. (Leipzig). R. a. 1892. VI. 15. 1892. ó. r. Szombathely, 1909. ó. r. Nyiregyháza. a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet Vezérelőbízottságának tagja.

I. m.: Die Schriffterklärung des Bachja b. Ascher ibn Chalawa und ihre Quellen, Berlin, 1891. (d.) — A Tóra (Imit bibliafordítás). Budapest, 1896. — 1848—49-i magyar szabadságharc és a zsidók. Budapest, 1898. — A tóra (tankönyv) Bibliafordítás, 6 kiadás. 1902—1922. — A zsidóság története I—IV. (tankönyv) Nyiregyháza 1922—23. — Zsidó vallás-tan (tankönyv) Nyiregyháza, 1922. — A szombathelyi izr. elemi iskola története, Budapest, 1896. — Die Toleranztaxe der Juden in Ungarn, Breslau, 1900. — A Dunántúli Rabbiegyesület egyetemes részletes hit-tani tanterve, Szombathely, 1901. — 1848 és a magyar zsidók, Budapest, 1906. — Die Agunafrage im Lichte des Weltkrieges. — A jog-akadémiai tanár és a zsidó erkölcs, Budapest, 1917. — Egyetemes részletes hittani tanterv. Nyiregyháza, 1922. — Jókai és a zsidók, Buda-

pest, 1925. — Tíz egyházi szónoklat. — Zsidó honvédek a szabadságharcban. Budapest, 1926. — Cikkei: A Magyar Zsidó Szemlében, az Imit évkönyveiben, A Jövőben, a Magyar Zsinagógában, a Magyar Izraelben, a Mult és Jövőben, a Magyar Zsidó Almanachban, az Izraelita Tanügyi Értesítőben, az Egyenlőségben, a Vas- és Szabolcs vármegyei helyi lapokban, a Zsidó Évkönyvben.

Dr. Blau Lajos sz. Putnok (Gömör vm.) 1861. IV. 29. I. n. 1879—1887. D. a. 1886. R. a. 1888. II. 20. 1887. ó. a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet megbízott tanára, 1889. ó. r. tanára, 1913. ó. igazgatóhelyettese, 1914. ó. igazgatója.

I. m.: [Blau Lajos irodalmi munkássága, 1886—1926. Összeállította: dr. Friedman Dénes. Budapest, 1926.]

Dr. Blumgrund Naftáli sz. Bolesó (Trencsén vm.) 1872. IV. 26. I. n. 1895—1900. (Közben egy évig a berlini Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums hallgatója.) D. a. 1899. R. a. 1901. II. 20. 1901. ó. r. Abony. Mh. 1918. I. 15.

I. m.: S'áadja ibn Danán élete és költészete. Budapest, 1899. (d.) — Cikkei a Mult és Jövőben.

Dr. Borsodi József sz. Sajószentpéter (Borsod vm.) 1878. III. 15. I. n. 1895—1905. D. a. 1904. R. a. 1906. II. 19. 1906. ó. r. Szarvas, 1908. ó. r. Nagyatád, 1922. ó. r. Kecskemét.

I. m.: Commentarius Maimuni in Mischnam ad tractatum Shekalim Cap. I—IV. Budapest, 1904. (d.) — Cikkei a Magyar Nyelvőrben, a Magyar Izraelben, az Izraelita Családi Naptárban.

Dr. Braun Salamon sz. Puhó (Trencsén vm.) 1869. XII. 4. I. n. 1884—1894. (Közben egy évig a berlini Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums hallgatója.) D. a. 1893. R. a. 1895. II. 14. Középiskolai tanári oklevelet szerzett (magyarnémet) 1897. 1897. ó. tanár Budapest, 1925. ó. szakfelügyelő Budapest.

I. m.: Nachum próféta élete és működése, Budapest. 1893. (d.) — Cikkei az Izraelita Tanügyi Értesítőben.

Dr. Büchler Adolf sz. Prékopa (Turóc vm.) 1867. X. 19. I. n. 1881—1891. D. a. 1890. (Leipzig.) R. a. 1892. VI. 15.

1892. ó. a wieni Israelitisch-theol. Lehranstalt tanára, 1905. ó. a londoni Jews' College tanára, 1908. ó. igazgatója.

I. m.: L. Magyar Zsidó Szemle 1927. (XLIV.) 322. oldal.

Dr. Büchler Sándor sz. Füleke (Nógrád vm.) 1870. IX. 24. I. n. 1884—1894. D. a. 1893. R. a. 1895. II. 14. 1897. ó. r. Keszthely, a Budapesti Királyi Magyar Pázmány Péter Tudományegyetem bölcsészeti karának »A magyar zsidóság története« c. tárgykörből magántanára, intézetünk Vezérőlbizottságának tagja.

I. m.: שמעון לוי. Budapest, 1895. — A zsidók története Budapesten, Budapest, 1901. — Cikkei a Magyar Zsidó Szemlében, az Egyenlőségben, a Mult és Jövőben, a Österreichische Wochenschriftben, az Izr. Tanügyi Értesítőben, az Ost und Westben, a Hamagidban, a Haaszifben, a Jewish Encyclopediában, az Imit évkönyveiben.

Dr. Diamant Gyula sz. Nagyvárad (Bihar vm.) 1868. IV. 5. I. n. 1882—1892. (Közben egy évig a berlini Lehranstalt für die Wiss. des Judentums hallgatója.) D. a. 1891. R. a. 1893. I. 30. 1893. ó. r. Vukovár.

I. m.: Az ima a zsidóknál, Budapest, 1891. (d.) — Egy főúri zsidó család a XVII. században. — Festschrift für 50 jährigen Jubelfeier des isr. Frauenvereins (horvát nyelven is). — Spomenica. — A zsidók története Horvátországban. — Cikkei a Magyar Zsidó Szemlében, a Magyar Izraelben, a Magyar Zsinagógában, A Jövőben, a Hitközségi Szemlében, az Egyenlőségben, a Szombati Ujságban, a Szombatban, az Imit évkönyveiben, a Culturalmanachban, a Bloch Emlékkönyvben, az Allgemeine Zeitung des Judentumsban, a Zeitschrift für Demographie und Statistik der Judenben, a Die jüdische Presseben, az Israelitisches Familienblattban, az Oesterreichische Wochenschriftben, a Die Wahrheitban, a Jüd. Volksstimmeben, a Jüdisches Volksblattban, az Israelitban, a Die Drauban, a Glasnik Ciskupije bosnanke i srijeniskeban, a Zidovska Smotraban, a Narodne Novineban, a Strijem Srijemske Novineben, a Srijemski Horvatban.

Dr. Drechsler Miksa sz. Tabajd (Fejér vm.) 1883. X. 23-án. I. n. 1903—1908. D. a. 1906. R. a. 1909. II. 19. 1909. ó. r. Szarvas, 1910. ó. r. Temesvár.

I. m.: Az aszketizmus állása a zsidó vallásos irodalomban, Budapest, 1906. (d.) — Cikkei a Magyar Zsidó Almanachban, a Mult és Jövőben, a Temesvári Hírlapban, a Neue Zeitban.

Dr. Edelstein Bertalan sz. Budapest, 1876. VI. 26. I. n. 1891—1901. D. a. 1900. R. a. 1902. II. 26. 1902. ó. r. Buda, Intézetünk óraadó teológiai tanára, a budai izraelita hitközség értesítőjének szerkesztője.

I. m.: Az Eszter Midrások, Budapest, 1900. (d.) — Cikkei a Magyar Zsidó Szemlében, a Magyar Izraelben, az Egyenlőségben, az Országos Egyetértésben, a Mult és Jövőben, a Zsidó Szemlében, a Budai Izraelita Hitközség Értesítőjében, a Blau emlékkönyvben, az Imit évkönyveiben, a Zsidó évkönyvben.

Eisenberger Géza sz. Batrovce (Szlavonia). 1892. IV. 28. I. n. 1909—1919. R. a. 1919. VI. 30. 1919. ó. vallástanárr. Budapest, 1920. ó. r. Szeged, 1921. ó. r. Tapolca, 1926. ó. r. Gödöllő.

I. m.: Imák a frigszékrény előtt, Tapolca, 1923.

Dr. Eisler Mátyás sz. Páty (Pest vm.) 1865. IX. 2. I. n. 1880—1890. (Az 1887/88. tanévben a berlini Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums hallgatója.) D. a. 1889. R. a. 1891. VI. 18. 1890. ó. helyettes tanár az Országos Izraelita Tanítóképző Intézetben, 1891. ó. r. Kolozsvár. A Kolozsvári Tudományegyetemi magántanára.

I. m.: A gyökbeli hangok interdialektikus változásai az aram nyelvben. Budapest, 1889. (d.) — Az erdélyi országos főrabbi. 1901. — Az erdélyi zsidók multjából, 1901. — Maimuni és agáda, 1905. — A kolozsvári izr. nőegylet tíz éves története, Kolozsvár, 1906. — Jelentés a kolozsvári izr. nőegylet működéséről. — A tenger a biblia költészetében, Budapest, 1914. — Jelentés az Erdély-Bánati Orsz. Izr. Iroda működéséről, Cluj, 1925. — Cikkei az Israelitben, az Oesterreichische Wochenschriftben, a Magyar Zsidó Szemlében, a Jüdische Presseben, az Israelitische Monatschriftben, az Egyenlőségben, az Izraelita Tanügyi Értesítőben, a Kolozsvárban, az Erdélyi Muzeumban, a Hitk. Hivatalnokban, az Allgemeine Zeitung des Judentumsban, a Jövőben, az Imit Évkönyveiben, az Egyetemes Philológiai Közönyben, az Ujságban, a Magyar Zsidónőben, a Magyar Zsinagógában, a Magyar Nyelvőrben, a Deutsche Literaturzeitungban, a Jewish Encyklopediában, A Fáklyában, A Kaposvári izr. felolvasó egyesület évkönyvében, a Vallás, hit és szabadságban, az Orsz. Rabbiegyesület havi Közönyben, a Zeitschrift für hebr. Bibliographieben, a Magyar Izraelben, a Kolozsvári Hirlapban, a Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentumsban, a Pester Lloydban, a Magyar Zsidó Almanachban, a Neues Pester Journalban, az Izraelita Családi Naptárban, a Mult és Jövőben, A magyar zsidó archívum almanachjában, az Új Keletben, az

Árvák könyvében, a Zsidó Családi Naptárban, A Gyermekekben, a Blau emlékkönyvben.

Dr. Ellenbogen Ignác sz. Jánosháza (Vas vm.) 1888. I. 25. I. n. 1908—1918. D. a. 1918. R. a. 1919. III. 3. 1919. ó. hittanár, Budapest, 1922. ó. r. Sümeg.

I. m.: R. Tanchumi Hierosolymi Liber Almursid Alkáfí Lexicon in Mosis Maimuni Mischna Thoram I. Pars. litterae. I. Budapest, 1918. (d.)

Dr. Elzász Bernát sz. Érsekújvár, 1866. I. 12. I. n. 1879—1889. (Közben az 1888/89. tanévben a berlini Hochschule für die für die Wissenschaft des Judentums hallgatója.) D. a. 1888. R. a. 1890. II. 20. 1890. ó. r. Landsberg.

I. m.: A próféták messiási hirdetései. Budapest, 1888. (d.) Cikkei a Magyar Zsidó Szemlében, az Allgemeine Zeitung des Judentumsban, az Israelitische Wochenschriftben, a Zeitung für das liberale Judentumban, a Mitteilungen für jüdische Volkskundeban.

Dr. Engelsmann Izidor sz. Zalaegerszeg (Zala vm.) 1869. VI. 1. I. n. 1889—1894. D. a. 1893. R. a. 1895. II. 14. 1898. ó. hittanár, Budapest.

I. m.: A zene a szentírásban, folytonos tekintettel a talmudra. Budapest, 1893. (d.)

Dr. Enten Manó sz. Berzevice (Sáros vm.) 1886. VI. 10. I. n. 1900—1910. D. a. 1909. R. a. 1911. II. 17. 1911. ó. r. Marczali, 1914. ó. r. Kassa.

I. m.: Josef ben Jehuda ibn Akin Széfer Hámuszárja, Budapest, 1909. (d.) — Cikkei az Egyenlőségben, a Mult és Jövőben, az Autonomiában, a Zsidó Szemlében, a Menorában.

Dr. Farkas József sz. Munkács, 1866. XI. 16. I. n. 1886—1897. D. a. 1896. R. a. 1898. II. 15. 1899. ó. hittanár, Fiume, 1900. ó. r. Szabadka, 1902. ó. hittanár Budapest, 1920. ó. r. Budapest.

I. m.: R. Áser b. Jechiel élete és működése responsumai alapján, Budapest, 1896. (d.) — *עַת לְשִׁחָה* Husiatyn 1914. — Cikkei az Imit évkönyveiben, a Magyar Zsidó Szemlében, a Hacofohban, az Egyenlőségben, a Mult és Jövőben, a Blau emlékkönyvben.

Dr. Feldmann Artur sz. Galánta (Pozsony vm.) 1884. I. 19. I. n. 1904—1911. D. a. 1910. R. a. 1912. I. 24. 1912. ó. r.

Pancsova, 1913. ó. hittanár, Budapest, 1923. ó. hittanár, Pittsburg, 1924. ó. r. Hamilton.

I. m.: A Mózes II. könyvéhez való Mechilták összehasonlítása, mint adalék a tannaitikus midrás történetéhez, Budapest, 1910. (d.)

Dr. Feldmann József sz. Szamosszege (Szatmár vm.) 1858. X. 1. I. n. 1877—1887. D. a. 1886. R. a. 1888. II. 20, 1888. ó. r. Cegléd.

I. m.: R. Chanánél élete és működése, Budapest, 1886. (d.)

Dr. Fényes Mór sz. Erdőbényén (Zemplén vm.) 1866. III. 26. I. n. 1882—1892. D. a. 1891. R. a. 1893. I. 30. 1893. ó. hittanár, Budapest.

I. m.: A grammatikai genus a héberben, Budapest, 1891. (d.) — A biblia könyvei, Budapest, (tankönyv). — Rendszeres vallásban, Budapest, (tankönyv). — Cikkei az Egyenlőségben, a Mult és Jövőben, a Zsidó Szemlében, az Izraelita Tanügyi Értesítőben, a Pesti Naplóban, az Újságban, a Jövőben, a Hitközségi Szemlében, az Országos Egyetértésben.

Dr. Fischer Gyula sz. Sárkeresztur (Fejér vm.) 1861. III. 15. I. n. 1877—1886. D. a. 1885. R. a. 1887. II. 17. 1887. ó. r. Győr, 1898. ó. r. Prága, 1905. ó. r. Budapest. Intézetünk felső tanfolyamának óraadó tanára és vezérleibizottságának tagja.

I. m.: Juda ibn Tibbon, Budapest, 1885. (d.) — Mózes élete, Budapest, 1925. — Cikkei a Magyar Zsidó Szemlében, a Hazofehban, az Országos Egyetértésben, a Mult és Jövőben, a Blau emlékkönyvben, az Egyenlőségben, a Zsidó Plutarchosban, az Imit évkönyveiben.

Dr. Flesch Ármin sz. Bácsalmás, 1865. IV. 11. I. n. 1882—1887. D. a. 1887. R. a. 1888. VI. 22. 1888. ó. r. Ókanizsa, 1889. ó. r. Mohács.

I. m.: Jákob b. Abbamári Anatoli, mint exegeta, Budapest, 1887. (d.) — Jákob Anatoli philosophiája, Budapest, 1887. — Gondolatok a Talmudból, Zenta, 1898. — A mohácsi chevra kadisa ötves története, Mohács, 1902. — A Zsidó, Mohács, 1908. — Az élet meghosszabbítása bibliai és talmudi alapon, Mohács, 1910. — Peszachi Hagáda magyarázatokkal, Galánta, 1914. — Cikkei az Egyenlőségben, a Mult és Jövőben, a Magyar Izraelben, az Imit évkönyveiben, a Magyar Zsidó Szemlében, a Magyar Zsinagógában, az Országos Egyetértésben, a Blau emlékkönyvben.

Dr. Frank József sz. Farkashida (Pozsony vm.) 1867. VIII. 2. I. n. 1885—1895. D. a. 1894. R. a. 1896. II. 24. 1897. ó. r. Muraszombat, 1904. ó. r. Fiume.

Dr. Frenkel Bernát sz. Hodász (Szatmár vm.) 1881. VII. 8. I. n. 1909—1915. D. a. 1914. R. a. 1916. II. 16. 1916. ó. hittanár, Budapest.

I. m.: Spinoza tractatusa a módszerről, Budapest, 1914. (d.) — A „Szentírás a család és az iskola részére“ I—IV. kötet. Budapest, 1922—1926.

Dr. Frenkel Jenő sz. Tasnád (Szilágyménym.) 1902. III. 16. I. n. 1916—1926. D. a. 1925. R. a. 1927. II. 23. 1926. ó. r. Szeged.

I. m.: A misna agádája, kéziratban. (d.) — Cikkei a Magyar Zsidó Szemlében, az Országos Egyetértésben, a Blau emlékkönyben.

Dr. Friedmann Dávid sz. Rovácsvágás (Abaujtorina vm.) 1859. IX. 15. I. n. 1890—1894. D. a. 1892. R. a. 1894. II. 22. 1895. ó. r. Szeged, 1898. ó. r. Zsolna.

I. m.: Palesztina földművelése a római császárok idejében. Budapest, 1892. (d.) — Szerartások és szokások a zsidóságban. Mármarosziget, 1906. (tankönyv). — Cikkei a Magyar Zsinagógában.

Dr. Friedman Dénes sz. Budapest, 1903. V. 25. I. n. 1921—1926. D. a. 1925. R. a. 1927. II. 23. 1926. ó. r. Ujpest, Segéd-szerkesztője a Magyar Zsidó Szemlének.

I. m.: A toszifta agádája (d. kéziratban). — Blau Lajos irodalmi munkássága. Budapest, 1926. — Bibliographie der Schriften Ludwig Blau's, Budapest 1926. — Alphabetum Siracidis, Viennae, 1926. (Löwinger Sámuellel együtt). — Székfoglaló beszéd. Ujpest, 1927. — A Ferenc József Országos Rabbiképző Intézetén felavatott rabbik életrajzi adatai és irodalmi működése, Budapest, 1927. — Imák, Ujpest, 1927. — Emlékkönyv Blau Lajos hatvanötödik születésnapja és negyvenéves írói jubileuma alkalmából, Budapest, 1926. (Hevesi Simonnal és Klein Mik-sával együtt). — Emlékkönyv a Ferenc József Országos Rabbiképző Intézet fennállásának ötvenesztendős jubileuma alkalmából, Budapest, 1927. (Blau Lajossal és Hevesi Simonnal együtt). — Cikkei az Újságban, a Magyar Zsidó Szemlében, az Egyenlőségben, a Mult és Jövőben, az Izraelita Családi Naplóban, a Hazofehban, az Ujpesti Izraelita Hitközség értesítőjében, az Ujpesti Naplóban, az Országos Egyetértésben, a Jüdische Encyklopädieben, a Zsidó Évkönyvben, a Reményben, a Blau Emlékkönyvekben, a Szemináriumi Emlékkönyvekben.

Dr. Friedmann Gyula sz. Heréd (Nógrád vm.) 1876. I. 27. I. n. 1892—1902. D. a. 1901. R. a. 1903. II. 18. 1903. ó. r. Szentos, 1920. ó. hittanár, Budapest.

I. m.: Hosea, Ámosz, Micha próféták arab fordítása, Budapest, 1901. (d.).

Friedmann Hillél sz. Madarász (Szatmár vm.) 1892. V. 10. I. n. 1909—1919. R. a. 1919. VI. 30. 1919. ó. hittanár, Budapest, 1921. ó. r. Szarvas.

I. m.: Hőseink emléke. — A numerusz klauszus árnyékában, Szarvas, 1927. — Cikkei az Egyenlőségben.

Dr. Frisch Ármin sz. Migléc (Abauj vm.) 1866. I. 13. I. n. 1884—1894. D. a. 1893. R. a. 1895. I. 15. Középiskolai tanári vizsgát tett (latin, görög) 1903. 1898. ó. hittanár, Budapest, 1920. ó. az Országos Magyar Izraelita Közművelődési Egyesület kulturtanácsosa.

I. m.: Kant etikai tanai, Budapest, 1893. (d.) — Monumenta Hungariae Iudaica. Magyar Zsidó oklevéltár I. kötet (Dr. Weisz Mór közreműködésével), Budapest, 1903. — Szemelvények a bibliai utáni kor irodalmából, Budapest, 1904. — Vallásoktatás a középiskolában. — Szemelvények a Zsoltárok könyvéből. Budapest, 1899. — Szemelvények a Próféták könyvéből. Budapest, 1905. (Imakönyv). — A zsidók története 1492-től napjainkig. Budapest, (tankönyv). — Cikkei az Imit Évkönyveiben, a Magyar Zsidó Szemlében, az Egyenlőségben, a Mult és Jövőben, a Hitközségi Szemlében, a Hacífirban, a Bloch Emlékkönyvben, a Blau Emlékkönyvben, a Pester Lloydban, a Pesti Hirlapban, a Révai Nagy Lexiconban.

Dr. Gábor Andor sz. Kecskemét (Pest vm.) 1884. IX. 2. I. n. 1903—1908. D. a. 1907. R. a. 1909. II. 19. 1909. ó. hittanár, Budapest, 1922. ó. könyvtáros New-York.

I. m.: Juszuf Al-baszir kitab at Muchtavi c. munkája, Budapest, 1907. (d.).

Dr. Gerson József sz. Losonc (Nógrád vm.) 1891. X. 5. I. n. 1907—1917. (Közben az 1915/16. tanévben a breslaui Jüdisch-

Theologisches Seminar hallgatója.) D. a. 1916. R. a. 1918. II. 15. 1916. ó. r. Szabadka.

I. m.: Juszuf al Baszir kitab al Muchtavi c. munkája, Budapest, 1916. (d.).

Dr. Gerstl Ignác sz. Berzevice (Sáros vm.) 1879. X. 12. I. n. 1899—1909. D. a. 1908. R. a. 1910. II. 23. 1910. ó. r. Nagyszentmiklós. Mh. 1917.

Dr. Geyer Artur sz. Budapest, 1894. II. 13. I. n. 1907—1917. D. a. 1916. R. a. 1918. II. 15. 1918. ó. hittanár, Budapest, 1920. ó. részvénytársasági igazgató.

I. m.: Gáoni responsumok, Budapest, 1916. (d.)

Dr. Goldberger Izidor sz. Bátorkeszi (Esztergom vm.) 1876. VII. 1. I. n. 1893—1902. D. a. 1901. R. a. 1903. II. 18. 1903. ó. r. Sátoraljaújhely, 1912. ó. r. Tata.

I. m.: Durán polemiája az iszlám ellen. Budapest, 1901. (d.) — Knöpfler Sándor 45 éves tanítói jubileuma 1861—1906, Sátoraljaújhely 1907. — מדרש ישראל — Midrásszemelvények a Tanchumából. Színerválraja, 1907. — Zemplén vármegyei zsidó családok az 1811—12. években és szereplésük a Napoleon elleni nemesi felkelésben. Sátoraljaújhely, 1910. — Zsidó-anyag Tata monographiájához. Tata, 1914. — Harci riadó. Tata, 1915. — Chacham Cebi Budán. Budapest, 1920. מקורות לקורות רשימת אמוראים Budapest, 1923. — A sátoraljaújhelyi izr. anyahitközség Kesztenbaum Márton iskolájának hét évi értesítője. Sátoraljaújhely, 1904—1910. — Cikk: a באוצר ישראל-ban, a האשכול-ban, az Imit évkönyveiben, a Magyar Zsidó Szemlében, a Hacífehban, a Magyar Izraelben, az Egyenlőségben, a Mult és Jövőben, az Adalékok Zemplénvármegye történetéhezben, az Országos Egyetértésben, a Blau Emlékkönyvben.

Dr. Goldschmied Lipót sz. Losonc (Nógrád vm.) 1867. XII. 10. I. n. 1882—1892. D. a. 1891. R. a. 1893. I. 30. 1893. ó. r. Misslitz, 1897. ó. r. Prossnitz.

I. m.: A görög szobrászat történeti fejlődése, Budapest, 1892. (d.) — Modernes Judentum, Wien, 1898. — Geschichte des jüdischen Volkes, (tankönyv), Wien, 1901. — Der Kampf um Bibel u. Babel im Lichte des Judentums, Frankfurt a/M. 1913. — Les impôts et droits de donânes en Iudea sous les Romains. — Zur Chronologie der Königsbücher. — Cikkei az Oesterreiche Wochenschriften, a Neue Freie Presseben, a Selbstwehrben, a Jüdische Volkszeitungban, a Budapesti Szemlében.

Dr. Groszmann Zsigmond sz. Budapest, 1880. III. 15. I. n. 1895—1905. D. a. 1904. R. a. 1906. II. 19. 1906. ó. r. Budapest.

I. m.: Georgievics Bertalan XVI. századbeli magyar író, Budapest, 1904. (d.) — A recepciós mozgalom politikai története, Budapest, 1915. — A magyar zsidók V. Ferdinánd alatt, Budapest, 1916. — A magyar zsidók a XIX. század közepén, Budapest, 1917. — Cikkei a Magyar Zsidó Szemlében, az Egyenlőségben, a Mult és Jövőben, a Blau Emlékkönyvben, a Magyar Izraelben, a Hitközségi Szemlében, a Magyar Zsinagógában.

Dr. Grünwald Illés sz. Miava (Nyitra vm.) 1886. VI. 6. I. n. 1904—1913. D. a. 1912. R. a. 1914. II. 23. 1913. ó. r. Csáktornya.

I. m.: Maimuni viszonya a mutazilita Kalámhoz, Budapest, 1912. (d.)

Dr. Guttmann Mihály sz. Félégyháza (Bihar vm.) 1872. II. 6. I. n. 1895—1903. D. a. 1903. R. a. 1904. 1903. ó. r. Csongrád. 1907. ó. a Ferencz József Országos Rabbiképző Intézet tanára, 1921. ó. a breslaui Jüdisch-theologisches Seminar tanára.

I. m.: Lásd Magyar Zsidó Szemle 1927. (XLIV.) 328. oldal.

Dr. Guttmann Simon sz. Péterréve (Bács vm.) 1884. IX. 5. I. n. 1903—1913. D. a. 1912. R. a. 1914. II. 23. 1913. ó. hittanár, Budapest, 1920. ó. r. Szentes, 1922. ó. r. Abony, 1925. ó. r. Zombor.

I. m.: Széder Eliháju rabba, Budapest, 1912. (d.) — A peszachagada magyar fordítása, Budapest, 1920. — A béke gondolata a bibliában, Budapest, 1922. — Cikkei az Apirjonban.

Dr. Havas Manó sz. Galgóc (Nyitra vm.) 1877. VI. 26. I. n. 1893—1903. D. a. 1902. R. a. 1904. II. 22. 1904. ó. hittanár, Budapest.

I. m.: Maimuni arab misnakommentárja Jóma első négy fejezetéhez, Budapest, 1902. (d.)

Dr. Heller Bernát sz. Nagybitte (Trencsén vm.) 1871. III. 16. I. n. 1885—1895. D. a. 1894. R. a. 1896. II. 24. Középiskolai tanári oklevelet szerzett 1896. (Német-francia). 1896. ó. tanár, Budapest, 1920. ó. gimnáziumi igazgató, Budapest, 1922. ó. a Ferencz József Országos Rabbiképző Intézet tanára.

I. m.: Az evangéliumi parabola viszonya az agádához, Budapest, 1894. (d.) — Mely főszempontokból alakította át Goethe Iphigeniáját, Budapest, 1899. — Éléments, Parallèles et Origines de la Légende des Sept Domants, Paris 1904. — La Légende judéo chrétienne du Compagnon an Paradis, Paris, 1908. — Az arab Antarregény, Budapest, 1918. — A héber mese, I—II. Budapest, 1923/24. — A bibliai a költő Zrínyi Miklós műveiben, Budapest, 1925. — Bibliographie des ouvrages du professeur Ignace Goldziher, Paris, 1927. — Der arabische Antarroman, Hannover. — Blau Emlékkönyv, Wien 1926. (Hevesi Simonnal és Klein Miksával együtt.) — Cikkei az Akadémiai Értesítőben, a Bánóczi-Emlékkönyvben, a Budapesti Szemlében, az Egyetemes Philológiai Közönyben, az Ethographiában, az Imit Évkönyveiben, az Izraelita Tanügyi Értesítőben, a Kármán Emlékkönyvben, a Keleti tanulmányokban, a Magyar Izraelben, a Magyar Paedagógiában, a Magyar Zsidó Szemlében, a Mult és Jövőben, a Nyugatban, az Országos Középi skola Tanáregyesület Közönyében, az Urániában, a Deutsche Literaturzeitungban, a Hazofehben, a Leipziger Illustrierte Zeitungban, a Monatsschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentumsban, a Pester Lloydban, a Revue critiqueben, a Revue des traditions populairesben, a Revue des Etudes Juivesben, a Rivisá Israeliticában, a Romániában, az Ungarische Rundschau, a Zeitschrift für vergleichende Literaturgeschichte, a Zeitschrift für alttestamentische Wissenschaftban, az Encyclopaedie des Islamban.

Dr. Herskovits Mózes sz. Hadas (Szatmár vm.) 1859. XII. 30. I. n. 1884—1894. D. a. 1893. R. a. 1895. II. 14. 1900. ó. r. Somogyzil.

I. m.: Kimchi Dávid nyelvtani, lexicographiai és szentírás magyarázati munkáiról, Budapest, 1893. (d.)

Dr. Herzog Manó sz. Budapest, 1862. I. 10. I. n. 1877—1886. D. a. 1885. R. a. 1887. II. 17. 1887. ó. r. Kaposvár.

I. m.: A biblia befolyása a magyar irodalomra, Budapest, 1885. (d.) — Emlékbeszéd Kossuth Lajos felett, Kaposvár, 1894. — Cikkei a Magyar Zsidó Szemlében, az Egyenlőségben, a Mult és Jövőben, a Magyar Zsinagógában, az Országos Egyetértésben.

Dr. Heves Kornél sz. Vécs (Heves vm.) 1870. XII. 20. I. n. 1887—1897. D. a. 1896. R. a. 1898. II. 15. 1898. ó. r. Szolnok.

I. m.: Az Érdy- és Jordánszky codex, Budapest, 1897. (d.) — Lant és biblia. — Új igék. — Istenes könyvem. — Cikkei a Magyar Zsidó Szemlében, az Egyenlőségben, a Magyar Geniuszban, az Imit évkönyveiben, a Világban.

Dr. Hevesi Ferenc sz. Lugos (Krassósőzörény vm.) 1898. VII. 15. I. n. 1912—1921. D. a. 1921. R. a. 1922. III. 2. 1920. ó. hitszónok, Budapest, 1922. ó. r. Székesfehérvár.

I. m.: Philosophiai elemek Száadja gáon arab bibliafordításában és kommentárjaiban (kéziratban) (d.) — A Jelenések könyvéből, Budapest, 1924. — A peszach hagáda fordítása, Budapest, 1924. — Cikkei A Mult és Jövőben, az Egyenlőségben, a Reményben, a Blau Emlékkönyvben, a Magyar Zsidó Szemlében, a Zsidó Évkönyvben.

Dr. Hevesi Simon sz. Aszód (Pest vm.) 1868. III. 23. I. n. 1883—1893. D. a. 1892. R. a. 1894. II. 22. 1894. ó. r. Kassa, 1897. ó. r. Lugos, 1905. ó. r. Budapest. Intézetünk felső tanfolyamának óraadó teológiai tanára és vezérelőbízottságának tagja, a Magyar Zsidó Szemle és a Hazofe szerkesztője.

I. m.: Sir hasirim exegezise a tanaim korában, Budapest, 1892. (d.) — Jób könyvének problémája, (1905.) (később németül is). — Etika a talmudban (Blau Lajossal és Weisz Miksával együtt), Budapest, 1920. — Blau Emlékkönyv (Friedman Dénessel és Klein Miksával együtt), Budapest, 1926. — Blau Emlékkönyv (Heller Bernáttal és Klein Miksával együtt), Wien, 1926. — Culturalmanach I, Budapest, 1910., II. Budapest, 1911. — Vallásképző elemek az emberben, Budapest, 1912. — Imakönyv (fordítás). — Örök áhitat. — Jób könyvének fordítása. — Jeremiás siralmi. — Kant Immanuel, Budapest, 1925. — Gróf Széchenyi István, Lugos, 1903. — Vallástani előkészítő. — Cikkei az Imit évkönyveiben, a Magyar Zsidó Szemlében, a Hazofehban, a Bloch Emlékkönyvben, a Blau Emlékkönyvben, az Omike évkönyveiben, az Egyenlőségben, a Mult és Jövőben, a Magyar Izraelben, a Zsidó Évkönyvben, exegetikai, vallásbölcseleti, műtörténeti tanulmányok és napi kérdésekről szóló fejtegetések, magyar, részben héber nyelven.

Dr. Hirschler Ignác sz. Pusztamiske (Veszprém vm.) 1873. XI. 11. I. n. 1891—1901. (Közben egy évig a berlini Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums hallgatója.) D. a. 1901. R. a. 1902. II. 22. 1902. ó. r. Vasvár, 1913. ó. hittanár, Szeged, 1920. ó. hittanár, Budapest.

I. m.: A külső tudományok története a középkori zsidóknál. Budapest, 1901. — Cikkei a Magyar Zsidó Szemlében, az Egyenlőségben, a Bloch Emlékkönyvben, a Magyar Izraelben, a Magyar Zsinagógában.

Dr. Hoffer Ármán sz. Gyöngyös (Heves vm.) 1870. III. 14. I. n. 1885—1895. D. a. 1894. R. a. 1896. II. 24. 1896. ó. r.

Szentes, 1902. ó. r. Veszprém. Intézetünk felső tanfolyamának előadó teológiai tanára és vezérelőbízottságának tagja.

I. m.: A szentírás hermeneutikus normáiról, Budapest, 1894. (d.) — Cikkei a Hazofehban, a Magyar Izraelben, a Mult és Jövőben, az Egyenlőségben, az Országos Egyetértésben, a Blau Emlékkönyvben, a Zsidó Évkönyvben.

Dr. Horovitz József sz. Ág (Bars vm.) 1880. II. 5. I. n. 1894—1906. D. a. 1905. R. a. 1907. I. 23. 1907. ó. r. Karánsebes, 1911. ó. r. Szombathely.

I. m.: Jusuf al Baszir al Kitáb al Muchtavi-ja, Budapest, 1905. (d.)

Dr. Horváth Dezső sz. Hosszupályi (Bihar vm.) 1866. VIII. 26. I. n. 1885—1895. D. a. 1894. R. a. 1896. II. 24. 1897. ó. hittanár, Budapest.

I. m.: Jól próféta fordítása és magyarázata, Budapest, 1894. (d.)

Dr. Junger Mózes sz. Pelejte (Zemplén vm.) 1878. III. 18. I. n. 1898—1908. D. a. 1908. R. a. 1909. II. 19. 1910. ó. r. Siklós, 1921. ó. r. Zalaegerszeg.

I. m.: József ibn Czaddik Széfer Hámuszarja, Vác, 1908. (d.) — Cikkei a Magyar Zsidó Szemlében, a Pécsi Naplóban, a Zala Vármegyében.

Dr. Kálmán Ödön sz. Kunszentmárton (Szolnok vm.) 1886. X. 26. I. n. 1906—1911. (Közben egy évig a breslaui Jüdisch-theologisches Seminar hallgatója.) D. a. 1910. R. a. 1912. I. 24. 1911. ó. r. Jászberény, 1921. ó. r. Kőbánya, a Kőbányai Izraelita Hitközség Értesítőjének szerkesztője.

I. m.: Jób könyve a középkor magyarázatában, Budapest, 1910. (d.) — A zsidók letelepülése a Jászságban, Budapest, 1916. — József nádor megvédi a jászsági zsidókat, Budapest, 1916. — Egy zsidó tanító 25 éves munkája, Budapest, 1914. — Cikkei az Imit Évkönyveiben, a Századokban, az Egyetemes Philológiai Közlönyben, a Talmud Könyveiben, a Magyar Zsidó Almanachban, a Mult és Jövőben, az Egyenlőségben, a Blau Emlékkönyvben, a Magyar Zsinagógában, a Zsidó Évkönyvben.

Dr. Kandel Samu sz. Nagyrippény (Nyitra vm.) 1884. XI. 10. I. n. 1900—1910. D. a. 1909. R. a. 1911. II. 17. 1911. ó. hittanár, Budapest.

I. m.: Geniza kéziratok, Budapest, 1909. (d.) — A 12 kis próféta fordítása, Budapest, 1925.

Dr. Katz Márton sz. Bogyoszló (Bihar vm.) 1871. III. 20. I. n. 1899—1904. D. a. 1903. R. a. 1905. II. 23. 1907. ó. hittanár, Budapest.

I. m.: Commentarius Maimonidae in misnam ad tract. Sabbath cap. VIII—XII. Budapest, 1903. (d.)

Dr. Kecskeméti Ármin sz. Kecskemét (Pest vm.) 1874. IV. 21. I. n. 1887—1897. D. a. 1896. R. a. 1898. II. 15. 1898. ó. r. Makó, a Ferencz József Országos Rabbiképző Intézet Vezérőlbizottságának tagja.

I. m.: A „Zsidó” a magyar népköltészetben és sziműirodalomban, Budapest, 1896. (d.) — A „Zsidó” a magyar regényirodalomban, Budapest, 1897. — A zsidó irodalom története, Budapest, 1908—1909. — A zsidóság egyetemes története, Budapest, 1927. I—II. — Cikkei a Magyar Zsidó Szemlében, az Egyenlőségben, a Magyar Izraelben, a Mult és Jövőben, az Imit évkönyveiben, a Blau Emlékkönyvben.

Dr. Kecskeméti Lipót sz. Kecskemét (Pest vm.) 1865. II. 27. I. n. 1879—1889. (Közben az 1886/87. tanévben a berlini Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums hallgatója.) D. a. 1888. R. a. 1890. II. 20. 1890. ó. r. Nagyvárad. Intézetünk Vezérőlbizottságának tagja.

I. m.: A Pokol a középkori zsidó költészetben, Budapest, 1888. (d.) — Zsidó költőkből, Budapest, 1887. — Egy zsidó vallás van-e, több-e?, Nagyvárad, 1913. — Vallási zsidóság és a nemzeti zsidóság, Nagyvárad, 1922. — Cikkei a Magyar Zsidó Szemlében, az Imit évkönyveiben, a Blau Emlékkönyvben, az Egyenlőségben, a Zsidó Évkönyvben.

Dr. Kiss Arnold sz. Ungvár (Ung vm.) 1869. XI. 2. I. n. 1884—1894. D. a. 1894. R. a. 1895. II. 14. 1895. ó. r. Zsolna, 1897. ó. r. Veszprém, 1900. ó. r. Buda. Intézetünk vezérőlbizottságának tagja.

I. m.: A pap hárfája. — Ifjak és öregek. — Jób. — Getto dalok. — Az Isten egy. — Mózes anyja. — Kőd és napsugár. — Álom és valóság. — Fehér Szekfü. — A háború legendái. — Elborult csillagok alatt. — A Fekete Horovitz. — Egy igaz pap. — Mirjam. — Noémi. — Echod. — Gileád. — Sámuel Hanagid élete. — Salamon ibn Gabirol élete. — A zsargon irodalomról. — A zsidó eszmék hősei. — A zsidó

kultúra fejlődései. — Morris Rosenfeld költeményei magyarul. — Énekek éneke. — Koheleth. — A messianizmus. — A jövő eszmék hősei. — Cikkei a Magyar Zsidó Szemlében, az Egyenlőségben, a Mult és Jövőben, a Zsidó Szemlében, a Neues Pester Journalban, a Pesti Naplóban, a Budapesti Hírlapban az Új Időkben, A Hétben, az Országos Egyetértésben, a Budai Izr. Hitk. Ért.-ben, a Magyar Izraelben, az Izraelita Családi Naptárban, a Magyar Zsidó Almanachban, az IMIT évkönyveiben, az Izr. Tanügyi Értesítőben, a Magyar Zsinagógában, a Zsidó Évkönyvben.

Dr. Kis Henrik Veresmart (Ugocsa vm.) 1882. XII. 30. I. n. 1904—1913. D. a. 1912. R. a. 1914. II. 23. 1914. ó. r. Mura-szombat, 1921. ó. r. Újvidék.

I. m.: Gáóni responzumok, Budapest, 1912. (d.) — Cikkei a Jüdische Volksblattban, a Haivriben.

Dr. Klein Ábrahám sz. Szatmárcseke (Szatmár vm.) 1884. VIII. 25. I. n. 1908—1918. D. a. 1916. R. a. 1919. III. 3. 1919. ó. hittanár, Budapest.

I. m.: Jusuf al Basir Kitáb al Muchtavija, Budapest, 1918. (d.) — Cikkei a Zsidó Évkönyvben.

Dr. Klein Dezső sz. Gyöngyös (Heves vm.) 1874. II. 11. I. n. 1888—1898. D. a. 1897. R. a. 1899. II. 21. 1899. ó. r. Siklós, 1909. ó. r. Nyitra, 1926. ó. r. Eperjes.

I. m.: Obádja, Nachum próféták arab fordítása, Budapest, 1897. (d.)

Dr. Klein József sz. Gyöngyös (Heves vm.) 1866. XI. 30. I. n. 1880—1890. D. a. 1889. R. a. 1891. II. 25. 1891. ó. r. Marczali, 1896. ó. r. Kassa. Mh. 1914. XI.

I. m.: A siralmak könyve, Budapest, 1889. (d.) — A vegyes párok megáldása a zsinagógában, a tudomány, az erkölcs és a hazafiság szempontjából, Budapest, 1896. — Istentisztelet s Izraelita hittan a középiskolák számára, Budapest, 1902.

Dr. Klein Miksa sz. Tolcsva (Zemplén vm.) 1888. XII. 27. I. n. 1904—1914. D. a. 1913. R. a. 1915. II. 10. 1915. ó. r. Ferencz József Országos Rabbiképző Intézet tanára. Mh. 1927. IV. 15.

I. m.: (L. Magyar Zsidó Szemle 1927. (XLIV.) 113. oldal.

Dr. Kohlbach Bertalan sz. Liptószentmiklós, 1866. VIII. 11. I. n. 1879—1889. (Az 1884/85. tanévben a breslaui Jüdisch-theologisches Seminar hallgatója.) D. a. 1888. R. a. 1890. II. 20. Középiskolai tanári oklevelet szerzett (német-latin). 1890. ó. r. Temesvár, 1897. ó. tanár Kaposvár, 1907. ó. tanár Nagyvárad, 1908. ó. tanár Budapest.

I. m.: Juda ibn Balám, Budapest, 1888. (d.) — Avató beszéd. 1890. — A hittan elemei, Temesvár 1890. — R. Ber Nicolan, Budapest, 1898. — Német stílusgyakorlatok (Endrei Gerzonnal együtt) Budapest. — Cikkei a Temesvarer Zeitungban, a Südungarische Reformban, a Dél-magyarországnak, a Délvidéki Ellenőrben, a Liptóban, a Bozener Zeitungban, a Somogyban, a Somogyi Hirlapban, a Somogyvármegyében, a Mult és Jövőben, a Pester Lloydban, a Turistaság és Alpinizmusban, a Délmagyarországi Közlönyben, a Budapesti Hirlapban, az Újságban, a Pesti Hirlapban, a Neues Pester Journalban, a Magyarországnak, a Somogyban, az Egyenlőségben, a Hitközségi Szemlében, az Izraelita Tanügyi Értesítőben, a Nő és Társadalomban, a Huszadik Században, a Magyar Zsidó Szemlében, a Blau Emlékkönyvben, az IMIT Évkönyveiben, a Globusban, a Zeitschrift des Vereins für Volkskunde, a Neuzeitban, a Monatsblätterben, az Ungarischer Israeliten, a Populär-Wissenschaftliche Monatsblätterben, az Allgemeine Zeitung des Judentumsban.

Dr. Kohn Ármin sz. Szliács (Liptó vm.) 1864. I. 30. I. n. 1877—1887. D. a. 1886. R. a. 1880. II. 20. 1888. ó. r. Belovár, 1889. ó. r. Szigetvár. Mh. 1899.

Dr. Krausz Ignác sz. Szirák (Nógrád vm.) 1888. III. 31. I. n. 1902—1912. (Közben egy évig a wieni Isr. theol. Lehranstalt hallgatója.) D. a. 1911. R. a. 1913. II. 12. 1913. ó. r. Kecskemét, 1916. ó. r. Körmen.

I. m.: Jusuf Al Baszir Kitáb al Muhtávi című munkája, Budapest, 1911. (d.)

Dr. Krausz Sámuel sz. Ukk (Zala vm.) 1866. II. 18. I. n. 1884—1893. (Egy évig a berlini Hochschule für die Wissenschaft des Judentums hallgatója.) D. a. 1893. (Giessen.) R. a. 1894. II. 22. 1894. ó. az Országos Izraelita Tanítóképző Intézet tanára, 1905. ó. a wieni Jüdisch-theologische Lehranstalt tanára.

I. m.: L. Magyar Zsidó Szemle 1927. (XLIV.) 324. oldal.

Dr. Krishaber Béla sz. Bácskula, 1867. VII. 10. I. n. 1886—1892. D. a. 1890. R. a. 1893. I. 30. 1895. ó. r. Kula, 1900. ó. r. Pesterzsébet.

I. m.: Kimchi József élete és művei, Budapest, 1890. (d.)

Dr. Kun Lajos sz. Tiszaigaz (Heves vm.) 1886. XII. 9. I. n. 1903—1913. (Közben egy félévig a berlini Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums hallgatója.) D. a. 1912. R. a. 1914. II. 23. 1913. ó. hittanár Budapest, 1921. ó. r. Jászberény.

I. m.: A karaiták erkölcsi és szentség törvényei Sámuel-El Magrebi: Mursid című kéziratban levő munkájából, Budapest, 1912. (d.) Cikkei a Reményben, az Országos Egyetértésben.

Dr. Láczer Dénes sz. Cegléd (Pest vm.) 1896. IV. 15. I. n. 1910—1919. D. a. 1919. R. a. 1921. IV. 7. 1919. ó. hittanár Budapest.

I. m.: A magyar zsidók türelmi adója 1825—1830, Budapest, 1919. (d.) kéziratban. — Cikkei a Mult és Jövőben, az Egyenlőségben, a Blau Emlékkönyvben, a Magyar Zsidó Szemlében.

Dr. Leipniker Márk sz. Körösladány (Békés vm.) 1869. V. 16. I. n. 1885—1895. D. a. 1894. R. a. 1900. III. 1. 1900. ó. hittanár, Budapest.

I. m.: Juda ben József Moscato élete és művei, Budapest, 1894. (d.)

Dr. Lenke Manó sz. Nagyszombat, 1868. XI. 5. I. n. 1883—1893. D. a. 1892. R. a. 1894. II. 22. 1894. ó. r. Ungarisch-Ostrau, 1896. ó. r. Besztercebánya, 1905. ó. r. Lugos.

I. m.: A feníciai nyelv és emlékei, Budapest, 1892. (d.) — A besztercebányai izr. népiskola 25 éves története, 1878—1903. — Bibliai olvasmányok, 1902. (tankönyv). — Cikkei a Magyar Zsidó Szemlében a Bloch Emlékkönyvben, az Oest. Wochenschriftben.

Dr. Lichtmann Mór sz. Óvári (Szatmár vm.) 1864. IX. 1. I. n. 1886—1896. D. a. 1895. R. a. 1897. II. 12. 1898. ó. r. Ujpest.

I. m.: Zakariás visiói, Budapest, 1895. (d.) — Cikkei az Ujpesti izraelita hitközség értesítőjében.

Dr. Löwinger Adolf sz. Tormos (Nyitra vm.) 1864. XII. 20. I. n. 1887—1897. D. a. 1896. R. a. 1898. II. 15. 1898. ó. r. Szeged. Mh. 1926. X. 14.

I. m.: R. Eleazar Kalir nyelvezete, Budapest, 1896. (d.) — Der Traum in der jüdischen Literatur 1908. — Der Schatten in Bibel und Folklore der Juden, Wien, 1910. — Rechts und Links in Bibel und Tradition der Juden, Wien, 1916. — Der Himmel in nachbiblischer Auffassung, Wien, 1912. — Die Auferstehung in der jüdischen Tradition, 1923. — Der Windgeist Keteb, Wien, 1925. — Cikkek a Bloch Emlékkönyvben, a Blau Emlékkönyvben, az Egyenlőségben, a Mult és Jövőben, a Magyar Izraelben, a Magyar Zsidó Szemlében.

Dr. Löwinger Salamon sz. Erdőkálló (Pest vm.) 1874. VIII. 25. I. n. 1893—1903. D. a. 1902. R. a. 1904. V. 17. 1904. ó. r. Nagyatád. Mh. 1907. XII. 2.

Dr. Lővy Ferenc sz. Körösladány (Békés vm.) 1869. I. 19. I. n. 1883—1893. (Közben egy évig a berlini Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums hallgatója.) D. a. 1892. R. a. 1894. II. 22. 1894. ó. r. Nagyatád, 1903. ó. r. Marosvásárhely.

I. m.: R. Simon b. Jocháj élete és szentírásmagyarázata, Budapest, 1892. (d.) — Országos Izraelita Nyugdíjintézet, Komárom, 1901. — Bibliai történet (németül is). Budapest, 1904. eddig 3 kiadás. — M. Nordau: Dr. Kohn drámájának fordítása, Kolozsvár, 1920. — Cikkek a Bloch Emlékkönyvben, a Magyar Zsidó Szemlében, az Egyenlőségben, az Új Keletben, az Imit Évkönyveiben, a Kemény Zsigmond társ. Évkönyvében, a Zsidó Árvagondozó Évkönyvében, a Zsidó Családi Nap-tárban, az Ellenőrben, a Tükörben, a Marosvásárhelyi Almanachban, a Keleti Újságban.

Dr. Molnár Ernő sz. Budapest, 1890. V. 18. I. n. 1904—1914. D. a. 1913. R. a. 1915. II. 10. 1914. ó. hittanár, Budapest.

I. m.: Juszuf al-Baszir Alkitáb-Almuhtávi című munkája, Budapest, 1913. (d.) — Ábrahám b. Dávid mint történetíró. (Dr. Klein Miksával együtt), Budapest, 1917. — A Talmud könyvei, Budapest, 1921. — Cikkek a Mult és Jövőben, a Reményben, a Magyar Zsidó Szemlében.

Dr. Náda Gyula sz. Csenger (Szatmár vm.) 1866. VII. 7. I. n. 1880—1890. D. a. 1889. R. a. 1891. VI. 18. 1891. ó. r. Simánd. Mh. 1900.

Dr. Nébel Ábrahám sz. Záhony (Ung vm.) 1887. VII. 10. I. n. 1908—1918. D. a. 1917. R. a. 1919. III. 3. 1919. ó. hittanár, Budapest, 1924. ó. r. Fogaras, 1925. ó. r. Nagyszalonta.

I. m.: Tanchum Jerusalmi Almursid alkafi c. műve, Budapest, 1917. (d.).

Dr. Neumann Ede sz. Budapest, 1859. X. 26. I. n. 1877—1882. D. a. 1882. R. a. 1883. II. 28. 1883. ó. r. Nagykanizsa. Az Országos Rabbiképző Intézet vezérlebizottságának tagja. Mh. 1918. XII. 12.

I. m.: (L. Magyar Zsidó Szemle 1919. évf. I. szám.)

Dr. Niedermann Mór sz. Nagysurány, 1890. I. 11. I. n. 1906—1916. D. a. 1915. R. a. 1917. II. 15. 1917. ó. hittanár, Budapest, 1918. ó. r. Nagybecskerek.

I. m.: A vulgata viszonya az agadához és targumokhoz, Budapest, 1915. (d.) — Szónoklatok, 1924.

Dr. Pap Béla sz. Bodrogkeresztur (Zemplén vm.) 1866. III. 15. I. n. 1888—1897. D. a. 1896. R. a. 1898. II. 15. 1898. ó. hittanár, Budapest.

I. m.: Abulmeni Maimuni Ábrahám élete és művei, Budapest, 1896. (d.).

Dr. Partos Sámuel sz. Diósgyőr (Borsod vm.) 1858. IV. 20. I. n. 1877—1887. D. a. 1886. R. a. 1888. II. 20. 1888. ó. r. Dunaföldvár.

I. m.: Juda Halévi mint exegeta, Budapest, 1886. (d.) — Cikkek a Wahrheitben, az Ungarische Israelitban.

Dr. Péner Miklós sz. Szatmárnémeti, 1889. IX. 29. I. n. 1904—1914. D. a. 1913. R. a. 1917. II. 15. 1919. ó. hittanár, Buda, 1920. ó. r. Sümeg, 1922. ó. r. Baja.

I. m.: Juszuf Al-Baszir: Al Kitáb al Muhtávi című műve, Budapest, 1913. (d.).

Dr. Pfeiffer Izák sz. Ács (Komárom vm.) 1884. V. 29. I. n. 1906—1911. D. a. 1911. R. a. 1912. I. 24. 1912. ó. r. Sümeg, 1919. ó. r. Pécs, 1922. ó. r. Monor.

I. m.: Az áldozatok jelentőségének történetéről a héber irodalomban, Pápa, 1911. — Háborus imák, Sümeg, 1915. — Új csodák jönnek,

Sümege, 1915. — Szemet a földnek, szivet az égnek, Kaposvár, 1916. — Izrael leányai, Pécs 1920. — Lélekláng: Akarat, Pécs, 1922. — Eszter könyve, Budapest, 1923. — Találkozás az Urral, Budapest, 1924. — Új lángok gyúlnak, Budapest, 1925. — Énekek Éneke, Budapest, 1926. Temetői imák, Budapest, 1926. — Cikkei a Magyar Zsidó Szemlében, a Magyar Izraelben, a Magyar Zsinagógában, az Izraelita Tanügyi Értesítőben, a Mult és Jövőben, az Egyenlőségben, a Budai izraelita hitközség Értesítőjében, a Reményben, a Zsidó Szemlében, a Zsidó Néplapban, a Zsidó Életben, a Jövőnkben, a Szombatban, a Huszadik Században, az Egyetemes Philológiai Közönyben, az Egyetemi Lapokban, a Muskátliban, a Figyelőben, a Pápai Lapokban, az Imit Évkönyveiben, a Háborus Almanachban, a Mult és Jövő Almanachban, a Zsidó szavaló könyvben, a Hagymány gyöngyeiben, a Blau Emlékkönyvben, az Izraelita Családi Naptárban, a Magyar Zsidó Családi Naptárban, a Pápai Közönyben, a Sümege és Vidékében.

Dr. Pollák Miksa sz. Beled (Sopron vm.) 1868. III. 8. I. n. 1883—1893. (Az 1891/92. tanévben a berlini Hochschule für die Wissenschaft des Judentums hallgatója.) D. a. 1892. R. a. 1894. II. 22. 1894. ó. r. Sopron.

I. m.: A zsidók Bécs Ujhelyen. Budapest, 1892. (d.) (németül is.) — Das Judentum und seine Parteien, Oldenburg, 1895. — A zsidók története Sopronban a legrégibb időkől a mai napig, Budapest, 1896. — Arany János és a biblia, Budapest, 1904. — Tompa Mihály és a biblia, Budapest, 1912. — Abódath Jisráel, Budapest, 1924. — Cikkei az Egyenlőségben, a Magyar Zsidó Szemlében, az Imit évkönyveiben, az Ethnographiában, a Pesti Naplóban, a Pesti Hirlapban, a Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentumsban, a Jövőben, a Magyar Nyelvörben, az Oesterreichische Wochenschriftban, a Bloch emlékkönyvben, a Jewish Encyclopaediában, a Mult és Jövőben.

Dr. Reschowszki Arthur sz. Boldogkőváralja (Abaúj vm.) 1889. X. 17. I. n. 1907—1917. D. a. 1916. R. a. 1918. II. 15. 1918. ó. hittanár, Budapest, 1922. ó. r. Nagyatád, 1925. ó. r. Abony.

I. m.: Tanchum Jerusalmi Mursid alkáfi c. munkája, Bpest, 1916. (d.)

Dr. Richtmann Mózes sz. Homonna (Zemplén vm.) 1880. IX. 22. I. n. 1895—1905. (Közben egy félévig a boroszlói Jüdisch-theologisches Seminar hallgatója.) D. a. 1904. R. a. 1906. II. 19. 1906. ó. r. Budapest, 1907. ó. az Országos Izraelita Tanítóképző Intézet tanára.

I. m.: Az arab-zsidó ujplatonikusok, Budapest, 1904. (d.) — Landau Ezekiel és a magyar zsidóság, Budapest. — A régi Magyarország

zsidósága, Budapest. — Ortodoxia és cionizmus, Budapest. — Cikkei a Magyar Zsidó Szemlében, az Imit évkönyveiben, a Jewish Encyclopaediában, a Goldziher Emlékkönyvben, a Bacher Emlékkönyvben, a Zsidó Szemlében.

Dr. Rosenberg Ede sz. Balkány (Szabolcs vm.) 1859. XI. 10. I. n. 1880—1890. D. a. 1889. R. a. 1891. II. 25. 1891. ó. r. Ókanizsa. Mh. 1913.

Dr. Rosenblüh Jenő sz. Csepe (Ugocsa vm.) 1865. IV. 30. I. n. 1887—1897. D. a. 1896. R. a. 1898. II. 15. 1898. ó. r. Szászvár. Mh. 1914.

Dr. Rosenstein Mór sz. Nagymegyer (Komárom vm.) 1856. VIII. 8. I. n. 1877—1885. D. a. 1884. R. a. 1886. II. 18. 1886. ó. r. Tapolca. 1889. ó. r. Nagykikinda. Mh. 1922. VIII. 10.

I. m.: Maimuni és az iszlám, Budapest, 1884. (d.) — Cikkei az Ungarische Wochenschriftben, az Oesterreichische Wochenschriftban, a Weltben.

Dr. Rubinstein Mátyás sz. Dunapentele (Fejér vm.) 1867. XII. 27. I. n. 1882—1893. D. a. 1892. R. a. 1894. II. 22. 1895. ó. r. Mindszent, 1897. ó. r. Orosháza, 1902. ó. r. Szekszárd.

I. m.: A biblico-talmudikus higiéné, Budapest, 1892. (d.) — Háborus imák és beszédek, Szekszárd, 1915. — Cikkei az Egyenlőségben, a Bloch Emlékkönyvben, az Imit évkönyveiben, a Blau Emlékkönyvben, a Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentumsban, a Revue des Etudes Juivesben, a Magyar Zsidó Szemlében.

Dr. Rudolfer Antal sz. Galgóc (Nyitra vm.) 1864. VII. 4. I. n. 1883—1892. D. a. 1891. R. a. 1893. I. 30. 1894. ó. r. Alsólendva.

I. m.: Midrás Numeri-Rábba, Budapest, 1891. (d.) — Cikkei a Magyar Zsidó Szemlében, a Magyar Zsinagógában.

Scheiber Lajos sz. Nemesollós (Vas vm.) 1867. II. 9. I. n. 1885—1895. R. a. 1901. II. 20. 1901. ó. hittanár, Budapest, 1927. ó. r. Budapest.

Dr. Schlesinger Sámuel sz. Ipolyság (Hont vm.) 1884. X. 2. I. n. 1902—1912. D. a. 1911. R. a. 1913. II. 12. 1914. ó. r. Monor, 1922. ó. r. Debrecen.

I. m. Psedo-Bachja. Kitáb al-mani al-nafs, Budapest, 1911. (d.) — Cikkei a Blau Emlékkönyvben, az Országos Egyetértésben, a Magyar Zsidó Szemlében.

Dr. Schmelezer Izsák sz. Péterréve (Bács vm.) 1885. VI. 11. I. n. 1905—1915. D. a. 1914. R. a. 1916. II. 16. 1916. ó. hittanár, Budapest.

I. m.: A karaiták ünnep- és bójnapjairól, Budapest, 1914. (d.)

Dr. Schönfeld Áron sz. Felsőfalu (Ugocsa vm.) 1880. I. 11. I. n. 1895—1905. D. a. 1904. R. a. 1906. II. 19. 1906. ó. r. Besztercebánya.

I. m.: A zsidó vallásbölcsezet szentírásmagyarázata Maimuni után, Budapest, 1904. (d.)

Dr. Schönwald Károly sz. Domoszló (Heves vm.) 1879. II. 4. I. n. 1893—1903. D. a. 1902. R. a. 1904. II. 22. 1903. ó. r. Tapolca. Mh. 1921.

Dr. Schreiber Ignác sz. Nagyvárad (Bihar vm.) 1891. XI. 30. I. n. 1908—1918. D. a. 1916. R. a. 1919. III. 3. 1919. ó. r. Óbuda. Mh. 1922. XII. 6.

I. m.: Pseudo Aristoteles de causis című munkája, Budapest, 1916. (d.)

Dr. Schreiner Márton sz. Nagyvárad (Bihar vm.) 1863. VII. 8. I. n. 1881—1886. D. a. 1885. R. a. 1887. II. 17. 1886. ó. r. Dunapentele, 1887. ó. r. Csurgó, 1891. ó. tanár az Országos Izraelita Tanítóképző Intézetben, 1894. ó. tanár a berlini Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums-on. Mh. 1926.

I. m.: L. Magyar Zsidó Szemle 1927. (XLIV.) 316. old.

Dr. Schwarcz Benjámín sz. Érottomány (Bihar vm.) 1880. X. 26. I. n. 1898—1908. D. a. 1908. R. a. 1909. II. 19. 1909. ó. hittanár, Budapest, 1926. ó. r. Budapest.

I. m.: Jusuf al-Baszir al Kitáb al-Muchtáwi XV. feje Budapest, 1908

Dr. Schwarz Gábor sz. Nádudvar (Hajdu vm.) 1872. XII. 13. I. n. 1886—1896. (Közben az 1893/94. tanévben a wieni Jüdisch-theol. Lehranstalt hallgatója.) D. a. 1895. R. a. 1897. II. 12. 1897. ó. r. Károlyváros, 1900. ó. r. Zágráb.

I. m.: A Peschitó szir fordítás Jeremiás könyvére. Budapest, 1895. — Az izr. vallás szertartásai horvát nyelven. (Tankönyv) — A zsidók története I—II. horvát nyelven. (Tankönyv.) — Az imakönyv fordítása horvát nyelvre. — Cikkei a Magyar Zsidó Szemlében, a Jew. Encyclopediában, a horvát orsz. levéltár Értesítőjében, a horvát középiskolai tanárok Értesítőjében, az Allgemeine Zeitung des Judentumsban.

Dr. Schwarcz Jakab sz. Nagyvárad (Bihar vm.) 1884. II. 7. I. n. 1905—1910. D. a. 1909. R. a. 1911. II. 17. 1911. ó. hittanár, Budapest.

I. m.: Pseudo-Balchi Kitáb al-Bad' val Tarich c. művének zsidó vonatkozásai. Budapest, 1909. — Cikkei a Magyar Zsidó Szemlében.

Dr. Schwarcz Miksa sz. Kisvárd (Szabolcs vm.) 1854. I. 14. I. n. 1877—1887. D. a. 1887. R. a. 1888. II. 20. 1888. ó. r. Eger. Mh. 1902. XII. 19.

I. m.: Kohen Efrájim óbudai rabbi élete és responsumai, Budapest, 1887. (d.)

Dr. Schwarcz Mór sz. Csáktornya (Zala vm.) 1869. VII. 6. I. n. 1884—1894. (Közben az 1891/92. tanévben a berlini Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums hallgatója.) D. a. 1893. R. a. 1895. II. 14. 1896. ó. r. Turócszentmárton, 1898. ó. r. Győr.

I. m.: Kimchi Mózes élete és munkái, Budapest, 1893. (d.) — Cikkei a Bloch Emlékkönyvben, a Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentumsban, a Magyar Zsidó Szemlében.

Dr. Sik Bernát sz. Brezova (Nyitra vm.) 1874. V. 31. I. n. 1893—1903. D. a. 1902. R. a. 1904. II. 22. 1903. ó. r. Károlyváros.

I. m.: Commentarius Maimonidii in Mischnam ad tractatum Taanith. Budapest, 1902. (d.)

Dr. Silberfeld Jakab sz. Gyöngyös (Heves vm.) 1878. IX. 11. I. n. 1893—1903. D. a. 1902. R. a. 1904. II. 22. 1904. ó. r. Nyiregyháza, 1907. ó. r. Aranyosmarót, 1913. ó. r. Békéscsaba.

I. m.: A lélekvándorlás tana a zsidó irodalomban, Budapest, 1902. (d.) — A nyiregyházi chevra kadisa története. — Hangok a szivekhez — Mecséláng és babér. — Ciprusgallyak. — Siratok hangja. — Amira lebesz Jákób. — Dibré Salom Veemesz. — Émek habacha. — Cikkei a Magyar Zsidó Szemlében, a Zsidó Szemlében, az Egyenlőségben, a Mult és jövőben, a Szombati Újságban, a Hamicpeban.

Dr. Singer Bernát sz. Sátorajaujhely (Zemplén vm.) 1868. XII. 5. I. n. 1887—1893. D. a. 1892. R. a. 1894. II. 22. 1894. ó. r. Tapolca, 1902. ó. r. Szabadka, Mh. 1916. VI. 21.

I. m.: Cikkei az Egyenlőségben, a Mult és Jövőben, az Antonomiában, a Zsidó Szemlében, a Zemplén Vármegyében, a Bácskai Hirlapban, a Bács megyei Naplóban, a Tapolca és vidékében.

Dr. Singer Jakab sz. Sajókazinc (Borsod vm.) 1867. XII. 13. I. n. 1885—1895. D. a. 1894. R. a. 1896. II. 24. 1897. ó. r. Temesvár.

I. m.: Jóna próféta, Budapest, 1984. (d.) — Adatok a bánsági zsidók történetéhez a XVIII. században. — Temes megye és a zsidók polgárosítása. — A temesvári zsidók az 1848/49. szabadságharcban. — A temesvár-gyárvárosi izr. nőegylet hetvenöt éves története. — A Maszkil el Dal 60 éves története.

Dr. Spiegel Ármin sz. Korneuburg (Alsóausztria) 1883. I. 28. I. n. 1898—1909. D. a. 1924. R. a. 1910. II. 23. 1910. ó. r. Szarvas, 1911. ó. r. Esztergom.

I. m. József ibn Kaszpi Cerór Hakeszef című logikájának előszava és bevezetése, Budapest, 1924. (d.) (Kéziratban).

Dr. Spira Jakab sz. Homonna (Zemplén vm.) 1864. VII. 3. I. n. 1881—1891. D. a. 1890. R. a. 1892. II. 19. 1892. ó. r. Bisenz, 1894. ó. r. Mährisch-Ostrau.

Dr. Steiner Márkus sz. Pozsony, 1865. V. 22. I. n. 1884—1894. D. a. 1893. R. a. 1895. II. 24. 1896. ó. r. Bielitz.

I. m.: Micha könyve, Budapest, 1893. (d.) — Die Reden an der Bahre S. I. Halberstam. — Gedenkrede über den Grosspräsidenten der Grossloge in Newyork.

Dr. Steiner Vilmos sz. Vác (Pest vm.) 1886. VI. 30. I. n. 1900—1910. D. a. 1909. R. a. 1911. II. 17. 1911. ó. r. Hát-szeg, 1920. ó. r. Nagyszentmiklós, 1922. ó. r. Versec, 1924. ó. r. Nagykikinda.

I. m.: Három arab kézirat az ókairói genizából, Budapest, 1909. (d.) — Emlékbeszéd, Velika Kikinda, 1926.

Dr. Steinhert Jakab sz. Nagypaka (Pozsony vm.) 1856. XI. 24. I. n. 1877—1885. D. a. 1885. R. a. 1886. II. 18. 1886. ó. r. Nagyatád, 1888. ó. r. Székesfehérvár, Mh. 1921.

I. m.: Cikkei az Imit évkönyveiben, a Magyar Zsidó Szemlében.

Dr. Ungár Simon sz. Nagykároly (Szatmár vm.) 1863. III. 11. I. n. 1881—1891. D. a. 1890. R. a. 1892. II. 19. 1892. ó. r. Szekszárd, 1901. ó. r. Eszék.

I. m.: A Bereschith rabba exegézise, Budapest, 1890. (d.) — Cikkei a Magyar Zsidó Szemlében, a Hazofehben.

Dr. Urbach Henrik sz. Morafka (Szilázia) 1872. IX. 29. I. n. 1894—1904. D. a. 1903. R. a. 1905. II. 23. 1905. ó. r. Dolna-Tuzla, 1909. ó. r. Zimony.

I. m.: Commentarius R. Mosis Maimuni in Mischnam ad tractatum Schabbath Cap. XIII—XVIII. Budapest, 1893. — Cikkei a Jugoszláviai Rabbiegyesület Évkönyvében.

Dr. Vágölggyi Lajos sz. Illava (Trencsén vm.) 1877. IV. 29. I. n. 1893—1904. D. a. 1903. R. a. 1905. II. 23. 1905. ó. r. Csurgó, 1906. ó. r. Arad.

I. m.: R. Mosis Maimuni Commentarius in Mischnam ad tract. Sabbath. Budapest, 1903.

Dr. Vajda Béla sz. Hódmezővásárhely, 1861. XI. 24. I. n. 1878—1888. (Közben egy évig a berlini Lehranstalt für die Wissenschaft des Judentums hallgatója.) D. a. 1887. R. a. 1888. VI. 22. 1889. ó. r. Abony, 1902. ó. r. Losonc, Mh. 1926. IV. 9.

I. m.: A mózesi törvények észszerű megokolásának története. Budapest, 1887. (d.) — Nágara Izráel. Budapest, 1886. — A zsidók története Abonyban és vidékén. Budapest, 1896. — Dávid pajzsa történetéről. Budapest, 1900. — Jókai és a zsidóság. Budapest, 1904. — Ad res gestas temporis talmudici. Budapest, 1905. — A zsidók és hazájuk. Budapest, 1910. — Die Symbolen des Judentums, Pozsony, 1918. — Rabindranath Tagore eszméi, Lucenec-Losonc, 1922. — Cikkei a Magyar Zsidó Szemlében, az Imit évkönyveiben, az Egyenlőségben, a Mult és Jövőben.

Dr. Venetiáner Lajos sz. Kecskemét (Pest vm.) 1867. V. 19. I. n. 1881—1891. D. a. 1890. R. a. 1892. II. 19. 1893. ó. r.

Csurgó, 1896. ó. r. Lugos, 1897. ó. r. Ujpest. Mh. 1922. XI. 25. Intézetünk előadó teológiai tanára és vezérőlbizottsági tagja.

I. m.: (I. Magyar Zsidó Szemle 1923. I. szám).

Dr. Wallenstein Zoltán sz. Tárkány (Komárom vm.) 1898. II. 19. I. n. 1913—1921. (Közben az 1919/20. tanévben a berlini Rabbiner-Seminar hallgatója.) D. a. 1921. R. a. 1922. III. 2. 1921. ó. r. Komárom, 1923. ó. r. Pécs.

I. m.: Pécsi Simon Psalteriumának forrásai, Budapest, 1921. (d.) — Az Izraeliták Rómában a császárság első idejében a héber tradicionális irodalom megvilágításában. Bpest, 1921. — A pápai izr. nőegylet történetéhez. Pápa, 1925. — Adalékok a pécsi izr. hitközség történetéhez. Pécs, 1926. — Cikkek a Blau Emlékkönyvben, az Egyenlőségben, a Komáromi Lapokban, a Magyar Zsidó Szemlében, a Mult és Jövőben, a Pécsi Lapokban, a Pécsi Naplóban, a Szigetvár és Vidékében, A Zsidó Évkönyvben.

Dr. Weisz Lajos sz. Napagódl (Morvaország) 1898. I. 3. I. n. 1914—1924. D. a. 1925. R. a. 1926. II. 16. 1924. ó. r. Mór.

I. m.: Babiloni elemek Jeremiás könyvében. (d.) (kéziratban).

Dr. Weisz Miksa sz. Budapest, 1872. X. 22. I. n. 1886—1896. D. a. 1895. R. a. 1897. II. 12. 1897. ó. r. Budapest. Intézetünk óraadó teológiai tanára.

I. m.: (I. Weisz Miksa irodalmi munkássága, Budapest, 1922.).

Dr. Weisz Mór sz. Verbó (Nyitra vm.) 1872. X. 2. I. n. 1889—1899. D. a. 1898. R. a. 1900. III. 1. 1900. ó. r. a pesti chevra kadisánál.

I. m.: A zsidók története Szicília szigetén, Budapest, 1899. (d.) — Gans Dávid élete és művei és azoknak forrásai, Budapest, 1912. — Winterberg Gyula családfája, Budapest, 1912. — Magyar zsidó oklevéltár, Budapest, 1905. (Dr. Friss Árminal együtt). — Cikkei a Bloch Emlékkönyvben, a Blau Emlékkönyvben, a Magyar Zsidó Szemlében, a Nyitrai Megyei Lapokban.

Dr. Weisz Sámuel sz. Nyirbátor (Szabolcs vm.) V. 29. I. n. 1895—1905. D. a. 1904. R. a. 1906. II. 19. 1907. ó. r. Budapest.

I. m.: Tanchum Jerusalmi Mursid alkafi című műve, Budapest, 1904. (d.) — Dr. J. Hertz Anglia országos főrabbiája, Zsidó Gondolatok c. művének magyarra fordítása, Budapest, 1927. — Cikkei az Egyenlőségben, a Magyar Zsidó Szemlében.

Dr. Weiszburg Gyula sz. Erdőbénye (Zemplén vm.) 1866. VIII. 19. I. n. 1881—1891. D. a. 1890. R. a. 1892. II. 19. 1892. ó. r. Budapest, 1905. ó. r. főtitkár Budapest. Mh. 1919.

I. m.: Midrás Leviticus Rabba, Budapest, 1890. (d.) — Cikkei a Magyar Zsidó Szemlében, az Imit évkönyveiben, a Jövőben, a Hitközségi Szemlében.

Dr. Weiszkopf Arthur sz. Budapest, 1875. I. 18. I. n. 1889—1899. D. a. 1898. R. a. 1900. III. 1. 1900. ó. r. Rozsnyó, 1909. ó. r. Szentmarton, 1911. ó. r. Rózsashegy.

Dr. Wellesz Gyula sz. Budapest, 1872. XII. 31. I. n. 1886—1896. D. a. 1895. R. a. 1897. II. 12. 1898. ó. r. Csurgó, 1900. ó. r. Nagybittse, 1910. ó. r. Óbuda, Mh. 1915. IV.

I. m.: Ábrahám de Balmes, mint nyelvész, Budapest, 1895. (d.) — Rási élete és működése, Budapest, 1906. — Cikkei a Magyar Zsidó Szemlében, a Hacoében, az Archeologiai Értesítőben, a Magyar Izraelben, a Magyar Zsinagógában, a Hagórenben, a Monatschrift für Geschichte und Wissenschaft des Judentumsban, a Revue des Etudes Juivesben, a Freie Jüdische Lehrerstimmenben, a Mitteilungen für Jüdische Volkskundeben, a Bloch Emlékkönyvben.

Dr. Wiesner Henrik sz. Alsómislye, 1868. IV. 30. I. n. 1887—1897. D. a. 1896. R. a. 1898. II. 15. 1900. ó. r. Buda, 1902. ó. r. Bezdán. Mh. 1922. XI. 20.

I. m.: Esztori Parchi Kaftor Vaferach, Budapest, 1896. (d.)

Dr. Winkler Ernő sz. Ujpest, 1894. I. 20. I. n. 1908—1918. (Közben egy évig a berlini Rabbiner-Seminar hallgatója.) D. a. 1917. R. a. 1919. III. 19. 1919. ó. r. Nagykanizsa.

I. m.: Adalékok a zsidó eskü történetéhez, Budapest, 1917. — Cikkei a Magyar Zsidó Szemlében.

Dr. Wolf József sz. Budapest, 1893. VIII. 6. I. n. 1909—
1921. D. a. 1920. R. a. 1922. III. 2. 1922. ó. hittanár, Budapest.

I. m.: Keleti befolyások Romanos bizánci himnuszoköltő műveire
Budapest, 1920. (d.) — Cikkei a Mult és Jövőben, a Budapesti Hirlap-
ban, a Reményben, a Blau Emlékkönyvben, a Magyar Zsidó Szemlében.

Dr. Ziegler Ignác sz. Alsókubín (Árva vm.) 1861. IX. 29.
I. n. 1878—1887. (Közben egy évig a breslaui Jüdisch-theologisches
Seminar hallgatója.) D. a. 1887. R. a. 1888. VI. 22. 1889. ó. r.
Karlsbad.

I. m.: L. Magyar Zsidó Szemle 1927. (XLIV.) 336. old.

Ujpest.

Dr. Friedman Dénes.